

**ЛЕВ
ТОЛСТОЙ**

**УРУШ
ВА
ТИНЧЛИК**

Абдулла Қаҳҳор таржимаси

ТОШКЕНТ — 1979 **Ғафур Ғулом**
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти

БИРИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

— Eh bien, mon prince. Gènes et Lucques ne sont plus que des apanages, des мулки, de la famille Buonaparte. Non, je vous prévienс que si vous ne me dites pas, que nous avons la guerre, si vous vous permettez encore de palier toutes les infamies, toutes les atrocités de cet Antichrist (ma parole, j'y crois) — je ne vous connais plus, vous n'êtes plus mon ami, vous n'êtes plus содиқ қуллим, comme vous dites.¹ Салом, салом, Je vois que je vous lais peur,² ўтиринг, қани, гапиринг.

Малика Мария Фёдоровнанинг яқини бўлмиш маълуама ва машхура фрейлина Анна Павловна Шерер 1806 йилнинг июль ойида ўзининг меҳмондорчилигига энг аввал, келган кибру ҳаволи ва катта амалдорлардан князь Василпйни ана шу сўзлар билан қарши олди. Анна Павловна бир неча кундан бери ўтталар, ўзининг айтишича, грипп билан оғрир эди (грипп сўзи у вақтларда янги чиққан бўлиб, уш баъзи одамларгина ишлатар эди). Анна Павловна эрталаб махсуо лакей орқали тарқаттирган мактубда ҳаммага бир хилда бундай деб ёзган эди:

¹ Хўш, князь, Генуя билан Лукка Бонапарт хонадонининг мулки бўлиб қолди-ку. Йўқ, мен сизга ҳозирдан айтиб қўяйки, агар сиз ҳозир урушаётибмиз, демайдиган бўлсангиз, агар сиз ўша худодан қайтганинг (унинг худодан қайтганингизга аминман) ҳамма ифдосликларини, бутун бадкорликларини ёқлайдиган бўлсангиз, мен сиздан юз ўгираман, сизни дўстим, демайман. Минибъд содиқ қулнингизман, демай қўя қолмай.

² Кўриб турибман, сизни қўчитиб юборяпман.

«Si vous n'avez rien de mieux à faire, M. le comte (ёки mon prince), et si la perspective de passer la soirée chez une pauvre malade ne vous effraie pas trop je serai charmée de vous voir chez moi entre 7 et 10 heures. Annette Scherer.»¹

Сарой аҳлига хос зарбофт мундир, пайпоқ ва бошмоқ кийган, нишонлар таққан, қувноқ чеҳрали князь мезбоннинг бу хилда қарши олишидан ҳеч қанча хижолат тортмасдан:

— Dieu, quelle virulente sortie,² — деб жавоб берди.

Князь ота-боболаримиз гапирган, наинки гапирган, балки фикр қилган француз тилида, киборлар доирасида ва саройда қариган обрўйли кишиларга хос ҳимояткорона бир тарзда, секин чертиб-чертиб сўзлар эди. У Анна Павловнанинг олдига келди, атир ҳиди бурқиб турган ялтироқ тепакал бошини энгаштириб, унинг қўлини ўпди-да, оҳистагина диванга ўтирди.

— Avant tout dites moi, comment vous allez, chère amie?³ Мени хотиржам қилинг,— деди князь овозини ўзгартмасдан, аммо унинг одоб ва меҳрибонлик учун айтган сўзларида бепарволик ва ҳаттоки истеҳзо оҳанги борлиги билиниб турар эди.

— Руҳан азоб чекаётган кишида... саломатлик қаёқда дейсиз? Идроки бор одам бу замонда тинч тура оладими? — деди Анна Павловна.— Оқшомни шу ерда ўтказарсиз, деб умид қилсак бўладими, князь?

— Хуш, инглиз элчиси чақирган сайил нима бўлади энди? Бугун чоршанба экан. Мен у ерда бир кўриниш беришим керак,— деди князь.— Қизим келиб мени олиб кетмоқчи бўлди.

— Мен бу сайил қолдирилган деб ўйланган эдим. Je vous avoue que toutes ces fêtes et tous ces feux d'artifice commencent à devenir insipides.⁴

— Сизнинг хоҳишингиз бундоқ эканлигини билганларида сайилни қолдиришар эди,— деди князь одагича,

¹ «Граф (ёки князь), агар бошқа ниятингиз бўлмаса, агар кечки дамларни биздай бечора беморнинг ёнида ўтказиш сизда жуда малол келмаса, бугун ҳеч соат еттидан ўнгача бизникига келсангиз, бешиқоя хурсанд бўлар эдим. Анна Шерер».

² Ё тавба, мунча ҳам ғазаб қилмасангиз!

³ Аввал айтинг, азизим, саломатлигингиз қалай?

⁴ Ростини айтсам, шунақанги сайиллару мушакбозликлар жонга тегиб борапти.

хулди ёд олган нарчасини такрорлагандай ва Бунга бировни ишонтирмоқчи ҳам эмаслиги кўриниб турар эди.

— Ne me tourmentez pas. Eh bien, qu'a-t-on décidé par rapport à la depeche de Novosilzoffe? Vous savez tout¹.

— Нима десам экан? — деди князь бепарво, зериккан оҳангда, — Qu'a-t-on décidé? On décidé que Vuoparte a brûlé ses vaisseaux, et je crois que nous sommes en train de brûler les nôtres.²

Князь Василий эскириб кетган пьесадаги артист сингари ҳамма вақт эринчоқлик билан гапирар эди. Анна Павловна Шерер эса, аксинча, қирқ ёшга кириб қолганига қарамай, се завқ ва серҳаракат эди.

Серзавқлик Анна Павловнанинг жамоат ичида тутган марқеи бўлиб, у гоҳо ҳатто серзавқ бўлгиси келмаган чоғларида ҳам таниш-билишларини ноумид қилмаслик учун ўзини серзавқ туттишга ҳаракат қилар эди. Чехрасидаги ҳамиша ўйнаб турадиган тамкин табассум унинг сўлиброқ қолган юзига унчалик ярашмаса ҳам эркатой бола сингари ўзининг ёқимли камчилигини доим билиб турганини, бу камчиликдан қутулишни хоҳламагани, қутула олмагани ва қутулишни лозим кўрмаганини ифода этиб турар эди.

Сўз орасида гап сиёсий ҳаракатлар тўғрисида борганда Анна Павловна қизишиб кетди.

— Қўйинг, қўйинг, Австрия тўғрисида менга гапирманг! Эҳтимол, мен тушунмасман, лекин Австрия ҳеч қачон урушни хоҳлаган эмас, хоҳламайди ҳам. Австрия бизга **хиднат қилади. Россия** якка ўзи Европанинг халоскори **бўлиши керак. Пуштипаноҳимиз** ўзининг юксак бурчини **яхши** билади ва ўз бурчига содиқ бўлиб қолади. Мен фақат мана шунгагина ишонаман. Бизнинг валлакат ва олижаноб шаҳаншоҳимиз дунёда буюк роль ўйнашлари керак бўлиб қолди. У киши шундоқ олиҳиммат ва олижанобки, худо марҳаматини у кишидан дариг тутмайди ва у киши ўз бурчларини адо этиб, ҳозир қотил ва сўуз Бонапарт бўлиб бош кўтарган революция аждарини мажақлаб ташлайдилар. Шаҳидлар қони учун биз ёлғиз ўзимиз қасос олишимиз керак.

¹ Мени қийнаманг. Хўш, Новосильцовнинг мактуби ҳақида нима қарорга келишди? Сиз ҳамма воқсадан хабардорсиз.

² Нима қарорга келишар эди? Бонапарт ўз кемаларига ўт қўйибди, биз ҳам ўз кемаларимизга ўт қўйишга тайёрга ўхшаб қолдик, деган қарорга келишди.

Қани, ўзингиз айтинг, биз кимга умид боғлашимиз мумкин ахир?.. Савдогартибиат Англия эса, император Александрнинг олижаноб калбни англамайди ва англай олмайди ҳам. Англия Мальта оролини бўлатиб бернидан бош тортиди, у бизнинг қаракатларимиз замирида бир нарса бор деб бадгумон бўлиб турипти. Улар Новосильцовга нима дейишпти? Ҳеч нарса. Ўз манфаатидан буткул воз кечиб, тинчлик йўлида ҳеч нарсани аямайлиган императоримизнинг филокорлигини улар тушунмади, тушуна олмайди ҳам. Инглизлар нима ваъда қилишпти? Ҳеч нарса. Улар ўша қилган ваъдасига ҳам вафо қилмайди. Пруссия аллақачон Бонапарте енгилмас, унга қарши Европанинг қўлидан ҳеч нарса келмайди, деб эълон қилди... Мен на Гарденбергининг ва на Гаугвишнинг биронта сўзига ишонаман.— *Cette fautiveuse neutralité prussienne se n'est qu'un piege.*¹ Мен фақат таңгрига ва марҳаматли императоримизнинг толашга ишонаман ҳолос. Императоримиз Европани қутқажак/...— деди-да, Анна Павловья бунчалик қизиқиб кетганига ўзининг ҳам кулгиси қистаб бирдан тўхтаб қолди.

— Менимча,— деди князь кулимсираб,— кўнгилчан Винценгеродемизнинг ўрнига сизни юборишганда, сиз бир хамла билан Пруссия қиролининг розилигини олар эдингиз. Сиз сўзга ниҳоят чечансиз. Чой ичамизми?

— Ҳозир. Ҳа, айтгандай,— қўшимча қилди Анна Павловья яна ўзини босиб олиб,— бугун меникига иккита антиқа одам келади: *le vicomte de Mortemart, il est allié aux Montmorency par les Rohans.*² Франциянинг энг яхши аслзодаларидан, энг яхши муҳожирларидан бўлади. Ундан сўнг, *l'abbé Morio*³, сиз бу допо одамни танийсизми? Шаҳаншоҳимиз уни қабул қилганлар. Хабарингиз борми?

— Шундай денг. Танинсам жуда хурсанд булар эдим,— деди князь.— Менга қаранг,— деб қўшимча қилди у худди аҳамиятсиз бир нарса эсига тушиб қолгандай, ҳолбуки бу ерга келишидан асосий мақсад ҳам шуни сўраш эди,— *l'impératrice—mère*⁴ барон Функенинг Венага бош мушый

¹ Пруссиянинг бундай машъум бетарафлиги—фақат бир тузоқ ҳолос.

² Айтгандай, виконт Мортемар Роганов томонидан Монморансига қариндош бўлади.

³ аббат Морио.

⁴ бева малика.

қўлиниб тайинланишми хоҳлар эмишлар, шу роети?
C'est un pauvre sire, se baron, à ce qu'il paraît.¹ **Малика Мария Фёдоровна орқали баронга олиб бериламоқчи бўлган бу мансабга князь Василий ўз ўғлини қўймоқ ниётида эди.**

Анна Павловна маликанинг хоҳиши, нимани ёқтирми ёқтирмаслиги тўғрисида ва ўзи, на бошқа биров бир нима дейиши мумкин эмаслигига ишора қилиб, кўзларини юмар юммас ва қойгансимон расмийроқ бир тарада: — Monsieur le baron Funke a été recommandé à l'impératrice — mère par sa soeur,² — деб қўйди. У ўзининг олимақом пушти паноси бўлмиш **малика Мария Фёдоровнанинг** номини тилга олганда, ҳамма вақтдагидай яна юзида тўсатдан маъсслик аломати иралаш зўр, самимий садокат ҳамда эҳтиром ифодаси намоян бўлди. У, маликанинг барон Функега beaucoup d'estime³ айтди-да, кўзларида яна маъсслик акс этди.

Князь лоқайдлик билан жим қолди. Князь маликага тавсия қилинган бир зот ҳақида шундай ноқўю гап гапиргани учун Анна Павловна ўзига хос элчилик ва абжирлик кўрсатиб, сароф аҳлига ва аёлларга муносиб одоб билан унга таъзир бермоқчи ва шу билан бирга уни овутмоқчи бўлди.

— Mais à propos de votre famille,⁴ — деди Анна Павловна, — биласизми, қизингиз киборлар донрасига қатнайдиغان бўлгандан бери fait les délices de tout le monde. On la trouve belle, comme le jour.⁵

Князь ҳурмат ва миннатдорлик билдириб таъзим қилди.

Анна Павловна бир дақиқа қолгандан кейин:

— Мен кўпинча шуни ўйлайманки, — деди князга яқинроқ келиб, гўёки сиёсат ҳамда киборлар тўғрисидаги гаплар тамом бўлди, энди ўз гапимиздан гаплашайлик, дегандай мулојим табассум қилиб: — кўпинча шуни ўйлайманки, дунёда бахт деган нарса баъзан жуда адолатсизлик билан тақсим қилинар экан. Худойи таоло шундай икки сўлим болани (мен кичик ўғлингиз Анатолини ҳисоб

¹ Бу барон назаримда ярамас бир махлуқ.

² Барон Функени маликага ўз сингиллари тавсия қилибди.

³ Катта эътибор берганини.

⁴ Айтгандай, сизнинг болаларингиз ҳақида.

⁵ Суҳбатларнинг гули бўлиб қолди. Унинг хусни латофатига ҳамма қойил.

қилмайман, чулки уни ёқтирмайман,— деди у эътирозга ўрин йўқ деган мазмунида қошларини чимириб) — шундай икки суксурни нега сизга берди экан? Сиз буларнинг қадрига етмайсиз, шунинг учун буларга ота бўлишга лойиқ эмассиз.

Анна Павловна шу гапни айтиб ўзинга хос қувноқ табассум қилди.

— *Que voulez-vous? Lafater aurait dit que je n'ai pas la bosse de la paternite,*¹— деди князь.

— Ҳазилингизни қўйинг. Бу тўғрида мен сиз билан жиддий гаплашмоқчи эдим. Биласизми, менга кичик ўғлингиз ёқмайди. Бу гап орамизда қолсин-ку (унинг юзи маънос бир тусга кирди), малика ҳузурларида ўғлингиз ҳақида гап очилиб, сизга ачинишди...

Князь жавоб қайтармасди, лекин Анна Павловна князнинг юзига тикилиб жавоб кутар эди. Князь Василий афтини буриштирди.

— Қандоқ қилай энди? — деди князь ниҳоят. — Биласизми, мен буларнинг тарбияси учун бир отанинг қўлидан келадиган ҳамма нарсани қилдим, лекин иккови ҳам *des imbéciles*². Ипполит аҳмоқнинг ювоши-ю, лекин Анатолий жуда шўхи. Икковининг орасидаги фарқ шу холос, — деди князь ҳаяжон билан сохта табассум қилиб. Бу табассумдан лабининг бурчида ҳосил бўлган ажинида нечукдир кутилмаган дағал, ёқимсиз бир ифода кўринар эди.

— Сиздай одамлар фарзанд кўрмаса нима бўларкан-а? Ота бўлмаганингизда мен сиздан ҳеч айб тополмас эдим, — деди Анна Павловна унга ўйчан боқиб.

— *Je suis votre*³ содиқ қулингизман, *et à vous seule je puis l'avouer*. Болаларим — *ce sont les entraves de mon existence*.⁴ Бу менга бир кўргилик. Мен шундай деб ўйлайман. — *Que voulez-vous?*⁵ — Князь шафқатсиз тақдирга тан берганлигига ишора қилиб жим қолди.

Анна Павловна ўйга толди.

— Бебош ўғлингиз Анатолийни уйлантириши тўғрисида ҳеч қачон ўйлаган эмассиз. Қари қизлар *ont la manie des mariages*⁶ дейишади. Менинг бунақа феълим йўқ, лекин

¹ Қандоқ қилай? Лафатер бўлса, сенда оталик меҳри йўқ, дерди.

² бемаъни чиқишди.

³ мен сизнинг

⁴ мен фақат сизга ростини айта оламан. Менга ошиқча юк холос.

⁵ Қандоқ қилай?

⁶ бировни уйлантириб қўйишга ўч бўлади.

менга таниш *petite personne*¹ бор. Бу қиз шўрлик отасини деб ёшлигини ўтказиб юборипти, *une parente à nous*, *une princesse*² Болконская бўлади.

Князь Василий гарчи киборларга хос зийраклик кўрсатиб, бош ишораси билан бу тўғрида ўйлаб кўрмоқчи эканини билдирса ҳам Анна Павловнанинг сўзига жавоб қайтармади. У кўнглидаги ғашликка бардош қила олмаганидан бўлса керак:

— Йўқ, биласизми, мен Анатолга ҳар йили қирқ минг сўм сарф қиламан,— деди-да, бир оз жим қолди.— Аҳволи шу бўлса, беш йилдан кейин нима бўлади? *Voilà l'avantage d'être père?*³ Княжнангиз бой қизми?

— Отаси жуда бойу лекин хасис одам. Қишлоқда турди. Марҳум император замонида истейфо бериб, «Пруссия қироли» деб лақаб олган машҳур князь Болконский-чи. Ўзи жуда ақлли, лекин табиати ғалати, бадфеъл одам. *La pauvre pel t est malheureuse, comme les pierres.*⁴

Кутузовнинг *Lise* Мейненга, яқиндагина уйланган адыютантани ўша қизнинг акаси бўлади. Бугун бизникига у ҳам келади.

— *Ecoutez, chère Annette*,⁵— деди князь бирдан унинг қўлини ушлаб ва негадир паства эгиб.— *Arrangez-moi cette affaire et je suis votre*⁶ садоқатли қўлингиз *à tout jamais* (рап *comme mon m'écrit des?*). Қиз бой ва наслнасаби жойида экан. Айни муддао.

Князь Анна Павловнага айрим меҳр ва яқинлик ифодаси бўлган эркин ҳаракат билан унинг қўлини ушладич, ўпди, ўйнатди-да, креслонинг орқасига суяниб, бошқа томонга қаради.

Анна Павловна ўйлаб туриб:

— *Attendez*,⁸— деди,— Мен шу бугуноқ *Lise* (*la femme du jeune*⁹ Болконский) билан гаплашиб кўрай. Зоға шу иш битиб кетса. *Ce sera dans votre famille, que je ferai mon apprentissage de vieille fille.*¹⁰

¹ Бир қиз

² Ўзи бизга қариндош, княжна.

³ Ота бўлишнинг фойдаси шу экан-да.

⁴ Қиз бечоранинг кўрган кунни қурсин.

⁵ Менга қаранг, азизим, Анет.

⁶ Оқсоқот менга ёзганича.

⁷ Шу ишни тўғриланг, мен умрбод сизнинг қўлингиз бўлай.

⁸ Шошманг.

⁹ Лиза (Болконскийнинг хотини)

¹⁰ Мен сизнинг оила ишларингизга аралашиб, қари қизларнинг касбини ўрганиб оламан.

Анна Павловнанинг меҳмонхонаси аста-секин меҳмонга тўла бошлади. Петербургнинг олимақом зодагонлари, ёш ва хулқ жиҳатидан жуда ҳар хил бўлса ҳам ўзлари мансуб бўлган жамият нуқтаи назаридан қараганда, бир хил бўлган кишилар келишди. Отасини инглиз элчиси чақирган сайилга олиб кетиш учун князь Василийнинг қизи гузал Элен ҳам келди. У бал кийимида бўлиб, шифр таққан эди. *La femme la plus séduisante de Pétersbourg*¹ маълума ва машҳура, ўтган қиш эрга тегиб, ҳозир ҳомиладорлиги вәжҳидан киборларнинг катта суҳбатларига қатнамай, фақатгина кичик суҳбатларга иштирок қиладиган кичкина, ёш княгиня Болконская ҳам келди. Князь Василийнинг ўғли князь Ипполит ўзи билан бирга Мортемарни бошлаб келган экан, уни мажлис аҳлига таништирди. Аббат Морис ва бошқа кўп кишилар ҳам келишди. Анна Павловна ҳар бир кириб келган меҳмонга:

— Сиз ҳали *та tante*² ни кўрмаган бўлсангиз керак, — ёки холам билан ҳали таниш бўлмасангиз керак, дер ва уни нариги уйдан чиқиб келган, узун тасма таққан пачаққина бир кампирнинг олдига жиддий қиёфада бошлаб борар, аввал меҳмонга, сўнгра кампирга қараб меҳмоннинг номини айтар, кейин нари кетар эди.

Меҳмонлар ҳеч ким билмаган, ҳеч ким қизиқмаган ва ҳеч кимга даркор бўлмаган бу кампирга тантанали равишда таъзим қилишар эди. Анна Павловна эса, маъюсона қиёфада меҳмонларнинг таъзимини тантана билан кузатар, сўз қотмасдан маъқуллар эди. Кампир бўлса, ҳар бир сўраган одамнинг саломатлиги, ўзининг соғлиги ва ҳозир, худога шукур, хийла ўнғарилиб қолган маликанинг сиҳати ҳақида ҳаммага бир хилда гапирар эди. Унинг олдига келган киши одоб юзасидан шошилмасдан, таъзим қилиб, елкасидан оғир юк тушгандай енгил тортиб нари кетар ва шу билан бу оқшом унга қайтиб рўпара бўлишдан қутулар эди.

Ёш княгиня Болконская зарҳалли барқут ишпечини олиб келган эди. Унинг чиройли, хиёл қора тук босган ихчам устки лаби тишларини ёпмас, шундоқ бўлса ҳам жуда

¹ Петербургда энг дилбар аёллардан ҳисобланган.

² холамини.

нафис кўтарилар ва чўзилиб пастки лабига текканда яна ҳам чиройлироқ кўринар эди. Ҳамма жозибали аёллардек, унинг нуқсонни — устки лабининг ихчамлиги ва оғзининг очилиброқ туриши ўзига ярашар, ҳуснига ҳусн қўлигандай кўринар эди. Соғлом ва тетик, ҳомилани бу қадар енгил кўтариб юрган бу бўлажак онага қараганда ҳамманинг завқи келар эди. Чоллар ва зеркиб диққат бўлиб ўтирган ёшлар у билан бирпасгина ўтириб суҳбат қилишса, ўзлари ҳам ўшанга ўхшаб қолгандай бўлишар эди. У билан гаплашган, унинг мулойим кулишини, дам-бадам ярқираб турган оппоқ тишларини кўрган ҳар бир киши албатта «ҳозир ёмон ҳам ширинсўз бўлдим-да», деб ўйлар эди. Бу ерда ўтирганларнинг ҳар бири шуни кўнглидан ўтказар эди.

Кичкинагина княгиня лапанглаб, ишпечини кўтарганича йўрғалаб столни айланиб ўтди-да, кўйлагини тузатиб, худди ҳозир ҳар бир қилмиши ўзи учун ҳам, бу ерда ўтирганлар учун ҳам *partie de plaisir*,¹ кумуш самовар ёнидаги диванга ўтирди.

У ридикюлини очар экан, ҳаммага қараб:

— *J'ai apporté mon ouvrage*², — деди, сўнгра мезбонга, бекага мурожаат қилди:

— Менга қаранг, *Annette, ne me jouez pas un mauvais tour. Vous m'avez écrit, que c'était une toute petite soirée; voyez comme je suis attirée.*³

У тўр тутилган, кулранг, кўкрагилан бир оз пастроқдан энли тасма боғланган нафис ва хушбичим кўйлагини кўрсатиш учун қўлларини ёзди.

— *Soyez tranquille, Lise, vous serez toujours la plus jolie.*⁴ — деди Анна Павловна унга жавобан.

— *Vous savez; mon mari m'abandonne,* — деди княгиня генералга қараб, ўша зайлда сўзини давом эттириб: — *il va se faire tuer. Dites moi, pourquoi cette vilaine guerre*⁵, — деди князь Василийга ва жавоб кутмай, унинг қизи гўзал Эленга мурожаат қилди.

¹ бир томоша бўлгандай.

² Ишимни олиб келган эдим.

³ Анегга, бу нима қилганингиз бўлди? Хатингизда меҳмон кўп бўлмайти, деганингиз учун кийиниб ўтирмай, шу аҳволда келаверган эдим-а.

⁴ Хотиржам бўлинг. Лиза, бу ерда ҳали ҳам сиздан чиройли одам йўқ.

⁵ Биласизми, эрим мени ташлаб кетаётпти. Улимга кетаётпти. Шу қуриб кетгур урушнинг нима кераги бор экан-а.

— Quelle délicieuse personne, que cette petite princesse!¹ деди князь Василий Анна Павловнанинг қулоғига секингина.

Кичкина княгинядан кейин кўп вақт ўтмай барваста, сочи олинган, ўша замоннинг расм-русмига кўра оқ шим, кўкраги бурма кўйлак, жигаранг фрак кийган кўзойнакли бир йигит кириб келди. Бу жуссали йигит Екатерина замонининг машҳур тураларидан, ҳозир Москвада ўлим тушагида ётган граф Безуховнинг гафриқонуний ўғли эди. У чет элда тарбия олиб, яқиндагина келган бўлиб, ҳали ҳеч қаерда хизмат қилмас эди ва бундай суҳбатларга ҳам биринчи келиши эди. Анна Павловна унга ўз доирасидаги энг паст даражали киши билан саломлашгандай бош силкиб қўйди. Пьер билан шундай жуда эътиборсиз саломлашган бўлса ҳам унинг эшикдан кириб келганини кўрганида Анна Павловнанинг юзида хавотирлик ва одатдан ташқари катта бир нарсани кўргандай, қўрқув акс этди. Гарчи Пьер бу ерда ўтирган бошқа эркаклардан дарҳақиқат жуссалироқ бўлса ҳам Анна Павловнанинг бу қўрқувиға сабаб фақат унинг маъноли ва шу билан бирга тортинқираб, қизиқсиниб разм солиши ва табиий бир кўз қарашигина эди; бундай кўз қараш бу меҳмонхонада ўтирганлар ичида фақат унинг бир ўзигагина хос эди.

Анна Павловна уни холасининг олдига олиб келди-да, холаси билан хавфсизрагансимон бир кўз уриштириб олгач, Пьерга қараб:— *C'est bien aimable à vous, monsieur Pierre, d'être venu voir une pauvre malade,*²— деди.

Пьер бир нима деб тўнғиллади-да, ниманидир қидираётгандай яна у сўз-бу ёққа разм сола бошлади. У кичкина княгиняга худди яқин танишдек қувноқ табассум билан салом бериб, кампирнинг олдига борди. Анна Павловнанинг хавотир олганича ҳам бор эди. Пьер маликанинг саломатлиги ҳақида кампирнинг сўзини охиригача эшитмай нари кетди. Анна Павловна қўрқиб кетиб:

— Сиз аббат Мориони биласизми? У киши жуда ҳам ажойиб одам...— деб уни тўхтатди.

— Ҳа, у кишининг абадий сулҳ тўғрисидаги режаларини эшитганман, бу жуда ҳам яхши бўлар эди-ю, бироқ мумкин бўлмас...

¹ Бу кичкина княгиня жуда ҳам дилрабо жувон эман-ку!

² Бечора беморни йўқлаб келиб катта лутф кўрсатдингиз, *мосье Пьер.*

Анна Павловна фақат бир нима дейиш учунгина:

— Сиз шундай деб ўйлайсизми? — деди-да, яна меҳмон кутиш билан овора бўлди. Бироқ Пьер яна бедабчилик қилди: ҳали кампирнинг сўзига охиригача қулоқ солмай нари кетган бўлса, энди нари кетмоқчи бўлиб турган Анна Павловнани гапга солиб тўхтатди. У катта-катта оёқларини кериб, бошини энгаштирди-да, аббатнинг режаси нима учун ҳам хаёл эканлигини Анна Павловнага исбот қила бошлади.

Анна Павловна кулимсираб:

— Кейин гаплашамиз, — деди.

Анна Павловна расму одобни билмайдиган ёш йигитдан қутулиб, ўзининг мезбонлик иши билан банд бўлди: давра-давра бўлиб сўзлашиб ўтирган меҳмонларга разм солиб, қаерда суҳбат сўсайган бўлса, ўша суҳбатни қизитишга кўмаклашгани тайёр турар эди. Ип йигирадиган корхонанинг эгаси ишчиларни жой-жойига ўтқизиб, ўзи дугларнинг суст ёки жуда тез айланишини кузатгани ва бирон кор-ҳол бўлиб қолса дарров бориб уни тўғрилаб қўйганидай, Анна Павловна ҳам меҳмонхонасида айланиб юриб, давра-давра бўлиб ўтирган кишиларнинг суҳбатини кузатар, бирон суҳбат совиб кетса ёки меъёрдан ортиқ қизишиб кетса, дарров бориб бирон оғиз гап ёки бировни бир жойдан иккинчи жойга ўтқазиб қўйиш билан суҳбатни яна изига солиб юборар эди. Анна Павловна шу ташвишнинг устига яна Пьернинг бирон номаъқул гап айтиб ёки ~~ножўн~~ иш қилиб қўйишидан қаттиқ хавотирда эканлиги кўриниб турар эди. Пьер эса Мортемар атрофида бўлаётган гапни тинглагани келганда, кейин аббат гапираётган жойга яқин борганда Анна Павловна унга кўз-қулоқ бўлиб турарди. Чет элда тарбия олган Пьер бу хилдаги суҳбатни Россияда биринчи кўриши эди. У бу суҳбатга Петербургнинг бари интеллигентлари йиғилганини билар, шунинг учун ўйинчоқ дўконига кириб қолган ёш боладай кўзлари ўйнаб кетган эди. У бамаъни гапларни эшитмай қолишдан хавотирда эди. Бу ерга тўпланган кишиларнинг ишонч акс этган чиройли юзларига қарар экан, у булардан кўп бамаъни гаплар кутар эди. Ниҳоят, Мориснинг ёнига келди. Буларнинг суҳбати унга жуда маъқул кўринди шеклли, ўз фикрини айтишга ниҳоят иштиёқманд бўлган ҳамма ёш йигитлардай гапга аралаштиш учун пайт кутди.

Анна Павловнанинг уйидаги зиёфат жуда қизиқ кетди. Давра-давра бўлиб ўтирган одамларнинг суҳбати машинада¹ бир қиёмда ва тинимсиз гувулар эди. Ма tante,² унинг ёнида ўтирган, озғин юзлари ҳозир йиғлаганга ўхшаган ва бу суҳбатга нобон бўлган кексароқ бир хотиндан булак қамма уч даврага бўлинган эди. Аксарияти катталардан иборат бўлган давранинг гаплони — аббат, ёшлар даврасини князь Василийнинг қизи суҳсурдаккина княжна Элен билан сулим, қизил юзли, ёшига номуносиб равишда семиз бўлган кичкина княгиня Болконская, учинчи даврани эса — Мортемар билан Анна Павловна бошқариб ўтирар эди.

Виконт истарали, хушфезл ва хушмуомала йигит бўлиб, афтидан, ўзини машҳур одам ҳисобласа ҳам яхши тарбия кўриб ўсгани учун ўтиришларда камтарлик кўрсатиб, ўзини суҳбат аҳлининг ихтиёрига қўяр эди. У гўё Анна Павловнанинг меҳмонларга тортиғи эди. Ифлос ошхонада кўрилган тақдирда кишининг иштаҳаси қайтадиган бир парча мол гўштини уста ошпаз фавқулодда чиройли қилиб дастурхонга келтириб қўйгандай, Анна Павловна ҳам бугунги ўтиришда меҳмонларига аввал виконтни, кейин аббатни фавқулодда бир нозу неъмат тарзида рўкач қилар эди. Мортемар ўтирган даврада суҳбат бошланиши биланоқ герцог Энгийенскийнинг ўлдирилгани ҳақида сўз кетди. Виконт, герцог Энгийенский ўзининг олиҳимматлилиги орқасида ўлганлигини ва Бонапартнинг дарғазаб бўлишига катта сабаблар борлигини айтди.

— Ah! voyons. Contez-vous cela, vicomte,³— деди Анна Павловна хурсандлик билан. Унинг бу гапи нечукдир à la Louis XV contez-vous cela, vicomte.³

Виконт «жоним билан», деган мазмунда бош эгиб табассум қилди. Анна Павловна виконт ёнидан бир айланиб чиқди-да, ҳаммани унинг ҳикоясига қулоқ солгани даъват қилди.

— Le vicomte a été personnellement connu de monseigneur⁴— деб шивирлади Анна Павловна ўтирганлардан

¹ Хола.

² Ҳа, ҳа! Шунга гапириб беринг-чи, виконт.

³ Людовик XV ни эсга солар эди.

⁴ Виконт герцог билан шахсан таниш бўлган.

бирига. — Le vicomte est un par fait conteur¹ деди иккинчисига. — Comme on voit l'Homme de la bonne pagnie²,— деди яна берига; шундай қилиб, виконт ўзи учун энг мақбул ва энг қулай бир тарзда, худди иссиқ товоққа солиниб кўкатлар билан ниҳоятда зеб берилган таомдай ҳаммага тақдим этилди.

Виконт ҳикоясини бошламоқчи бўлиб жилмайди.

Анна Павловна нарироқда, бошқа давранинг гули бўлиб ўтирган гўзал княжнага қараб:

— Бу ёққа келинг, chère Hélène³,— деб чақирди.

Княжна Элен кулимсираб турар эди; у меҳмонхонага кириб келган пайтда юзида бўлган гўзалларга хос, ўша доимий табассум билан ўрнидан турди. Бахмал ва бархит билан зеб берилган оппоқ, балларда кийиладиган кенг кўйлагини бир оз шитирлатиб, оппоқ елкаси, сочи ва бриллиантларини кўз-кўз қилиб, ҳеч кимга қарамасдан ва шу билан бирга, гўё келишган қадди-қомати, оппоқ елкалари, ўша замоннинг расмига кўра хийла очиқ кўкраклари ва бўйинларини томоша қилиб мароқланган ҳаммага ихтиёр бергандай жилмайиб, худди бал ҳашаматини ўзи билан бирга олиб келгандай, икки томонга чекинган эркаклар орасидан ўтиб, Анна Павловнанинг олдига келди. Элен шунчалик гўзал эдики, ноз-карашма билан чиройли кўринишга ҳаракат қилиш у ёқда турсин, аксинча, кишиларни мафтун қилувчи гўзаллигидан гўё ўзи хижолатда эди. У гўё гўзаллигининг кучини бир оз сепсилтиришни истаса ҳам қўлидан келмагандай кўринар эди.

Уни кўрган ҳар бир киши:

— Quelle belle personne!⁴— деб қўяр эди. Элен виконтнинг рўпарасига ўтириб ҳамон ўшандай табассум билан юзига боққанида, виконт худди фавқулодда бир нарсадан ҳайратда қолгандай елкасини учирди-ю, ерга қаради.

— Madame, je crains pour mes moyens devant un pareil auditoire⁵,— деди виконт табассум билан бош эгиб.

Княжна яланғоч, дўмбоқ билагини столчага қўйди-да, бирон нима дейишни лозим кўрмади. У жилмайганича виконтнинг сўз бошлашини кутар эди. Виконтнинг сў-

¹ Виконт ҳикоя қилишга ниҳоятда уста экан.

² Фазилат эгаларининг суҳбатини кўп кўрганлиги маълум бўлиб турипти.

³ азизам Элен.

⁴ Ана ҳусну!

⁵ Шундай одамлар олдида мондалаб гапира олармикинман.

зига княжна ғоз ўтириб қулоқ солар экан, ҳар замон столчага қўйган момикдай билагига назар ташлаб, гоҳ ундан ҳам чиройлироқ кўкрагига қараб бриллиант маржонини тузатиб қўяр эди: кўйлагининг бурмаларини бир неча марта тузатар ва виконтнинг ҳикоясидан таъсирланган чоғларида Анна Павловнага қайрилиб қарарди-да, дарҳол юзида худди Анна Павловнанинг юзидаги кайфият акс этарди, сўнгра яна юзида қувноқ табассум намоён бўларди. Элендан кейин кичкина княгиня ҳам чой столи ёнидан туриб келди.

— Attendez moi, je vais prendre mon ouvrage,¹ деди княгиня — Voyons, à quoi pensez-vous? деб князь Ипполитга мурожаат қилди: — Apportez-moi mon ridicule.²

Княгиня ҳаммага қараб табассум билан сўзлашар экан, бирдан қимирлаб ўрнашиброқ ўтирди-да, наридан-бери у ёқ-бу ёғини тузатди.

— Мана энди дуруст бўлди,— деди, сўнг виконтга «қани, бошланг», деб ишига тутинди.

Князь Ипполит унга ридикулини келтириб бериб, унинг орқасига ўтди-да, креслосини унга яқинроқ суриб ўтирди.

Le charmant Hippolyte³ гўзал синглисига ниҳоятда ўхшашлиги билан ва ундан ҳам кўра, синглисига ўхшагани ҳолда ғоят хунуклиги билан кишини ҳайратда қолдирар эди. Унинг башараси синглисининг башарасига ўхшарди-ю, лекин синглисининг чеҳрасида қувноқлиқ, ўз-ўзидан мамнунлик, ёшлик, табассум ва мислсиз ажойиб гавдасининг гўзаллиги барқ уриб турар эди, Ипполитнинг ўша синглисиникига ўхшаган юзига эса девоналик акси урган бўлиб, бу юздан ўзига бино қўйган кишиларда бўладиган жиззаклик ифодаси кўринар, гавдаси заиф ва қотма эди. Унинг кўзлари, бурни, оғзи — бутун юзи нотайин ва кўнгилсиз бир қиёфага кириб буришар, қўл-оёғи эса ҳамшиша ғайритабиий бир ҳолатда турар эди.

У княгинянинг ёнига ўтирди-да, худди кўзойнаксиз гапира олмайдигандай, шошиб-пишиб кўзойнагини таққандан кейин:

¹ Шошманг, ишимни олай,

² Нима бўлди, нимани ўйлаётисиз? Менинг ридикулимни олди келиб берсангиз.

³ «Меҳрибон Ипполит»

— *Ce n'est pas une histoire revenants?*¹ — деб сўради.

— *Mais non, mon cher,*² — деб жавоб қайтарди ҳайрон бўлган виконт елкасини учириб.

— *C'est que je déteste les histoires de revenants,*³ — деди князь Ипполит, бу гапни шундай бир тарзда айтдики, маъносига ўзи ҳам кейинроқ тушунганлиги кўриниб турар эди.

У жуда мағрурлик билан гапиргани учун айтган сўзлари жуда маъноли ёки жуда бемаъни эканлигини ҳеч ким фаҳмлай олмас эди. У энгига тўқ кўк фрак, ўзи айтишича, *cuisse de pumpe effrayée*:⁴ рангидаги чолвор, оёрига пайпоқ ва бошмоқ кийган эди.

*Vicomte*⁵ ўша вақтда оризма-оғиз юрган латифани ширингина қилиб айтиб берди: герцог Энгиенский *m-lle George*⁶ билан кўришгани яширинча Парижга борган экан-у у ерда ўша машҳур артистканинг марҳаматидан фойдаланиб юрган Бонапартни кўриб қолган: герцог билан учрашганида Наполеон тутқалоғи тутиб қолиб, қўққисдан ҳушидан кетиб, йиқилган: шунда герцог уни ҳар нима қилса қила олар экан-у, лекин ҳеч нарса қилмаган; Наполеон кейин унинг шу қилган олижаноблиги учун ўч олиб, уни ўлдирган.

Ҳикоя ширингина ва ниҳоятда қизиқ бўлиб, хусусан, икки рақиб бир-бирига рўпара келган жойи хотинларни ҳаяжонга солгандек бўлди.

Анна Павловна кичкина княгиняга савол назари билан қайрилиб қараб:

— *Charmant?*⁷, — деди.

— *Charmant*⁸, — деди шивирлаб кичкина княгиня ва ҳикоянинг жуда чиройли ва қизиқлиги ишини давом эттиришга халал бергандай, игнасини ишига қадаб қўйди.

Виконт сўзсиз ифода қилинган бу мақтовни фаҳмлаб, миннатдорлик юзасидан табассум қилди-да, сўзида давом этди: бироқ Пьердан жуда хавотир олиб дам-бадам унга қараб турган Анна Павловна унинг аббат билан жуда

¹ Бу «Арвоҳлар қиссаси» дан эмасми?

² Мулақо

³ Сўраганимки, «Арвоҳлар қиссаси» га сира тоқатим йўқ.

⁴ Чўчиган парининг бадани.

⁵ виконт.

⁶ Жорж деган артистка

⁷ Жуда ажойиб.

⁸ Жуда ажойиб.

қиёншиб шовқин солиб гаяришаётганини найқадийю, дил-сиёҳлигининг олдини олиш учун дарҳол ўшалар томонга қараб кетди. Пьер, дарҳақиқат, аббат билан сиёсий мувозанат ҳақида гапга киришишти: аббат эса, бу ёш йигитнинг беғарав тезлигига қизиқиб бўлса керак, ўзига маъқул фикрларини батафсил сўзлаб бермоқда эди. Икковининг хушчақчақлик билан жуда бемалол сўзлашиб ўтиргани Анна Павловнага маъқул бўлмади.

— Бунинг иложи — Европа мувозанати-ю, *droit des gens*¹, — деди аббат. — Шафқатсиз деб ном чиқарган Россиядек бир буюк давлат Европада мувозанат сақлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган иттифоққа беғарав бош бўлса бас — олам ҳалокатдан қутилади-қолади!

Пьер сўз бошламоқчи бўлиб:

— Бундоқ мувозанатни қаёқдан топасиз? — деган эдики, Анна Павловна келиб унга қараб хумрайди-да, италияндан бу ернинг об-ҳавоси унга ёқиш-ёқмаслигини сўради. Италиянинг чехраси бирданига ўзгарди, қаттиқ оғринган бўлса ҳам хотин киши билан гаплашаётганлиги учун одати бўйича, сохта табассум қилиб ширинсўзлик билан жавоб берди:

— Улфатларнинг, айниқса суҳбатларига ноил бўлганим хоним-қизларнинг ақл ва фазилатларига шу қадар мафтун бўлдимки, об-ҳаво тўғрисида ҳали ўйлаганимча йўқ.

Анна Павловна Пьер билан аббатни кўздан қочирмай кузатиб туриш ўнғай бўлсин учун икковини умумий даврага қўшиб қўйди.

Шу онда меҳмонхонага яна бир киши кириб келди. Бу киши кичкина княгинянинг эри — ёш князь Андрей Болконский эди. Князь Болконский ўрта бўйли, ниҳоятда чиройли, лекин хийла тунд чехрали бир кимса эди. Унинг ҳорғин, руҳсизлик акс этган қарашидан тортиб, салмоқли қадам ташлашигача бутун сохт-сумбати кичкина шўх хотинининг тамом акси эди. Афғидан, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси унга танишгина эмас, балки жуда жонига теккан кишилар эди, шунинг учун буларнинг афтига қарагиси ва сўзини эшитгиси келмас эди. Бу ерда ўтирган одамларнинг башарасидан ҳам кўра гўзал хотинининг башараси унинг жонига кўпроқ теккандай кўринар эди. У чиройли юзини бузган бир ижирғаниш билан

¹ халқ ҳуқуқидир.

афтини буриштириб хотинига тескари ўгирилди-да, Анна Павловнанинг қўлини ўпди ва кўзларини қисиб, меҳмонларни назардан кечирди.

— Vous vous enrôlez pour la guerre, mon prince?¹— деди Анна Павловна.

— Le général Koutouzoff,— деди Болконский французларга ўхшатиб, — zoff бўғинини чўзиброқ,— a bien voulu de moi pour aide-de-camp...²

— Et Lise, votre femme?³

— Қишлоққа кетади.

— Шундай гўзал хотинингизнинг суҳбатидан бизни бенасиб қилгани қандай кўнглингиз бўлади?

— André⁴,— деди хотини бегона кишиларга мурожаат қилганидаги ноз-карашмаси билан,— виконт бизга Жорж хоним билан Бонапарт ҳақида бирам қизиқ воқеани айтиб бердиларки!

Князь кўзини қисиб, юзини ўгирди. Князь Андрей келганидан бери ундан кўзини узмаган ва унга қувноқ, дўстона назар билан боқиб ўтирган Пьер унинг ёнига келиб қўлини ушлади. Князь Андрей унга қарамасдан, қўлини ушлаган кишининг қилмишидан норози эканини кўрсатиб, афтини буриштирди, лекин Пьернинг кулиб турган юзига кўзи тушгач, тўсатдан дўстона мулойим табасум қилди.

— Ҳа-ҳа!.. Сен ҳам киборлар доирасига кириб қолибсан-ку! — деди Пьерга.

— Сизнинг келишингизни билган эдим,— деди Пьер,— кечқурун сизникига овқатлангани борамиз, майлими? — деди ҳикоясини давом эттираётган виконтга халал бермаслик учун секин гапириб.

— Йўқ,— деди князь Андрей кулиб ва «буни сураб ўтиришининг ҳожати йўқ» деган ишора билан унинг қўлини қисиб қўйди. У яна нимадир демоқчи бўлган эди-ю, шу чоғ князь Василий қизи билан ўрнидан турди, эркаклар уларга йўл бериш учун кўзгалишди.

Князь Василий французни ўрнидан кўзгатмаслик учун унинг енгидан авайлабгина пастга тортиб:

— Кечирасиз, азизим виконт,— деди,— бу элчи чи-

¹ Урушга кетмоқчимисиз, князь?

² Генерал Кутузов мени адыютант қилиб олмоқчилар...

³ Хотинингиз Лиза нима қилади?

⁴ Андрей

қарган қурғур сайил мени шундай суҳбатдан маҳрум қилди-я, сизнинг сўзингизни бўлдим.— Сўнгра Анна Павловнага қараб: — афсуски, шундай суҳбагни ташлаб кетаётибман,— деди.

Унинг қизи княжна Элен кўйлагининг жимжимасини салгина ушлаб стуллар орасидан ўтди, чиройли юзидаги табассум яна ҳам қувноқроқ тус олди. Пьер бу гўзал қиз ёнидан ўтаётганда унга, худди бир нарсадан қўрққандай кўзларини катта очиб, мароқли назар ташлаб қолди.

— Жуда чиройли,— деди князь Андрей.

— Жуда,— деди Пьер.

Князь Василий Пьернинг ёнидан ўтар экан, унинг қўлини ушлаб, Анна Павловнага мурожаат қилди:

— Бу айиққа таълим берсангиз-чи, бизникига келганига бир ой бўлипти-ю, ўтиришда энди кўрибман. Ёш йигитга оқила аёллар билан ҳамсуҳбат бўлишдан зарурроқ нарса йўғ-а.

IV

Анна Павловна кулимсираб, Пьер билан машғул бўлишга ваъда берди. У Пьер ота томондан князь Василийга қариндош эканлигини билар эди. Олдин кампир билан ўтирган кексароқ хотин князь Василийнинг кетидан юғриб чиқиб, унга даҳлизда етиб олди. Унинг юзида бўлган ҳалиги сохта мароқ ифодаси буткул йўқ бўлди. Унинг йиғламсирагандай кўринган шафқатли юзларида фақат ташвиш ва қўрқув аломатигина бор эди.

У князьга даҳлизда етиб олиб:

— Князь, менинг ўғлим Борис тўғрисида нима дейсиз энди?— деб сўради. (У Борис деганда «о»ни босиброқ айтар эди). Мен Петербургда бундан ортиқ тура олмайман. Хўш, айтинг-чи, бечора болагинамга бориб нима дей?

Князь Василий унинг сўзига тилар-тиламас, унча эътибор қилмасдан қулоқ солаётган ва ҳатто тоқатсизлик кўрсатаётган бўлса ҳам кексароқ хотин мулойим ва маъюсона табассум қилди, князнинг кетиб қолишидан хавотир олиб энгидан ушлади.

— Подшо ҳазратларига бир оғиз айтсангиз нима қилади, болам тўғридан-тўғри гвардияга ўтказилар эди,— деди илтимос қилиб.

— Қўлимдан келганича ҳаракат қиламан, амин бўлинг, княгиня,— деди князь Василий,— лекин подшо ҳазрат-

ларига илтимос қилишим қийин. Князь Голицин орқали Румянцевга мурожаат қилсангиз маъқулроқ булар эди.

Бу кексароқ хотин Россиянинг аслзода хонадонларидан княгиня Друбецкая бўлиб, ўзи камбагал, киборлар доирасидан аллақачон чиққан ва бурунги ташиш-билишларидан узоқлашиб қолган эди. У биттаю битта ўглини гвардияга ўтказгани ҳаракат қилиш учун Петербургга келган эди. Бу ерга, Анна Павловнанинг меҳмондорчилигига келишдан ҳам, виконтнинг ҳикоясига қулоқ солиб ўтиришдан ҳам мақсади фақат князь Василий билан гаплашиш эди. У князь Василийнинг жавобини эшитиб кўрқиб кетди. Унинг бир замонлар гўзал бўлган юзида койиш акс этди, лекин бу фақат бир лаҳзагина давом этди. У яна кулди-да, князь Василийнинг енгидан маҳкамроқ ушлади.

— Менга қаранг, князь,— деди у,— мен ҳеч қачон сизга илтимос қилган эмасман, минбаъд ҳам илтимос қилмайман, отам билан бўлган дўстлигингизни ҳам ҳеч қачон ўртага солганим йўқ. Лекин ҳозир худони ўртага солиб сиздан сўрайманки, ўғлим учун шу илтимосимни қабул қилсангиз, мен сизни пушти-паноҳим деб билар эдим,— деди у шошиб.— Йўқ, аччиғингиз келмасин, ваъда беринг. Мен Голициндан илтимос қилиб кўрдим, унамади,— Кўзларида ёш бўлса ҳам кулимсирашга ҳаракат қилиб: — *Soyez le bon enfant que vous avez été*,¹ — деди.

Эшик олдида отасини кутиб турган княжна Элен чиройли бошини буриб, чиройли елкаси оша:

— Дада, кечикамиз-ку,— деди.

Киборлар доирасидаги обрў шундай бир сармойки, уни эҳтиёт билан сарф қилмоқ керак. Князь Василий буни билар эди, шунинг учун бу сармойани ҳар кимни деб сарф қилаверса, ўзига керак бўлганда тамом бўлиб қолишини ўйлаб, буни жуда кам сарф қилар эди. Бироқ княгиня Дурубецкаянинг илтимоси тўғрисида, хусусан, унинг қайта-қайта айтишидан сўнг, ўз виждони қошида ноқулай бир аҳволга тушиб қолгандай бўлди. Княгиня унга бор ҳақиқатни эслатди: князнинг мартабага томон биринчи қадам босишига шу хонимнинг отаси сабаб бўлган эди. Бундан ташқари, княгинянинг муомаласидан кўриб турар эдики, у бир нарсага ёпишса сира қўймайдиган, ўшанга эришмаса, ҳар кунги, ҳар соатда хиралик ва ҳатто жанжал қилишдан ҳам тоймайдиган хотинлардан, айниқса ўшандай оналардан

¹ Бурунгидек марҳаматли бўлинг.

бири эди. Мана шу мулоҳаза князь Василийни иккилан-тириб қўйди.

— *Сёте* Анна Михайловна,— деди князь одатдагича такалмуфсиз ва зериккан бир тарзда,— сиз айтган ишни қилиш қўлимдан келмайди десам ҳам бўлади: лекин сизга бўлган муҳаббатим ва марҳум отангиз хотираси учун қўлимдан келмаса ҳам қиламан: ўғлингиз гвардияга ўтади, шу гапим гап. Розимсиз?

— Азизим, пушти-паноҳимсиз! Сиздан фақат шуни кутган эдим. Сизнинг яхши одам эканлигингизни билар эдим.

Князь кетмоқчи бўлди.

— Тўхтанг, князь яна икки оғиз гапим бор. *Ўғлим Une fois passé aux gardes ...*¹ — Сиз Михаил Илларионович Кутузовга яқинсиз,— деди унғайсизланиб,— Борисни унга адъютантликка тавсия қилсангиз. Шундай бўлганда мен хотиржам бўлиб, ундан кейин...

Князь Василий илжайди.

— Бу тўғрида ваъда беролмайман. Кутузов бош қўмондон бўлганидан буён унинг атрофида одамлар қанчалик уймалашиб қолганлигини билмайсиз. Кутузовнинг ўзи менга: «Москва боёнлари худди маслаҳатлашгандай ҳаммаси бараварига ўғилларини менга адъютантликка бермоқчи», деган эди.

— Йўқ, ваъда беринг, пушти паноҳим, йўқса, сизни кетгани қўймайман.

— Дада,— деди гўзал Элен яна ўша оҳангда, — кечикяпмиз.

— Хўш, *au revoir*,² саломат бўлинг. Кўраётибсизми?

— Эртага подшо ҳазратларига айтасиз-а?

— Албатта, лекин Кутузовга айтиш тўғрисида ваъда беролмайман.

— Йўқ, ваъда беринг, ваъда беринг *Basile*,³— деди Анна Михайловна ёш сатангларга хос табассум билан. Бу табассум эҳтимол бир вақтлар унга келишган бўлса ҳам, лекин ҳозир чўпдай оёғин юзига сира ўтиришмас эди.

У ёши анчага бориб қолганини унутган бўлса керак, ҳамон беихтиёр узининг эски ноз-ишваларини қилар эди. Бироқ князь Василий чиқиб кетгандан кейин унинг юзи

¹ Гвардияга ўтганидан кейин...

² хайр.

³ Базиль

яна аслига қайтди — сўнги ва риёкорона тус олди. У яна қайтиб келиб, суҳбатга қўшилди ва ҳануз сўзлаётган ви-
комтнинг ҳикоясига қўлқ берган бўлиб, кетгани маврид
кутар эди, чунки унинг қиладиган иши битган эди.

— Мана бу сўнги комедияга *du sacre de Milan*¹ га нима
дейсиз?— деди Анна Павловна, — *Et la nouvelle comédie des*
peuple de Gènes et et Lucques, qui viennent présenter leurs
vœux à M. Buonaparte assis sur un trône, et exauçant les
vœux des nations! Audorable! Non, mais c'est à en devenir
*folle! On dirait, que le monde entier a perdu la tête.*²

Князь Андрей Павловнага тикилиб жилмайди.

«*Dieu me la donne, gare à qui la touche*», — деди у (тож
кийдирилганда Бонапартнинг айтган сўзи) — *On dit qu'il*
*a été très beau en prononçant ces paroles*³ — деди ва яна
шу сўзни итальянчасига ҳам қайтарди. «*Dio mi la dona,*
quai a chi la tocca».

— *J'espère enfin,* — деди Анна Павловна сўзида давом
этиб, — *que ça a été la goutte d'eau qui fera déborder le*
verre. Les souverains ne peuvent plus supporter cet homme
*qui menace tout.*⁴

— *Les souverains? je ne parle pas de la Russie — Les*
souverains, madame! Qu'ont ils fait pour Louis XVII, pour
la reine, pour madame Elisabeth? Rien, — Et, croyez-moi,
ils subissent la punition pour leur trahison de la cause des
Bourbons Les souverains? Ils envoient des ambassadeurs
*complimenter l'usurpateur.*⁵

¹ Миланда тож кийдириладими?

² Яна бир янги комедия: Генуя билан Лукка халқлари Наполеон
жанобларига хоҳиш билдиришипти. Жаноб Наполеон эса тахтада ўти-
риб халқларнинг хоҳишини амалга ошираётинпти. Оббо, худо, урмас!
Бу гапларни эшитиб девона бўлади киши. Бутун дунё эсини йўқотган
деб ўйлайди киши.

³ «Бу тожни менга худо берди. Бунга қўл узатган кишининг холи-
га вой». Шу гапни айтганда жуда кўркем бўлган эмиш.

⁴ Шояд бу воқеа сабр қосасини тўлдириб-тоширадиган сўнги бир
томчи бўлса. Борлиққа хавф-хатар солаётган бу одамнинг қилмиш-
ларига подшоҳлар бундан кейин бардош қилмаслар.

⁵ Подшоҳлар дейсизми? Мен Россия тўғрисида гапирётганим йўқ.
Подшоҳлар эмиш-а! Подшоҳлар Людовик XVII учун, қиролича учун.
Елизавета учун нима қилишди? Ҳеч нарса! Мани айтди дерсиз: булар
йўрбонларга хиёнат қилганлари учун жазоларини торғишяпти. Подшо-
лар дейсизми? Булар тахт-тож ўғрисида қўтлагани элчилар юбориш-
инпти.

У нафратомуз уф тортиб, яна вазиятини ўзгартди. Князь Ипполит виконтга борнет орқали узоқ тикилиб тургач, бу гапни эшитганидан кейин тўсатдан бутун гавдаси билан кичкина княгиняга ўгирилди-да, ундан игна сўраб олиб, шу игна билан столга Конде гербини чизиб унга кўрсата бошлади. У гербни шу қадар писанда қилиб уқтирар эдики, кўрган киши буни княгиня унда илтимос қилган экан, деб ўйлар эди.

— *Bûton de queles, engrêlé de queles d'azur — maison Condé,*¹ — деди у.

Княгиня кулимсираб, унинг сўзига қулоқ солар эди.

Виконт бошқаларнинг нима дейишига аҳамият бермайдиган лекин ҳаммадан кўра ўзига маълум бўлган нарса ҳақида ўз фикринигина кузатиб борадиган бир қиёфада бсшлаган сўзини давом эттирди:

— Агар Бонапарт яна бир йил Франция тахтида ўтирадиган бўлса, ишлар жуда чатоқлашиб кетади. Фитна, жабр-зулм, қувгин, осиш-кесишлар жамиятни (мен яхши жамиятни, француз жамиятини кўзда тутаман) буткул ҳалок қилади. Ана у вақтда...

У елкасини қисиб, қўлларини керди. Бу гапларга қизиқиб қолган Пьер нимадир демоқчи бўлган эди-ю, унга кўз-қулоқ бўлиб турган Анна Павловна сўзини оғзидан олди.

— Император Александр,— деди Анна Павловна одатдагича император хонадони номини тилга олганида маъюслик билан,— давлат тузуми танлашни французларнинг ўзларига қўйиб беришни маълум қилди. Менимча, ҳеч шубҳа йўқки, бутун француз миллати бу зўравондан қутилиб, ўзини қонуний қирол қучоғига ташлайди,— деди Анна Павловна, бу муҳожир ва қирол тарафдорига мумкин қадар маъқул бўлишга тиришиб.

— Бу ҳали гумон,— деди князь Андрей,— *Monsieur le vicomte,*² ишлар жуда чатоқлашиб кетди, деб жуда тўғри айтдилар. Менимча, эскиликка қайтиш жуда қийин бўлади.

Пьер қизариб яна гапга қўшилди:

— Эшитишимга қараганда,— деди у,— дворянларнинг ҳаммаси деярли Бонапарт томонига ўтипти.

¹ Йиртқич ҳайвонларнинг оғиз сурати солинган оч кўк рангли суяк ҳасса — Конденинг юрти бўлади.

² Жаноб виконт.

— Бу — бонапартчиларнинг гапи, — деди виконт Пьерга қарамасдан, — ҳозир Франциянинг жамоат фикрини билиш қийин.

— Bonaparte l'a dita,¹ — деди князь Андрей кулимсираб (виконт унга ёқмасди, гарчи унга қараб гапирган бўлмаса ҳам, бу гапни унга қарши гапирганлиги кўришиб турар эди).

— «Je leur ai montré, le chemin de la gloire», — деди князь Андрей, бир оз жим қолгандан сўнг яна Наполеоннинг сўзини қайтариб: — «Ils n'en ont pas voulu; je leur ai ouvert mes entichambres, ils se sont précipités en foule»... Je ne sais pas à quel point il a eu le droit de le dire.²

— Аусип,³ — деди виконт. — Герцогни ўлдирганидан кейин энг ихлосманд одамлари ҳам унга қаҳрамон деб қарамайдиган бўлишган. Si même ça été un héros pour certaines gens, — деди виконт Анна Павловнага қараб, — depuis l'assassinat du duc il y a un martyr de plus dans le ciel, un héros de moins sur la terre.⁴

Анна Павловна ва бошқалар виконтнинг бу сўзларига қойил қолганликларини табассум билан билдирмасданоқ, Пьер яна сўзга аралашди. Анна Павловна унинг бирон ноҳўя гап айтиб қўйишини билиб турган бўлса ҳам, лекин олдини олишга улгураолмади.

— Герцог Энгийенскийнинг ўлдирилиши, — деди Пьер, — давлат учун зарурат эди: шу ишни қилиш масъулиятини ўзи ёлғиз зиммасига олишдан қўрқмаганлиги Наполеоннинг олижаноблигини кўрсатади, деб ўйлайман.

— Dieu mon dieu!⁵ — деб ваҳима билан пичирлади Анна Павловна.

Кичкина княгиня ишини қўлига олар экан, кулимсираб:

— Comment, M. Pierre, vous trouvez que l'assassinat est grandeur d'âme,⁶ — деди.

¹ Бу — Бонапартнинг гапи.

² «Мен уларга шон-шараф йўлини кўрсатдим, улар буни хоҳлашмади. Мен уларга эшигимни очган эдимки, остонамга ҳаммаси гуриллаб ўзини ташлади...» Билмадим, шундай дейишга унинг қанчалик ҳақи бор экан.

³ Ҳеч қанчалик ҳақи йўқ.

⁴ Агар у баъзи бировлар учун қаҳрамон бўлса, герцогни ўлдирганидан кейин кўкда бир шаҳид ортди-ю, ерда бир қаҳрамон камайди.

⁵ Ё худол Ё худойим!

⁶ Мсье Пьер, одам ўлдиришни қандай қилиб олижаноблик деб биласиз?

Бошқалар бир оғиздан:

— Ah! Oh! — дейишди.

— Capital¹,— деди князь Ипполит инглизчасига ва қафти билан тиззасига шапиллата бошлади. Виконт фақат елкасини қисди.

Пьер кўзойнагининг устидан ҳаммага ғолибона назар ташлади.

— Мен бундай деганимки,— деди Пьер тажанглик билан.— Бурбонлар халқни анархия қучоғига ташлаб, революциядан қочиб кетишди. Революцияни Наполеоннинг ёлғиз ўзи тушунди, уни енга олди ва шу сабабдан кўпчиликнинг бахт-саодати учун бир кишини қурбон қилишдан қайта олмас эди.

— Мана бу столга ўтмайсизми? — деди Анна Павловна. Бироқ Пьер унга жавоб бермай сўзида давом этди:

— Йўқ,— деди у борган сайин қизишиб,— Наполеон пунинг учун буюк одамки, у революциядан зўрроқ келди, гражданлар тенглиги, сўз ва матбуот эркинлиги сингари барча яхши томонларини тутиб қолди-ю, революциянинг барча сунистеъмолларига йўл қўймади, мана шунинг учун ҳокимият тепасига чиқди.

— Ҳа, агар қўлга олган ҳокимиятни одам ўлдиргани ишлатмасдан, қонуний эгаси бўлган қирояга топширганида, мен уни буюк киши деб айтар эдим,— деди виконт.

— Наполеон бундай қилолмас эди. Халқ ҳокимиятни унинг қўлига халқни Бурбонлардан халос қилиш учун берди, чунки халқ уни буюк киши деб билар эди. Революция буюк иш эди,— деди мсье Пьер бу тажанг ва тўнг муқаддимаси билан ўзининг ғўрлигини ва кўнглида бор гапини тезроқ айтишга шошилганини кўрсатиб.

— Революция билан подшо ўлдириш буюк иш бўлиб қолдими? Шундан кейин... ҳа, айтгандай, бу столга ўта қолсангиз-чи? — деди Анна Павловна яна.

Виконт мулойимгина табассум қилиб:

— Contrat social²,— деди.

— Мен подшо ўлдириш тўғрисида гапираётганим йўқ. Мен идея тўғрисида гапираётиман.

— Ҳа, талончилик, қотиллик ва подшо ўлдириш идеяси,— деди Анна Павловна яна пичинг қилиб.

— Бу зарурат эди, албатта, лекин гап бунда эмас,

¹ Жула сoз!

² Руссонинг «Ижтимоий шартнома»си.

гай инсоннинг ҳуқуқларида, хурофотлардан озод бўлишида, гражданларнинг тенглигида: мана шу идеяларнинг ҳаммасини Наполеон тула-тукис сақлаб қолди.

Виконт, ниҳоят, бу йигитнинг гаплари бемаъничликдан иборат эканини астойдил исбот қилнишга жазм қилгандай, нафрат билан деди:

— Бу ҳуррият ва тенглик деган шовқинлар — алақачонлар бебурд бўлган қуруқ сўзлар. Ҳуррият билан тенгликни ким яхши кўрмас экан? Ҳуррият ва тенгликни пайғамбаримиз ҳам тарғиб қилган эди. Революциядан кейин одамларнинг пещонаси очилди дейсизми? Аксинча. Биз ҳуррият истаган эдик, Бонапарт эса уни нест-нобуд қилди.

Князь Андрей кулимсираб гоҳ Пьерга, гоҳ виконтга ва гоҳ Анна Павловнага қарар эди. Анна Павловна киборлар суҳбатида оғир бўлиб ўтиришга ўрганиб қолишига қарамай, Пьернинг бу қилигидан капалаги учган эди: бироқ Пьернинг куфр сўзларига виконт дарғазаб бўлмаганини ва бу сўзларни энди босиб бўлмаслигига кўзи етиб, виконтга қўшнилиб бутун кучи билан Пьерга ҳужум қила бошлади.

— Mais, топ cher m-r Pierre,¹— деди Анна Павловна,— уша буюк одам деганингиз герцогни, борингки, оддий бир инсонни судсиз, бўйнига ҳеч айб қўймасдан ўлдиршига нима дейсиз?

— Мен жанобларидан 18 брюмерга нима дейсиз, деб сўрар эдим,— деди виконт.— Бу қаллоблик эмасми? C'est un escamotage, qui ne ressemble nullement à la manière d'agir d'un grand homme.²

— Африкада асирларни ўлдиргани-чи? — деди кичкина княгиня,— даҳшат-ку,— деганидан кейин эти жунжикиб кетди.

— C'est un roturier vous aurez beau dire,³ — деди князь Ипполит.

Мсье Пьер буларнинг қайси бирига жавоб беришини билмай, ҳаммасига бир-бир қаради-да, илжайиб қўйди. Унинг юзидаги табассум бошқа кишиларникига ўхшаган жиддиятга қўшилиб кетадиган табассум эмас эди. Аксинча, у табассум қилганда юзидаги жиддият ва ҳатто тундлик

¹ Лекин, азизим, мсье Пьер.

² Бу буюк кишининг қиладиган иши эмас, товламачилик.

³ Нима десангиз ҳам бу мартабага нолайиқ одам.

тўсатдан йўқолар, унинг ўрнида мулойим, маъсум ва ҳудди узр сўраётгандай бир ифода пайдо бўлар эди.

Пьерни биринчи марта кўрган виконт: бу яacobинчининг оғзидан чиққан гаплари унинг ўзидан хавфлироқдай кўринади, деб ўйлади. Ҳамма жимиб қолди.

— Нима, ҳаммага бирдан жавоб берсинми? — деди князь Андрей.— Давлат арбобининг қилмиши тўғрисида гапирганда оддий бир шахснинг қилмиши-ю, саркарда ёки императорнинг қилмишини фарқ қилиш керак. Мен шундай деб ўйлайман.

— Ҳа, ҳа, албатта,— деди Пьер, ўзига тарафдор пайдо бўлганига суюниб.

— Шунга иқрор бўлиш керакки,— деди князь Андрей,— Наполеон Арколь кўпригида, Яффа касалхонасида вабо теккан одамларга қўл берганида одам сифатида буюқдир, лекин... унинг бошқа қилмишлари ҳам борки, уларга важ кўрсатиш қийин.

Князь Андрей, Пьер айтган сўзларнинг ноқулайлигини юмшатиш мақсадида бўлса керак, кетмоқчи бўлиб хотинини имлади ва ўрнидан турди.

Князь Ипполит бирдан ўрнидан туриб, қўл ичораси билан ҳаммани тўхтатди ва ўтиришга таклиф қилиб сўз бошлади.

— *Ahl aujourd'hui on m'a raconté une anecdote moscovite, charmante: il faut que je vous en régale. Vous m'excusez, vicomte il faut que je raconte en russe. Autrement on ne sentira pas le sel de l'histoire*¹.

Князь Ипполит бир йилгина Россияда турган француздай рус тилини чайнаб гапира бошлади. У ҳаммадан латифага диққат билан қулоқ солишни шундай ҳовлиқиб, шундай қаттиқ талаб қилар эдики, ҳамма тек қолди.

— *Moscou da bir хоним, une dame бор. Бу хоним жуда хасис, унга каретада юргани иккита valets de pied*² керак бўлибди, жуда новча бўлиши керак экан. Унга новчалар маъқул экан. Унинг янада новчароқ бир қизи бор экан. Хоним айтипти...

Князь Ипполит шу жойга келганда, афтидан, фикри юришмай ўйланиб қолди.

¹ Бугун менга Москвада чиққан бирам антиқа латифани айтиб беришди. Шунинг сизларга айтиб берай. Кечирасиз, виконт, русча айтмасам, латифанинг шираси кетиб қолади.

² лакей.

— Хоним айтди... ҳа, айтдики: «қизгинам (à la femme de chambre) камзулингги кий, мен билан бирга каретада faire des visites»¹ борамиз.

Князь Ипполит шу жойга келганда, қулоқ солаётганлардан бурунроқ ўзи пиқ этиб кулиб юборди ва шу билан латифанинг таъсирини кетказиб қўйди. Шундоқ бўлса ҳам ўтирганларнинг кўпи, шу жумладан, кексароқ хоним билан Анна Павловна ҳам илжайиб қўйишди.

— Хоним каретага тушиб жунабди. Бирдан қаттиқ шамол турибди. Қиз шляпасини тушириб қўйибди, кейин унинг узун сочи тўзибди...

Шу ерга келганда князь Ипполит ўзини сира тута олмай, қаҳқаҳа урди ва кулги аралаш:

— Ҳаммага маълум бўлдики...— деди.

Латифа шундан иборат экан. Князь Ипполит бу латифани нима учун айтганлигини, буни нима учун албатта русча айтиш зарур бўлиб қолганлигини тушуниб бўлмас эди. Шундай бўлса ҳам Анна Павловна ва бошқалар мсье Пьернинг беҳуда ва бемаза қилиғини назокат билан хаспўшлаган князь Ипполитнинг киборларга хос назокатига қойил қолишди. Латифадан сўнг меҳмонлар ўзаро гаплашиб, сўз бўлиб ўтган ва энди бўладиган баллар, спектакллар, ким қаерда ва қачон кўришуви каби майда-чуйдалар устида кетди.

V

Меҳмонлар Анна Павловнага *charmante soirée*² учун ташаккур билдириб тарқала бошладилар.

Пьер бесўнақай бир йнгит эди. Семиз, новчадан келган, кенг яғринли, қўллари каттакон ва қип-қизил бўлган Пьер киборлар суҳбатига киришни, айниқса ундан чиқишни, яъни кетиш олдидан икки оғизгина ширин сўз айтишни билмас эди. Бундан ташқари, у паришонхотир эди. У ўрнидан турар экан, ўзининг шляпаси ўрнига генералнинг жиғали учбурчак шляпасини олди-да, то генерал сўраб олмагунча, унинг попугини юлқиб тураверди. Лекин унинг паришонхотирлиги, киборлар суҳбатига киришни ва унда гаплашишни билмаслигини унинг юзидаги оққўнгиллик, соддалик ва камтарлик аломати ювиб кетар эди.

¹ меҳмонга

² жуда яхши ўтган кеча.

Анна Павловна қайрилиб унга қарар экан, христианларга хос кўнгличанлик билан унинг гуноҳидан утганлигини ифода қилиб, бош силкитди ва:

— Сиз билан яна кўришармиз, деб ўйлайман, лекин унда қиламанки, азизим жаноб Пьер, унгача ҳозирги фикрингизни узгартирарсиз,— деди.

Пьер Анна Павловнанинг бу сўзларига ҳеч нарса демасдан таъзим қилди-да, яна илжайди. Унинг бу илжайиши ҳеч маънони ифода қилмас ва мабодо ифода қилса, фақат шу маънони берар эди: «Фикр ўз йўлига, лекин кўряпсизларми, мен қандай ажойиб ва яхши йигитман». Анна Павловна ва бошқа меҳмонлар беихтиёр унинг бу хислатини сезишди.

Князь Андрей даҳлиэга чиқиб, плаш кийгизмоқчи бўлган лакейга елкасини тутди-да, хотинининг даҳлизда князь Ипполит билан лақиллашаётганига эътиборсизлик билан қулоқ солди. Князь Ипполит ҳомиладор, сўлимгина княгинянинг рўпарасида туриб унга лорнет орқали тикилар эди.

Кичкина княгиня Анна Павловна билан хайрлашар экан:

— Уйга киринг, Annette, шамоллаб қоласиз,— деди-ю, яна секингина илова қилди. *C'est arrêté.*¹

Анна Павловна кичкина княгиня Лиза билан ўзи бошлаган иш, яъни унинг қайнсинглисини Анатолга бўлиш ҳақида аллақачон гаплашиб ҳам олган эди.

— Мен сизга ишондим, азизим,— деди Анна Павловна ҳам секингина,— сиз қайнсинглингизга хат ёзинг-да, *comment le père envisagera la chose*²,— менга айтинг. *Au revoir*³,— деб Анна Павловна ичкарига кириб кетди.

Князь Ипполит кичкина княгинянинг олдига келди-да, энгашиб, юзини юзига яқинлаштириб нимадир пичирлай бошлади.

Княгиня билан князь Ипполитнинг лакейлари буларнинг гапи соб бўлишини кутиб, бири рўмол, иккинчиси редингот ушлаб турар, уларнинг французча гапларига тушунмасалар ҳам худди бу гапларни тушуниб, ўзларини тушунмаётганга солгандай туришар эди. Княгиня одатдагича жилмайиб гапирар ва кулиб тинглар эди.

¹ Қароримиз қарор.

² отаси бу ишга қандай қарашини

³ Хайр.

— Эли чақирган сайилга бормаганим ҳам яхши булади,— деди князь Ипполит,— зеркиб қолар эдим... Жуда яхши суҳбат кечаси бўлди, шундоқ эмасми?

— Бал жуда яхши бўлади, дейишади,— княгиня майин қора тук босган устки лабини учириб.— Гўзал кибор хотин-қизларнинг ҳаммаси ўша ерда бўлар эмиш.

— Ҳаммаси бўлмас, чунки сиз бормайсиз,— деди князь Ипполит қувноқлик билан кулиб ва рўмолни лакейнинг қўлидан тортиб олди-да, уни ҳатто итариб юбориб, рўмолни княгинянинг елкасига спа бошлади. Уқувсизлигиданми ё жўрттагами (буни ҳеч ким ажрата олмас эди), у, рўмолни ёпганидан кейин ҳам, худди бу ёш жувонни кучоқлаётгандай, анчагача қўлини ундан туширмади.

Княгиня ҳамон жилмайганича гўзал карашма билан четланди-да, ўгирилиб эрига қаради. Князь Андрейнинг кўзлари сузилган: шу қадар чарчаган ва уйқу босган кўринар эди.

У хотинига бир кўз югуртирди-да:

— Бўлдингизми? — деб сўради.

Князь Ипполит янгича тикилиб товонигача тушадиган узун рединготини шошиб кийди-да, редингот оёғига ўралишганича югуриб княгинянинг орқасидан зинага чиқди, бу чоғ лакей княгиняни каретага ўтқизар эди.

— *Princesse, au revoir,*¹ — деб қичқирди у: шу чоғ унинг оёқлари рединготга ўралишгандай, тили оғзида ғулдураб, қолган эди.

Княгиня этакларини йиғиштириб, каретанинг қоронғи бурчагида ўтирарди: эри қиличини ўнглаб қўйди: князь Ипполит гўё ёрдам берган бўлиб, уларга халал берар эди.

Князь Андрей йўлини тўсиб турган князь Ипполитга русчалаб совуққина:

— Қани, жаноб, ўтайлик,— деди-да, сўнгра мулойим ва ёқимли товуш билан Пьерга мурожаат қилди:

— Мен сени кутаман, Пьер.

Жилловдор отни ҳайдагач, карета ғилдиракларини ғижирлатиб жўнади. Князь Ипполит уйига элтиб қўймоқчи бўлгани виконтни кутиб эшик ёнида турар экан, қаҳқаҳа уриб кулар эди.

— *Eh bien, mon cher, votre petite princesse est très bien, très bien* — деди виконт Ипполит билан каретага

¹ Хайр, княгиня.

ўрнашиб олиб,— *Maïs très bien. Et tout-à-fait française,*¹— деб бармоқларининг учини ўпди.

Ипполит пиқирлаб кулиб юборди.

— *Et savez-vous que vous êtes terrible avec votre petit air innocent,* — деди виконт.— *Je plains le pauvre mari, ce petit officier, qui se donne des airs de prince rég-*
*nant.*²

Ипполит яна пиқирлаб кулди-да, кулги аралаш деди:

— *Et vous disiez, que les dames russes ne valaient pas les dames françaises. Il faut savoir s'y prendre.*³

Пьер олдин келиб, князь Андрейнинг ўз кишисидай, унинг кабинетига кирди-да, одати бўйича диванга чўзилди, жавондан бир китобни (бу Цезарнинг хотиралари эди) олиб, ёнбошлаганича ўртасидан ўқий бошлади.

Кабинетга кириб келган князь Андрей кичкина оппоқ кўлларини бир-бирига ишқаб:

— *mademoiselle Шерерни нима қилиб қўйдинг?* Энди буткул касал бўлиб қолади,— деди.

Пьер диванни ғижирлатиб, бутун гавдаси билан унга томон ўгирилди-да, хурсанд чеҳра билан унга илжайиб қараб қўл силтади.

— Бу аббат жуда ажойиб одам, лекин масалани бошқачароқ тушунади... Менимча, абадий тинчлик бўлиши мумкин-ку, лекин билмайман, қандоқ қилиб айтсам экан... Лекин абадий тинчлик сиёсий мувозанат билан бўлмайди...

Князь Андрей, афтидан, бу мавҳум гапга унча қизиқмасди.

— Ҳар қаерда оғзингга нима келса гапиравериш ҳам ярамайди: топ *cher*⁴. Хўш, бирон қарорга келдингми? Кавалергард бўласанми ёинки дипломатми? — деди князь Андрей бир дақиқа жимликдан сўнг.

Пьер диванга чўккалаб ўтирди.

— Ростини айтсам, ҳали ҳам бир қарорга келганим йўқ. Менга ҳеч қайсиси ҳам маъқул бўлмапти.

¹ Азиз дўстим, кичкина княгинянигиз жуда жонон нарсаси-ку. Жуда жонон. Худди француз хотинининг ўзгинаси-я.

² Биласизми, куринишда мусичадек беғуноҳ бўлсангиз ҳам чакана эмас экансиз. Эри, шўрлик офицер, ўзини катта одам кўрсатишга шунча уринадики.

³ Сиз рус хотинлари француз хотинларига тенг бўлолмайди, деган эдингиз. Кўрдингизми, қўлга ола билиш керак.

⁴ азиз дўстим.

— Ахир бирор қарорга келиш керак-ку? Отанг шунга кўз тутиб ўтирибди-я.

Пьер ўн яшарлигида ўзининг мураббийси аббат билан бирга чет элга юборилган бўлиб, йигирма ёшгача ўша ерда турган эди. Пьер Москвага қайтиб келганидан кейин отаси аббатга жавоб бериб, ўғлига шундай деди: «Энди Петербургга боргин-да, у сёқ-буёқни кўриб бирон ишни танлагин. Сен нимани хоҳласанг, мен ўшанга рози. Мана бу хат князь Василийга, мана бу пул ўзингга. Нимадан, қийналсанг, дарров хат ёз, ёрдамингга тайёрман». Пьер уч ойдан бери иш танлаб, ҳануз бекор юрар эди. Князь Андрей мана шу тўғрида гапирар эди.

Пьер пешонасини ишқалади.

Пьер кечада кўргани аббатни кўзда тутиб:

— Бу одам масонлардан бўлса керак,— деди.

— Беҳуда гапларни қўй,— деди князь Андрей унинг гапини бўлиб,— бўладиган гапдан гаплашайлик. Отлик гвардияга бордингми?

— Йўқ, борганим йўқ, бир нарса эсимга келиб қолди, шуни сизга айтмоқчи эдим. Ҳозир Наполеонга қарши уруш бўлаётпти. Бу уруш озодлик уруши бўлса эди, мен унга қойил бўлар эдим ва биринчи бўлиб ҳарбий хизматга кирар эдим. Лекин дунёда энг буюк бир одамга қарши чиқиб, Англия билан Австрияга ёрдам бериш... яхши эмас...

Князь Андрей Пьернинг бачкана сўзига елкасини қисиб қўйди. Шу билан, бунақа бемаъни сўзларга жавоб бериб бўлмайди, деган маънони билдирди. Бу гўллик билан берилган саволга князь Андрейнинг берган жавобидан бошқа жавоб бериш ҳақиқатан қийин эди.

— Агар ҳамма фақат ўз эътиқоди асосида урушадиган бўлса, дунёда уруш деган нарса бўлмас эди,— деди у.

— Шундоқ бўлганда-ку, жуда соз бўлар эди,— деди Пьер.

Князь Андрей кулимсиради.

— Жуда соз бўлиши мумкин-ку-я, лекин ҳеч қачон шундоқ бўлмайди...

— Хўш, сиз урушга нима мақсад билан борасиз? — деди Пьер.

— Нима мақсад билан дейсизми? Ўзим ҳам билмайман. Боришим керак экан-да. Бундан ташқари, мен шунинг учун бораманки,...— деб князь Андрей тўхталиб қолди.— Шунинг учун бораманки, бу ерда кечираётган ҳаётим менга тўғри келмайди.

Ёндаги уйдан хотин кишининг кўйлак шарпаси эшитилди. Князь Андрей худди уйқудан чўчиб уйғонгандек сар сесканди-ю, унинг юзи Анна Павловнанинг меҳмондорчилигида бўлган қиёфага кирди. Пьер оёқларини дивандан туширди. Княгиня кириб келди. У аллақачон бошқача, уйда кийиладиган кўйлак кийиб олипти, лекин бу кўйлаги ҳам зебо ва озода эди. Князь Андрей ўрнидан туриб, одоб юзасидан креслони унга суриб берди.

Княгиня шошиб-пишиб, у ёқ-бу ёғини тўғрилаб креслога ўтирар экан, одатдагича французчалаб гапирди:

— Анетнинг нега эрга тегмаганига жуда ҳайрон бўлиб юрибман. Сиз *messieurs* шундай нарсага уйланмадингиз-а, хўп тентакисизларда, лекин хотин важига заршунос эмас экансизлар. Мсье Пьер, мунча ҳам сиз баҳсу мунозарани яхши кўрар экансиз.

— Мен сизнинг эрингиз билан ҳам мунозара қилиб ўтирибман: нима учун урушга боряпти, ҳеч тушуна олмайман,— деди Пьер княгиняга қараб ҳеч тортинмасдан (ҳолбуки ёш йигит ёш жувонга муомала қилганда, расми, тортинади).

Пьернинг бу сўзи ёқди шекилли, княгиняга жон кирди.

— Балли, мен ҳам шуни айтяпман,— деди княгиня.— Тушуна олмайман, ҳеч тушуна олмайман: нега эркаклар урушсиз тура олмас экан? Нима учун биз, хотинлар, ҳеч нарса билан ишнимиз йўқ, бизга ҳеч нарса керак эмас? Мана, сиз ҳақини айтинг. Мен ҳамма вақт унга шуни айтяпман: бу ерда амакимизга адъютант иши жуда яхши, ҳамма танийди, иззат қилади. Яқинда Апраксинларникида бир хотиннинг «*c'est ça le fameux prince André?*» *Ma parole d'honneur!*¹ деганини эшитиб қолдим,— княгиня кулиб юборди.— Қаерга борса иззат қилишади. Сал вақтда флигель-адъютант ҳам бўлиши мумкин. Биласизми, шаҳаншоҳимиз унга катта илтифот қилиб гаплашибди. Анет икковимиз маслаҳатлашиб кўрдик, флигель-адъютант бўлиши унча қийин эмас. Сиз нима дейсиз?

Пьер князь Андрейга қаради-да, бу гап дўстига ёқмаганлигини пайқаб, княгиняга жавоб бермади.

— Қачон жўнайсиз? — деди Пьер.

Княгиня худди Анна Павловнаникида Ипполит билан

¹ «Машҳур князь Андрей шу кишими?» Худо ҳаққи.

гиллангандаги сингари маз билан, лекин оилавий судъа баъда (Пьер оила аъзосидай бир киши эди) ярашмаганлиги кўриниб турган бир қарашма билан:

— Ah! ne me parlez pas de ce départ, ne m'en parlez pas. Je ne veux pas en entendre parler,¹— деди.— Бугун қадрдон ёру дўстлардан айрилиш тўғрисида уйлаганимда... Бундан ташқари биласанми, Андрей,— деди княгиня эрига маънодор кўз қисиб,— J'ai peur, j'ai peur!²— деди пичирлаб ва эти жунжикиб кетди.

Эри унга, худди бу уйда Пьер билан ўзидан бошқа яна бошқа бир одам борлигини пайқагандай, ҳайрон бўлиб қаради: сўнгра сохта бир назокат ила хотинига савол назари билан қараб:

— Нимадан қўрқасан, Лиза? Мен тушуна олмадим,— деди.

— Ҳамма эркаклар ҳам шунақа худбин бўлади! ҳаммаси, ҳаммаси худбин! Худо билсин, нега экан, ўз ҳавойи ҳавасини деб мени ташлаб кетмоқчи, якка ўзимни қишлоқда қолдирмоқчи.

— Отам билан синглим-чи? — деди секин князь Андрей.

— Ёру дўстларим бўлмагандан кейин барибир яккаман... Яна мен қўрқмайин эмиш.

Унинг сўз оҳанги жонга тегадиган мингиллаш тарзини олди, лаби кутарилиб, юзига ғазаб югурди, йиртқич олмаҳон қиёфасига кирди. Ҳамма гап унинг ҳомиладорлигида бўлса ҳам бу ҳақда Пьернинг олдида сўзлашни эп кўрмагандек, жим қолди.

Князь Андрей хотинидан кўзини олмай:

— Ҳар қалай... de quoi vous avez peur³ тушуна олмадим,— деди салмоқлаб.

Княгиня қизарди-да, тажанг бўлиб қўл силтади.

— Non André, je dis, que vous avez tellement, tellement changé...⁴

— Докторинг этароқ ётгин, деган эди,— деди князь Андрей.— Бориб ёта қолсанг буларди.

¹ Оҳ, гапирманг, жўнаш тўғрисида гапирманг! Эшитишга тоқатим йўқ.

² Қўрқаман! Жуда қўрқаман!

³ нимадан қўрқингани.

⁴ Йўқ, Андрей, сен шундай ўзгарган, шундай ўзгариб кетгансанки...

Княгinya индамади ва унинг қисқа, майин қора тук босган лаби бирдан пирпираб учди. Князь Андрей ўрнидан турди-да, елкасини қисиб қўйиб, нари-бери юрди.

Пьер кўзойнаги билан гоҳ княгиняга, гоҳ князга ҳайрон бўлиб, анқайиб қарар экан, худди ўрнидан турмоқчи бўлгандай бир қимирлади-ю, лекин турмади.

— Мсье Пьер ўтирган бўлса менга нима,— деди княгиня бирдан ва унинг сўлимгина юзи буришди-ю, йиғлаб юборди.— Мен сендан аллақачонлари сўрамоқчи эдим, André: нима учун менга муомалаларинг ўзгариб қолди? Мен сенга нима қилдим? Армияга кетаётибсан, менга раҳминг келмайди. Нима гуноҳ қилдим?

Князь Андрей фақатгина:

— Lise! — деди-ю, лекин шу бир калима сўзда ҳам илтимос, ҳам таҳдид, ҳаммадан ҳам кўра княгиня айтган сўзларидан ўзи пушаймон бўлади, деган ишонч мазмуни бор эди. Лекин княгиня шошиб-пишиб сўзида давом этди:

— Сен менга касал ёки ёш болага муомала қилгандай муомала қилипсан. Ҳаммасини кўриб-билиб турибман. Ярим йил бурун шундақамидинг?

Князь Андрей яна ҳам кескинроқ қилиб:

— Lise, сиздан илтимос қиламан, бас қилинг,— деди.

Бу гаплар бўлаётган пайтда борган сайин хавотир олаётган Пьер ўрнидан туриб княгинянинг олдига келди. У, афтидан, кўз ёшига тоқат қилолмасдан, ўзи йиғлаб юборадигандай кўринар эди.

— Қўйинг, йиғламанг, княгиня. Назарингизда шундоқ кўринади, чунки гапимга ишонсангиз: мен ўз бошимдан кечирганман... сабаб... чунки... Йўқ, кечиринг, бундай ишда бировнинг аралашуви ортиқча... қўйинг, йиғламанг... Хайр...

Князь Андрей уни қўлидан ушлаб тўхтатди.

— Тўхта Пьер, кетма. Княгиня шундай меҳрибонки, бу оқшомни сен билан суҳбат қилиб ўтказишдан мени маҳрум қилмасалар керак.

Княгиня ҳамон йиғлар экан:

— Йўқ, бу киши фақат ўзларини ўйлайдилар, холос,— деди.

Князь Андрей тоқати тоқ бўлганини кўрсатадиган бир овоз билан:

— Lise,— деди.

Княгинянинг чиройли юзидаги олмахонни эслатади-

ган ғазабли ифода бирдан йўқолиб, унинг ўрнида жозибали, шафқат ҳисси қўзғатадиган қўрқув ифодаси пайдо бўлди. У гўзал кўзларини ер остидан эрига тикди, унинг иссиқ юзида думини хиёл, лекин тез-тез қимирлатаётган лтнинг юзидаги ювошлик ва итоаткорлик ифодаси намоён бўлди:

— Mon dieu, mon dieu!¹ — деди-да, княгиня бир қўли билан кўйлагининг бурмасини ушлаган ҳолда эрининг снига келиб, пешонасидан ўпди.

Князь Андрей худди бегона хотинга муомала қилаётгандай назокат билан ўрнидан туриб, унинг қўлидан ўпар экан:

— Bonsoir, Lise², — деди.

Икки ўртоқ жим қолишди. На униси гап бошлар эди, на буниси. Пьер князь Андрейга қарарди. Князь Андрей нозик қўли билан пешонасини ишқалар эди. Князь Андрей уф тортиб ўрнидан турди-да, эшикка томон йўналиб:

— Юр, тамадди қиламиз, — деди.

Иккови жуда чиройли, янгидан зебу оро берилган овқатхонага киришди. Салфеткадан тортиб кумуш вилка-ю, қошиқлар, чинни ва биллур идиш-товоқларгача ҳаммаси янги бўлиб, яқинда турмуш қурган кишиларнинг рўзгорини эслатар эди. Овқат вақтида князь Андрей тирсагига ёнбошлади-да, худди кўпдан бери юрагида занглаб ётган бир гапни энди айтишга қарор бергандай, юзида асабий бир ифода билан гап бошлади.

Пьер уни ҳеч қачон бу ҳолатда кўрмаган эди.

— Ҳеч, ҳеч ҳам хотин олма, дўстим, — деди князь Андрей, — менинг маслаҳатим шу. Ҳамма орзу-ҳавасинг ушалмагунча, муҳаббат қўйган хотинингдан кўнглинг қолмагунча, уни хўп яхши билмагунча уйланма, бўлмаса, катта хато қилган бўласан, умрбод ҳасрат билан ўтасан. Қариб тамом ишдан чиққанингдан кейингина хотин ол... Йўқса, бор фазилату камолотинг бекорга кетади, майда-чуйда нарсаларга сарф бўлади. Ҳа, хўп деявер! Менга ҳайрон бўлиб қарама. Сен келажакда ўзингдан биров нарса кутадиган бўлсанг, хотин олгандан кейин ҳамма нарса барбод бўлганини ва сенинг учун ҳамма йўл беркилиб қолганини ҳар қадамда сезиб турасан. Сенинг учун ягона

¹ Ё худоим, ё худоим!

² Хайр, Лиза.

очид йўл меҳмонхона бўлиб қоладики, унда сен сарой лакейлари ва телбалар билан бир қаторда бўласан. Шу ҳам ишми! — деб қулини силтаб қўйди.

Пьер кўзойнагини кўзидан олди, бунинг натижасида юзи ўзгариб, яна ҳам кўпроқ марҳамат ифода қилди. У дўстига ҳайрон бўлиб тикилар эди.

— Менинг хотиним, — деди князь Андрей давом этиб, — жуда яхши хотин. Эрнинг кўнгли тўқ бўлса, бўлаверадиған хотинлардан. Лекин қани энди ҳозир бўйдоқ бўлсам. Мен бу гапни ҳеч кимга айтган эмасман, сени яхши кўрганлигим учун айтаётиман.

Князь Андрей бу сўзларни айтар экан, Анна Павловнанинг креслосида тарвайиб, кўзларини қисиб ва ғижиниб французча гапириб ўтирган Болконскийга яна ҳам камроқ ўхшар эди. Унинг тунд юзидаги ҳар бир мускули асабий ҳолат билан пирпираб учар, кўзидаги илгарги сўниқ кўринган ҳаёт олови энди порлаб нур сочар эди. У бошқа вақтларда нақадар руҳсиз кўринса, асабийлашган дақиқаларида шу қадар жушқин бўлиши кўриниб турар эди.

— Мен бу гапларни нима учун айтаётганимни билмасанг керак, — деди давом этиб. — Ахир бу бутун бир умр ғавғоси. Сен Бонапарт билан унинг шуҳратини айтяпсан, — деди князь Андрей, гарчи Пьер Бонапарт тўғрисида гапирмаган бўлса ҳам, — Бонапарт дейсану, лекин Бонапарт ишлаган вақтида ҳар қадамини мақсади томон ташлаганида у эркин эди, мақсадидан бўлак ҳеч нарсаи йўқ эди, шунинг учун ҳам мақсадига етди. Хотинга боғланиб қолдингми, демак, кишанга тушдинг — бутун эркингни йўқотасан. Дилингдаги бутун умид, белингдаги бутун қувват — ҳаммаси ўзингга ортиқча юк бўлади: пушаймондан азоб чекканинг чеккан. Менинг туриш-турмушим меҳмонхона, ғийбат, бал, шуҳратпарастлик, пасткашлик бўлиб қолди, шу доирада айланганим айланган. Мана мен ҳозир урушга, мисли кўрилмаган зўр урушга кетаётиман, лекин ҳеч нарсадан хабарим йўқ, ҳеч нарсага ярамайман ҳам. Je suis très aimable et très caustique,¹ — деди князь Андрей давом этиб. — Анна Павловнанинг меҳмонлари менинг сўзимга қулоқ солиб ўтиришибди-я. Хотинимнинг жондйли бўлган бу беъмани суҳбат ва бу хотин-қизлар... Агар сен бу... toutes les femmes distinguées,² — умуман, хотин-

¹ Мен ҳийлагина лақмаман.

² баъмани хотинларни.

жир нима эканлигини билсанг экан-а. Отам тўғри айтган экан. Хотинларга дурустроқ синчиклаб қарасанг — уларнинг турган-битгани — худбинлик, шухратпарастлик, калтафаҳмлиқ ва пасткашлиқдан иборат. Киборлар суҳбатда утирганида қарасанг, худди бир нима бордай кўринади-ю, ҳақиқатда эса ҳеч нарса йўқ. Ҳеч нарса, ҳеч нарса. Хотин олма, олма, азиз дўстим! — деб князь Андрей сўзини тамом қилди.

— Сиз ўзингизни истеъдодсиз ва ҳаётингизни барбод бўлган ҳаёт десангиз, кишининг кулгиси қистайди, — деди Пьер. — Ҳали ўн гулингиздан бир гулингиз очилгани йўқ. Сиз ҳали...

Пьер «сиз ҳали» деди-ю, у ёғини айтмаган бўлса ҳам дўстини жуда қадрлаши ва келажакда ундан кўп нарсалар умидвор эканлиги унинг сўз оҳангидан билиниб турар эди.

«Нечук у шундай дейди?» — деб ўйларди Пьер. Пьер князь Андрейни шунинг учун ҳам ҳар жиҳатдан баркамол кишиларнинг намунаси ҳисоблар эдики, князь Андрей Пьерда бўлмаган ва ирода кучи маъноси билан ифодалаш кўпроқ мумкин бўлган ҳамма хислатларни ўзида аъло даражада бирлаштирган эди. Пьер ҳамма вақт князь Андрейнинг ҳар хил кишилар билан осойишта муомала қила олиш қобилиятига, унинг ниҳоятда зўр ҳофизасига, билимдонлигига (у ўқимаган китоб, у билмаган нарса йўқ, ҳар тўғрида маълумоти бор эди) ва ҳаммадан кўра унинг ишлаш ҳам ўрганиш қобилиятига ҳайрон қолар эди. Андрейда ҳаёл суриб файласуфлик қилиш қобилияти йўқлигига Пьер кўпинча таажжубланса-да (Пьер ўзи шунга мойил эди), буни ҳам нуқсон эмас, балки ирода кучи деб билар эди. Филдиракка мой керак бўлгандай, оддий ва дўстона муносабатларда ҳам таърифлаш ёки мақташ зарур бўлади.

— Je suis un homme fini, — деди князь Андрей. — Менинг тўғримда гапириб ўтиришнинг нима ҳожати бор? Кел, сенинг тўғрингда гаплашайлик, — деди бир оз жим қолганидан сўнг ўзига тасалли берувчи фикрларидан тибассум қилиб.

— Менинг тўғримда нимани ҳам гаплашамиз? — деди Пьер оғзининг таноби қочиб. — Мен нима ўзим? Je suis un bêtard!² — деди ва бирдан қип-қизариб кетди. Бу сўзни

¹ Мен тамом бўлган кишиман.

² Ғайрқонуний ўғилман!

зўрға айтганлиги кўриниб турар эди.— Sans пом, sans fortune...¹, ростини айтсам...— деди-ю, лекин рости нима эканини айтмади.— Ҳозирча менинг бошим очиқ, эркинман, менга шунинг ўзи кифоя. Фақат қанақа ишни ихтиёр қилишимни билмайман. Шу тўғрида сиз билан дурустроқ маслаҳат қилмоқчи эдим.

Князь Андрей унга меҳрибонона назар ташлади. Лекин унинг дўстона ва меҳрибонона нигоҳида, ҳар қалай, ўзини Пьердан юқорироқ ҳис қилганлиги кўриниб турар эди.

— Бизнинг киборлар доирасида яккаю ягона тетик одам сенсан, сени шунинг учун ҳам қадрлайман. Ошиғинг олчи. Нима ишни хоҳласанг шуни қилавер: барибир. Ҳар қаерга борсанг ишинг жойида бўлади, фақат бир нарсани айтиб қўяй: Курагинларникига боришингни қўй, бас қил бунақа ишларни. Бунақа ишлар; айш-ишратлар, чапаниликлар, бошқа шу сингарилар... сенга сира келишмайди.

— Que voulez-vous, mon cher,— деди Пьер елкасини учуриб,— les femmes, mon cher, les femmes!²

— Тушунолмайман,— деди Андрей.— Les femmes comme il faut,³ бошқа гап эди; лекин les femmes Курагин, les femmes et le vin,⁴ тушуна олмайман.

Пьер князь Василий Курагинникида туриб, унинг ўғли Анатолийнинг бузуқчиликларига қатнашар эди; бу, ота-онаси уни шу йўлдан чиқариш учун князь Андрейнинг синглисига уйлантирмоқчи бўлган ўша Анатолий эди.

Пьер худди бошига жуда яхши фикр келиб қолгандай:

— Биласизми,— деди,— мен шу ҳақда аллақачондан бери ўйлар эдим. Бу юриш-туришда мен бирор қарорга ҳам кела олмайман, тузуккина ўйлай олмайман ҳам. Бош оғрийди, пул йўқ. Бугун ҳам Анатолий мени келгин, деган эди, бормайман энди.

— Бундан кейин бормайман деб сўз берасанми?

— Сўз бераман — бормайман дедим, бормайман!

Пьер дўстининг уйидан чиққанида кечаси соат бирдан ўтган эди. Петербургнинг июнь кечаси, ойдин кеча эди. Пьер уйига кетмоқчи бўлиб извошга тушди. У уйига яқинлашган сайин тундан кўра оқшом ёки тонготарга ўхшаган

¹ На увнoним бор, на бойлигим . . .

² Қандoқ қилай, дўстим. Хотин-қизлар бўлса-ю!

³ Дуруст хотинлар бўлса-ку.

⁴ Курагин топган хотинлар, яна ўша хотинлар билан майхўрлик.

бу кечада ухлаш мумкин эмаслигини сезиб борар эди. Кўчалар бўм-бўш, ойдин бўлганидан узоқлар ҳам кўри-ниб турар эди. Йўлда Пьер, Анатолий Курагиннинг уйига бугун кечқурун ҳам одатдагича картабоз жўралар тўпла-нишини, картабозликдан кейин ичкилик бўлиб, улфатчи-лик у яхши кўрадиган хурсандчилик билан тамом бўли-шини хотирлади.

«Курагинникига борсам яхши бўлар эди-я», деб ўйла-ди у. Лекин князь Андрейга минбаъд Курагинникига бор-масликка сўз бергани ёдига тушди.

Лекин Курагинникига шу қадар боргиси, у ерда ўзига маълум фисқу фужурнинг гаштини яна бир марта сургиси келдики, дарҳол ҳамма субутсиз кишилардек, лафздан қайтди ва боришга жазм қилди. Дарҳол, князь Андрейга берган сўзимнинг аҳамияти йўқ, чунки ундан илгарироқ ҳамма вақт келиб тураман, деб князь Анатолга ҳам сўз берган эдим, деб ўйлади: ниҳоят, «эртага, масалан, ўлиб қолсам ёинки бирон фалокатга дучор бўлсам, у вақтда на субут ва на лафз қолишини ўйлаганда лафз деган нарса ҳеч қандай муайян маъноси бўлмаган шунчаки бир гап» деган фикрни ҳаёлидан кечирди. Унинг ҳамма қарорларини, тахминла-рини барбод қиладиган бу хилдаги фикрлар Пьернинг бошига кўп келар эди. У Курагиннинг уйига қараб кетди.

Пьер отлиқ гвардия казармалари ёнидаги катта иморат-нинг олдига келиб тушди, чироқ ёқиб қўйилган зинадан юқорига чиқди ва очиқ турган эшикдан ичкарига кирди. Даҳлизда ҳеч ким йўқ экан: бу ерда шишалар, плашлар, калишлар тартибсиз ётар, вино ҳиди келар эди; ичкаридан ғала-ғовур ва шовқин эшитилар эди.

Карта ўйини билан кечки овқат аллақачон тамом бўл-ган, лекин меҳмонлар ҳали тарқалмаган эди. Пьер пла-шини ечиб ташлади-да, биринчи уйга кирди. Бу ерда кечки овқатдан қолган сарқитлар бўлиб, бир лакей, ҳеч ким кўр-майди деб, стаканларда қолган виноларни қултқулт ичарди. Учинчи уйдан шов-шув, қаҳқаҳа, таниш кишиларнинг қичқириви ва айиқнинг бўкирган товуши эшитилар эди. Очиқ турган дераза ёнида саккизтача йигит нима биландир овора эди. Булардан учтаси айиқ боласи билан овора бўлиб, бири унинг занжиридан етаклаб, иккинчиси қўрқи-тар эди.

— Мен Стивенс томонидан юз сўм тикдим! — деб қич-қирди бири.

— Қўллаш йўқ! — деб қичқирди иккинчиси.

— Мен Долохов билан бир тан! Ажрим қил. Курагин! — деб қичқирди учинчиси.

— Аниқдан кўйинглар, бу ерда гаров бойлашаётпти.

— Бир кўтаришда ичасан, ича олмасанг ютқизганинг, — деб қичқирди тўртинчиси.

Кукраги очик юпка кўйлак кийиб, ўртада турган новча, чиройли уй эгаси Курагин ҳай-ҳай солди:

— Яков! Ҳай Яков! Шишани узат! Шошманглар, жаноблар. Мана азиз дўстим Петруша келди, — деди Пьерга ўгирилиб.

Ўрта бўйли, тиниқ кўк кўзли мастлар орасида ўзини жуда тетик тутиб турган киши дераза ёнида туриб:

— Бу ёққа кел, ажрим қил! — деб қичқирди. Семёнов полканинг офицери бўлиб, картабозлиги ва жирракилиги билан машҳур бўлган Анатолий билан бирга истиқомат қилаётган Долохов эди. Пьер атрофга қувноқ назар ташлаб, кулимсиради.

— Тушуна олмайман. Ўзи нима гап? — деди у.

— Шошманглар, бу ҳали маст эмас. Шишани бу ёққа бер, — деди Анатолий ва столдан стакан олиб, Пьернинг ёнига келди.

— Аввал ичиб ол.

Пьер устма-уст ичар экан, яна дераза олдига тўпланган меҳмонларга ер остидан қарар ва уларнинг ғала-ғовурига қулоқ солар эди. Анатолий унга вино қўйиб бера туриб, воқеани тушунтирди: Долохов учинчи қаватдаги уйнинг деразасидан оёқларини кучага осилтириб утириб бир шиша ромни ичиш қақида ана у инглиз денгизчиси Стивенс билан гаров бойлашаётпти.

— Ич, оппоқ ич! — деди Анатолий Пьерга қолган винони қўйиб бериб, — ичмагунингча қўймайман!

Пьер Анатолийни итариб:

— Бўлди, ичмайман, — деди-да, дераза олдига борди.

Долохов инглизнинг қўлидан ушлаганича, кўпроқ Пьер билан Анатолийга қараб, гаровнинг шартини писанда қилар эди.

Долохов ўрта бўйли, сочлари жингалак, кўзлари тиниқ кўк, йигирма беш ёшлардаги бир йигит эди. У, ҳамма пиёда аскар офицерларидек мўйлов қўйган эмас, шунинг учун унга айрим қиёфа берадиган оғзи яққол кўриниб турар эди. Унинг лаблари ниҳоятда чиройли эди. Юқори лабининг ўртаси пастга қараб тикка тушган бўлиб, икки томони худди ҳамиша кулиб тургандай: бу-

нийг ҳаммаси, хусусан, ўткир, қаттиқ тикилиб, маъноли боқишга қўшилгандай, бу одам кишининг диққатини жалб қилмай қўймайди, деган бир таассурот қолдиради эди. Долохов унча давлатли бўлмаган ва катта одамлардан таннибилиш орттирмаган бир киши эди. Анатолий ун минглаарча пул сарф қилишига қарамай, Долохов у билан бирга туриб ўзини шундай ўрнига қўйган эдики, буларни билган бошқа кишилар Анатолийдан кўра Долоховни кўпроқ иззат қилар эди. Долохов ҳар қанақа ўйинни билар ва ҳамма вақт ютәр эди. У қанча кўп ичкилик ичмасин, ҳеч қачон ўзини йўқотмасди. Ана шу вақтларда Курагин ҳам, Долохов ҳам Петербургдаги бебошлар ва ишратпарастлар оламида ном чиқаришган эди.

Бир шиша май олиб келинди. Теварақда тўпланиб турган бойваччаларнинг «ундай қил, бундай қил» деган ҳайқирикларидан гангиб ва шошиб қолган икки лакей деразанинг кўча томонига ўтиргани халал бераётган ромни бузишмоқда эди.

Анатолий голибона бир алфозда дераза ёнига келди. У бирон нарсани синдиргиси келар эди. Лакейларни нарига туртиб юбориб, ромни тортди, лекин ром қимирламади. Ойналарни уриб синдирди.

— Қани, кучингни кўрсат! — деди у Пьерга қараб. Пьер деразанинг юқорисини ушлаб бир тортган эди, дуб ёқидан ясалган ромнинг бир жойи синди, бир жойи кўчиб чиқди.

— Ромни йўқот, одамлар ромни ушлаб ўтирибди дейишмасин яна, — деди Долохов.

— Инглиз мақтаняпти... а?.. яхши деяпсанми? — деди Анатолий.

Пьер бир шиша майни олиб дераза ёнига келган Долоховга қараб:

— Яхши, — деди.

Деразадан тонг билан оқшом шафағи қўшилиб кетган ёруғ осмон кўриниб турар эди.

Долохов қўлида бир шиша ромни ушлаб, сакраб деразага чиқди. У дераза тубида тикка турган ҳолда, уйдағиларга қараб:

— Менга қаранглари! — деб қичқирди. Ҳамма жим қолди. — Мен гаров бойлашдим (инглиз ҳам тушунсин учун гарчи яхши билмасан ҳам французча гапирарди), мен эллих империядан гаров бойлашдим, истасангиз, юз империядан гаров бойлашасиз, — деб инглизга мурожаат қилди.

— Йўқ, эллик империядан, — деди англиз.

— Хўп, эллик империядан бўлсин. Шарт шу: мен бир шиша ромни деразанинг у томонида ўтириб (у деразанинг кўча томонидаги нишаб тубини кўрсатди) ҳеч нарсани ушламасдан, шишани оғзимдан олмасдан бир кўтаришда ичаман... Шундоқми?

— Жуда яхши, — деди англиз.

Анатоль англизга ўғирилди-да, унинг фраки тугмасидан ушлаб, энгашиб қаради (англиз пакана эди) ва гаровнинг шартини англизчасига такрорлади.

Долохов бошқаларнинг диққатини ўзига жалб қилиш учун шиша билан деразани тикиллатиб:

— Тўхта, тўхта, Курагин! Менга қаранглар! Кимдаким мен қилган ишни қилса, мен унга юз империя тўлайман. Билдиларингми? — деди.

Англиз бош чайқади, лекин бундан унинг янги гаровга рози ё норози эканини билиб бўлмас эди. У Долоховнинг сўзини тушунганлигига ишора қилиб бош иргатса ҳам Анатоль уни қўйиб юбормас ва Долоховнинг сўзини англизча таржима қилиб берар эди. Бу кеча карта ўйинида ютқизган ёш ва ориққина бола лейб-гусар деразага чиқди-да, бошини чиқариб, тош йўлга қарар экан:

— У-хў! — деди чўзиб.

— Смирно! — деб қичқирди Долохов ва офицерни деразадан итариб юборди: офицер деразадан сакраб уйга тушганида, шпори илиниб, йиқилиб кетаёзди.

Долохов шишани қўли етадиган жойга қўйиб, ўзи секин деразага чиқди. Оёқларини кўча томонга осилтирди, иккала қўли билан деразанинг икки томонини ушлаб туриб, дурустроқ ўрнашиб олди-да, кўлларини қўйиб юбориб, ўннга ва сўлга сал силжигандан кейин шишани олди. Тонг ёришиб қолган бўлса ҳам Анатоль иккита шам келтириб дераза тоқчасига қўйди. Оқ кўйлак кийган Долоховнинг орқасини ва жипгалак сочинини икки томондаги шам ёритиб турар эди. Ҳамма дераза олдига тўпланди. Англиз энг олдинда турар эди. Пьер табассум қилиб, индамасдан турарди. Бошқаларга қараганда ёши каттароқ бир йигит кўрқиб ва жаҳли билан тўсатдан олдинга интилди-да, Долоховнинг кўйлагидан тутмоқчи бўлди.

— Жаноблар, бу аҳмоқчиллик-ку, йиқилиб кетгудай бўлса чилпарчин бўлади ахир, — деди бу хушлироқ йигит.

Анатоль уни тўхтатди.

— Тегма, юрагига ваҳима соласан-да, йиқилиб ўлади...
Унда нима бўлади?.. А?..

Долохов ўзини ўнглаб, дераза тоқчасига яна қўлини тираб орқасига қаради. У ғижинган ҳолда:

— Агар яна бирон киши яқинимга келадиган бўлса, деразадан улоқтириб ташлайман. Қани! — деди.

У «Қани!» — деди-ю, яна бурилиб қўлларини қўйиб юборди ва шишани олиб бошини орқага ташлаган ва муво- занат сақлаш учун бир қўлини орқага узатгани ҳолда ши- шани орзига олиб борди. Ойна синиқларини йиғиштира бошлаган лакей энгашганича деразада ўтирган Долоховга қараб қотиб қолди. Анатолий бақрайганича тикка турар эди. Инглиз лабларини чўччайтириб ёнбошдан қараб ту- рар эди. Долоховни бу ишдан қайтармоқчи бўлган ҳалиги йигит ўнинг бир бурчига борди-да, юзини тескари ўгириб, диванга ётиб олди. Пьер юзини беркитди, унинг юзидаги табассум энди ваҳима ва даҳшатни ифода қилса ҳам ҳануз юзидан ажралмас эди. Жимлик чўқди. Пьер қўлини кўзи- дан олди. Долохов ҳамон ўша вазиятда ўтирар, фақат боши бутун орқага эгилиб қўнғир сочлари кўйлагининг ёқа- сига тегиб турар, шиша ушлаган қўли эса титраб-қалти- раб, борган сари юқори кўтарилар эди. Шиша бўшаёт- ган бўлса керакки, орзи пастга эгилиб, таги юқорига кўтарила бошлади. Пьер ичида: «Мунча узоққа чўзилди?» — деб қўйди. Унинг назарида ярим соатдан ортиқ вақт ўт- ганга ўхшар эди. Долохов бирдан орқага силжимоқчи бўлди, қўллари а:абий ҳолда титраб кетди: деразанинг кўча томонидаги нишаб тубидан орқага — ичкарига силжиш учун шу титроқнинг ўзи кифоя эди. У бутун гавдаси билан орқага силжиди, зўр бергандан қўллари билан боши яна ҳам қаттиқроқ титради. У дераза тоқчасидан ушламоқчи бўлиб бир қўлини кўтарган эди-ю, бўлмади. Пьер яна кўз- ларини чирт юмиб, ичида: «энди ҳеч очмайман», деди. Бир- дан атрофида шов-шув бўлаётганини сездди. Кўзини очиб қараса, қути ўчган, лекин хурсанд Долохов дераза тоқ- часида тикка турипти:

— Маана, бўшатдим!

Долохов шишани инглизга ташлаган эди, инглиз аб- жирлик билан илиб олди. Долохов сакраб деразадан туш- ди. Ундан ром ҳиди анқир эди.

Ҳар томондан унга:

— Қотирдингиз! Бопладингиз! Гаров бойлашиш бун- доқ бўлади! Оббо, қурғур-ей! — деб қичқаришар эди.

Инглиз ёшдан ҳамёнини олиб пул санай бошлади. Долохов қовоғини солиб, индамай турар эди. Пьер ирғиб деразага чиқди-да:

— Жаноблар! Ким мен билан гаров бойлашади? Мен ҳам ичаман,— деди у қичқириб. — Гаров бойлашмишнинг ҳам кераги йўқ. Айт, менга бир шиша ром берсин. Ичаман... Айт, берсин.

— Ичсин, ичсин — деди Долохов кулимсираб.

Унга ҳар томондан:

— Жинни бўлдингми? Ким йўл қўяркан?

— Шотига чиқсанг бошинг айланади-ю,— дейишарди.

Пьер кескин ва мастона бир ҳаракат билан стулга муштлаб:

— Ичаман, бер, — деди-да, деразанинг у томонига чиқди.

Уни қўлидан ушлашди, лекин Пьер шу қадар кучли эдики, ким яқинига келса улоқтириб ташларди.

— Йўқ, қўйинглар, бу билан уни асло енгиб бўлмайди,— деди Анатоль,— тура туринглар, мен уни алдайман. Менга қара, мен сен билан гаров бойлашаман, лекин бугун эмас, эртага, ҳозир ҳаммамиз*** никига борамиз.

— Бўпти,— деб қичқирди Пьер,— борамиз!.. Айиқни ҳам олиб борамиз...

У айиқни қучоқлаб кўтариб олиб, уйда гир айлана бошлади.

VII

Князь Василий Анна Павловнаникида бўлган зиёфатда княгиня Друбецкаяга унинг биттаю битта ўғли Борис тўғрисида берган ваъдасини бажо келтирди. Борис тўғрисида подшога маълум қилинди, Борис истисно тарзида гвардиячи Семёнов полкига прапоршчик қилиниб ўтказилди. Анна Михайловна шунча ҳаракат қилиб юз найранг билан у ёқ-бу ёққа бўлса ҳамки Борис Кутузовга адъютантликка ёки унинг қўл остидаги бошқа бирон хизматга олинмади. Анна Павловнаникида бўлган зиёфатдан кейин кўп ўтмай, Анна Михайловна Москвага жўнаб, тўғри ўзининг бой қариндоши бўлган Ростовларникига бориб тушди. У Москвада истиқомат қилган чоғда ўша ерда турган, яқинда армияга олиниб, дарҳол гвардиячи прапоршчик қилиниб тайинланган севгили ўғли Борис ҳам болалигида шу ерда тарбияланиб неча йиллар турган эди. Гвардия ўнинчи

августда Петербургдан сафарга чиқди, кийим-бош қилдиш учун Москвада қолган Борис, Радзивиллов йулида унинг кетидан етиб бориши керак эди.

Шу кунни Ростовларникида она-бола Наталяларнинг тугилган кунни маросими эди. Эрталабдан бошлаб то кечгача графиня Ростованинг бутун Москвага машҳур бўлган Поварская кучасидаги данғиллама уйи олдидан извош узилмай, уларни табрик қилгани келган одамларни олиб келар ва кетар эди. Графиня гузал катта қизи билан кети узилмай келиб-кетаётган меҳмонларни меҳмонхонада кутиб ўтирар эди.

Графиня Шарқ хотинларига ўхшаш чувак юзли, қирқ беш ёшларга борган, ун икки бола кўрган ва шунинг учун бўлса керак, хийла заиф хогин эди. Унинг заифлиги натижасида бўлган салмоқли ҳаракати ва секин сўзлаши уни улуғвор кўрсатар, ҳамма уни иззату ҳурмат қилар эди. Княгиня Анна Михайловна Друбецкая шу хонадон аҳлидай меҳмонларни кутишда унга ёрдам бериб турар эди. Ёшлар меҳмон қабул қилишга аралашини лозим топмай, нариги хоналарда ўтиришар эди. Граф меҳмонларни кутиб олар, кузатар, ҳаммани тушки овқатга таклиф қиларди,

— Қуллуқ, кўндан-кўп ташаккур та сёге ёки топ сёг¹ дер эди (у, унвон жиҳатдан ўзидан каттами-кичикми бўлишидан қатъий назар, ҳаммага бир тэрзда та сёге ёки топ сёг дер эди): — қизим билан графиня номидан ҳам ташаккур билдираман. Тушки овқатга албатта келсинлар. **Келмасалар хяфа бўламан, та сёге.** Бутун оила номидан ўтиниб сўрайман.— Граф бу сўзларни кимга айтмасин, соқол-мўйлови яхшилаб қирилган, қувноқ юзидаги ифода ўзгармас, ҳамманинг ҳам қўлини бир хилда қаттиқ қисар, ҳаммага бир хилда гапириб таъзим қилар эди. У меҳмонлардан бирини кузатгач, меҳмонхонада ўтирган эркак ёки аёл меҳмоннинг олдига келар эди: креслони суриб жонининг ҳузурини биладиган бир тахлитда оёқларини йи-гитларча кериб, қўлларини тиззасига қўйиб маъноли тебранар, баъзан русча ва баъзан, гарчи яхши билмаса ҳам худди биладиган одамдай ишонч билан французчасига бирсвдан об-ҳаво қалай бўлишини, бирсвдан соғлиққа оид маслаҳатлар сўрар, яна чарчаган, лекин зиммасиг: тушган бурчни адо этишга қаттиқ бел боғлаган кишидек, — тепакал бошидаги сийрак оқ сочини силаб меҳмонларни кузатгани чиқар ва уларни ҳам тушликка таклиф қилар

¹ азизим.

эди. Даҳлиздан қайтишда баъзан гулхона билан официантлар бўлмаси орқали, саксон меҳмонга дастурхон тузалаётган мармар залга кирар ва кумуш, чинни идишлар ташиётган, гулдор шойи дастурхон ёзаётган официантларни кўздан кечирар, сўнгра бутун хўжалигини бошқараётган дворян Дмитрий Васильевични чақириб:

— Яхшилаб қара, Митенька, ҳаммаси кўнгилдагидай бўлсин. Ҳа, балли,— дерди у кенг столни мамнуният билан кўздан кечириб,— ҳамма гап столларни ясатишда. Шундоқ бўлсин,— деб мамнунона уф тортиб яна меҳмонхонага кирар эди.

Графинянинг каретада юрадиган бир йўгон гавдали лакейи меҳмонхона эшигидан кириб, йўгон товуш билан:

— Марья Львовна Карагина қизи билан келишди,— деди. Графиня ўйланиб, эрининг сурати ишланган тамакидондан тамаки олиб ҳидлади-да:

— Келди-кетди ҳам жонимга тегди,— деди. — Гўрга, шуни ҳам қабул қила қолай, жуда такаббур хотин. Айт, кирсин,— деди худди «биратула ўлдира қолинглар» дегандай, ҳазин товуш билан.

Меҳмонхонага новча, семиз, кеккайган бир хоним кулиб турган кулча юзли қизи билан кўйлаklarини шувиллатиб кириб келишди.

Сурилган стулларнинг товуши, кўйлаklarнинг шувиллаши орасида хотинларнинг бир-бирининг сўзини кесиб, қаттиқ-қаттиқ гапирётган овози эшитилар эди.

— *Chère comtesse, il y¹ a si longtemps... elle a été ali-tée, la pauvre enfant... au bal des Razoumowsky... et la comtesse Apraksine... j'ai été si heureuse*». Булар худди омонат ўтиргандай ва бошланган сўз салгина тўхташи биланоқ кўйлаklarини шувиллатиб ўринларидан туриб: «*Je suis bien echarmée; la santé de maman ... et la comtesse Apraksine²*», — деб бир-икки оғиз сўзлашгач, яна кўйлаklarини шувиллатиб даҳлизга чиқадиган ва устки кийимларини кийиб жўнаб қоладигандай гап бошлашди. Сўз шаҳарнинг ўша вақтдаги энг муҳим янгилги Екатерина замонида бойлиги ва кўркемлиги билан ном чиқарган кекса граф Безуховнинг касаллиги ва унинг Анна Павловна Шерер

¹ Аллақачондан буён кўришмадик . . . Графиня . . . бечора касал эди. Разумовскийларнинг балида . . . графиня Апраксина . . . жуда хурсанд бўлувдим . . .

² Жуда-жуда хурсандман. Онам соғлиги . . . Графиня Апраксина.

уйида бўлган ўгиришда ўзини тута билмаган ғайриқонуний ўғли Пьер ҳақида борар эди.

— Бечора графга раҳмим келади,— деди меҳмон хоним.— Унинг соғлиги ёмон эди, унинг устига ўғлининг қилган ишини қаранг, бунинг алаmidан энди ўлди деяверинг!

Граф Безуховни хафа қилган ҳодисани юз марта эшитган бўлса ҳам графиня сўз нима тўғрисида кетаётганини гуё билмагандай:

— Нима бўлипти? — деб сўради.

— Ҳозирги тарбиянинг оқибати шу-да. Яна чет элда тарбия кўрган,— деди меҳмон хоним.— Бу йигит ўз йўлига қўйиб берилган экан, энди Петербургда шундай номаъқулчиликлар қилиптики, полиция билан шаҳардан чиқариб юборилипти, дейишади.

— Шундоқ денг-а! — деди графиня.

— Ёмон одамлар билан улфатчилик қиларди,— деди княгиня Анна Михайловна сўзга аралашиб.— Князь Василийнинг ўғли, у, Долохов деган яна бир йигит учови катта номаъқулчилик қилишипти. Иккови ҳам жазосини тортипти. Долоховни солдатликка юборишиб, Безуховнинг ўғлини эса Москвага бадарға қилишипти. Анатолий Курагинни отаси бир амаллаб сақлаб қолипти. Лекин, ҳар қалай, уни ҳам Петербурдан ҳайдаб юборишипти.

— Булар нима гуноҳ қилган экан? — деб сўради графиня.

— **Учови ҳам уччига чиққан безори, айниқса Долохов дегани,** — деди меҳмон хоним.— Марья Ивановна Долоховдай обрўли хотинининг ўғли нима қилипти денг? Буни қаранг-а; учови қаёқдандир бир айиқ топишипти-да, извошга солиб артисткалар олдига олиб боришипти. Буларнинг шовқин-суронини босгани полиция келган экан, учови миршабни ушлаб айиқнинг орқасига чалқанча боғлашипти-да, айиқни Мойкага ташлаб юборишипти. Айиқ, орқасида миршаб билан сувда сузиб юрган эмиш.

Граф қотиб кулар экан:

— Боплашипти, та сёре миршабни,— деди.

— Вой, галатисиз-а, граф! Нимасига куласиз?

Бироқ хотинларнинг ўзлари ҳам беихтиёр кулиб юборишди.

— Бечора миршабни зўрға тортиб олишипти,— деди меҳмон хоним давом этиб.— Граф Кирилл Владимирович Безуховнинг ўғли шунақа иш қилса-я! — деди яна.— Уни

Жуда яхши тарбия кўрган, ақлли, деб эшитар эдим. Мана, чет эл тарбиясининг оқибати. Бу бола қанчалик бой бўлмасин, бу ердагилардан ҳеч ким уни бу ерга йўлатмас деб ўйлайман. Менга таништирмоқчи бўлишган эди, мен ҳеч унмадим, қизларим бор.

— Нега бу йигит бой бўлар экан? — деди графиня қизлардан юзини пана қилиб. Қизлар эса дарҳол ўзларини ҳеч нарса эшитмаётганга солишди. — Безуховнинг ҳамма болалари ғайриқонуний-ку, ахир... Назаримда... Пьер ҳам ғайриқонуний.

Меҳмон хоним қўл силгади.

— Бунақа ғайриқонуний болаларидан бирон йигирмата бордир.

Княгиня Анна Михайловна, кимларни танишини ва киборлар доирасидаги ҳамма ишлардан хабардор эканини кўрсатиш учун бўлса керак, гапга аралашди:

— Гап шундаки, — деди у ҳам секин писанда қилиб, — граф Кирилл Владимировичнинг обрў-эътибори маълум... Болаларининг ҳисобига ўзи ҳам етмайди, лекин Пьер унинг арзандаси эди.

— Чоли тушгур ўтган йилгина қандай кўркам эди, — деди графиня. — Бундай чиройли эркакни умримда кўрган эмас эдим.

— Ҳозир бутун ўзгариб кетган, — деди Анна Михайловна. — Ҳа, айтгандай, — деди давом этиб, — хотини томонидан унинг бутун мулкига меросхўр князь Василий бўлиши керак, лекин отаси Пьерни жуда яхши кўрар эди, уни тарбия қилар ва унинг ҳақида подшога хат ёзган эди... Шундай бўлгандан кейин мабодо граф ўлса (унинг аҳволи шу қадар оғирки, ҳар дақиқа ўлимини кутишади ва Петербургдан Logain¹ келган) унинг катта бойлиги кимга: князь Василийга қоладими, Пьерга қоладими — ҳеч ким билмайди. Қирқ минг деҳқону миллион-миллион пул. Мен буни жуда яхши биламан, чунки менга князь Василийнинг ўзи айтган. Кирилл Владимировичнинг ўзи ҳам менга тоғавачча бўлади. У ўғлим Боряни чуқинтирган ҳам, — деди гуё бунга сира аҳамият бермагандай.

— Князь Василий кеча Москвага келибди, тафтиш қилгани кетаётган эмиш, — деди меҳмон хоним.

— Ҳа, entre пощ², — деди княгиня, — бу бир баҳона, аслида, Кирилл Владимировичнинг ўсаллигини эшитиб келган.

¹ Лоррен.

² Азизим, ҳар нарсанинг ўз вақти бор.

Декни, та chère, жуда бопланити, — деди граф, меҳмон хоним сўзига қулоқ бермаётганини пайқаб, қизларга қаради-да, миршабни жуда қойил қилишини-да, — деди.

У миршаб қай аҳволга тушганини кўз олдига келтириб хўп овқат еган ва айниқса хўп ичган кишилардек, бутун гавдасини силкитиб, йўғон товуш билан қаҳқаҳа урди. Кейин: — Қани, тушки овқатга марҳамат қилинглар, — деди.

VIII

Жимлик чўкди. Графиня меҳмон хонимга ёқимли та-бассум билан қарар ва шу билан «энди туриб кета қолсанг ҳам хафа бўлмайман», демоқчи эканини яширмаз эди. Меҳмоннинг қизи кўйлагини тузатиб, онасига «кетамизми», дегандай қараган эдики, бирдан нариги ўйдан югуриб келаётган бир неча эркак ва аёлнинг оёқ товуши, ағанаб кетган стулнинг тарақлаши эшитилди: меҳмонхонага қисқа юбкасининг этагига ниманидир яшириб, ўн уч яшар қиз бола югуриб кирди-да, уйнинг ўртасида тўхтаб қолди. У уйнинг ўртасига билмасдан, запти билан келиб қолганлиги кўриниб турар эди. Шу онда эшикда қизил ёқали студент, гвардиячи офицер, ўн беш ёшлардаги бир қиз ва қизил юзли, бачкана камзул кийган семизгина бир бола кўринди.

Граф ирғиб турди-да, лапанглаганича қулочини ёзиб, югуриб кирган қиз боланинг олдини тўсди ва кулиб:

— Мана, ўзи, мана именина эгаси... Ma chère именина эгаси! — деб қичқириб юборди.

Графиня ёлғондан қовоғини солиб:

— Ma chère, il y a un temps-pour tout¹ — деди-да, эрига мурожаат қилди: — Сен уни эркалатаверма.

— Bonjour, ma chère, je vous félicite,² — деди меҳмонхоним, сўнгра қизнинг онасига мурожаат қилди. — Quelle délicieuse enfant!³ Қора кўз, оғзи катта, чиройли бўлмаса ҳам истараси иссиқ, югурган вақтида момикдай елкаси ёқасидан чиқиб қолган, қоп-қора қунғироқ сочлари орқасига ташланган, яланғоч қўллари нозик, кичкина оёқ-

¹ Бу гап шу ерда колсин-ху.

² Саломатмисиз, азизим, байрамнингиз қутлуғ бўлсин.

³ Ажойиб фарзанд экан-а!

ларига бошмоқ кийган, тўр қадалган иштонча кийиб олган бу қизча қизча десанг гудак, гудак десанг қизча дегундай ширин бир ёшда эди. У отасига чап бериб, онасининг олдига югуриб келди-да, унинг қовоқ солиб қилган танбеҳига қарамай, қип-қизарган юзини унинг тўр рўмолига беркитиб кулди. У юбкасининг этаги остидан қўғирчоғини олиб, шу тўғрида алланималар дер ва нимагадир кулар эди.

— Қўрдингизми?.. Қўғирчоқ... Қўғирчоқ... Оти Мими... Қўрдингизми?

Наташа жуда кулгиси қистаганлиги учун ортиқ гапира олмай қолди (унинг жуда кулгиси қистар эди). У онасининг қучоғига ўзини ташлаб, шу қадар қаттиқ ва қувониб кулдики, ҳамма, ҳатто такаббур меҳмон ҳам беихтиёр кулиб юборди.

Онаси ёлгондақа қовоғини солиб, қизини туртар экан:

— Бор, бор, афти қурсин қўғирчоғининг! — Кейин меҳмонга қараб: — Бу менинг кичик қизим бўлади,— деди.

Наташа онасининг рўмолидан бир лаҳза юзини олди-да, кулги ёшлари орасидан онасига бир қараб, яна юзини беркитди.

Она боланинг бу муомаласига ҳавас билан қарашга мажбур бўлиб қолган меҳмон хоним бирон нарса дейишни лозим кўрди.

— Менга қаранг, яхши қиз,— деди Наташага қараб,— бу Мими кимингиз бўлади? Қизингиз эмасми?

Меҳмон хоним уни жуда гудак ўрнида кўриб гаплашганлиги Наташага ёқмади. Наташа унинг сўзига жавоб бермасдан, қовоғини солиб унга бир қараб қўйди.

Бу орада ёшлар: Анна Михайловнанинг ўғли офицер Борис, графнинг катта ўғли студент Николай, графнинг ўн беш яшар жияни Соня ва кичик ўғли Петруша меҳмонхонада ўтиришар, хурсандчилик ва шўхликларини ҳаддан ошириб юбормасликка ҳаракат қилишар эди. Булар ҳозиргина югуриб чиққан орқа уйда гапиришиб ўтирган гаплари бу ердаги шаҳар гийбатлари, сби ҳаво ва comtesse Araksine¹ тўғрисидаги гаплардан кўра қизикроқ эканлиги кўришиб турар эди. Булар ҳар замон бир-бирларига қараб қўяр ва кулгидан ўзларини зўрға тийиб ўтиришар эди.

Икки ёш йигит — студент билан офицер — болалик-

¹ Графиня Апраксина.

дан бирга ўсган бўлиб, иккови тенгқур ва иккови ҳам чиройли, лекин бир-бирига ўхшамас эди. Борис новча бўйли, сочи оч сариқ, юзи нозик, сипо, чиройли, Николай эса, ўрта бўй, сочлари қўнғироқ, чеҳраси очиқ йигит эди. Энди мўйлови чиқаётган бўлиб, бутун юзидан қувноқлик ва ғайрат акс этар эди. Николай меҳмонхонага кириши билан кизариб кетди. У худди бир нима демоқчи-ю, лекин сўз тополмагандай кўринар эди: Борис эса аксинча, дарҳол сўз топиб, шу Мимини кичкина қиз болалик чоғидаёқ, бурни кўчиб тушиб кетмаган вақтида кўрганлигини, беш йил ичида қариб, боши ёрилганлиги ҳақида бамайлихотир ва ҳазиллашиб гапира кетди. Шу гапни айтиб, Наташага қаради. Наташа ундан ўгирилиб, кўзларини қисган ҳолда, товуш чиқармай кулаётган укасига қаради-да, узини кулгидан тиёлмай, ирғиб туриб, чопқиллаганича уйдан чиқиб кетди. Борис кулмади. У онасига кулимсираб қараб:

— Сиз ҳам кетмоқчи эдингиз шекилли, татап? — деди, карета керакми?

— Ҳа, бор, бор, айт, каретани қўшсинлар, — деди онаси ҳам кулимсираб.

Борис эшикдан секин чиқди-да, Натанинг орқасидан кетди. Семиз бола, худди бирон иши чала қолгандай аччиги келиб, уларнинг кетидан югурди.

IX

Графиниянинг катта қизи (бу синглисидан тўрт ёш катта бўлиб, ўзини ҳозирданоқ катта қиздай тугар эди), меҳмоннинг қизини эътиборга олмагандай меҳмонхонада ёшлардан Николай ва графнинг жияни Сонягина қолди. Соня киприклари узун, кўз қарашлари мулойим, қалин қора сочи бошига чиройли турмакланган юзи айниқса латиф, қўл ва бўйни бугдойранг, ўзи нозик, жажжигина бир қиз эди. Равон ҳаракатлари, митти қўл-оёғининг юмшоқ ва ихчамлиги, бир қадар мулоҳазали ва оғир рафтори билан у чиройли, лекин ҳали вояга етмаган, вояга етганда жуда ажойиб мушук бўладиган мушукчани эслатар эди. У, афтидан, суҳбатга табассум билангина қатнашишни маъқул кўрар эди. Лекин армияга кетаётган cousin¹ га қоп-қора киприклари орасидан жушқин муҳаббат билан беихтиёр шундай

¹ Тоғавачча

қарап Ыдики, унинг юзидаги табассуми кўнглидагини бир лаҳза ҳам яшира олмас эди: бу мушукча, Наташа билан Борисдан тажқарига чиқиши биланоқ, яна ҳам қаттиқроқ иргилламоқ ва cousin билан ўйнашмоқнигина кутиб ўтирганини кўришиб турар эди.

Кекса граф меҳмон хонимга угирилиб, унга Николайни кўрсатар экап:

— Шунақа гаплар, та сёге,— деди,— унинг дўсти Борис офицер бўлди, Николай ҳам дўстлик туфайли ундан қолишмайман, деб ўтирибди; университетни ҳам, мен мўйсафидни ҳам ташлаб ҳарбий хизматга кетмоқчи, та сёге, унга архивда иш ҳам, бошқаси ҳам тайёр эди. Мана дўстликни қаранг-а? — деди граф савол оҳанги билан.

— Ҳа, айтгандай, уруш эълон қилинган дейишади,— деди меҳмон хоним.

— Бу гап аллақачондан бери бор,— деди граф,— яна гапириб-гапириб қуйишаверади. Мана, дўстликни қаранг-а, та сёге,— деди граф яна.— Гусар бўлмоқчи.— Меҳмон хоним нима дейишини билмай бош чайқаб қўйди, Николай кудди биров унга ёмон айб қўйгандай, аччиғи келиб:

— Ҳеч дўстлик туфайли эмас, ўзим ҳарбий ишни яхши кўраман, ҳеч дўстликдан эмас,— деди.

У Соня билан меҳмон қизга қаради. Иккови ҳам унинг сўзини маъқуллагандай кулимсираб турар эди.

— Бугун Павлоград гусар полкининг полковниги Шуберт тушликка келади. У отпуссага келган экан. Николайни бирга олиб кетмоқчи. Қандоқ қилай? — деди граф елкасини қисиб, ҳазиломиз: ҳолбуки бу иш уни қайғуга солганлиги кўришиб турар эди.

— Сизга айтдим-ку, дада,— деди Николай,— агар мени юборишни истамасангиз, бормаيمان, лекин шуни биланки, ҳарбий ишдан бошқа ҳеч ишга ярамайман, мен дипломат ҳам эмасман, амалдор ҳам эмасман, кўнглимда бор нарсани яшира олмайман,— деб у гўзал ёшликка хос шўхлик билан Соня ва меҳмон қизга кўз ташлаб қўяр эди.

«Мушукча» унга тикилиб турар, ҳар чоғ мушуклик табиатини кўрсатиб, у билан ўйнашишга тайёрдай кўринар эди.

— Хўп, хўп! — деди граф,— дарров аччиғи келади... Бу Бонапарт ҳамманинг бошини айлантирди-я. Ҳамма бу поручик қандоқ қилиб император бўлиб қолди экан, деб ҳайрон. Хайр, ҳаммага ҳам nasib қилсин,— деди граф меҳмоннинг юзидаги истехзоли табассумни пайқамасдан.

Катталар Бонапарт тугрисида гаплашаркан, Карагянининг кизи Жюли ёш Ростовга мурожаат қилди:

— Афсуски, пайшанба кунни Архаровлариникида сиз йўқ эдингиз. Сиз бормадингиз, мен зерикиб қолдим,— деди муллоийм табассум билан.

Николай талтайиб, ёшликка хос шўх табассум билан унга яқинроқ ўтирди-да, ҳамон кулиб турган Жюли билан гаплаша кетди, лекин унинг бу ғайриихтиёрий табассуми, қизариб кетган ва рашкидан зўрма-зўраки илжайиб турган Сонянинг юрагига ништар бўлиб қадалганини пайқамасди. Сўз орасида Николай Соняга қаради. Соня ниҳоятда ғазабланган ҳолда унга қаради-да, кўзидаги ёшни араш тутиб ва лабидаги сохта табассумни зўрға сақлаб ўрнидан турди-ю, ташқарига чиқиб кетди. Николайнинг кайфи буткул ўзгарди. У гап сал тўхташи биланоқ ўрнидан турди-да, паришон ҳолда Соняни ахтаргани чиқиб кетди, Анна Павловна чиқиб кетаётган Николайни кўрсатиб:

— Бу ёшларнинг сирлари мунча ҳам юзада бўлмаса,— деб қўйди.— *Cousinage dangereux voisinage*,¹— деди кейин.

Ёшлар чиқиб кетиб, қуёш нури тушиб турган эшик ёпилгандан сўнг, графиня ҳеч ким бермаган саволга жавоб бериб, кўнглида сақлаб юрган гапни айтди:

— Буларни шунчалик қилгунча қанча азоб, қанча ташвиш тортилди, лекин ҳозир ҳам буларни кўриб хурсанд бўлишдан кўра, кўпроқ хавотир тортади киши. Хавотирдан бошинг чиқмайди. Шу ёш — қиз бола учун ҳам ўғил бола учун ҳам жуда хавфли ёш.

— Ҳаммаси тарбияга боғлиқ,— деди меҳмон хоним.

— Гапингиз тўғри,— деди графиня давом этиб.— Ху-дога шукур, ҳанузгача болаларимизнинг энг яқин дўсти-ман, булар мендан ҳеч гапни яширмайди,— деди графиня, болаларнинг ота-оналаридан яширадиган сирлари йўқ, деб нотўғри ўйлайдиган кўп ота-оналарнинг янглишини такрорлаб,— мен шуни биламанки, ҳамма вақт қизларим-нинг бирини *confidente*² ўзим бўламан. Николинъка ҳам минг шўх бўлмасин (бола албатта шўх бўлади-ю), ҳар қалай, петербурглик ёшлардай бўлмайди.

Ўзи учун чигал келиб қолган масалаларни ҳамма вақт ажойиб иш дейиш билан ҳал қиладиган граф:

¹ Тоғавачча-ю, аммаваччалар ҳушёр бўлиши керак.

² Маслаҳатчиси.

— Ҳа, жуда, жуда ҳам ажойиб болалар; қаранг, гусар бўлмоқчи, нима ҳам дейсиз, та chère! — деди.

— Қичкина қизингиз мунча ҳам ширин! — деди меҳмон хоним, — Ут-а, ут.

— Ҳа, ўт, — деди граф. — Менга тортган! Ҳаммадан товушини айтинг, ўз қизим бўлса ҳам мақтаб қўяй: ғалати ашулачи, иккинчи Саломони бўлади. Унга ашула ўргатгани бир итальянни олдик.

— Ҳали эрта эмасми? Шу ёшда ашула ўрганиш товушга зиён қилади, дейишади.

— Йўғ-е, эрта эмас! — деди граф. — Оналаримиз қанақа қилиб ун икки, ун уч ёшда эрга тегишган?

Графиня мийғида кулар экан, Бориснинг онасига қаради.

— Бу ҳам ҳозирданоқ Борисни яхши кўриб қолган! Унча мунча ҳам эмас! — деди ва кўнглида сақлаб юрган гапини очиб давом этди. — Мен уни қаттиқ тутсам, кўз-қулоқ бўлиб турсам... Худо билади, улар яшириқча нималар қилишар эди (графиня «ўпишар эди», демоқчи бўлди), Ҳозир эса мен ҳар бир сўзини биламан. Кечқурунлари ўзи югуриб келиб ҳамма гапни айтиб беради. Эҳтимол, мен уни жуда эркалатиб қўяётгандирман, лекин, назаримда, шундоқ бўлгани яхши. Мен каттасини қаттиқ тутган эдим.

— Ҳа, мени тамом бошқача тарбия қилганлар, — деди кулимсираб, катта чиройли қизи графиня Вера.

Лекин бу табассум одатдагича Веранинг чиройини очмади: аксинча, унинг юзига ғайритабиий тус кирди ва шунинг учун у совуқ кўринди. Вера чиройли, ақлли зеҳни ўткир, одобли ва хушовоз қиз бўлиб, унинг ҳозир айтган гапи ҳам тўғри ва ўринли эди; бироқ, ажабки, меҳмон хоним ҳам, графиня ҳам унга худди «бу гапни нега айтди», дегандай ҳайрон бўлиб қарашди-ю, ноқулай аҳволда қолишди.

— Тўнғич болага ҳамма вақт бино қўйиб, фавқулодда иш қилмоқчи бўлишади, — деди меҳмон хоним.

— Сизга очигини айтаю қўяй, та chère! Графиня Верага бино қўйган эди, ҳа, дуруст, ҳартугул яхши қиз бўлди, — деди граф ва «балли», дегандай Верага кўз қисиб қўйди.

Меҳмонлар тушки овқатга келгани ваъда бериб жунашди. Графиня уларни кузатар экан:

— Бу нима қилганларинг! Ўтириб эдиларинг-да! — деди.

Наташа меҳмонхонадан югуриб чиқиб кетганида гулхонага кирган эди. Гулхонада тўхтаб меҳмонхонага қулоқ солди ва Бориснинг чиқишига кўз тутди. У бегоҳат бўлиб, типирчилаб, Борис тезда чиқа қолмагани учун йиғлай деб турган эдики, ёш йигитнинг секин, салмоқли қадам товуши эшитилди. Наташа дарҳол гултуваклар орасига кириб беркинди.

Борис уйнинг ўртасига келиб тўхтади-да, орқа-олдига қаради, мундирининг енгига қўнган ғуборни қоқди ва ойнанинг олдига келиб, чиройли юзини ойнага сола бошлади. Наташа писиб ўтирган жойида унга қарар, нима қилар экан, деб кутар эди. Борис ойнанинг олдида бирпас турди-ю, жилмайиб, эшикка томон юрди. Наташа уни чақирмоқчи бўлди-ю, яна чақирмади.

— Майли, хўп қидирсин, — деди у ўз-ўзига.

Борис эшикка чиқиши биланоқ нариги эшикдан қипқизариб, йиғи аралаш қаҳр билан алланималар деб пичирлаб Соня кирди. Наташа Соняга қарши югуриб чиқмоқчи бўлиб бир интилди-ю, яна тўхтаб, яна нималар бўлишини шу ерда туриб кузатмоқчи бўлди. У ўзининг бу қилмишидан завқ қилиб ўтирар эди. Соня алланималар деб пичирлаб меҳмонхона эшигига қарар эди. Эшикдан Николай чиқди.

— Соня! Сенга нима бўлди? Одам шундай бўладими? — деди Николай унинг олдига югуриб келиб.

— Ҳеч нарса, ҳеч нарса, қўйинг! — деб Соня йиғлаб юборди.

— Нима бўлганини биламан.

— Билсангиз, жуда яхши, боринг ўша қизнинг олдига.

Николай унинг қўлидан ушлар экан:

— Сооня! Менга қара! Бўлмаган бир гап учун ҳам мени, ҳам ўзингни қийнашинг яхшими? — деди.

Соня қўлини тортиб олмади, лекин йиғидан тўхтади.

Наташа қимирламасдан, нафас олмай кўзлари чақпаган ҳолда буларга қараб, «Бу ёғи нима бўлар экан?» — деб ўйлар эди.

— Соня! Менга жону жаҳон керак эмас. Менинг жону жаҳоним сен! — деди Николай.— Мен буни сенга исбот қиламан.

— Унақа гапларинг менга ёқмайди.

— Хўп-хўп, гапирмайман, кечир, Соня! — деб Николай Соняни қучоқлаб ўпди.

«Вой, мунча ҳам яхши», деди Наташа ичида ва Соня билан Николай чиқиб кетгандан кейин уларнинг кетидан чиқиб, Борисни чақирди.

— Борис, бу ёққа келинг! — деди Наташа худди бир зарур иши бордай ҳийла билан.— Сизга бир гапим бор. Бу ёққа, бу ёққа,— деди-да, Борисни гулхонага олиб кириб, ўзи яширинган жойга олиб борди. Борис кулимсираганича унинг кетидан борар экан:

— Қанақа гап экан? — деб сўради.

Наташа хижолат тортиб, атрофига қаради-да, гултувакка ташлаган қўғирчоғини кўриб қўлнга олди.

— Ўпинг қўғирчоқни! — деди.

Борис унинг яшнаб турган юзига диққат билан мулоким назар ташлади-да, индамади.

— Ўпмайсизми? Ундоқ бўлса, бу ёққа келинг,— деди Наташа, гуллар орасига кириб, қўғирчоқни ташлади-ю: — Яқинроқ, яқинроқ! — деб пичирлади. У Борисни енгидан тутди, қип-қизариб кетган юзида ҳам тантана, ҳам кўрқув аломати кўринар эди.

У Бориснинг юзига манглай остидан кулимсираб қаради-да, ҳовлиққанидан йиғлаб юборгудай бўлиб, секингина:

— Мени-чи, мени ўпмайсизми? — деди.

Борис қизариб кетди.

— Жуда ғалатисиз-а! — деди Борис ва нима қилишини билмай, нима бўлар экан, деб қизарганича қизга томон энгашди.

Наташа бирдан гултувакнинг устига ирғиб чиқди-да, ундан баландроқ бўлиб олиб, яланғоч нозик билакларини Бориснинг бўйига солиб қучоқлади, бошини бир силкиб, сочини орқага ташлади-да, унинг қоқ лабидан ўпиб олди.

Наташа гултуваклар орасидан гулларнинг нариги томонига лип этиб ўтди ва бошини қуйи солиб тўхтади.

— Наташа,— деди Борис,— ўзингиз биласизми, мен сизни яхши кўраман, лекин...

— Мени жуда яхши кўрасизми? — деди Наташа, унинг сўзини бўлиб.

— Ҳа, жуда яхши кўраман, лекин ҳозир бунақа ишларни... Яна тўрт йил... Ўшанда мен сизга уйланишни сўрайман.

Наташа ўиланиб қолди-да, нозик бармоқлари билан санаб:

— Ўн уч, ўн тўрт, ўн беш, ўн олти... Бўпти! Гап шуми?— деди.

Унинг яшнаган юзида хурсандлик ва хотиржамлик нишонаси бўлган табассум пайдо бўлди.

— Гап шу! — деди Борис.

— Умрбод-а? — деди қиз,— ўла ўлгунча-я?

Наташа у билан қўл ушлашиб гул-гул очилганича баравар секин-секин қадам ташлаб, истироҳат бўлмасига қараб кетди.

XI

Графиня келди-кетдидан шувчалик чарчадики, ортиқ меҳмон қабул қила олмаслигини айтиб, швейцарга, қўтлагани келган ҳамма кишиларни дастурхонга таклиф қилишни буюрди. Графиня ёшлик дўсти бўлган ва Петербургдан келганидан буён дурустгина гаплаша олмаган дугонаси княгиня Анна Михайловна билан холи суҳбатлашмоқчи эди. Ёқимли юзлари йиғламсирагандай кўринган Анна Михайловна графинянинг креслосига яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Мен сендан ҳеч нарсани яширмайман,— деди Анна Михайловна.— Эски дугоналардан оз қолдик. Шунинг учун мен сени энг қадрли дўстим деб биламан.

Анна Михайловна Верага бир қаради-ю, гапдан тўхтади. Графиня дугонасининг қўлини қисиб қўйди.

— Вера,— деди графиня, афтидан, унча эрка бўлмаган катта қизига қараб.— Мушча ҳам бефаҳм бўлмасаларинг? Нима қиласан бу ерда? Бор, укаларинг олдига ё...

Ўзал Вера, афтидан, ҳеч оғринмади шекилли, киноя-омуз илжайди.

— Шунинг илгарироқ айтганингизда, онажон, аллақачон чиқиб кетар эдим,— деди-да, ўз уйига чиқиб кетди.

У истироҳат бўлмаси ёнидан ўтиб кетаётганида икки деразанинг олдида турган Наташаю Борис билан Соняю Николайни кўрди. У тўхтаб заҳарханда қилди. Соня Николайнинг ёнида ўтирар, Николай эса, биринчи марта ёзган шеърини Соняга кўчириб бермоқда эди. Иккинчи деразанинг олдида турган Наташа билан Борис Вера кириши билан жим бўлишди. Соня билан Наташа худди бир гуноҳ

қилгандай ва шу билан бирга мамнун бир чеҳра билан Верага қарашди.

Бу қувноқ ошиқча ва маъшуқчаларни кўрганда Веранинг кулгиси ва завқи келар эди. Бироқ бу ҳол, афтидан, Верада ҳеч қандай ёқимли ҳис уйғотмади.

— Менинг нарсамга тегманглар, деб неча марта айтдим, ўз уйларинг бор-ку,— деди-да, Вера Николайнинг олдидан сиёҳдонни йиғиштириб олди.

— Ҳозир, ҳозир,— деди Николай қаламини ботириб.

— Сизларнинг ҳамма ишларинг бемаврид,— деди Вера.— Ҳали меҳмонхонага шундай югуриб кирдиларингки, сизлар учун бошқалар уялди.

Унинг сўзи ҳақ бўлганлиги учун бўлса керак, ҳеч ким унга гап қайтармади ва тўртови ҳам бир-бирига қарашиб олди. Вера сиёҳдонни кўтарганича уйда айланиб қолди.

— Муштдай бошларингдан Наташаю Борис билан яна сизларнинг ораларингдан нима сир бўлар эди ҳалитдан, бўлмаган гап!

Наташа ҳимояткорона бир тарзда секин:

— Вера, сенинг нима ишинг бор? — деди.

Наташа, афтидан, бугун ҳаммага одатдагидан кўра хушмуомала ва меҳрибонроқ эди.

— Келишмаган қилиқлар,— деди Вера,— сизлар учун мен уяляпман. Пичир-пичирга бало борми?

— Ҳар кимнинг ўз сири бўлади. Биз Берг икковинг билан ишимиз йўқ-ку,— деди Наташа қизишиб.

— Албатта, ишларинг бўлмайди-да,— деди Вера.— чунки мен ҳеч беурин иш қилмайман. Сенинг Борисга қилган муомалаларингни аямга айтиб берай-чи, нима қилар экансан.

— Наталья Ильинична менга ҳеч ноҳўя муомала қилганлари йўқ, мен ҳеч нарса деёлмайман,— деди Борис.

— Қўйинг, Борис, сиз шунақа ҳам дипломатсизки *дипломат* сўзи болалар орасида ўзлари берган айрим бир маънода кўп ишлатилар эди), одам зерикиб кетади,— деди Наташа ғазабланганидан товуши титраб,— нега ҳадеб менга ёпишавёради? Сен ҳеч қачон бунинг фаҳмига етмайсан,— деди Верага қараб,— чунки сен ҳеч қачон ҳеч кимни яхши кўрган эмассан: сенда кўнгил бор эканми: сен фақат *madame de Genlis*¹ (ҳақорат ҳисобланган бу лақабни Верага Николай қўйган эди) холос, сенинг бирдан-бир дил-

¹ де Жанлис хонимсан.

хушлигинг — бировларнинг дилини сиёҳ қилиш. Ҳар қанча қилигинг бўлса, Бергингга қилавер, бизнинг ишимиз йўқ,— деди Наташа бидирлаб.

— Ҳар қалай, мен меҳмонлар олдида йигит кетидан югуриб юрмайман...

— Хўп, бўлди, муродингга етдинг,— деди Николай, сўзга аралашиб,— сассиқ гапларни айтиб, ҳамманинг дилини сиёҳ қилдинг. Юринглар, болалар бўлмасига чиқамиз.

Туртови, ҳуркитилган қушлар галасидай ўрnidан турди-ю, уйдан чиқиб кетишди.

— Сассиқ гапни менга сизлар айтдиларинг, мен ҳеч кимга ҳеч нарса деганим йўқ,— деди Вера.

Эшик орқасидан уларнинг кулиб:

— *Madame de Genlis! Madame de Genlis!* — деган товушлари эшитилди.

Ҳамманинг ғашига тегадиган ва ёқимсиз гапларни айтган гўзал Вера жилмайди-да, улардан эшитган гаплари, афтидан, таъсир қилмади шекилли, ойна олдига бориб шарфини, сочини тузатди; чиройли юзини кўргач, афтидан, яна ҳам ҳоври босилиб, хотиржам бўлди.

Меҳмонхонада суҳбат давом этар эди.

— *Ah! chère,* — деди графиня, — менинг ҳаётимнинг ҳам *tout n'est pas rose*². Наники мен *du train, que nous allons*³ бойлигимиз узоққа етмаслигини билмасам! Бу клуб ҳам, эримнинг меҳрибонлиги ҳам. Қишлоқда турсак ҳам дам оляпмиз дейсанми? Театр, ов, яна нима балолар. Менинг тўғримда гаширишининг ҳожати борми! Сен қандай қилиб шу ишларнинг уддасидан чиқдинг? Мен кўпинча сенга ҳайрон қоламан, *Annette*, сен шу ёшга кириб ўзинг якка аравада юрасан, Москвага, Петербургга бориб, ҳамма мишистрларга, ҳамма аъёнларга учрайсан, ҳаммаси билан муомала қила биласан. Ҳайрон қоламан! Шуларнинг ҳаммасини қандоқ удда қиласан? Мен бунақа ишларнинг ҳеч уддасидан чиқмайман.

— Оҳ, жигарим! — деди княгиня Анна Михайловна. Биттаю битта севган ўғлинг билан беваю беҳимоя қолишни

¹ де Жанлис хоним! де Жанлис хоним!

² ҳаммаси гул эмас.

³ Шу хилда ҳаёт кечирганимизда.

худо ҳеч кимнинг бошига солмасин. Бошингга тушгандан кейин ҳаммасига ўрганасан,— деди княгиня Анна Михайловна бир қадар ифтихор билан.— Бошимга тушган ишнинг ўзи йул курсатди. Улуғлардан биронтасини кўриш керак бўлса, мен «*princesse une telle*¹ фалончини кўрмоқ жтайди», деб хат ёзаману тўғри боравераман. Извошга тушаману икки марта, уч марта, тўрт марта, ишқилиб, то ишим битгунча қатнайвераман. Менинг тўғримда одамлар нима деб ўйласа, ўйлайверсин, менга барибир.

— Ҳуш, Боря тўғрисида кимга илтимос қилдинг? — деб сўради графиня.— Борисинг аллақачон гвардиячи офицер бўлди, Ниқолушка бўлса юнкер бўлиб кетяпти. Ҳаракат қилгудай ҳеч кими йўқ. Сен кимга илтимос қилдинг?

— Князь Василийга илтимос қилдим. У жуда меҳрибончилик қилди. Дарров рози бўлиб, подшо ҳазратларига маълум қилди,— деди Анна Михайловна хурсанд бўлиб ва бу мақсадга эришиш учун кўрган барча хўрликларини бутунлай унутиб.

— Князь Василий қариб қолиптими? — деди графиня.— Мен уни Румянцевларникида бўлган театрларимизда кўрганимча учратганим йўқ. Мени эсдан чиқарган бўлса керак, деб ўйлайман.

— *Il me faisait la cour*²,— деди графиня табассум билан ўша вақтларни эслаб.

— Ҳамон ўша,— деди Анна Михайловна,— ҳамон илтифоткор, ширинсўз. *Les grandeurs ne lui ont pas tourné la tête du tout*³. «Афсуски, сизга қиладиган хизматим арзирли эмас, азизим княгиня, буюраверинг», дейди менга. Яхши, жудаям яхши одам. Ниҳоятда меҳрибон. Биласанки, *Nathalie*, мен ўғлимни қанчалик яхши кўраман. Унинг бахти учун нималар қилмас эдим. Лекин шароитим шу қадар ёмон,— деди Анна Михайловна маъюслик билан товушини пасайтириб,— шу қадар ёмонки, ҳозир ҳеч айтиб бўлмайдиган бир аҳволга тушиб қолганман. У қуриб кетгур судли ишимга бутун топган-тутганим кетди-ю, лекин натижа йўқ. Биласанми, *à la lettre*⁴ бир тийинсиз қоламан, Борисга қандай уст-бош қилиб беришни билмайман,—

¹ Фалон княгиня.

² Менинг кетимдан юрган эди бир вақтлар.

³ Мартаба уни айнитмапти,

⁴ баъзан,

деди-да, княгиня рўмолчасини олиб йиғлади.— Менга беш юз сўм пул керак, лекин қўлимда битта йигирма беш сўмлик қоғоздан бошқа ҳеч нарса йўқ. Ана шу аҳволдаман... Энди бирдан-бир умидим граф Кирилл Владимирович Безухондан. Агар у отахонлик қилиб (Борисни у чўқинтирган-ку) қўлламаса — Боряга бирон нарса тайин қилмаса, бутун ҳаракатларим бекорга кетади: Боряга кийим қилиб беролмайман.

Графиня кўз ёши қилди ва ниманидир ўйлаб жим қолди.

— Гарчи бундай хаёлларга бориш гуноҳ бўлса ҳам,— деди княгиня,— мен кўпинча шуни ўйлайман: мана, дейман, граф Кирилл Владимирович Безухов ўзи якка... Қанча молу дунёси бор... Нима учун дунёда турипти, унга дунёда туришнинг ўзи бир оғир юк-ку? Боря эса, энди кўз очиб дунёни кўряпти.

— У Борисга бирон мерос қолдирар, дейман,— деди графиня.

— Худо билади, *chère amie!*¹. Бу бойлар, тўралар шунақа ҳам худбинки. Лекин мен, ҳарқалай, ҳозир Борисни олиб, тўғри олдига бораман-да, бор гапни айтаман. Ўғлимнинг ҳаёт-мамоти шунга боғлиқ бўлгандан кейин одамлар менинг тўғримда нима деса деяверсин, менга барибир,— деди княгиня ўрнидан туриб.— Ҳозир соат икки бўлди. Тушлигинглар соат тўртда тайёр бўлади. Унгача бориб келаман.

Вақтдан истифода қила биладиган, корчалон Петербург хонимларидан бўлган Анна Михайловна ўғлини чақиртириб, у билан бирга даҳлизга чиқди.

— Яхши қол, жигарим,— деди кузатиб чиққан графиняга,— худо дегинки, ишим ўнгидан келсин,— деди ўғлидан яшириқча шивирлаб.

— Граф Кирилл Владимировичникига бораётисизми, та *chère*? — деди граф ҳам ошхонадан даҳлизга чиқиб.— Агар граф дурустроқ бўлса, Пьерга айтингки, бизникига тушки овқатга келсин. У бизникига келиб болалар билан танца қилиб юради. Албатта айтинг, та *chère*. Қани, курамыз, бугун Тарас қанақа ҳунар кўрсатар экан. Бугун бизникида бўладиган тушлик граф Орловникида ҳам ҳеч қачон бўлган эмас,— деди.

¹ дўстим!

Она-бола тушиб келган графиня Ростованинг каретаси похол тушалган кучадан утиб, граф Кирилл Владимирович Безуховнинг ҳовлисига кирганда, Анна Михайловна эски салопнинг тагидан қўлини чиқариб, хушомадомуз меҳрибонлик билан ўғлининг қўлини секин босди-да:

— Моп cher Boris,¹— деди,— яхшилаб кўришгин, ҳолаҳвол сўрагин. Граф Кирилл Владимирович ҳар қалай сенинг чўқинтирган отанг бўлади, сенинг келажагинг шу кишига боғлиқ. Эсингдан чиқарма, моп cher,² қўлингдан келганча яхшилаб кўриш...

— Агар бу ишдан хўрликдан бошқа бирон нарса чиқшини билганимда эди...— деди ўғли совуққина.— Лекин сизга ваъда берганим учуңгина қиламан.

Швейцар эшик олдида кимнингдир каретаси турганига қарамай (швейцар орқали ичкаридан ижозат сўрамай тўғри икки томони ойнакорлик жавонлар ва булар орасига ҳайкаллар қўйилган йўлакка кирган) ота-болога бошдан-оёқ разм солиб, эски салопга диққат билан қаради-да, ким керак — княжналарми ёки графми, деб сўради ва граф керак эканлигини билиб, граф жаноблари бугун оғирроқ, шунинг учун ҳеч кимни қабул қилмайдилар,— деди.

— Қайтиб кетаверсак ҳам бўлади,— деди Борис французчалаб.

— Моп ami!³ — деди онаси ялинган товуш билан яна ўғлининг қўлини ушлаб, худди бу ушлаши ўғлига тасалли берадиган ёки унинг гашига тегадигандай.

Борис индамади, шинелини ечмасдан онасига савол назари билан қаради. Анна Михайловна швейцарга қараб, майин товуш билан:

— Иним,— деди,— мен граф Кирилл Владимирович қаттиқ бетоб экашликларини биламан... шунинг учун ҳам келган эдим... Мен қарииндошлари бўламан... Мен у кишини безовта қилмайман, иним... Мен князь Василий Сергеевични кўрсам бас, у киши шу ерга тушганлар. Кириб айт.

Швейцар қовоғини солиб, қўнғироқнинг ипини тортди-да, ичкарига томон ўгирилган ва юқоридан чопиб тушиб,

¹ Боренька.

² Бўталоғим.

³ Жигарим.

зинанинг муюлишидан қараб турган, пайпоқ, бошмоқ ва фрак кийган официантга:

— Княгиня Друбецкая князь Василий Сергеевичнинг ҳузурларига кирмоқчилар,— деб қичқирди.

Анна Михайловна девордаги катта Венеция ойнасига қараб, бўялган шоҳи кўйлагининг бурмаларини тузатди-да, зинага тўшалган гиламдан эски бошмоқлари билан шаҳдам қадам ташлаб, юқорига чиқиб кетди.

У яна қўл теккизиши билан ўглининг ғашига тегиб:

— Mon cher, vous m'avez promis¹,— деди.

Ўгли ерга қараганича, унинг кетидан жимгина борар эди.

Улар залга киришди, бундаги эшиклардан бири князь Василийга ажратилган уйнинг эшиги эди.

Она-бола уйнинг ўртасига келиб, олдиларидан югуриб чиқиб қолган кекса официантдан йўл сўрамоқчи бўлишганда, эшиклардан бирининг мис тутқичи буралди ва ундан енгил бархит пўстин кийиб, битта юлдуз таққан князь Василий чиройли ва қора соч бир эркак кишини кузатиб чиқди. Бу одам петербурглик машҳур доктор Loggain эди.

— C'est donc positif,² — деди князь.

— Mon prince, «errare humanum est», mais...³ — деб жавоб берди доктор, латин сўзларини французча талаффуз билан айтиб.

— C'est bien, c'est bien...⁴

Князь Василий ўгли билан келган Анна Михайловнага кўзи тушгач, докторни бош эгиб кузатди ва индамай, лекин савол назари билан қараганича уларнинг олдига келди. Борис онасининг кўзларида тўсатдан пайдо бўлган маъюслик аломатини пайқаб, жилмайиб қўйди.

— Оҳ, буни қаранг-а, князь, қандай оғир кунларда сиз билан кўришишга тўғри келди-я... Азиз беморимизнинг аҳволлари қалай? — деди Анна Михайловна, худди князь Василийнинг совуқ, таҳқиромуз тикилиб қараб турганлигини пайқамагандай.

Князь Василий аввало унга, сўнгра Борисга ҳайрон бўлиб, ҳатто тушунолмагандай назар ташлади. Борис одоб билан таъзим қилди. Князь Василий унинг саломига жавоб

¹ Дўстим, менга сўз бергансан.

² Ростини айтдингизми?

³ Князь, одам боласи деган янглишмай иложи йўқ..

⁴ Яхши, яхши..

бермасдан, Анна Михайловнага угирилди ва унинг саволига, бош ва лаб ҳаракати билан «бемордан умид йўқ» деган маънода жавоб берди.

— Наҳотки? — деди Анна Михайловна ваҳима билан.— Вой, шўрим қурсин! Худо кўрсатмасин... Бу менинг ўғлим,— деб тушунтирди Борисни кўрсатиб.— Сизга ўзи миннатдорчилик билдиргани келди.

Борис яна бир марта одоб билан таъзим қилди.

— Бизга қилган бу яхшилигингизни, князь, ҳеч қачон унутмайман, ишонинг.

— Сизга яхшилик қила олганимга хурсандман, азизим Анна Михайловна,— деди князь Василий ёқасини тузатиб. У ҳар бир ҳаракати ва сўз оҳанги билан бу ерда, яъни Москвада, ҳимояси остида бўлган Анна Михайловна олдида ўзини Петербургда Анна Шерерникида бўлган суҳбатдагидан ҳам ортиқроқ такаббур тутар эди.

— Яхши хизмат қилишга ва унвонингизга муносиб бўлишга ҳаракат қилинг,— деди у Борисга жеркиброқ муомала қилиб.— Хурсандман... Сиз бу ерда отпускада юрибсизми? — деди яна лоқайдлик билан жеркиброқ.

Борис князнинг жеркиброқ гапирганига хафа ҳам бўлмасдан, у билан гаплашгани хоҳиш ҳам кўрсатмасдан:

— Бошқа жойга тайин қилинган эдим, жўнагани буйруқ кутиб турибман, жаноблари,— деди. Лекин бу гапни шундай осойишта ва одоб билан айтдики, князь Василий унга тикилиб қаради.

— Волидангизникида турибсизми?

— Мең графиня Ростованикида турибман,— деди Борис ва яна «жаноблари» сўзини кўшиб қўйди.

— Бу ўша Nathalie Шиншинага уйланган Илья Ростов,— деди Анна Михайловна.

— Биламан, биламан,— деди князь Василий, бир қиёмдаги товуши билан — *Je n'ai jamais pu concevoir, comment Nathalie s'est décidée à épouser cet ours mal-léché! Un personnage complètement stupide et ridicule. Et loueur à ce qu'on dit.*¹

— *Mais très brave homme, mon prince,*² — деди Анна Михайловна маънос табассум қилиб, худди граф Ростовнинг

¹ Мен ҳеч тушуна олмадим: Наталья қандоқ қилиб шу ифлос айиққа тегди экан? Мутлақо фаҳму фаросати йўқ, ғалати бир одам. Бунинг устига қиморбоз ҳам дейишади.

² Лекин яхши одам, князь.

шундай фикрга сазовор эканини билиб, чол бечоранинг гуноҳини тилаётгандай.

Княгиня бир оз жим қолди-ю, худди ҳозир йиғлаганга ўхшаган юзида зўр қайту кўрсатиб:

— Докторлар нима дейишади? — деди.

— Унча умид йўқ, — деди князь

— Менга ва Борисга қилган яхшиликлари учун граф тоғамга яна бир марта миннатдорчилик билдирсам деган эдим-а. *C'est son filleu*,¹ — деди, худди бу гапни эшитиб, князь Василий ҳаддан зиёда хурсанд бўладигандай.

Князь Василий ўйлаб туриб афтини буриштирди. Анна Михайловна билдики, князь Василий унинг граф Безухов ёзган васиятномага шерик бўлиб чиқишидан ҳадиксираётибди, — шунинг учун уни хотиржам қилишга шошилди.

— Агар менинг граф тоғамга муҳаббатим, садоқатим бўлмаганда эди, — деди княгиня, худди графни ўзига жуда яқин тутгандай, — мен уни яхши биламан, олижаноб, оқкўнгил одам, лекин ҳозир унинг ёнида фақат княжналар бор, холос. Улар ҳали ёшлар... — деди-ю, бошини қуйи солиб, пичирлаб сўради: — охират қарзини адо қилдимикан, князь? Охирги дамлар ганимат-а! Бундан ёмонийўқ, агар ўсал бўлса, уни шунга тайёр қилиш керак. Биз, хотинлар, князь, — деди жилмайиб, — бунақа нарсаларни қандоқ айтишни биламиз. Мен кириб кўришим зарур эди. Бу менинг учун қанчалик оғир бўлса ҳам, майли, азоб-**жубат** чекишга ўрганиб қолганман.

Князь, афтидан, Анна Шерернинг уйидаги сингари бу ҳам Анна Михайловнадан осонликча қутула олмаслигига кўзи етди.

— Сизнинг киришингиз унча зарар қилмайдикун-я, *chère*, Анна Михайловна, — деди князь. — Сабр қилайлик, докторлар кечгача аҳвол маълум бўлади, дейишган эди.

— Бунақа вақтларда сабр қилиб бўлмайди-да, князь *Pensez, il y va du salut de son âme... Ah! c'est terrible, les devoirs d'un chrétien...*²

Шу чоғ ичкариги уйнинг эшиги очилиб, графнинг жиянларидан бири қовоғи солиқ, башараси совуқ, оёғига нисбатан бели ниҳоят даражада узун бўлган княжна чиқди.

Князь Василий қайрилиб унга қаради-да:

¹ У киши бунинг чўқинтирган отаси.

² Ахир, гап унинг охирати тўғрисида борапти. Оҳ! Бундан ёмонийўқ, христианнинг бўйнидаги бурчи-я.

— Хўш, аҳволи қалай? — деди.

— Бирдай. Нима ҳам бўлади, бу ерда шунча ғовур...— деди княжна, Анна Михайловнага танимагандай қараб.

— Ah, chère, je ne vous reconnaisais pas¹, — деди Анна Михайловна, очиқ чеҳра билан илжайиб ва йўрғалаганича княжнанинг олдига борди. Je viens d'arriver et je suis à vous aider à soigner mon oncle. J'imagine, combien vous avez souffert,² — деди қайғу билан кўзларини пирпиратиб.

Княжна унинг сўзига жавоб ҳам қайтармади, ҳатто табассум ҳам қилмай чиқди-кетди. Анна Михайловна қўлқопини ечди-да, мавқени қўлдан бермасдан креслога ўтириб, князь Василийни ёнига ўтиргани таклиф қилди.

— Борис! — деди ўғлига қараб илжайиб, — мен ҳозир граф тоғамнинг олдига кираман, сен, топ ami, унгача Пьернинг олдига киргин: ҳа, Ростовларнинг таклифини эсингдан чиқарма. Улар Пьерни тушки овқатга чақиришаётипти. Бормас дейман-а? — деди князга қараб.

Князнинг таъби хира бўлган бўлса керак:

— Аксинча — Je serais très content si vous me débargassez de ce jeune homme ...³ — деди, — шу ерда ўтиргани ўтирган. Граф уни бирон марта ҳам йўқламади.

У елкасини қисди. Официант Борисни пастга олиб тушди, кейин бошқа зинадан Петр Кирилловичнинг олдига олиб чиқиб кетди.

XIII

Пьер Петербургда ўзига муносиб бир амал топишга ҳам улгура олмади, безорилик қилгани учун дарҳақиқат Москвага бадарға қилинди. Граф Ростовникида айтилган гаплар тўғри эди. Пьер миршабни айиққа боғлашда қатнашган эди. У Москвага бундан бир неча кун бурун келиб, одатдагича отасиникига тушди. Гарчи ўзининг қилмиши Москвада маълум эканлигини, отаси атрофида ўралашиб юрган ва унга ҳамма вақт ёмон назар билан қарайдиган хонимлар графнинг гашига тегиш учун бу воқеадан фойдаланишларини билса ҳам, ҳар қалай, келган кунисёқ ич-

¹ Вой, азизим, мен сизни танимабман.

² Мен тоғангизга қарашгани сизга ёрдам берай деб келувдим. Хўп азоб чеккандай кўринасиз.

³ Агар сиз у йигитни кўзимдан нари қилсангиз, жуда хурсанд бўлар эдим!

карига кирди. У одатда княжналар утирадиган меҳмонхонага кириб, хонимлар билан саломлашди. Буларнинг иккитаси кашта тикиб, биттаси баланд овоз билан китоб ўқиб ўтирар эди. Буларнинг каттаси — озода, бели узун, Анна Михайловнанинг олдига чиққан ўша қовоғи солиқ қиз — китоб ўқир, бир-биридан фақат бирининг юқори лабидаги ўзига жуда ярашган холи билан фарқ қиладиган иккита сўлим ва қизил юзли қиз кашта тикар эди. Пьерни булар худди гўрдан чиқиб келган ёки ўлат теккан кишини кўргандай қарши олишди. Катта княжна китоб ўқишдан тўхтаб, индамай унга кўрқиб кетгандай қаради. Кичиги, юзида холи йўғи ҳам шу тусга кирди. Ҳаммадан кичиги, табиатан хушчақчақ ва шўх бўлган холдори, ҳозир қизиқ ҳодиса бўлишини билиб бўлса керак, кулгиси қистаб буни яшириш учун каштасининг устига энгашди. У ўзини кулгидан зўрға тийиб, ипни пастга тортди ва каштасининг нақшига қараган бўлиб энгашди.

— Bonjour, ma cousine,— деди Пьер,— Vous ne me reconnaissez pas.¹

— Мен сизни жуда ҳам яхши таниб турибман, жуда!

Пьер одатдагича ноқулай тарзда, лекин уялмасдан: — Графнинг соғлиги қалай? Олдига кирсам бўладими? — деди.

— Граф ҳам жисман, ҳам руҳан азоб чекаётипти, афтидан, сиз унга руҳан кўпроқ азоб бергани хийла меҳнат қилибсиз.

— Графнинг олдига кирсам бўладими? — деди Пьер яна.

— Ҳм!.. Агар уни ўлдирмоқчи бўлсангиз, буткул ўлдириб қўя қолай десангиз — кира қолинг. Ольга, бор қарачи, тоғаннинг шўрваси пишдим-йўқми: овқат ейдиган вақти бўлди,— деди ва шу билан улар банд эканликларини, Пьер эса отасини хафа қилиш билан овора бўлган бир вақтда, улар унга ором бериш билан машғул эканликларини Пьерга кўрсатмоқчи бўлди.

Ольга чиқиб кетди. Пьер бир оз турди, қизларга қаради ва бош эгиб:

— Бўлмаса мен уйимда бўламан, кириш мумкин бўлганда, хабар қиларсизлар,— деди.

У чиқиб кетди. Унинг кетидан холдор қиз секин ҳиринглаб кулиб қолди.

¹ Салом, синглим. Мени танимаяпсизми?

Эртасига князь Василий келиб графнинг уйига тушди. У Пьерни олдига чақириб, бундай деди:

— *Mon cher, si vous vous conduisez ici, come à Petersbourg, vous finirez très mal; c'est tout ce que je vous dis.*¹ Граф жуда бетоб, унинг олдига киришинг ҳеч керак эмас.

Шундан кейин Пьер билан ҳеч кимнинг иши бўлмади, у кунни болохонадаги бўлмасида ёлғиз ўтказди. Борис кирган вақтда Пьер уйда нари-бери юрар, ҳар замон бурчакда тўхтаб, худди душманга қилич солаётгандай деворга мушт ўқталар ва кўзойнагининг тепасидан хўм-райиб қараб, алланарсалар деб жаврар, елкасини қисар, қўлларини силкиб, яна юришда давом этар эди.

— *L'Angleterre a vécu,*²— деди у қовоғини солиб ва кимнидир бармоғи билан кўрсатиб.— *M. Pitt comme à traître la nation et au droit des gens est condamné à*³... деди. У шу пайтда ўзини Наполеон ҳис қилиб, қаҳрамони билан хатарли Па-де-Кале бўғозидан ўтиб, Лондонни забт этгану энди Питтнинг жазоси нима эканлигини айтмоқчи эдики, уйга кириб келган ёш, келишган ва чиройли офицерни кўриб қолди. Юришдан тўхтади. Пьер чет элга кетганда Борис ўн тўрт яшар бола эди, шунинг учун уни мутлақо эсдан чиқарган эди, лекин шундай бўлса ҳам ўзига хос абжирлик ва меҳрибонлик билан унинг қўлидан ушлади-да, дўстона табассум қилди.

— Мен эсингизда бордирман-а,— деди Борис шошилмасдан, ёқимли табассум билан.— Мен онам билан графни кўргани келган эдим, лекин графнинг тоби йўқроқ шекилли.

— Ҳа, тоби йўқ шекилли. Унга ҳеч ором беришмайди,— деди Пьер, бу йигит ким эканлигини эслашга тиришиб. Борис Пьернинг танимаётганлигини пайқади-ю, ўзини танитишни лозим топмади-да, заррача ҳам тортинмасдан унинг кўзларига қаради.

Пьер учун ноқулай бўлган хийла узоқ жимликдан сўнг, Борис:

— Граф Ростов сизни бугун тушки овқатга келишингизни сўради,— деди.

— Ҳа! Граф Ростов-а! — деди Пьер қувониб.— Сиз унинг ўғли Ильямисиз? Бунга қаранг-а, мен сизни танимай

¹ Азизим, агар бу ерда ҳам Петербургдаги қилиқларингизни қиладиган бўлсангиз, оқибати ёмон бўлади, билиб қўйинг.

² Англиянинг кун битди.

³ Питт, миллат ва халқ ҳуқуқига хиёнат қилганлиги учун унинг бирдан-бир жазоси...

туриб эдим-а, m—the Jacquot... ¹ билан Воробьёв тепалдигига борганимиз эсингизда борми... қачонлар эди.

Борис шошилмасдан, дадил ва бир қадар истеҳзоли табассум билан:

— Сиз янглишаётибсиз,— деди.— Мен Анна Михайловна Друбецкаянинг ўғли Борис бўламан. Илья — граф Ростовнинг оти, унинг ўғли — Николай бўлади. Мен ҳеч қанақа m—the Jacquot ни ҳам билмайман.

Пьер, худди искабтопар ёки ари талагандай, қўл ва бошини силкиди.

— Э, буни қаранг-а! Ҳаммаёқни чалкаштириб юборибману. Москвада қариндош-уруғимиз шунча кўпки! Сиз Борис... ҳа. Мана энди англашиб олдик. Хўш, Булон экспедицияси тўғрисида қандай фикрдасиз? Наполеон каналдан ўтиб олса, инглизларнинг ҳоли ёмон бўлар дейман? Менинг фикримча, бундай экспедиция бўлиши жуда мумкин. Вилльнев бу ишнинг уддасидан чиқар!

Борис Булон экспедицияси ҳақида ҳеч нарса билмасди, чунки газета ўқимасди ва Вилльневни ҳам биринчи марта эшитиши эди.

— Биз бу ерда, Москвада, сиёсатдан кўра кўпроқ зиёфат, ғийбат билан машғулмиз,— деди Борис ўзига хос лоқайдлик ва истеҳзо билан.— Бу гаплардан ҳеч хабарим йўқ, ўйлаганим ҳам йўқ. Москва ҳаммадан кўра ғийбат билан машғул,— деди у сўзини давом эттириб.— Энди сиз билан граф оғизга тушгансизлар.

Пьер, худди ҳамсуҳбати айтишга айтиб қўйиб, кейинчалик пушаймон бўладиган бирон гап айтишдан қўрққандай, мулойим табассум қилиб қўйди. Лекин Борис Пьернинг кўзига қараб бемалол, очикдан-очик ва оддий бир тарзда гапирар эди.

— Москванинг ғийбатдан булак қиладиган иши йўқ,— деди Борис давом этиб.— Ҳозир ҳамманинг фикри ёди: граф молу дунёсини кимга қолдиришида, ҳолбуки граф, эҳтимол, ҳаммамиздан ҳам кўпроқ яшар, мен буни чин кўнглимдан тилайман...

— Ҳа, жуда оғир аҳвол,— деди Пьер унинг сўзига қўшилиб,— жуда оғир.— Бу офицернинг ўзини ноқулай аҳволда қолдирадиган бирон гап бошлаб қўйишидан Пьер ҳамон хавотирда эди.

— Сиз, эҳтимол,— деди Борис бир оз қизариб, лекин

¹ мадам Жако...

товушини ҳам вазиятини ўзгартирмасдан,— сиз, эҳтимол, ҳамманинг фикри ёди бадавлат графдан бирон нарса олишда деб ўйларсиз.

Пьер ичида «ана, айтмадимми», деб қўйди.

— Агарда мен ҳам менинг онамни шундай кишилар қаторига қўшадиган бўлсангиз, жуда хато қиласиз, деб айтиб қўймоқчи эдим, токи англашилмовчилик бўлмасин. Биз жуда камбағалмизу, лекин мен ўзим тўғримда сизга айтиб қўяй: отангиз бой одам бўлганлиги учун ҳам мен ўзимни унга қариндош деб билмайман: на мен, на онам ҳеч қачон ундан ҳеч нарса тама қилмаймиз ва берган тақдирда ҳам олмаймиз.

Пьер унинг сўзига хийла вақт тушунмай турди, лекин тушунганидан кейин ирғиб дивандан тушди-да, ўзига хос шошқалоқлик ва қўполлик билан Бориснинг икки билагидан ушлади ҳамда Борисдан кўра ортиқроқ қизариб, хижолат тортган ва афсусланган ҳолда гапира бошлади:

— Бу гапингиз ғалати бўлди-ку! Наҳотки мен... ким ҳам ўйлайдики... Мен яхши биламанки...

Лекин Борис унинг сўзини яна оғиздан олди:

— Кўнглимда борини айтиб қўя қолганимга хурсандман. Эҳтимол, бу гап сизга малол келар, кечиринг,— деди Борис Пьерга тасалли бериб, ҳолбуки Пьер унга тасалли бериши керак эди.— Лекин ишонаманки, сизга бу гапларим қаттиқ тегмагандир деб. Менинг одатим — гапнинг тўғрисиини айтаман-қўяман... Хўш, Ростовларга нима дей? Тушки овқатга борасизми?

Борис, афтидан, оғир бурчни бўйнидан соқит қилиб, ўзини ноқулай аҳволдан чиқариб, ҳамсуҳбатини шу аҳволга солганидан кейин, яна очилиб кетди.

— Менга қаранг,— деди Пьер ўзини босиб олиб.— Сиз ажойиб одам экансиз. Ҳозир айтган гапингиз жуда яхши, ниҳоятда яхши гап. Албатта, сиз мени билмаймиз, кўп замонлар кўришмаганмиз... ёш болалар эдик... Сиз мени аллаким деб ўйларсиз... Мен сизнинг гапингизни жуда яхши фаҳмляпман. Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда бу гапларни айта олмас эдим, ботица олмас эдим, лекин жуда соз бўлди. Сиз билан танишганлигимга ниҳоятда хурсандман. Ажаб,— деди бир оз жим қолганидан сўнг илжайиб.— Сиз менинг тўғримда нима деб ўйладингиз экан! — деб кулиб юборди: — Хайр, нима қипти? Бундан кейин бир-биримиз билан яхшироқ таниш бўламиз. Марҳамат,— деб Бориснинг қўлини сиқди.— Биласизми, граф-

нинг олдига сира кирганим йўқ. Мени чақирмади... Яхши одам эди, унга ачинаман... Бироқ начора?

— Сиз, Наполеон бугоздан аскарини олиб ўта олар, деб ўйлайсизми? — деди Борис кулимсираб.

Борис гапни бошқа ёққа бураётганини фаҳмлаб ва шундай бўлганини маъқул кўриб, Пьер Булон экспедициясининг фойда ва зарарларини баён қила бошлади.

Лакей келиб, княгиня Борисга маҳтал эканини айтди. Княгиня кетишга отланган эди. Пьер Борис билан яқинроқ ошна бўлиш учун тушликка боришга ваъда берди, кўзойнагининг устидан унга меҳрибонлик билан қараб, қўлини қаттиқ сиқди... Борис кетгандан кейин уйда Пьер яна узоқ айланиб юрди, лекин энди душманига қилич солаётгандай ҳаракатлар қилмас, бу ақлли, иродали ва мулозим ёш йигитни ўйлаб илжайар эди.

Пьерда бу ёш йигитга нисбатан ёшликнинг дастлабки йилларида, хусусан, танҳолик чоғларида бўладиган ҳеч қандай сабабсиз бир меҳр уйғонди ва у билан албатта дўстлашишга жазм қилди.

Князь Василий княгиняни кузатмоқда эди. Княгиня, рўмолчаси кўзида, юзидан ёш оқар эди.

— Вой шўрим! вой шўрим! — деди княгиня. — Ҳар нима бўлсам ҳам бўйнимдаги бурчимни ўтайман. Кечаси ётгани келаман. Графни шу аҳволда қўйиб қараб туриб бўлмайди. Ҳар бир дам ғанимат. Княжналар нега пайсалга солишар экан, ҳеч тушуна олмайман. Худо ўзи ёр бўлиб, графни охират қарзини узишга тайёр қилгани мен бир йўл топсам!.. Adieu, mon prince, que le bon dieu vous sou-tienne.¹

Князь Василий ўгирилар экан:

— Adieu, ma bоппе², — деб жавоб берди.

Она-бола каретага ўтиргандан сўнг, княгиня:

— Оҳ, графнинг аҳволи шундай ёмонки, ҳеч кимни деярли танимайди-я, — деди.

— Мен ҳеч тушунолмайман, ойи, — деди Борис. — У Пьерга қандай қарар экан?

— Ҳаммаси васиятномадан маълум бўлади, ўғлим: бизнинг тақдиримиз ҳам шунга боғлиқ...

— Нега сиз граф бизга бирон нарса қолдиради, деб ўйлайсиз?

¹ Хайр, князь, худо ёришгиз бўлсин...

² Хайр, азизим.

— Оҳ, дўстим! У шунчалик бой, биз эсак шунчалик камбағалмиз!

— Фақат шунинг ўзи етарли асос бўла олмайди, она-жоним...

— Вой шўрим! Вой шўрим! Графнинг аҳволи шундай ёмонки,— деди княгиня куйиб-пишиб.

XIV

Анна Михайловна ўгли билан бирга граф Кирилл Владимирович Безуховникига жўнагандан кейин графиня Ростова рўмолчасини кўзига қўйган ҳолда ўзи ёлғиз узоқ вақт ўтирди. Ниҳоят, қўнғироқ чалиб оқсочини чақирди.

— Нима бўлди сизга, азизим,— деди зарда билан салгина ҳаяллаб кирган қизга қараб,— ишлагингиз йўқми, нима бало? Ундоқ бўлса, мен сизга бошқа жойдан хизмат топиб берай.

Графиня дугонасининг қайғуси билан унинг камбағал ва фақирлигидан хафа бўлгани учун феъли айниб турган эди; унинг феъли айниганлиги ҳамма вақт хизматкорни «сизлаши» ва «азизим», дейишидан маълум бўлар эди.

— Кечирасиз,— деди оқсоч.

— Графни чақиринг.

Граф лапанглаб, хотинининг олдига одатдагича гуноҳкорнамо бир қиёфада келди.

— Хўш, азизим графиням! Рябчикдан қандай яхши *sauté au madère*¹ бўлипти-я, *ma chère!* Мен татиб кўрдим, Тарас учун мен бекорга минг сўм берганим йўқ-да. Арзийди!

У йигитларча тирсагини тиззасига қўйиб, оқ оралаган сочини ҳурпайтириб, хотинининг ёнига ўтирди.

— Хўш, азиз графиням, нима гап?

— Гап шуки, дўстим... бу ерингга нима тегилти? — деди графиня унинг жилетини кўрсатиб.— Соте теккан бўлса керак,— деди табассум қилиб,— гап шуки, граф, менга пул керак.

Унинг юзида маъюслик акс этди.

— Хўп, жоним билан, азиз графиням! — деди граф, чўнтагидан ҳамёнини чиқариб.

— Менга кўпроқ керак, граф, беш юз сўм керак,— деди графиня батист рўмолчасини олиб эрининг жилетини арта бошлаб.

¹ Мадерали соте

— Ҳозир, ҳозир. Ҳой, ким бор? — деб қичқирди граф худди чақирган кишиси унинг овозини эшитибок бетух-тоя югуриб келадигандай ишонч билан: — Митенькани ай-тиб юборинглар!

Графникида ўсган ва ҳозир унинг бутун хўжалигини бошиқариб турган ўша дворянзода Митенька оҳиста-оҳиста қадам босиб кириб келди.

Граф эшикдан кирган одобли ёш йигитга қараб:

— Гап бундай, азизим, менга ҳозир... — граф ўйлаб қолди. — Ҳа, етти юз сўм пул келтириб бер. Қара, утган сафаргидай йиртиқ-пиртиқ пуллар бўлмасин, яхшисини олиб кел, графиня учун.

— Ҳа, Митенька, янгирогини олиб келгин, — деди графиня хўрсиниб.

— Қачон келтиришни амр қиладилар. тақсирим? — деди Митенька. — Маълумлари бўлсинки... Ҳа, майли, ташвиш тортмасинлар, — деди графнинг аччиғи келганлигини кўрсатадиган тез-тез ва оғир нафас олганини кўриб. — Эсимдан чиқаёзипти... Ҳозир келтириб беришни буюрадиларми?

— Ҳа, дарров келтир. Мана, графиняга бер.

Ёш йигит чиқиб кетганидан сўнг, граф илжайиб:

— Хўп баҳоси йўқ Митенькам бор-да. Йўқ деган гапни билмайди. Мен ўзим йўқ деган гапта тоқат қилолмайман. Йўқни йўндириш керак.

— Оҳ, граф, пул деган нарса одамни не-не кўйларга ~~бўлмайди~~ — деди графиня. — Лекин бу пул ҳозир менга жуда зарур эди.

— Жоним графиням, ўзингиз ҳам жуда қўли очиқ хотинсиз, — деди-да, граф хотинининг қўлидан ўпди ва яна кабинетига кириб кетди.

Анна Михайловна Безуховникидан қайтиб келганида графинянинг олдидаги столчада, рўмолчанинг остида, ҳали қовурғаси синмаган пуллар ётар эди. Анна Михайловна графинянинг нимадандир ташвишманянд эканлигини пайқади.

— Ҳа, нима гап, дўстим? — деди графиня.

— Оҳ, граф шундай бир оғир аҳволдаки! Таниб бўлмайди, шундай ёмон, шундай ёмон аҳволда-я. Мен бирпасгина олдида ўтирдим, якки оғиз ҳам сўз айта олмадим...

Графиня рўмолчанинг остидан пулни олар экан:

— Annette, худо ҳаққи, йўқ дема, — деди бирдан қи-

зариб, бу қизариш унинг озғин, сўлиброқ қолган ва виқорли юзига сира келишмас эди.

Анна Михайловна нима гап эканини дарров фаҳмлаб олди-да, ўрни келганда, графинияни абжирлик билан қучоқлаб олиш учун энгаша бошлади.

— Мана, Борисга мундир тиктириш учун мендан...

Анна Михайловна дарров уни қучоқлаб кўз ёши қилди. Графиня ҳам йиғлади. Иккови жонажон дугона эканликларига, бир-бирларидан ҳеч нарсани аямасликларига, ёшликдан бирга ўсган икки дўст ҳозирда шундай арзимас нарса — пул билан машғул бўлганликларига ва ёшлик чоғлари ўтиб кетганига йиғлашди... Лекин иккови ҳам ўз кўз ёшларидан мамнун эди...

XV

Графиня Ростова қизлари ва бир талай меҳмонлари билан меҳмонхонада ўтирар эди. Граф эркак меҳмонларни кабинетига олиб ўтди-да, ҳар қайсисига ўзининг ишқибозлик билан йиққан усмонли трубкаларини кўрсата бошлади. У ҳар замон ташқарига чиқиб, «Ҳали келгани йўқми?» — деб сўраб қўяр эди. Улар ўзининг бойлиги, мансаби билан эмас, тўғрисиўзлиги, муомалада очиқ ва тўнглиги билан ном чиқарган, киборлар доирасида *le terrible dragon*¹ деб лақаб қўйилган Марья Дмитриевна Ахросимовани кутишар эди. Марья Дмитриевнани подшо хонадони билар, бутун Москва билан Петербург танирди ва ҳар иккала шаҳар ҳам унга ҳайрон бўлиб, унинг дағаллигидан зимдан кулар, унинг тўғрисида турли латифалар айтишар эди, шундоқ бўлса ҳам ҳамма уни иззат қилар ва ундан қўрқар эди.

Тутунга тўлиб кетган кабинетда гап манифест чиқарилиб маълум қилинган уруш ва сафарбарлик тўғрисида кетар эди. Манифестни ҳали ҳеч ким ўқимаган бўлса ҳам унинг чиққанини аллақачон ҳамма билар эди. Граф, чекиб, гапиришиб ўтирган икки меҳмоннинг ўртасидаги отоманкада ўтирар эди. Граф чекмасдан, гапирмасдан ўтириб, гоҳ бир томонга ва гоҳ бошқа томонга қалласини қийшайтириб, чекаётганларга завқ билан қарар, ўзи гапга солиб қўйган ёнидаги икки меҳмоннинг гапига қулоқ солар эди.

Гаплашаётганлардан бири фуқаро кийимида бўлиб,

¹ драгун.

юзи ажин босган, заҳил, озғин ва соқол-мўйлови қиримган, гарчи ёши анчага бориб қолган бўлса ҳам ёшлардай хийла ҳавас билан кийинган эди. У шу хонадон аҳлидай оёғини бемалол отоманкага қўйиб ўтирар ва қаҳрабодан ясалган трубкасини лабининг бир бурчига қўйиб, дам-бадам сўрар ва тутундан афтини буриштирар эди. Бу одам графинянинг амакиваччаси эски бўйдоқ Шиншин бўлиб, Москва меҳмонхоналарида уни тили заҳар дейишарди. У ўзини ҳамсухбатига тенг кўргандай гаплашиб ўтирар эди. Иккинчиси ёшгина, қизил юзли, озода, тугмалари солинган, сочлари яхшилаб таралган гвардия офицери бўлиб, қаҳрабо трубкасини тишлаган ҳолда қип-қизил лаби билан тутунни секин тортаётган ва чиройли оғзидан бураб-бураб чиқарарди. Бу одам Семенов полкининг офицери поручик Берг бўлиб, Борио полкка у билан бирга бораётган эди ва Наташа катта графиня Верага уни «куёвинг», деб гашига тегар эди. Граф шуларнинг ўртасида ўтириб гапларига диққат билан қулоқ солар эди. Графнинг энг яхши кўрган эрмаги (жон-дили бўлган карта ўйинидан ташқари— одамларнинг гапига, айниқса ўзи топиштириб қўйган икки сергапнинг гапига қулоқ солиб ўтириш эди.

— Хўш, отагинам, *mon très honorable*¹ Альфонс Карлович,— деди Шиншин кулиб ва энг оддий русча халқ сўзларини жуда кам ишлатилалиган француз ибораларига қўшиб (нутқининг хусусияти ҳам шундан иборат эди) *Vous comptez vous faire des rentes sur l'état*,² ротадан даромад олмоқчи бўласизми?

— Йўқ, Пётр Николаевич, мен фақат шуни кўрсатмоқчиманки, пиёда аскар бўлиш отляқ аскар бўлишдан кўра қулайроқ келадн. Мана энди менинг ишимни шундан билиб олаверинг. Петр Николаевич...

Берг ҳамма вақт жуда очиқ, осойишта ва одоб билан гапирар эди. У ҳамма вақт ўзи тўғрисидагина гапирар эди, бошқалар унга бевосита тегишли бўлмаган бирон нарса тўғрисида гапираётганда у теккина қулоқ солиб ўтирар, шу зайлда ҳеч қанча ўнғайсизланмасдан ва бошқаларни ҳам ҳеч бир ўнғайсизлантирмасдан бир неча соат ўтираверар эди. Лекин сўз ўзига тегишли бўлиши биланоқ жуда батафсил ва мамнуният билан гапира бошлар эди.

— Менинг ишим қанақа эканлигини ўзингиз ўйлаб

¹ муҳтарам.

² Ҳукуматдан даромад қилмоқчи бўласизми?

кўринг, **Петр Николаевич**: агар мен отлиқ аскарда бўлсам, ҳатто поручик мансабида ҳам ҳар тўрт ойда икки юз сўмдан ортқ ололмас эдим, ҳозир бўлса икки юзу ўттиз сўм оламан, — деди қувониб ва худди унинг муваффақияти ҳамма вақт бошқа ҳамма кишиларнинг айни муддаоси бўладигандай граф билан Шиншинга қараб, ёқимли табассум қилди.

— Бундан ташқари, **Петр Николаевич**, мен гвардияга ўтиш билан кўзга кўриниб тураман, — деди Берг давом этиб, — гвардиячи пиёда аскарда бўш ўрин ҳам тез-тез бўлиб туради. Бундан ташқари, ўзингиз ўйлаб кўрингки, икки юзу ўттиз сўм олганимда ҳам нима бўлар эди. Ҳозир бўлса пул орттираётиман, яна отамга ҳам юбориб турибман, — деди Берг, оғзидан бураб-бураб тутун чиқариб.

Шиншин қаҳрабо трубкасини оғзининг у бурчига сурдида, графга кўз қисиб:

— *La balance y est...!* Немис бурганинг ҳам ёғини олади, *comme dit le proverbe*², — деди.

Граф хахолаб кулиб юборди. Шиншин гапираётганлигини кўриб, бошқа меҳмонлар ҳам унинг сўзига қулоқ солгани яқин келишди. Берг кишиларнинг юзидаги истеҳзоли табассумни ҳам, лоқайдликни ҳам пайқамасдан, гвардияга ўтиши билан ўз корпусидаги ўртоқларидан каттароқ мартабага эришиш имкониятига эга бўлганлиги, уруш вақтида рота командири ҳалок бўлиши мумкинлиги ва у вақтда, ўзи ротада мансаб жиҳатидан катта бўлиб қолганидан кейин, осонгина рота командири бўлиб олиши мумкинлиги, полкда уни ҳамма яхши кўриши, отаси ундан мамнун эканлиги ҳақида сўзлаб кетди. Берг, афтидан, бу тўғриларда гапирар экан, роҳат қилар ва бошқа кишиларнинг ҳам ўз манфаатлари бор эканлигини сира хаёлига келтирмас эди. У шу қадар шукуҳ билан гапирар, бу ёш йигитнинг гўлона худбинлиги шу қадар очиқ кўриниб турар эдики, унинг сўзига қулоқ солиб ўтирганлар ҳеч нарса дейиша олмас эди.

Шиншин оёғини отоманкадан туширар экан, унинг елкасига қоқиб:

— Э, отагинам, пиёда аскарда ҳам, отлиқ аскарда ҳам, ҳар қаерда сизнинг ошиғингиз олчи бўлади. Мен буни сизга ҳозирданоқ айтиб қўяй, — деди.

¹ Тўғри...

² деган мақол бор.

Берг хурсанд бўлиб жилмайди. Граф, ундан кейин меҳмонлар ҳам меҳмонхонага чиқишди.

Шундай бир пайт эдики, махсус меҳмондорчиликка айтилган меҳмонлар дастурхонга таклиф қилинишларини кутиб, узун гап бошламайдилару, шу билан бирга, дастурхон ёзилишига сира мунтазир эмасликларини билдириш учун гаплашиб ўтиришни зарур ҳисоблайдилар, уй эгалари эшикка ва ҳар замон бир-бирларига қараб қўядилар. Меҳмонлар бу қарашдан уй эгалари кимга ёки нимага, кечиккан бирон зарур қариндошларими ёки ҳали тайёр бўлмаган овқатгами мунтазир эканликларини билмоқчи бўладилар.

Пьер айни зиёфат бошланадиган пайтда етиб келди ва уйнинг ўртасида турган бир креслога ҳамманинг йўлини тўсиб ўтирди. Графиня уни гапга солмоқчи бўлди-ю, бироқ Пьер худди бировчи қилираётгандай атрофга мўлтиллаб қараб, графинянинг саволларига қисқа-қисқа жавоб берар эди. У уятчан киши бўлиб, буни фақат ўзи сезмас эди. Айиқ можаросини эшитган меҳмонларнинг аксарияти бу барваста, оғир йигитга қараб шундай лавашанг ва ювоиц одам, миршабга қандай қилиб шу хилда қилиқ қилди экан, деб хайрон бўлишар эди.

— Сиз яқинда келдингизми? — деб сўради графиня Пьер атрофига қарар экан:

— *Oui, madame,* — деб жавоб берди.

— Эримни кўрдингизми?

— *Non, madame,* — деди-да, ўринсиз илжайиб қўйди.

— Сиз Париждан яқинла келдингиз шекилли? Жуда ажойиб шаҳар бўлса керак-а?

— Ҳа, жуда ажойиб.

Графиня дугонаси Анна Михайловна билан кўз уриштириб олди. Анна Михайловна бундан: «Бу ёш йигит билан гаплашиб ўтиринг» деган маънони тушунди-да, унинг ёнига ўтириб, оғасидан сўз очди, лекин Пьер унинг сўзларига ҳам қисқа-қисқа жавоб бераверди. Меҳмонлар ўз-ўзлари билан овора эди.

Ҳар томондан:

— *Les Razoumovsky... Ça a été charmant... Vous êtes.*

¹ Ҳа, ҳа, ҳа.

² Йўқ ҳали.

bien bonple ... la comtesse Apraksine...¹— деган овозлар эшитилди. Графиня ўрнидан туриб залга чиқди. Залдан унинг:

— Марья Дмитриевнами? — деган овози эшитилди.

— Худди ўзигинаси,— деди унга жавобан йўғон товушли бир хотин ва уйга Марья Дмитриевна кирди.

Энг қарилардан бошқа ҳамма қизлар, ҳатто ҳамма хотинлар ўринларидан туришди. Йўғон гавдали, эликларга бориб жингалак сочлари оқарган Марья Дмитриевна эшик олдида тўхтаб, меҳмонларга назар ташлади-да, кенг енгини шошмасдан худди шимараётгандай тузатди. Марья Дмитриевна ҳамма вақт русча гапирар эди.

У йўғон бошқа ҳамма товушларни босиб кетадиган баланд овоз билан:

— Она-болани туғилган кун маросими билан табрик қиламиз,— деди-да, сўнгра қўлини ўпаётган графга мурожат қилди: — Ҳа, бетавфиқ чол, Москвада зерикиб қолгандирсан-а? Ов қилгани жой ҳам йўқдир? Қандоқ қиласан, отагинам, мана бу жўжалар катта бўлиб қолаётпти... — деди қизларни кўрсатиб. — Буларга куёв топмай иложинг йўқ.

— Хўш, казакчам, нима гап (Марья Дмитриевна Наташани казакчам деб атар эди) — деди олдига ҳеч тортинмасдан хурсанд бўлиб келган Наташани эркалаб.— Заҳар қиз эканлигини билсам ҳам яхши кўраман-да.

У каттакон ридикулудан ёқут кўзли исирга олиб, гулгул очилиб ва қизариб турган Наташага берди-да, дарҳол ундан ўгирилиб, Пьерга қаради.

— Э, э! Яхши йигит! Бери кел-чи, — деди паст ва ингичка сохта товуш билан.— Бери кел, яхши йигит...

У ваҳимали суратда енгини яна ҳам юқорироқ шимариб қўйди.

Пьер унга кўзойнаги орқали кўзларини мўлтиллашиб қараб, олдига борди.

— Берироқ кел, берироқ кел, азизим! Қўлимга тушганда отанга ҳам тўғрисини айтганман, сенга ҳам айтишим фарз.

Марья Дмитриевна сукут қилди. Бу гаплар фақат муқаддима эканлигини ва бундан кейин нима гаплар бўлишини сезган ҳамма жим бўлди.

— Хўп иш қилибсану! Баракалла!.. Отаси ўлим тушагида ётипти-ю, бу киши миршабни айиққа боғлаб ўйнаб

¹ Разумовскийлар... Жуда яхши бўларди-да ... Графиня Апраксина...

юрипти. Уят керак, отагинам, уят! Ундан кўра урушга боргин!

Пьердан ўгирилди-да, кулгидан ўзини зўрга тийиб турган графга қўлини узатди.

— Қани, овқатга чиқсак булар? — деди Марья Дмитриевна.

Энг олдинда граф билан Марья Дмитриевна борарди: булардан кейинда графиня билан гусар полковниги (полк кетидан Николай билан бирга борадиган керакли одам) эргашди. Анна Михайловна Шиншин билан борди. Берг Верага қўлини берди. Илжайиб турган Жюли Карагина Николай билан чиқди. Булардан кейин бошқалар бутун зал бўйлаб жуфт-жуфт бўлиб, ҳаммадан кейин эса болалар, мураббий ва мураббиялар якка-якка бўлиб боришар эди. Официантлар ишга тушди, стуллар тарақлади, залнинг бир томонида музика гумбурлади ва меҳмонлар ўрнашди. Сўнгра графнинг хонаки музика овози тиниб, пичоқ билан вилкаларнинг жиринглаши, меҳмонларнинг ғовури, официантларнинг шипиллаб қадам босиши эшитила бошлади. Столнинг тўрида графиня ўтирар, унинг ўнг томонида Марья Дмитриевна, сўл томонида эса Анна Михайловна ва бошқа меҳмонлар ўтиришар эди. Столнинг нариги бошида граф, унинг чап томонида гусар полковниги, ўнг томонида эса Шиншин ва бошқа эркак меҳмонлар тизилишган эди. Узун столнинг бир томонида балоғатга етиб қолган ёшлар: Вера билан Берг, Пьер билан Борис, бошқа томонида — болалар, мураббий ва мураббиялар ўтирар эди. Граф столдаги биллурлар, шишалар, мева-чева солинган вазалар оша ҳар замон хотинига, унинг кўк лента боғланган узун бош кийимига қараб қўяр ва ёнидаги меҳмонларга, ўзини ҳам эсдан чиқармай, ҳафсала билан вино қуяр эди. Графиня ҳам мезбонлик бурчини унутмасдан, ананаслар оша назарига тепакал боши ва юзи оппоқ сочидан қип-қизил бўлиб ажралиб тургандай кўринган эрига маъноли кўз ташлаб қўяр эди. Хонимлар ўтирган томонда ўзаро аста-секин, бир қиёмда гап борар, эркаклар ўтирган томонда эса борган сари баландроқ товушлар эшитилар, айниқса кўп еб, кўп ичиб, тобора қизараётган ва граф ҳаммага ибрат қилиб кўрсатаётган гусар полковнигининг товуши авжга чиқмоқда эди. Берг, мулойим табассум қилиб, Вера билан муҳаббат — дунёвий эмас, илоҳий бир ҳис эканлиги тўғрисида гапиришар эди. Борис ўзининг янги ошнаси Пьерга стол атрофида ўтирган меҳмонлар кимлар эканлик-

ларини айтиб, рўпарасида ўтирган Наташа билан тез-тез кўз уриштириб қўяр эди. Пьер кам гапирар, танимаган одамларига қараб-қараб қўяр ва кўп овқат ер эди. У, дастурхонга келтирилган икки хил шўрвадан à la tortue¹ танлаб олди-ю, шундан тортиб балиқ сомса билан қўзи-қорингача емаган овқати, бош лакей гоҳ «дрей-мадера», гоҳ «венгерчаси», гоҳ «рейнвейн» деб салфеткага ўраб ёнидаги кишининг орқасидан секин узатиб турган винолардан ичмагани қолмади. У ҳар бир кишининг олдига тўрттадан қўйилган ва графнинг номи ёзилган биллур қадаҳлардан биттасини олиб вино қўйгани тутар, меҳмонларга тобора ёқимли алфозда қараб, ҳузур қилиб ичар эди. Пьернинг рўпарасида ўтирган Наташа Борисга қарар, унинг бу қарашини ўғил бола билан биринчи марта ўпишган ва уни яхши кўриб қолган ўн уч яшар қиз болаларнинг қарашига ўхшар эди. Наташа баъзан Пьерга ҳам шу хилда кўз ташлар эди, ammo Пьер шўх ва хушчақчақ қиз қараганда негадир кулгиси қистар эди.

Николай Сонядан узоқроқда, Жюли Карагинанинг ёнида ҳамон ўша ғайриихтиёрий табассум билан нима тўғриладир гаплашиб ўтирар эди. Соня намоёншкорона табассум қилиб ўтирган бўлса ҳам рашкдан куюниб бўлса керак, гоҳ оқариб, гоҳ қизариб бутун вужуди билан Николай ва Жюлининг гапига қулоқ солар эди. Мураббия, худди болаларга бирон киши озор бергудай бўлса, уларни ҳимоя қилишга тайёрланаётгандай, безовта бўлиб атрофга қарар эди. Немис мураббий, келтирилган овқатлар билан бу ерда бўлган турли ичимлик ва виноларни уйига, Германияга ёзадиган хатида таърифлаш учун буларнинг номларини билиб олишга ҳаракат қилар, шунинг учун бош лакей винони салфеткага ўраб ташиганидан хафа эди. Немис қовоғини солар, шу винога зор эмаслигини кўрсатишга ҳаракат қилар, лекин вино унга ташналикни қондириш, очкўзлик важдан эмас, фақат шунчаки, номини билиш учунгина керак эканлигини ҳеч ким тушунмаганидан хафа бўлар эди.

XVI

Эркаклар ўтирган томонда суҳбат борган сари қизишиб кетди. Полковник уруш эълон қилинганлиги тўғри-

¹ тошбақа шўрвасини.

сида Петербургда манифест чиққанини ва бу манифестнинг у кўрган нухсаси аллақачон чопар орқали бош қўмондонга юборилганини айтди.

— Бонапарт билан урушмоқни бизга ким қўйипти,— деди Шиншин, — Il a déjà rabattu le caquet à l'Autriche. Je crains, que cette fois ce ne soit notre tour.¹

Полковник бўлиқ, новча, хушчақчақ бир немис бўлиб, афтидан, эски ҳарбий хизматчи ва ватанпарвар эди. У Шиншиннинг сўзидан хафа бўлди.

— Ким қўйганлигини, муҳтарам афандим,— деди полковник «е» ўрнида «э» ишлатиб,— буни импэратор ҳазратлари биледи. Импэратор манифэстда айтганларки, Россияга таҳдид қилаётган хавф-хатарга эътиборсиз қараб тура олмайди... Мамлакат хавфсизлиги, унинг шон-шарафи ва иттифоқларнинг муқаддаслиги...— деди, гуё бутун ишнинг моҳияти шу иттифоқда бўлгандай, «иттифоқлар» сўзига айрим эътибор бериб.

У ўзига хос, янглишмайдиган ва расмий ишларда ма-лака ҳосил қилган эслаш кучи билан манифестнинг муқаддима қисмини ёд айтиб берди: «Европада мустаҳкам заминга асосланган осойишталик барпо қилиш хоҳишидан иборат бўлган подшюнинг ягона ва зарурий мақсади уни қўшинининг бир қисмини чет элга суришга ва бу ниятга эришмоқ учун янги тадбирлар кўришга ундади».

— Ким қўйганини энди билдингизми, муҳтарам афандим,— деди насихатомуз ва стакандаги виносини ичди-да, мақтов кутиб графга қаради.

— Ёвгон ошиму беғалва бошим, деган Connaissez vous le proverbe,²— деди Шиншин афтини буриштириб ва кулимсираб,— Cela vous convient à merveille.³ Суворовдай одамни саваб à plate couture,⁴ ҳозир эса бизда Суворовдай одамлар қаёқда? Je vous demande un peu,⁵— деди гоҳ русча, гоҳ французча гапириб.

— Биз сўнгги томчи қонимиз қолгунча урушишимиз керак,— деди полковник столга муштлаб,— импэраторимиз учун жонимизни беришимиз керак, ўшанда ишимиз

¹ У кеккайган Австриянинг бўйинни синдирди. Энди навбат бизга келмаса эди, деб қўрқаман.

² Мақол бор.

³ Бу бизга жуда, жуда тўғри келади.

⁴ титигини чиқардилар.

⁵ Сиздан сўраётиман.

яхши бўлади Му-у-умкин қадар, муу-у-умкин қадар камроқ гап сотиш керак бу ҳақда,— деди яна графга қараб.— Биз кекса гусарларнинг фикри ана шу, вассалом. Сиз нима дейсиз, йигитча, ёш гусар? — дедн Николайга мурожаат қилиб: Николай сўз уруш тўғрисида бораётганини эшитиб, Жюлини қўйиб, полковникка тикилганича, унинг сўзларига зўр диққат билан қулоқ сола бошлаган эди.

— Тўғри айтасиз,— деди Николай қип-қизариб, ликопчани ўйнаб ва олдида турган стаканларни худди зўр хавфхатар остида қолгандай қатъият ва тажанг бир важоҳат билан бошқа жойга олиб қўйиб.— Мен руслар ё ўлици, ё ғалаба қозониши керак деган фикрдаман,— деди у: лекин бу гапни айтишга айтди-ю, бошқалардек ўзи ҳам ҳозир бундай дабдабали ўзнинг ўрни эмаслигини пайқаб, ўнғайсизланди.

Унинг ёнида ўтирган Жюли хўрсиниб:

— *C'est bien beau ce que vous venez de dire,*¹— деди. Соня эса Николай гапираётган вақтда вужуди титраб, қулоғи, қулоғининг орқаси, бўйни ва елкасигача қизариб кетди. Пьер полковникнинг сўзига қулоқ солар экан, унинг сўзини маъқуллаб бош иргатар эди.

— Мана бу яхши гап,— деди у.

— Мана бу йигит ҳақиқий гусар,— деди полковник яна столга муштлаб.

— Нима тўғрисида мунча шовқин солаётисизлар? — деди столнинг нариги томонида ўтирган Марья Дмитриевна йўғон овоз билан.— Нега столни муштлайсан? — деди полковникка қараб,— кимга шовқин солаётисан? — деди полковникка қараб,— кимга шовқин солаётисан? Нима, бу ерда ўтирганлар французларми?

— Мен ҳақиқатни гапираётиман,— деди полковник илжайиб.

— Ҳамон уруш тўғрисида-я, — деди столнинг нариги томонида ўтирган граф.— Ахир, менинг ўғлим урушга кетаётпти, Марья Дмитриевна, урушга.

— Менинг тўртта ўғлим армияда, лекин мен қайғураётганим йўқ-ку, ҳар иш худодан: қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади,— деди столнинг нариги томонида ўтирган Марья Дмитриевна йўғон товуш билан.

— Тўғри, тўғри.

¹ Жуда яхши! жуда яхши гап айтдингиз.

Яна хонимлар ўз бошига, эркаклар ўз бошига гапга киришиб кетди.

— Сўрай олмайсан, сўрай олмайсан! — деди Наташанинг укаси.

— Сўрайман, — деди Наташа.

Унинг юзи дадил ва шўх бир қатъият ифода қилиб тўсатдан қизарди. У ўрнидан сал турди-ю, рўпарасида ўтирган Пьерга кўзи билан «қулоқ сол» дегандай, ишора қилиб, онасига мурожаат қилди.

— Ойи! — деди болаларча қўнғироқдай товуш билан.

— Нима дейсан? — деди графиня қўрқиб кетиб, лекин қизининг юзига қараб унинг шўхлик қилаётганини фаҳмлади-да, қўли билан унга таҳдид қилиб, бош чайқади.

Ҳамма жим бўлди.

— Ойи! Қанақа пирожное бўлади? — деди Наташа яна ҳам баландроқ товуш билан.

Графиня қовоғини солмоқчи эди-ю, лекин бўлмади. Марья Дмитриевна йўгон бармоғи билан таҳдид қилиб:

— Казакчам, жим! — деб пўписа қилди.

Меҳмонларнинг кўпчилиги бу қилиқни нима деб тушунишини билмай, катталарга қарашди.

— Сени қараб тур! — деди графиня.

Наташа ҳеч ким уришмаслигига ишониб бўлса керак, ҳеч қўрқмасдан эркалик қилиб:

— Ойи! Пирожное бўладими? — деб сўради.

Соня билан семиз Петя кулиб, юзларини яширишди.

Наташа укаси билан Пьерга яна қараб:

— Ана, сўрадим-ку, — деб пичирлади.

— Мороженое бўлади-ю, лекин сенга беришмайди, — деди Марья Дмитриевна.

Наташа ҳеч нарсадан қўрқишнинг ҳожати йўқ эканлигини кўриб, Марья Дмитриевнадан ҳам гап тортмади.

— Марья Дмитриевна! Қанақа мороженое бўлади? Мен қаймоқли мороженоени ёмон кўраман.

— Сабзили бўлади.

— Йўқ, қанақа мороженое бўлади? Марья Дмитриевна, қанақаси бўлади? — деди Наташа деярли қичқириб. — Айтинг!

Марья Дмитриевна билан графиня кулиб юборишди, булардан кейин ҳамма меҳмонлар ҳам кулишди. Улар Марья Дмитриевнанинг жавобига эмас балки, Марья Дмитриевнага шундай жасорат билан гапирган қизнинг ботирлиги ва уддабуронлигига кулишар эди.

Наташа «санаасли мороженое бўлади» деган жавобни олганидан кейингина жим бўлди. Мороженоедан олдин шампанский келтирилди. Яна музика чалинди, граф графиня билан ўпишди ва меҳмонлар ўринларидан туриб, графиняни табриклашди, стол оша граф билан, болалар ва бир-бирлари билан қадаҳ уриштирдилар. Яна официантлар югура бошлади, стуллар тарақлади, меҳмонлар қай тартибда киришган бўлса, шу тартибда, лекин юзлари қизарган ҳолда чиқиб меҳмонхона билан графнинг кабинетига кириб кетишди.

XVII

Карта ўйналадиган столлар ростланди, ўйнайдиганлар тўп-тўп бўлди, графнинг меҳмонлари икки меҳмонхонаю истироҳатхона билан кутубхонага жойлашди.

Граф карталарни елпиғич шаклида ёзиб, овқатдан кейин ухлашга ўргангани учун кўзини зўрға очиб ўтирар ва ҳар нарсага кулар эди. Ешлар графинянинг ундови билан клавикорд ва арфа атрофига тўпланишди. Аввал ҳамманинг сўровига кўра, Жюли арфада бир куйни турли мақомга солиб машқ қилиб берди, кейин бошқа қизлар билан хуш-овоз деб танилган Наташа ва Николайдан бирон нарса айтиб беришни сўради. Булар худди катта одамдан сўрагандай мурожаат қилганликлари учун Наташа, афтидан, фахрланар ва шу билан бирга ашула айтгани тортнар эди.

— Нимани айтамиз? — деди Наташа.

— «Булоқ» ни айтамиз, — деди Николай.

— Қани, бўла қолинглар тезроқ. Борис, бу ёққа келинг, — деди Наташа. — Соня қани?

У атрофга қараб, дугонаси Соняни тополмагач, уни айтиб келиш учун югуриб ташқарига чиқди.

Наташа дугонаси Соняни ўз бўлмасидан тополмай, югурганича болалар бўлмасига кирди. Соня бу ерда ҳам йўқ эди. Шундан кейин билдики, Соня йўлакдаги сандиқнинг устида ўтирибди, йўлакдаги бу сандиқ Ростовлар хонадондаги қизларнинг хафа бўлганда ўтирадиган бирдан-бир жойи эди. Соня дарҳақиқат пушти ҳарир кўйлагини гижим қилиб, энаганинг йўл-йўл кир парқу тўшагига мукка тушиб сандиқ устида ётар ва қўллари билан юзини қоплаган ҳолда яланғоч елкаларини силкитиб йиғлар эди. Куни бўйи хурсандликдан гул-гул очилган Наташанинг чеҳраси бир-

дан ўзгарди: кўзлари бақрайди, сўнг кенг бўйни силкинди, лабларининг икки бурчи қийшайди.

— Соңя! Нима бўлди? Сенга нима бўлди? Ҳу-уху-уху!..

Наташа оғзини катта очиб, башараси беўхиов тарвайиб, сабабини ўзи ҳам билмасдан, фақат Соңя йиғлагани учунгина худди ёш боладай хўнграб юборди. Соңя бошини кўтармоқчи ва унга қараб жавоб бермоқчи эди-ю, лекин туролмади ва юзини яна ҳам қаттиқроқ беркитди. Наташа кўк парқу тушакка ўтириб дугонасини қучоқлаб йиғлар эди. Соңя бир нав қилиб ўрнидан турди-да, кўз ёшларини артар экан, дардини айта бошлади:

— Николинька бир ҳафтадан кейин кетади... қоғозн... чиқипти... ўзи айтди... Мен йиғламас эдим... (У қўлидаги қоғозни кўрсатди, бу — Николай ёзган шеър эди) мен ҳеч ҳам йиғламас эдим, лекин унинг қандай софдил йигит эканини сен билмайсан... ҳеч ким ҳам билмайди...

Соңя Николайнинг қанчалик софдил эканлигини айтиб яна йиғлади.

— Сенга яхши... мен ҳасад қилмайман... Мен сени яхши кўраман, Борисни ҳам яхши кўраман,— деди бир оз ўзига келиб: — Борис яхши... сизларнинг йўлларингни ҳеч нарса тўсмайди, Николай бўлса менинг тоғаваччам, бунга митрополитнинг ўзи аралашмаса... ўшанда ҳам иложи йўқ. Ундан кейин агар ойимга... (Соңя графиняни она ҳисоблар ва ойи дер эди)... онам Николайнинг мартаба орттириш йўлига тўсиқ бўласан, тошжораксан, яхшилиқни билмайсан, дейдилар... буни қара-я... вой худо... (У чўқиниб олди) мен у кишини, ҳаммаларингни ҳам яхши кўраман, фақат Вера... Нега унақа қилади? Мен унганима гуноҳ қилдим? Мен ҳаммаларингдан ҳам миннатдорман, сизлардан ҳеч нарсани аямас эдим, лекин нима қилайки, ҳеч нарсам йўқ...

Соңя ортиқ сўзлай олмади ва яна юзини қўли билан беркитиб тушакка мукка тушди. Наташа уни юпата бошлади. Лекин дугонасининг қайғуси нақадар зўр эканлигини тушунганлиги унинг юзидан кўриниб турар эди.

Наташа тоғаваччасининг нимадан хафа бўлганлигини ўйлаб топгандай бирдан:

— Соңя! — деди,— Вера зиёфатдан кейин сенга бир нима дедими?

— Ҳа, бу шеърни Николайнинг ўзи ёзган экан, мен яна бошқаларини ҳам кўчириб олдим. Вера буни менинг

столимдан топиб олиб, онамга кўрсатаман, деди яна айтдики, мен яхшиликни билмас эмишман, онам ҳеч қачон Николайнинг менга уйланишига йўл қўймас эмишлар, у Жюлини олар эмиш. Кўриб турибсан-ку, Николай куни буйи ўша билан бирга, Наташа! Мен нима гуноҳ қилибман-а?

У яна ҳам куюниброқ йиғлади. Наташа уни кўтарди, қучоқлади ва йиғи аралаш илжайиб, унга тасалли бера бошлади.

— Соня, сен унинг гапига ишонмагин, ишонма, жоним! Николай учовимиз истироҳат бўлмасида гаплашганимиз эсингда борми, кечки овқатдан кейин? Ўшанда гапни бир жойга қўйган эдик-ку. Ҳозир эсимда йўқ, лекин ўшанда гаплашганимизда ҳамма иш битадиган эди, бўлмайдиган ҳеч нарса йўқ эди-ку, эсингда борми? Шиншин тоғамнинг укалари аммаларининг қизини олган-ку, сен аммамнинг, қизининг қизисан, ахир. Борис ҳам бўлади деган эди. Билсанми, мен унга ҳамма гапни айтдим. У бирам ақлли, бирам яхши,— деди Наташа.— Йиғлама, Соня, қўй, жоним,— кулиб уни ўпди,— Вера ўзи заҳар, қўй уни! Ҳеч нарса бўлмайди, Вера онамга айтмайди ҳам. Онамга Николайнинг ўзи айтди, Жюлига уйланиш унинг хаёлига ҳам келган эмас.

Наташа унинг бошидан ўпди. Соня ўрнидан турди. Бу мушукча жонланиб, кўзлари чақнади, ҳозир думини ўнатиб, юмшоқ оёқлари узра сакрашга, ўзига муносиб қилиқ қилиб, яна копток ўйнашга тайёрдай кўринар эди.

— Сен шундай деб ўйлайсанми? Ростданми? Худо ҳаққи-я,— деди Соня наридан-бери кўйлагини ва сочларини тузатиб.

Наташа дугонасининг кокиллари остидан чиқиб қолган сочини тузатар экан:

— Худо ҳаққи, рост! — деди.

Иккови ҳам кулди.

— Юр, «Булоқ» ашуласини айтамин.

— Юр.

— Ҳали менинг рўпарамда ўтирган семиз Пьерни кўрдингми, жуда ғалати-я! — деди Наташа бирдан тўхтаб.— Жуда вақтим чоғ.

Наташа йўлакдан югурганича кетди.

Қип-қизарган Соня кийим-бошига ёпишган патни қоқиб, шеърни икки кўкрагининг орасига тикди-да, енгил ва шўх қадамлар ташлаб Наташанинг кетидан йўлак бўйлаб истироҳат бўлмасига чопди. Меҳмонларнинг илтимосига

кўра ёшлар кватрет бўлиб «Булоқ» ашуласини айтишди ва бу ҳаммага маъқул бўлди. Булардан кейин Николай янги ўрганган ашуласини айтиб берди:

Сўлим оқишом, ой нур сочган дам,
Сезажаксан ўзни бахтиёр—
Ки, дунёда кимдир ҳали ҳам
Сен ҳақингда ўйлар интизор.
Ул қиз нозик бармоқлар билан
Олтин удда янгротиб торлар,
Эҳтиросли уйғунлик ила
Сени чорлар, қошига чорлар
Кун, кун ўтар, келгувси жаннат...
Насиб бўлмас дўстингга фақат!¹

Николай қўшиқнинг сўнги бандини айтаётганда ёшлар танца қилгани тайёр турар эдилар, музикачиларнинг оёқ товушлари ва йўталлари эшитилди.

Пьер меҳмонхонада ўтирар эди. У чет элдан келган киши бўлганлигидан Шиншин Пьер учун қизиқ бўлмаган мавзу — сиёсатдан гап очди ва бунга бошқалар ҳам қўшилди. Музика чалинган вақтда Наташа меҳмонхонага кириб, тўғри Пьернинг олдига борди-ю, кулиб, қизариб:

— Онам сизни танцага таклиф қилгин дедилар,— деди.

— Мен танцани яхши билмайман,— деди Пьер,— лекин сиз менга танца ўргатишни хоҳласангиз...

У йўғон қўлини пастроқ қилиб нозиккина қизчага узатди.

Одамлар жуфт-жуфт бўлиб, музикачилар асбобларини созлагунча Пьер муъжаз хонимчаси билан ўтирди. Наташа чет элдан келган кап-катта одам билан танца қилаётгани учун ўзида йўқ хурсанд эди. У ҳамманинг кўз ўнгида ўтириб, у билан худди катта қизлардай гаплашар эди. Унинг қўлида, қизлардан бири ушлаб тургани берган елпиғич ҳам бор эди. У гоят киборона вазиятда (худо билади, буни қачон ва қаёқдан ўрганипти) ўтирар, юзини елпиғич билан елиб, илжайиб йигити билан гаплашар эди.

Кекса графиня залдан ўтаётди:

— Хийлагина-я? хийлагина-я? Уни қаранглар, уни қаранглар,— деб Наташани кўрсатди.

Наташа қизариб кулиб юборди.

¹ Шеърларни шоир *Муҳаммад Али* таржима қилган.

— Қўйсангиз-чи, ойижон! Нега одамни уялтирасиз? Ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку?

Учинчи экосеза ярим бўлганда Марья Дмитриевна билан граф карта ўйнаб ўтирган меҳмонхонада курсилар тарақлади ва ҳурматли меҳмонларнинг кўпчилиги ва кексалар узоқ ўтирганликларидан керишиб, ҳамён билан кармонларини ёнларига солиб залга чиқишди. Граф билан Марья Дмитриевна олдинда борар, ҳар иккиси ҳам хурсанд эди. Граф ҳазиломуз такаллуф билан худди ўйинга тушаётгандай, қўлларини камалак қилиб Марья Дмитриевнага узатди. У қоматини ростлади, юзи қув йигитларга хос бир табассум билан порлади, экосезанинг сўнгги фигураси тамом бўлгач, музикачиларга қараб чапак уриб, биринчи скрипкачига:

— Семен! Данило Купорни биласанми? — деб қичқирди.

Бу, графнинг ёшлик чоғларида танца қилган суюкли куйи эди (аслда Данило Купор *англезнинг* фақатгина бир фигураси эди).

Наташа катта йигит билан танца қилаётганини тамоман унутиб, бутун залга:

— Дадамни кўринглар! — деб қичқирди-да, кўнғироқ сочли бошини тиззасигача эгиб қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Дарҳақиқат, бутун зал қувноқ чолга хушҳол табассум билан боқар, у ўзидан новча, улугсифат Марья Дмитриевна ёнида икки қўлини камалак қилиб музика мақомига силкар, елкаларини учирар, оёқларини аста-аста ерга уриб ўйнатар ва борган сайин очилиб бораётган лўппи юзидаги табассуми билан томошабинларнинг ҳозир бўладиган ўйинга мароқини оширар эди. Данило Купорнинг шўх кишининг завқини келтирадиган садоси эшитилиши билан залнинг ҳамма эшиклари одамга тўлди: бир томондан эркак ва бир томондан аёл хизматкорлар чиқиб, дилхушлик қилаётган хужайинларини томоша қилиб илжайиб туришар эди.

Эшиклардан бирининг олдида турган энага баланд товуш билан:

— Вой, отахонимизни қаранглар! Худди лочин-а, лочин! — деди.

Граф яхши танца қилар ва буни ўзи ҳам билар эди, Марья Дмитриевна эса танцани мутлақо билмас ва библишни ҳам истамас эди. Марья Дмитриевна бақувват қўлларини осилтириб тикка турар (у ридикуolini графиняга берган эди),

фақат унинг жиддий ва лекин чиройли юзигина танца қилар эди. Графиня юмалоқ гавдаси билан ифода қилаётган ҳамма нарсани Марья Дмитриевна тобора очилаётган юзи ва учаётган бурни билангина ифода қилар эди. Агар граф борган сари очилиб, тўсатдан қилинган абжир ҳаракатлари, енгил оёқ олишлари билан томошабинларни мафтун қилса, Марья Дмитриевна ҳам бурилишларда қўлини камалак қилганида ва оёқ уришда елкасини қимирлатаётганида салгина жадаллик кўрсатиш билан унинг ҳаминша жиддийлигини билган ҳар бир томошабини графдан кам қойил қилмас эди. Ўйин борган сари қизиша кетди. Танца қилаётганлардан ҳеч ким ўзига эътибор қилолмас ва бунга интилмас ҳам эди. Ҳамманинг диққати граф билан Марья Дмитриевнада бўлди. Наташа ҳамманинг енги ва этагидан тортиб, бусиз ҳам граф билан Марья Дмитриевнадан кўзларини олмаган кишиларга отасини кўрсатар эди. Граф танца орасида оғир нафас олиб, музикачиларга шўхроқ чалинлар, деб қўл силтар ва қичқирар эди. Граф гоҳ оёғининг учида, гоҳ товонида тобора тезроқ ва чаққонроқ ўйнаб Марья Дмитриевна атрофида айланар эди, ниҳоят, хонимини жойига элтар экан, оёғини орқага кўтариб, сўнгги «па» ни ўрнига қўйди-да, терлаган бошини табассум билан эгиб, ҳамманинг, хусусан, Наташанинг олқиши ва кулгиси остида ўнг қўлини камалак қилиб силкиди. Иккаласи ҳам тўхтаб нафасини ростлади ва батист рўмолча билан юз-қўлини артди.

— **Але, биз ўз давримизда мана шунақа танца қилар эдик, та с'ёге!**,— деди граф.

Марья Дмитриевна узун уф тортиб енгларини шимарар экан:

— Данило Купорингга қойилман! — деди.

XVIII

Ростовларникидаги меҳмонлар чарчаган музикачиларнинг анча бузиб чалаётган куйларига олтинчи *англески* ўйнаётганларида ва ҳориган ошпазу официантлар таом тайёрлаётганда, граф Безухов олтинчи марта ўсая бўлди. Докторлар унинг тузалишига умид йўқлигини айтишди. Тилдан қолган бемор имо-ишора билан гуноҳларига тавба қилди ва имон келтирди. Беморни соборование қилишга

¹ ошажон.

ҳозирлик кўрилар, бутун ҳовли умуман шундай ҳолларда бўладиган бир ташвиш-таҳликада эди. Кўча эшиги олдига тўпланган ва дамба-дам келаётган экипажлардан эшик орқасига беркинган тобутсозлар графни кўмиш маросими учун қимматбаҳо тобут буюрилишини кузатар эдилар. Графнинг аҳволини билиш учун муттасил адъютантларни юбориб турган Москва бош қўмондони Екатерина замони-нинг машҳур тўраси граф Безухов билан видолашиш учун кечқуруи ўзи келган эди.

Графнинг ниҳоятда ажойиб қабулхонаси одамга лиқ тўлган эди. Бош қўмондон бемор билан ярим соатча ёлғиз ўтириб чиққанида ҳамма унга ҳурматан ўрнидан турди. У одамларнинг саломига салгина бош қимирлатиш билан алиқ олиб, тикилиб турган докторлар, руҳонийлар ва қариндошлар орасидан мумкин қадар тезроқ ўтиб кетишга тиришар эди. Шу кунлари озган ва ранги олиниб қолган князь Василий бош қўмондонни кузатар экан, унга бир неча марта алланима деб шивирлади.

Князь Василий бош қўмондонни кузатиб, залдаги стулга ўзи ёлғиз, оёғини чалмаштириб, тирсагини тиззасига қўйиб ва қўли билан кўзини беркитиб ўтирди. У бирмунча вақт шундай ўтирганидан кейин ўрнидан турди-да, атрофга қўрқувли назар ташлаб, жадаллаганича узун йўлакдан ўтиб ҳовлининг ичкарасига, катта княжнанинг олдига қараб кетди.

Хира чироқ аранг ёритиб турган уйдаги кишилар ўзаро шивирлашар, граф ётган уйнинг эшиги ҳар сафар суст ёит этиб очилиб, биров чиққан ёки кирганда кишилар бирдан жим бўлишар, кўзлари савол назари билан жавдирар ва хавотир бўлиб эшикка қарар эди.

Руҳоний чол, ёнида ўтириб, сўзига анграйиб қулоқ солиб турган хотинга:

— Кишининг паймонаси тўлгандан кейин ҳеч илож йўқ,— деди.

— Соборование қилиш фурсати ўтмадимикан, дейман? — деди хотин руҳонийнинг сўзига қўшимча қилиб ва худди ўзи ҳеч нарсани билмайдигандай.

Руҳоний чол бир неча тола мош-гуруч сочи узала тушиб ётган тепакал бошиниб силаб:

— Бу зўр савоб иш,— деди.

— Бу ким экан? Бош қўмондоннинг ўзими? — дейишар эди уйнинг нариги бурчагида ўтирганлар.— Ёш кўринади-я!..

— Олтишдан ошган! Граф одамни танитай қопти дейишадими? Соборование қилишмоқчимиди?

— Мен етти марта соборование қилинган одамни кўрганман.

Бемор ётган уйдан ўртанча княжна кўзлари йиғидан қизариб чиқди ва Екатеринанинг сурати остида таманно билан стулга суяниб ўтирган доктор Лорреннинг ёнига ўтирди.

— Très beau,— деди доктор бугунги ҳаво тўғрисида берилган саволга жавобан,— très beau, princesse, et puis, à Moscou on se croit à la campagne.¹

— N'est-ce pas?²,— деди княжна хўрсиниб.— Ичса майлими?

Лоррен ўйлаб қолди.

— Дорини ичдимиди?

— Ҳа.

Доктор брегет соатига қаради.

— Бир стакан қайноқ сувга une pincée de cremor tartari...³ солинг (у une pincée нима эканлигини нозик бармоқлари билан кўрсатди).

— *Уч марта ўсал бўлиб, ўлмай қолган одамни умримда эшитганим йўқ* — деди немис доктор адъютантга рус сўзларини немисча талаффуз қилиб.

— Ҳали жуда бардам эди-я! — деди адъютант. Сўнгра шивирлаб: — Энди бу молу дунё кимга қолар экан? — деди.

— *Меросхўрлар топилади*, — деди немис илжайиб.

Ҳамма яна эшикка қаради: эшик очилиб ўртанча княжна Лоррен буюрган дорини беморга олиб кириб кетди. Немис доктор Лорреннинг олдига келди.

У французча зўрға тили келишиб:

— Эрталабгача етармикин? — деди.

Лоррен лабларини юмиб, бармоғини бурни остида қи-мирлатиш билан «йўқ» деган ишора қилди-ю:

— Шу кечадан қолмай узилади,— деди секин ва беморнинг аҳволини, унинг нима бўлишини билганига мағрурона бир табассум қилиб, нари кетди.

Бу орада князь Василий княжнанинг эшигини очди. Бўлма ичи ғира-шира, фақат санамлар олдида иккита

¹ Жуда яхши ҳаво, ҳаво жуда ҳам яхши, княжна, айтгандек, Москва худди қишлоққа ўхшайди.

² Шундоқ эмасми?

³ бир чимдим дўзах мойидан...

чироқча ёниб турар ва уйдан мушк билан гул ҳиди келар эди. Бўлманинг теварак-атрофига шифонерча, жавонча ва столчалар қўйилган, ширманинг орқасидан баланд, юмшоқ, каравотнинг оппоқ чойшаби кўриниб турар эди. Лайча ҳурди.

— Вой, сизминдингиз, mon cousin?

Княжна ўрнидан турди-да, ҳамма вақт, ҳатто ҳозир ҳам ниҳоят силлиқ, худди яхлит бир нарсадан ясаб лак суртилгандай ярқираб турган сочини тузатди.

— Ҳа, бирон гап бўлдимми? — деб сўради, — жуда қўрқиб кетибман-а.

— Ҳеч гап бўлгани йўқ, бирдай, мен фақат сен билан бир иш тўғрисида гаплашгани келдим, Катишь, — деди князь Василий ҳорғин бир кепатада княжна турган креслога ўтириб. — Мунча иситиб юборибсан, — деди у, — қани ўтир бу ёққа, causons.¹

— Мен бирон ҳодиса бўпти деб ўйлабман, — деди княжна ва князнинг сўзига қулоқ солгани унинг рўпарасига ўтирди. Унинг юзи одатдагича тунд ва қовоғи солиқ эди.

— Ухлай деган эдим, mon cousin, ухлолмадим, — деди княжна.

— Хўш, азизим, нима гап? — деди князь Василий унинг қўлини олиб ва одати бўйича пастга босиб.

Унинг «хўш, нима гап» дегани, айтилмасдан иккови ҳам биладиган кўп нарсаларга доир эканлиги кўриниб турар эди.

Чўпдай бели тўппа-тўғри ва оёқларига номутаносиб равишда узун бўлган княжна чағир ва бўртиб чиққан кўзларини князга тикиб ўшшайиб ўтирар эди. У бошини чайқади-ю, уф тортиб санамга қаради. Унинг бу ҳаракатини қайғу ва садоқат ифодаси деб билса ҳам, ҳориганлик ва тезроқ дам олишга умид ифодаси деб билса ҳам бўлар эди.

Князь Василий унинг бу ҳаракатини ҳориганлик ифодаси деб билди.

— Менга-чи, менга осон тутасанми? — деди князь Василий, — Je suis éreinté comme un cheval de poste²; шундай бўлса ҳам сен билан икки оғиз гаплашишим керак, Катишь, жуда зарур гап.

Князь Василий жим қолди. Унинг икки юзи асабий бир ҳолатда гоҳ бир томонга, гоҳ иккинчи томонга тортишиб,

¹ гаплашаётлик.

² Почтачининг отидай ҳолдан тойганман.

афтини хунук қилар эдики, князь Василий меҳмонхона-ларда ўтирган чоғларида ҳеч қачон бу ҳолатда бўлмаган эди. Унинг кўзлари ҳам одатдагидан бошқачароқ: бу кўзларда гоҳ беибо шўхлик ва гоҳ қўрқув аломати кўринар эди.

Княжна ориқ, чўпдай қўли билан тиззасидаги лайчани ушлаб турар экан, князь Василийнинг кўзига диққат билан қарарди: лекин у тонг отгунча шундай ўтиришга тўғри келганда ҳам ўтираверадиган ва бирон савол бериб, бу жимликни бузмайдиганга ўхшар эди.

— Мана, кўрдингизми, азизим ва жигарим княжна Катерина Семеновна, деди князь Василий, афтидан, неча ўю хаёл билан зўрға сўзини давом эттириб, — бундай пайтларда ҳар тўғрида ўйлаш керак бўлади. Келажак тўғрисида, сизларнинг тўғриларингизда... Мен ҳаммаларингизни ҳам ўз болаларимдай яхши кўраман, буни ўзинг биласан.

Княжна ҳамон қовоғини солиб ва қимирамасдан унга қараб турар эди.

— Ниҳоят, менинг бола-чақам тўғрисида ҳам ўйлаш керак, — деди князь Василий жаҳл билан столчани нарироқ итариб ва княжнага қарамасдан сўзида давом этди: — ўзинг биласанки, Катись, сизлар уч опа-сингил Мамонтовалару яна менинг хотиним, ҳаммамиз графнинг бевосита меросхўрларимиз. Бундай нарсалар тўғрисида гапириш ва ўйлаш сенга қанчалик оғирлигини биламан. Менга ҳам осон эмас: лекин, дўстим, ёшим элликдан ошиб қолди, жон бор ерда қазо бор. Хабаринг борми, граф Пьернинг суратини кўрсатиб чақиринглар, деди, мен унга одам юбордим.

Князь Василий княжнага савол назари билан қаради-ю, лекин тушуна олмади: княжна айтган гапларини уқдими ё шундай қараб туриптими...

— Мен худодан фақат шуни сўрайманки, топ cousin, — деди княжна, — шундай бандасига раҳм қилсину омонатини осонлик билан олсин...

— Ҳа, ҳа, — деди князь Василий юраги сиқилиб ва тепакал бошини ишқаб, итариб юборган столчани жаҳл билан яна ўзига тортиб, — лекин... ахир ўзинг биласанки, ўтган қиш граф васиятнома ёзиб бутун мол-мулкни бевосита меросхўрлари ва бизни қолдириб, Пьерга берган эди.

— Васиятнома ёзган бўлса ёзгандир! — деди княжна бепарвогина, — лекин Пьерга васият қилиши ҳеч мумкин эмас. Пьер унга ғайриқонуний ўғил.

— *Ma chère*,— деди тўсатдан князь Василий столчаги бағрига босди-да, жонланиб тез-тез гапира кетди,— бордию граф подшога хат ёзиб Пьерни қонуний ўғил қилмоқчи эканлигини арз қилган бўлса-чи? Биласанми, графнинг қилган хизматларини назарга олиб унинг илтимоси қабул қилинади...

Княжна табассум қилди, унинг табассуми гапирилиб турган нарсани ҳамсуҳбатидан кўпроқ билишига ишонган кишиларнинг табассумига ўхшар эди.

— Мен сенга яна бир нарсани айтай,— деди князь Василий унинг қўлини ушлаб: — хат ёзилиб, гарчи юборилмаган бўлса ҳам бу хат подшога маълум, ҳамма гап шундаки, бу хат йиртиб ташланганми-йўқми. Агар йиртиб ташланмаган бўлса *ши тамом*,— князь Василий «*ши тамом*», деганида *нимани* кўзда тутганлигини англатмоқ учун уф тортди,— у вақтда графнинг қоғозлари ичидан васиятнома билан бу хатни топиб олиб подшога юборишади ва подшо албатта унинг илтимосини қабул қилади. Унда Пьер қонуний ўғил бўлиб, ҳамма меросга эга бўлади.

Княжна ҳар нарса бўлганида ҳам бундай бўлиши ҳеч ҳам мумкин эмаслигини кўрсатадиган бир истехзо билан илжайиб:

— Бизнинг ҳиссамиз-чи? — деб сўради.

— *Mais, ma pauvre Catiche, c'est clair, comme le jour.*¹ Турган гапки, Пьер ўзи ёлғиз қонуний меросхўр бўлади-ю, сизлар мана бунга ҳам ололмайсизлар. Сен шуни бир амаллаб билишинг керакки, азизим, ўша васиятнома билан хат ёзилганми, ёзилган бўлса йиртиб ташланганми. Агар мабодо эсидан чиқиб бирор жойда қолиб кетган бўлса, сен қаерда эканлигини билишинг ва топишинг зарур, чунки...

Княжна ҳамон ўшайганича заҳарханда билан унинг сўзини кесиб:

— Бир ками шу эди! — деди.— Сизлар, ҳамма хотинлар бефаҳм дейсизлару мен аёл бўлсам ҳам шуни биламанки, гайриқонуний ўғил меросхўр бўлолмади... *Un batarde*²,— деди княжна, гуё бу гапни французча айтиш билан князнинг гапи тамоман асоссиз эканлигини кўрсатмоқчи бўлиб.

— Ҳали ҳам тушунмайсан-а, Катишь! Шунчалик фаҳм-фаросат билан тушунмайсан-а, агар граф подшога хат ёзиб,

¹ Ахир, азизим Катишь, бу очиқ кўриниб турган нарса-ку!

² Гайриқонуний.

Пьернинг қонуний ўғил ҳисобланишини илтимос қилган бўлса, у вақтда Пьер — Пьер эмас, граф Безухов бўлади-да, васиятномага мувофиқ ҳамма меросни олади. Агар васиятнома билан хат йиртиб ташланмаган бўлса, у вақтда сен ўзингга олиҳимматлилик қилдим деб тасалли беришингдан *et tout ce que s'en suit*¹ бошқа ҳеч нарса қолмайди. Бу турган гап.

— Васиятнома ёзилганлигини биламан: шу билан бирга бу васиятнома бўла олмаслигини ҳам биламан, сиз мени буткул бефаҳмга чиқариб қўяётганга ўхшайсиз, *mon cousin*— деди княжна, «зап ўткир ва ҳақоратли гап айтдим-да», деб ўйлаган хотинлар қиёфасида.

— Азизим княжна Катерина Семёновна! — деди князь Василий тоқати тоқ бўлиб.— Мен сенинг олдингга чандишгани келганим йўқ, сени яхши, жонажон ва чинакам қариндошим деб, ўз фойданг тўғрисида гаплашгани келдим. Мен сенга қайта-қайта айтдимки, агар графнинг қоғозлари орасидан подшога ёзилган хат билан Пьер номига ёзилган ҳалиги васиятнома чиқиб қолса, у вақтда сен билан сингилларинг меросхўр бўлолмайсизлар, азизим. Агар менинг гапимга ишонмасанг, биладиган одамларнинг гапига ишон: мен ҳозир Дмитрий Онуфриич билан гаплашдим (бу одам шу хонадоннинг адвокати эди), у ҳам шу гапни айтди.

Афтидан, княжнанинг кўнглига бир гап келди: юпқа лаблари оқаришди (кўзлари ўша хилда қолди), гапирган вақтда товуши шундай ғўлдираб чиқдики, бундай бўлишини, афтидан, ўзи ҳам кутмаган эди.

— Жуда яхши булар эди,— деди княжна.— Менга ҳеч нарса керак эмас эди, ҳозир ҳам кераги йўқ.

У тиззасидан лайчани итариб ташлаб, кўйлагининг бурмасини тузатди.

— Мана миннатдорчилик, мана жонини аямаган одамларнинг қадру қиммати,— деди княжна.— Яхши! Жуда яхши! Менга ҳеч нарса керак эмас, князь.

— Ахир сен ўзинг ёлғиз эмассан, сингилларинг бор,— деди князь Василий.

Княжна унинг гапига қулоқ солмас эди.

— Ҳа, шундай бўлишини аллақачонлари билар эдим, лекин бу даргоҳда пастлик, фирибгарлик, ҳасад, фитна-

¹ ва бунинг оқибатидан.

фасод, яхшиликка ёмонлик ва бадхоҳликдан бошқа нарса кутишим мумкин эмаслигини унутибман...—

Князь Василий юзи илгаригидан ҳам қаттиқроқ пир-пираб:

— Уша васиятнома қаерда эканлигини биласанми, йўқми? — деб сўради.

— Ҳа, нодон эканман, мен ҳануз одамларга ишониб, жонимни уларга фидо қилиб юрган эканман, лекин энг тубан ва разил одамлар мақсадига эришаётипти. Бу кимнинг макри эканлигини биламан.

Княжна ўрнидан турмоқчи бўлган эди-ю, князь унинг қўлидан ушлади. Княжна бирдан бутун одамзоддан ихлоси қайтган одамга ўхшаб қолган эди. У ҳамсухбатига қаҳру ғазаб билан қаради.

— Ҳали ҳам фурсат бор, дўстим. Шунингдан чиқармагинки, Катишь, бу нарсалар ҳаммаси ғайриихтиёрий, жаҳл устида, беморлик чогида қилиниб кейин эсдан чиққан. Бизнинг бурчимиз, азизим, унинг хатосини тузатиш, бундай ҳаққониятсизлик қилишига йўл бермаслик билан уни сўнгги дамларида хотиржам қилиш, ўша одамларни бахтсиз қилдим, деган бир армон билан ўлиб кетишига йўл қўймаслик, ўша одамларнинг...

— Унинг учун жонини фидо қилган ўша одамларнинг, — деди княжна унинг гапини оғзидан олиб ва ўрнидан тургани интилган эди-ю, князь яна қўймади. — Уша одамларнинг ҳеч қачон қадрига етган эмас. Йўқ, *mon cousin*, — деди княжна уф тортиб, — мен бу дунёда яхшиликка яхшилик кутиш мумкин эмаслигини, бу дунёда на инсоф, на адолат, ҳеч нарса йўқ эканлигини сира эсимдан чиқармайман. Бу дунёда маккор ва ичи қора бўлиш керак экан.

— Ну, *voilà*¹, ўзингни бос, мен сенинг қалбинг софлигини биламан.

— Йўқ, менинг қалбим соф эмас, қора юракман.

— Мен сенинг қалбингни биламан, — деди князь, — мен сенинг қадрингга етаман, сен ҳам менинг қадрингга етсанг, бас. Ўзингни бос, *parlons raison*², бир кунми, бир соатми, ҳали ҳам фурсат ғанимат, васиятнома тўғрисида нима билсанг ҳаммасини айт, ҳаммадан зарури — унинг қаерда эканини билишинг керак. Васиятномани топсак, дарҳол графга кўрсатамиз. У, васиятномани эсдан чиқар-

¹ Ҳай-ҳай.

² Дурустроқ гаплашайлик.

гапдир, олади-ю, йиртиб ташлайди. Биласанми, менинг бирдан-бир мақсадим — унинг хоҳишини бажо келтиришдир. Мен шунинг учун ҳам келганман. Мен бу ерда графга ва сизларга ёрдам бериш учунгина ўтирибман.

— Энди ҳаммасига тушундим. Бу кимнинг макри эканлигини биламан. Биламан,— деди княжна.

— Гап бунда эмас, азизим.

— Бу сизнинг protégée, сизнинг меҳр қўйган Анна Михайловнагиз. Мен бу разил, қабиҳ хотинни оқсочликка ҳам олмас эдим.

— Ne perdons point de temps¹.

— Бунинг қилган ишлари-я! Ўтган қиш шу ерда ишқалиб юриб, ҳаммамиз, айниқса Sophie тўғрисида графга шундай расво гаплар айтибдики, мен ҳозир оғзимга ололмайман, шундан кейин граф бетоб бўлиб, икки ҳафта бизни кўргани кўзи бўлмай юрди. Бу қабиҳ ва расво васиятномани ўша кунларда ёзган: мен у вақтда бунинг ҳеч аҳамияти йўқ, деб ўйлаган эдим.

— Nous y voilà², нега илгарироқ менга ҳеч нарса демандинг?

— Васиятнома графнинг ёстиғи остидаги нақшин портфелда. Энди билдим,— деди княжна князнинг саволига жавоб бермай.— Агар менинг бирор катта гуноҳим бўлса, гуноҳим фақат шу разил хотинни ёмон кўрганлигим,— деб қичқирди княжна тамоман ўзгариб.— Бу хотин нега бу ерда ишқалиб юраркан? Мен унинг юзига ҳаммасини, ҳаммасини айтаман. Вақти келсин-чи!

XIX

Графнинг қабулхонаси билан княжнанинг бўлмасида мана шундай гаплар бўлаётган бир пайтда, Пьерга юборилган карета (у билан бирга келишни зарур деб билган Анна Михайловна билан) граф Безуховнинг ҳовлисига кириб келди. Каретанинг гилдираклари дераза тагига тўшалган похолнинг устидан секингина шитирлаб бораётганда, Анна Михайловна тасалли бермоқчи бўлиб ҳамроҳига қарасаки, у каретанинг бир бурчига суяниб ухлаб қолган. Анна Михайловна уни уйғотди. Пьер уйғониб,

¹ Фурсатни бекорга ўтказмайлик.

² Ҳамма гап шунда-да.

унинг кетидан каретадан чиқаётганидагина, ҳозир ўсал ётган отаси билан кўришмоқчи эканлигини хотирлади. У разм солиб қарасаки, карета катта эшикка эмас, орқа эшикка келиб тўхтапти. У каретадан тушаётганида мешчанча либос кийган икки киши эшик олдидаш шошиб-пишиб деворнинг тагига ўтди. Пьер тўхтаб туриб, икки томондаги деворнинг тагида турган яна бирмунча шуларга ўхшаган кишини кўрди. Лекин на Анна Михайловна, на лакей ва на кучер,— ҳеч ким буларга эътибор қилишмади. Пьер ўзича: «шундоқ бўлиши керакдир-да», деб ўйлади-ю, Анна Михайловнанинг кетидан бораверди. Анна Михайловна торгина, хира чироқ шуъла сочиб турган ғишт зинадан йўрғалаб чиқиб борар экан, орқада қолаётган Пьерга қичқирар, Пьер эса, гарчи умуман графнинг олдига бориши нима учун керак эканлигини ва хусусан, нима учун орқа зинадан чиқиш керак бўлганини билмаса ҳам Анна Михайловнанинг шошиб ва дадил қадам ташлаб кетаётганлигини кўриб: «шундоқ бўлиши зарурдир», деган ўйга борди. Булар зинанинг ярмига етганда рўпарадан тапир-тупур қилиб чопиб пақир кўтариб келаётган кишилар уларга урилиб йиқилиб юбораёзди. Бу одамлар Пьер билан Анна Михайловнани кўриб, ҳеч ҳайрон бўлмасдан деворга қапишиб туриб, йўл беришди.

Анна Михайловна уларнинг биридан:

— Қияжпаларникига шу ердан кириладими? — деб сўради.

Лакей худди энди ҳеч кимдан тап тортмайдигандай, дадил ва баланд овоз билан:

— Шу ердан, чап қўлдаги эшик, бекач, — деди.

Пьер зинанинг устига чиққанда:

— Балки граф мени чақирмагандир, мен ўз уйимга кирсаммикин, — деди.

Анна Михайловна Пьер етиб олгунча тўхтаб турди.

У эрталаб ўгли билан гаплашган вақтдагидай бир ҳаракат билан Пьернинг қўлини ушлаб:

— Ah, mon ami! Croyez que je souffre, autant que vous, mais soyez homme¹, — деди.

Пьер кўзойнак орқали Анна Михайловнага мулойим назар ташлаб:

— Мен уйга кира қолай? — деди.

¹ Оҳ, азизим! Мен ҳам сиздан кам хафа бўлаётганим йўқ, лекин мард бўлинг.

— Ah, mon ami, oubliez les torts qu'on a pu avoir envers vous, pensez que c'est votre père... peut-être à l'agonie. (Анна Михайловна хўрсинди). Je vous ai tout de suite aimé comme mon fils. Fiez vous à moi, Pierre... Je n'oublierai pas vos intérêts¹.

Пьер бу гапларга ҳеч тушуна олмас эди, у яна «шундоқ бўлиши керакдир-да», деган ишонч билан шу чоғ эшикни очган Анна Михайловнанинг кетидан итоат билан бораверди.

Бу эшикдан орқа йўлнинг даҳлизига кирилар эди. Бурчакда княжналарнинг хизматкори бир чол пайпоқ туқиб ўтирар эди. Пьер ҳовлининг бу томонига ҳеч қачон ўтмаган ва бу томонда шунақа уйлар бор эканлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Анна Михайловна, патнисда графин кўтариб уларнинг орқасидан етиб келган қиздан (уни «азизим» ва «қўзичоғим» деб) княжналарнинг соғлиғини сўради ва Пьерни ғишт ётқизилган йўлакдан эргаштириб олиб кетди. Йўлакка кирилганда чап томондаги биринчи эшик княжналар ўтирадиган уйнинг эшиги эди. Графин кўтарган ҳалиги хизматкор қиз шошганидан (ҳозир бу ҳовлида ҳамма иш жадал қилинар эди) эшикни ёпмай кириб кетди: Пьер билан Анна Михайловна ўтиб кетаётиб, кўзлари ноҳосдан унга тушди ва бир-бирига яқин ўтириб гаплашаётган катта княжна билан князь Василийни кўриб қолишди. Князь Василий уларни кўргач, бетоқат бўлди ва ўзини орқага ташлади: княжна ирғиб ўрнидан турди-ю, жон-жаҳди билан эшикни шақиллатиб ёпди.

Бу ҳаракат ҳамиша оғир бўлган княжнага шу қадар ёпишмас: гердайдиган князь Василийнинг юзидаги қўрқув аломати шу қадар ёт кўринар эдики, Пьер тўхтаб кўзойнаги орқали ўзининг етакчиси Анна Михайловнага савол пазари билан қаради. Анна Михайловна ҳеч ҳайрон бўлмасдан, шундоқ бўлишини гўё ўзи билгандай, секингина илжайиб, хўрсиниб қўйди.

У Пьернинг қарашига жавобан:

— Soyez homme, mon ami, c'est moi qui veillerai à vos intérêts,²— деди-ю, йўлак бўйлаб яна ҳам илдамроқ юриб кетди.

¹ Сизга ноҳақлик қилганини кўнглингиздан чиқаринг, дўстим; ахир, отангиз... эҳтимол ўлим тўшагидадир. Мен сизни кўришим билан ўз ўғлимдай яхши кўриб қолдим. Менга ишонинг, Пьер. Мен сизнинг манфаатингизни эсимдан чиқармайман.

² Мард бўлинг. дўстим, мен сизнинг манфаатингизни кўзлайман.

Пьер нима гап эканлигини ва айниқса *veiller à vos intérêts* нимадан иборатлигини билмас, лекин «шундоқ бўлиши керакдир», деб уйлар эди. Улар йўлакдан ярим қоронғи залга чиқишди, бундан графнинг қабулхонасига ҳам эшик бор эди. Бу уй совуқ ва безатилган уйлардан бири бўлиб Пьер уни катта кўча эшигидан кирганда кўрган эди. Шу уйнинг ҳам ўртасида бўш ванна турар ва гиламга сув тўкилган эди. уларнинг қаршисидан чиққан исирьқдон кўтарган поп ёрдамчиси билан хизматкор уларга эътибор қилмай, оёқ учида юриб ўтиб кетишди. Улар Пьер билладиган ва икки италянча деразаси қишки боққа қараган, катта ҳайкал ҳамда Екатеринанинг бор бўйича олинган каттакон расми турган қабулхонага киришди. Қабулхонада ҳамон ўша одамлар ўша вазиятда бир-бири билан шивирлашиб ўтирар эди. Ҳамма жим бўлиб, ранги ўчган ва афти ҳозир йиғлаганга ўхшаган Анна Михайловна билан унинг кетидан бошини қуйи солиб игоаткорона кириб келган семиз Пьерга қаради.

Анна Михайловнанинг юзи «охирги пайт» деган маънони англатар эди; У Пьерни эргаштириб, печан Петербург хонимларига хос ҳаракат билан эрталабқидан ҳам дадилроқ қадам ташлаб уйга кирди. У ўлим тўшагида ётган граф кўришни истаган одамни олиб кираётганлиги учун ҳеч сўзсиз қабул қилинишига кўзи етар эди. Уйда ўтирган кишиларга бир қаради-да, буларнинг орасида ўтирган графнинг руҳонийларига кўзи тушгач, наинки букилиб, балки қунишиб йўғалаганича руҳонийларнинг олдига борди ва эҳтиром билан туриб аввал бирининг, кейин иккинчисининг дуосини олди.

— Хайрият, етиб келибмиз,— деди руҳонийлардан бирига.— Биз қариндош-уруғлар жуда қўрққан эдик. Мана бу йигит графнинг ўғли,— деб секин илова қилди.— Жуда оғир пайт!

Шу гапларни айтиб, сўнгра докторнинг олдига борди.

— *Cher docteur*,— деди,— *ce jeune homme est le fils du comte... y-a-t-il de l'espoir?*¹

Доктор ҳеч нарса демасдан, елкасини учуриб юқорига тикилди. Анна Михайловна ҳам худди ўша хилда ҳаракат қилди, елкасини учуриб, юқорига тикилди, у кўзларини қарийб юмиб, оҳ тортди-да, докторнинг олдидан Пьернинг

¹ Муҳтарам доктор, бу йигит—графнинг ўғли... Умид борми?

олдига борди. У алоҳида эҳтиром ва маъсуслик билан Пьерга муурожаат қилиб:

— Ayez confiance en ce miséricordel¹,— деди ва ўзи чиққунча ўтириб тургани унга диванчани кўрсатди-да, оёқ учида юриб, ҳамма қараб турган эшикка томон борди, эшикни астагина ғит этиб очиб, ичкарига кириб кетди.

Пьер етакчисининг измидан чиқмасликка қарор бериб, у кўрсатган диванчага томон борди. Анна Михайловна кўздан ғойиб бўлиши биланоқ, уйда ўтирганларнинг ҳаммаси ҳаддан ташқари қизиқиш ва хайрихоҳлик билан унга тикилаётганлигини ва шафқат назари билан қараётганлигини сизди. Ҳамма худди кўрққандай, ҳатто хушомадгўйлик қилгандай уни кўзи билан кўрсатиб, ўзаро шивирлашаётганини пайқади. У ҳаммадан ҳеч қачон кўрмаган ҳурматни кўрар эди: руҳоний билан гаплашиб ўтирган нотаниш бир хоним ўрнидан туриб, унга жойини таклиф қилди, адъютант ерга тушган қўлқопини олиб берди: у ўтиб бораётганда докторлар ҳурмат юзасидан жим бўлиб, унга йўл бергани четланишди. Пьер аввал хонимни безовта қилмасдан, бошқа жойга ўтирмоқчи, ерга тушган қўлқопини ўзи олмоқчи ва йўлини тўсиб ҳам турган докторларни нариги томондан айланиб ўтмоқчи эди: бироқ шу пайтда бу одобдан бўлмас, деган фикрга келди, у бугун кечаси ҳамма кутаётган фавқулодда маросимни адо қилувчи кишиман ва шунинг учун ҳамма менга ҳурмат кўрсатиши керак, деган хаёлга борди. У адъютантнинг қўлидан қўлқопни индамасдан олди, хоним бўшатиб берган жойга ўтирди, каттакон қўлларини баравар турган икки тиззасига қўйиб, қадимги Миср ҳайкалларига ўхшаган бир вазиятда ўтирди, ўзича «шундоқ бўлиши керак экан-да», деб ўйлаб, бу оқшом гаранг бўлиб қолмаслик ва бирон беҳуда иш қилиб қўймаслик учун ўз билгисича ҳеч нарса қилмасдан, бутун ихтиёрни ўзига йўл кўрсатаётган кишилар қўлига беришга қарор қилди.

Орадан сал вақт ўтмай, князь Василий учта юдуз тақилган кафтанини кийиб, улуғворлик билан бошини баланд кўтарган ҳолда, кириб келди. У эрталабкига қараганда ўзини бир оз олдирганга ўхшар эди; ўтирганларга назар ташлаб, Пьерни кўрганида кўзлари одатдагидан кўра каттароқ кўринар эди. У Пьернинг олдига келиб, унинг қўлидан ушлади (илгарилар ҳеч қачон бундоқ қил-

¹ Парвардигорга сизининг!

мас эди) ва худди шу қўлнинг қанчалик маҳкам эканини синамоқчи бўлгандай, пастга тортди.

— *Courage, courage, mon ami. Il a demandé à vous voir. C'est bien!*— деб кетмоқчи бўлди.

Лекин Пьер бир нима дейишни лозим кўриб:

— Саломатликларни қалай...— деди-ю, беморни граф деб аташ одобдан бўлармикин, деган андишада дудуқланиб қолди, чунки уни отам дегани уялар эди.

— *Il a eu encore un coup, il y a une demi-heure.* Яна бир марта ўсал бўлди. *Courage, mon ami ...*²

Пьер шундай бир гаранг аҳволда эдики, «ўсал» деган сўзнинг маънисига дафъатан тушунмади. У князь Василийга хайрон бўлиб қаради-да, кейин «ўсал» касалнинг оғир бир ҳолати эканлигини англади. Князь Василий йўлакай Лорренга бир-икки оғиз гапирди-ю, оёқ учида юриб эшикдан кириб кетди. У оёқ учида юра олмас экан, бутун гавдаси беўхшов силкинар эди. Унинг кетидан катта княжна, ундан кейин руҳонийлар ва уларнинг ёрдамчилари, хизматкорлар ҳам киришди. Ичкаридан одамлар шарпаси эшитилар эди. Ниҳоят, ҳамон ўшандай юзи ўзгарган, лекин ўз бурчини адо қилишга маҳкам бел боғлаганлиги кўриниб турган Анна Михайловна югуриб чиқди ва Пьернинг енгини ушлаб:

— *La bonté divine est inépuisable. C'est la cérémonie de l'extrême onction qui va commencer. Venez,*³— деди.

Пьер юмшоқ гиламдан қадам ташлаб эшикдан кирди ва шунда пайқадикки, энди бу уйга киргани рухсат сўраш керак бўлмагандай, адъютант ҳам, нотаниш хоним ҳам ва яна қайси бир хизматкор ҳам унинг кетидан киришди.

XX

Пьер устун ва равоқ билан иккига бўлиниб, деворларига гилам қоқилган бу каттакон уйни жуда кўп кўрган эди. Устунларнинг нариги томони худди кечки ибодат вақтидаги бутхонадай қизғиш ёруғ бўлиб, бир томонда қизил ёғочдан ясалган ва шоҳи парда тутилган баланд каравот,

¹ Қайгурманг, қайғурманг, дўстим. Сизни чақиртирди. Бу яхши...

² Ярим соат илгари яна ўсал бўлган эди. Қайғурманг, дўстим...

³ Қудойи таолонинг марҳамати беҳад. Соборование ҳозир бошланади. Юринг.

иккинчи томонда санамлар қўйилган каттакон киот турар эди. Киотнинг тагида узун вольтер креслоси турар: оппоқ оҳорли, афтидан, ҳозиргина алмаштирилган ёстиқлар қўйилган бу креслода белигача зангор кўрпа ёпинган, Пьерга таниш салобатли киши чиройли қизғимтир-сарик юзини қариларга хос нуроний ажин босган ва кенг пешонасидаги бир тутам оппоқ сочи йўлбарсни эслатадиган отаси граф Безухов ётар эди. У санамлар остида ётар, семиз катта қўллари кўрпанинг устида турар эди. Кафти пастга қилиниб қўйилган ўнг қўлининг бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғи орасига мум шам қистирилган бўлиб, уни кекса хизматкор креслонинг нариги томонидан энгашиб тутиб турар эди. Креслонинг тепасида улугвор ва ярқироқ кийимлар кийган, узун сочларини елкаларига ташлаб қўйган руҳонийлар ёқилган шамларни кўтариб тантана билан аста-секин ибодат қилишар эди. Булардан бир оз кейинроқда икки кичик княжна рўмолчаларини қаншарга қўйиб туришар, улардан сал олдинда княжна Катишь ғазабланган ва шайлангандай санамдан кўзини олмай, худди бошқа ёққа кўзим тушса айб менда эмас, деяётгандай бир қиёфада туриб қолган эди. Анна Михайловна ҳалим ва қайғуга сабр билан бардош қилаётган бир алфозда нотаниш хоним билан бирга эшик ёнида турар эди. Князь Василий эшикнинг нариги томонида креслога яқин туриб, олдидаги нақшли бахмал курсининг суянчиғига шам ушлаган чап қўли билан суяниб ўнг қўли билан чўқинар ва ҳар сафар уч бармоғини пешонасига урганида юқорига қарар эди. Унинг юзи худди тақдирга тан берган ва тангрининг иродасига садоқат қилаётгандай эди. У гўё: «Агар шу ҳисларни билмасаларинг, ўзларингга қийин», деб тургандай эди.

Унинг орқасида адъютант, докторлар ва эркак хизматкорлар тизилишган, худди бўтхонадаги сингарн эркаклар алоҳидаю хотинлар алоҳида эди. Ҳамма жим туриб чўқинар, фақат тиловат, салмоқли ва йўғон овоз билан қилинётган қироат товуши эшитилар, бу товушлар бир лаҳза тинган вақтда одамларнинг оҳ тортиши ва оёқ шарпаси қулоққа чалинар эди. Анна Михайловна боягидай «нима қилаётганимни ўзим биламан» дегандай, бир қатъият билан уйнинг ўртасидан ўтиб Пьернинг олдида борди-да, унга шам берди. Пьер шамни ёқди, эс-ҳуши атрофидаги одамларда бўлгани учун шам ушлаган қўли билан чўқина бошлади.

Кизия юзли, кулонгич, холдор кичик княжна Софи Пьерга қараб турар эди. У кулиб, юзини рўмол билан беркитди-ю, анчагача очмади; очганидан кейин яна Пьерга кўзи тушиб тагин кулиб юборди. У Пьерга кўзи тушса кўлгидан ўзини тия олмаслигини билса ҳам унга ҳадеб қарагиси келар эди, шунинг учун бирон кор-хол бўлма-син деб, секин нариги томонга ўтиб кетди. Ибодат ярим бўлганда руҳонийлар бирдан жим бўлиб бир-бирлари билан шивирлашиб қолишди: графнинг қўлини ушлаб турган кекса хизматкор ўрнидан туриб, хотинларга мурожаат қилди. Анна Михайловна олдинга чиқди-ю, беморнинг устига энгашиб, орқасидан бармоғи билан имлаб, Лорренни чақирди. Шамсиз, устунга суяниб, мазҳаби бошқа бўлса ҳам ҳозир қилинаётган маросимнинг зарурлигини тушуна-диган ва ҳатто буни маъқуллайдиган бир ажнабий вазиятда одоб билан турган француз доктор аста-аста қадам босиб беморнинг ёнига келди. Унинг зангори кўрпа устида тур-ган буш қўлини оппоқ ва нозик бармоқлари билан ушлади-да, тескари ўгирилиб томирини кўрди ва ўйланиб қолди. Беморга бир нима ичиришди, атрофдаги одамлар жун-бишга келди, сўнгра ҳамма ўз жойига қайтиб яна ибодат бошланди. Ҳамма бемор билан овора бўлган вақтда Пьер князь Василийнинг стул орқасидан чиқиб, беморнинг ол-дига келмасдан, унинг ёнидан ўтиб, катта княжнанинг олдига борганини ва у билан ётоқнинг тўрига, шохи парда тутилган баланд каравот томонга кетганини кўрди. Унинг юзида ҳамон ўша «нима қилаётганимни ўзим биламан, агар менга тушунмасаларинг, ўзларингга қийин», деган маъно бор эди. Князь билан княжна иккови каравотдан наридаги эшикка кириб кетишди-ю, ибодат тамом булар олдидан бирин-кетин чиқиб ўз жойига келиб туришди. Пьер бу оқ-шом кўз олдида бўлаётган ҳамма ишларга шундоқ бўлиши зарур, деб қарагани учун бунга ҳам эътибор қилмади.

Ибодат тамом бўлгандан кейин руҳоний беморнинг та-ияство қабул қилишини камоли эҳтиром билан табрик-лади. Бемор ҳамон илгаригидай, худди ўлик сингари, қимирламасдан ётар эди. Унинг атрофидаги кишилар шир-сипар, оёқ товушлари ва шивирлашлар эшитилар, булар орасидан айниқса Анна Михайловнанинг шивирлаши ажра-либ турар эди.

Пьер Анна Михайловнанинг:

— Албатта каравотга ётқизиш керак, бу ерда сира иложи йўқ...— деганини эшитиб қолди.

Беморни докторлар, княжналар ва хизматкорлар шундай қуршаб олишдики, Пьер кўз олдидида шунча одам бўлишига қарамасдан, бутун ибодат давомида бир лаҳза ҳам назаридан нари кетмаган оппоқ соч билан қизғимтир сариқ бошни кўра олмай қолди. Креслони ўраб олган кишиларнинг охишта ҳаракат қилишидан Пьер беморни кўтариб олиб бораётганликларини пайқади. Пьер хизматкорлардан бирининг ваҳима билан:

— Қўлимдан ушла, бўлмаса тушириб юборасан, — деб шивирлаганини, ундан кейин яна бошқаларнинг, — пастдан... яна бир киши ушласин, — деган товушларини эшитди. Одамлар олиб бораётган нарсалари ҳаддан ташқари оғирдай, ҳансирашар ва шошиб қадам босишар эди.

Беморни кўтариб бораётганлар (булар орасида Анна Михайловна ҳам бор) яқинлашганда Пьернинг кўзи одамларнинг елкаси билан бўйи орасидан беморнинг очиқ турган семиз кўкрагига, одамлар қўлтиғидан кўтариб турган кенг елкасига, оқ жингалак сочи ва йўлбарсни эслатадиган пешонасига тушди. Унинг юзи, фавқулодда кенг пешонаси ва ёноқлари, келишган озғин, улуғвор нигоҳи, ўлим олдидида ҳам ўзгармаган афти бундан уч ой бурун, Пьерни Петербургда жунатган вақтида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. Бироқ бошини кўтариб бораётган кишилар бир текисда қадам босмаганликларидан ҳолсиз чайқалар, кўзлари мўлтиллар эди.

Беморни олиб борган кишилар баланд каравот ёнида бир неча минут ивирсиганларидан сўнг тарқалишди. Анна Михайловна Пьернинг енгига қўлини текизиб «Venez»,¹ — деди. Пьер Анна Михайловна билан бирга каравот ёнига келди. Граф таинство қабул қилгани муносабати билан бўлса керак, тантанали бир вазиятда ётқизилган эди. У баланд ёстиққа суйанган, қўллари зангор кўрпанинг устига узала тушиб ётар эди. Пьер келганда граф унга тикилиб қаради, лекин бу қарашнинг маъно ва мафҳумини билиб бўлмас эди. Бу қараш ё ҳеч қандай маъно ифода қилмас эди-ю, фақат кўз бўлгани учун бирон сўзга қараш керак бўлганидан қарар эди, ё жуда кўп маъно ифода қилар эди. Пьер нима қилишини билмай тўхтади-да, етакчиси Анна Михайловнага савол назари билан қаради. Анна Михайловна шошиб-пишиб кўзи билан беморнинг қўлини кўрсатди ва ўп, деб лаби билан имо қилди. Пьер кўрпага бирон жойим

¹ «Юринг».

илинмасин, деб буйини чўзиб Анна Михайловнанинг мас-лаҳатини бажо келтирди ва беморнинг каттакон, семиз қўлига лабини қўйди. Графнинг на қўли қимирлади ва на юзининг бирон жойи. Пьер яна «нима қилай», деган маз-мунда Анна Михайловнага қаради. Анна Михайловна кўзи билан каравотнинг ёнида турган креслони кўрсатди. Пьер итоаткорлик билан креслога утирар экан, «туғри тушундимми», деб унга яна савол назари билан қаради. Анна Михайловна маъқуллаб бош ирғади. Пьер ўзининг беўхшовлигидан, йўғон гавдаси кўп жой олишидан ўнғай-сизланиб бўлса керак, яна Миср ҳайкалидай икки қўлини баравар турган тиззасига қўйиб, жони борича ўзини кичик кўрсатишга «тиришиб», қисилиб ўтирар эди. У графга қара-ди. Граф эса ҳамон Пьер тикка турган чоғида юзи турган ўринга қарар эди. Анна Михайловна ҳозир, ота-бола дий-дор кўришувининг сўнгги лаҳзаларида худди юрак-бағри эзилаётгандай бир тусга кирди. Бу ҳол икки минут давом этган бўлса ҳам Пьерга бир соатдай туюлди. Тўсатдан графнинг юзидаги лирик мускуллари билан ажинлари уча бошлади. Борган сари қаттиқ учиб, унинг чиройли оғзи қийшайди (Пьер отаси жон беришга нақадар яқин бориб қолганлигини фақат шундагина билди). қийшайган оғзидан нотайин ва бўғиқ бир товуш эшитилди. Анна Михайловна унинг кўзларига диққат билан қарар, унинг нима демоқчи эканлигини фаҳмлашга тиришар, гоҳ Пьерни, гоҳ идиш-даги ичимликни кўрсатар, гоҳ князь Василийни деб пи-чирлаб сўрар ва гоҳ кўрпага имо қилар эди. Беморнинг юзида ва кўзларида бетоқатлик аломати кўринди. У қи-мирламай турган хизматкорга қарамоқчи бўлиб интилди.

— Бу ёнбошларига ўгирилмоқчилар, — деб шивирлади хизматкор ва графнинг оғир гавдасини кўтариб, юзини деворга буриш учун ўрнидан турди.

Пьер унга ёрдам бергани кўзгалди.

Графни ёнбошига ўгирган вақтда унинг бир қўли орқа-сида мажолсиз қолди, бу қўлни тортиб олиш учун ҳар-чанд уринса ҳам бўлмади. Граф бу жонсиз қўлига Пьер-нинг ваҳима билан қараганини пайқадими ёки сўнгги ми-нутларни ўтказаётган бошига бирон фикр келдими, аввал мажолсиз қўлига, кейин Пьернинг ваҳима босган юзига, яна қўлига қаради-да, юзида худди ўзининг ожизлигига кулгандек ҳозирги афтига ярашмаган хаёл, уқубатли та-бассум пайдо бўлди. Бу табассумни кўриш билан Пьернинг юраги бирдан орқасига тортиб, бурни ачишди ва кўзига

ёш келди. Беморни деворга қаратиб ётқизиб қўйишди. Бемор чуқур нафас олди.

— Il est assoupi,¹— деди Анна Михайловна, навбатчиликка келаётган княжнани кўриб,— Allons².

Пьер чиқиб кетди.

XXI

Қабулхонада Екатеринанинг сурати остида ўтириб, нима тўғриладир қизгин гаплашаётган князь Василий билан катта княжнадан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Улар етакчиси билан келаётган Пьерни кўргач, жим қолишди. Пьернинг назарида княжна ниманидир яширгандай кўринди ва унинг:

— Шу хотинни кўргани кўзим йўқ,— деб шивирлагани эшитилди.

— Catiche a fait donner du thé dans le petit salon деди князь Василий Анна Михайловнага.— Allez, ma pauvre Анна Михайловна, prenez quelque chose, autrement vous ne suffirez pas³.

У Пьерга ҳеч нарса демади-ю, фақат билагини ушлаб меҳр билан сиқиб қўйди. Пьер билан Анна Михайловна petit salon⁴ га кирди.

Доктор Лоррен кичкина ва давра меҳмонхонада чоё анжомлари билан совуқ кечки таом турган стол ёнида тикка туриб хитойи пиёлада тез-тез чоё ҳўплар экан:

— Il n'y a rien qui restaure, comme une tasse de cet excellent thé russe après une nuit blanche⁵,— дер эди. Шу кечаси граф Безуховникида бўлган ҳамма одамлар стол атрофига тамадди қилгани тўпланишган эди. Пьер ойналар билан кичкина столлар турган бу давра меҳмонхоначани жуда яхши эслади. Графнинг уйида бўлган балларда танца қилишни билмаган Пьер шу ойнакорли уйда ўтириб, Сал кийимлари кийиб, очиқ бўйинларига бриллиант ва марварид таққан хонимлар шу ердан ўтишда аксларини бир нечта қилиб кўрсатадиган чароғон ойналарга қарашларини

¹ Ҳушдан кетди.

² Юринг.

³ Қатиш кичкина меҳмонхонага чоё келтиришни буюрди, бориб чоё-пой ичсангиз булар эди, Анна Михайловна, жон ҳам керак ахир.

⁴ кичкина меҳмонхонага.

⁵ Уйқудан қолган одамга бир пиёла яхши рус чоёидан фойдалироқ нарса йўқ.

томоцца қилишни яхши кўрар эди. Энди ўша ёруғ меҳмонхоначани бир жуфт шам хира ёритиб турар ва бу ярим кечада кичкина столчада чой анжомлари ҳамда тарелкалар тартибсиз ҳолда ётар, ясанмаган, турли-туман одамлар узаро шивирлашиб ўтирар, у ҳар бир ҳаракатлари ва ҳар бир сўзлари билан ётоқда нима бўлаётгани билан нима кутилишини ҳеч ким эсидан чиқармаганлигини кўрсатар эди. Пьер жуда оч қолган бўлса ҳам ҳеч нарса емади. У етакчисига савол назари билан қараган эди, унинг оёқ учида юриб князь Василий билан катта княжна ўтирган қабулхонага кириб кетаётганлигини кўрди. Пьер буни ҳам «шундай бўлиши керакдир», деб ўйлаб, бир оздан кейин унинг кетидан борди. Анна Михайловна княжнанинг ёнида турар ва иккови ҳам қизишган ҳолда бараварига шивирлашиб гапиришар эди.

Княжна ўз бўлмасининг эшигини Анна Михайловнанинг юзига ёпган вақтидагидай бир кайфиятда бўлса керак:

— Нима керагу нима керак эмаслигини ўзим биламан, сиз аралашманг, княгиня, — дер эди.

Анна Михайловна княжнага ётоққа киргани йўл бермасдан мулойимлик билан писанда қилар эди.

— Ахир, азизим, княжна, ором олиши керак бўлган шундай минутларда бу нарса бечора тоғангиз учун жуда оғир бўлмайдими? Унинг дунёдан кўз юмаётган вақтида биз мол-дунё тўғрисида гапириб ўтирсак...

Князь Василий креслода оёғини чалмаштириб, эркин бир вазиятда ўтирар эди. Унинг юзи пирпирар, худди пастга осилиб тушгандай кўринар, лекин бу икки хотиннинг можаросига унча эътибор қилмаётгандай кўринар эди.

— *Voilà, ma bonne* Анна Михайловна, *laissez faire Catiche*¹. Граф уни қанчалик яхши кўришини биласиз.

— Бу қоғозда нима ёзилганлигини мен билмайман ҳам, — деди княжна князь Василийга қўлидаги нақшин портфелни кўрсатиб. — Мен шуни биламанки, унинг ҳақиқий васиятномаси катта столда сақланади, буни эса эсдан чиқиб кетган қоғоз...

Княжна Анна Михайловнанинг ёнидан ўтиб кетмоқчи бўлган эди-ю, у иргиб яна йўлини тўсди.

— Биламан, азизим, биламан, жонгинам княжна! — деди Анна Михайловна худди портфелни ҳали-бери қўйиб

¹ Оббо, азизим Анна Михайловна, кўянинг Катишь билганини қилсин.

юбормайдигандек маҳкам ушлаб.— Азизим княжна, мен сиздан илтимос қиламан, айланиб кетай, беморни аянг. Je vous en conjure ...!¹

Княжна индамади. Фақат портфель устидаги баҳсинг таъсири сезилиб турарди. Агар у ҳозир бирон нарса дегундай бўлса, Анна Михайловнани жуда силтаб ташлаши муқаррар эди. Анна Михайловна портфелни маҳкам ушлаб турган бўлса ҳам мулойим ва ширинсўзлигини қўймас эди.

— Пьер, бу бика келинг, дўстим. Қариндошлар кенгашида у ортиқча бўлмаса керак, шундай эмасми, князь?

— Нимага индамайсиз, топ cousin,— деб княжна бирдан шундай бақирдики, унинг товушини меҳмонхонада ўтирганлар эшитиб, чўчиб тушди.— Аллақайқдайги одамлар суқилиб, жон бераётган беморнинг бўсағасида хархаша қилиб ўтирганда сиз нега индамайсиз? Йввогар! — деди-да, княжна ғижиниб, жонининг борича портфелни тортди.

Бироқ Анна Михайловна портфелни қўлидан чиқармаслик учун бир неча қадам босди ва унинг қўлини ушлади.

— Oh! — деди князь Василий таънаомуз ва ҳайрон бўлиб. У ўрнидан турди.— C'est ridicule. Voyons² қўйиб юборинг, сизга айтаётибман,— деди.

Княжна қўйиб юборди.

— Сиз ҳам қўйиб юборинг.

Анна Михайловна унинг гапига қулоқ солмади.

— Мен сизга айтаётибман. Қўйиб юборинг. Мен бутун жавобгарликни ўз бўйнимга оламан. Мен кириб сўрайман. Мен... Бўлди энди.

— Mais, топ ргипсе,³— деди Анна Михайловна,— шундай улуг таинстводан кейин қўйинг,— бир оз ором олсин. Мана Пьер, қани, сиз нима дейсиз,— деб Пьерга мурожаат қилди. Пьер бу чоғ буларга яқин келиб, ниҳоятда дарғазаб ва ҳар қандай андишани йиғиштириб қўйган княжнанинг башарасига ва князь Василийнинг пирпираб учаётган юзига хайрон бўлиб қараб турар эди.

— Шунинг эсдан чиқармангки, бунинг ҳамма оқибатларига ўзингиз жавобгарсиз,— деди князь Василий қовоғини солиб,— нима қилаётганингизни ўзингиз ҳам билмайсиз.

¹ Айланиб кетай...

² Айб эмасми. Қўйиб юборинг.

³ Қўйинг, князь.

— Разил хотини! — деб қичқирди да, княжна бирда Анна Михайловнага ташланди ва портфелни унинг қўлидан тортиб олди.

Князь Василий бошини қўйи солиб қўл силтади.

Шу пайг Пьер анчадан бери қараб ўтирган ва ҳамиша секин очиладиган ўша даҳшатли эшик бирдан тарақлаб очилиб деворга урилди-ю, ўртанча княжна югуриб чиқди.

— Бу нима қилганларинг! — деди жони чиқиб, — *Tl s'en va et vous me laissez seule!*

Катта княжнанинг қўлидан портфели тушиб кетди. Анна Михайловна дарров энгашиб, талаш бўлган бу нарсани олди-ю, чопиб ётоққа кириб кетди. Катта княжна билан князь Василий эс-ҳушларини ўнглаганларидан сўнг унинг кетидан киришди. Орадан бир неча минут ўтгач, ҳаммадан бурун катта княжна ранги оқарган ва суроби тортилган, остки лабини тишлаган ҳолда чиқди. Унинг кўзи Пьерга тушганда юзида қаттиқ ғазаб акс этди.

— Мана, муродингизга етдингиз, шунга мунтазир эдингиз, — деди.

У йиғлаб юборди-да, юзини рўмолча билан беркитиб, жадаллаганича уйдан чиқиб кетди.

Княжнадан кейин князь Василий чиқди. У гандираклар Пьер ўтирган диван ёнига борди-да, ўзини диванга ташлаб, кўзини қўли билан беркитди. Пьер унинг ранги оқариб кетганлигини, жағи худди безгак тутгандай титраётганлигини пайқади.

— Оҳ, дўстим! — деди у Пьернинг тирсагидан ушлаб: унинг товушида шундай бир самимият ва маҳзунлик аломати бор эдики, буни Пьер илгари ҳеч қачон пайқамаган эди.— Биз қанча-қанча гуноҳлар қиламиз, қанча-қанча ёлғон гапирамиз, булар ҳаммаси нима учун? Мен элликдан ошдим, дўстим... Мен ҳам... Ўлим келгандан кейин ҳеч нарсанинг кераги қолмайди. Ўлимдан қутулиб бўлмайди.— Князь Василий йиғлаб юборди. Анна Михайловна ҳаммадан кейин чиқди. У аста-секин қадам босиб, Пьернинг олдига келди.

— Пьер! — деди.

Пьер унга савол назари билан қаради. Анна Михайловна унинг юзига кўз ёшларини томизиб, пешонасидан ўлди ва бирпас жим қолди.

— *Il n'est plus...*²

¹ У ўлаётпти, сизлар мени ёлғиз қолдирасизлар.

² Оламдан ўтди...

Пьер унга кўзойнаги орқали қарали.

— Allons, je vous reconduirai. Tâchez de pleurer. Rien ne soulage, comme les larmes.¹

Анна Михайловна Пьерни қоронғи меҳмонхонага олиб кирди. Пьер бу ерда ҳеч ким кўрмаслигидан хурсанд эди.

Анна Михайловна қайтиб келганида, у бошини қўлига қўйиб маст уйқуда ётар эди.

Эртасига эрталаб Анна Михайловна Пьерга шундай деди:

— Oui, mon cher, c'est une grande perte pour nous tous. Je ne parle pas de vous. Mais dieu vous soutiendra, vous êtes jeune et vous voilà à la tête d'une immense fortune, je l'espère. Le testament n'a pas été encore ouvert. Je vous connais assez pour savoir que cela ne vous tournera pas la tête, mais cela vous impose des devoirs, et il faut être homme.²

Пьер индамади.

— Peut-être plus tard je vous dirai, mon cher, que si je n'avais pas été là, dieu sait ce qui serait arrivé. Vous savez mon oncle avant-hier encore me promettait de ne pas oublier Boris. Mais il n'a pas eu le temps. J'espère, mon cher ami, que remplirez le désir de votre père.³

Пьер ҳеч нарсага тушунмасдан хижолат тортиб қизариб, княгиня Анна Михайловнага қаради. Анна Михайловна Пьер билан гаплашганидан сўнг Ростовларникига бориб ётди. Эртасига эрталаб Ростовларга ва бошқа ҳамма таниш-билишларига граф Безухов ўлимининг тафсилотини гапириб берди. У графнинг қандай ўлганини ҳикоя қилиб, ўзининг ҳам шу хилда ўлишни орзу қилганлигини, графнинг сўнги дамлари фақат кишининг юрагини эзишгина эмас, балки ибратбахш бўлганини, ота-боланинг қандай

¹ Юрий, мен сизни олиб кирай. Йиғлашга ҳаракат қилинг: ҳеч нарса кўз ёшидай кишининг юрагини бўшатмайди.

² Шундоқ, дўстим. Бу сизнинг учунгина эмас, ҳаммамиз учун ҳам жуда зўр қайғу. Худо сизга сабр беради, сиз ёшсиз, мана энди умид қиламанки, сиз бу моду дунёга эга бўласиз. Васиятномани ҳали ҳеч ким очиб кўргани йўқ. Мен сизни яхши биламан ва ишонаманки, бу нарса сизнинг бошингизни айлантириб қўймас. Бу сизнинг зиммангизга анча вазифалар юклайди. Мард бўлишингиз керак.

³ Мен ўша ерда бўлмаганимда, худо билади, нималар бўлмас эди, мен бун сизга кейин айтиб бераман. Биласизми, тоғам бундан уч кун бурун Борисга ҳам бирон нарса қолдиришни менга ваъда қилган эди, лекин бирдан аҳволи оғирлашиб, айта олмай қолди. Умид қиламанки, отангизнинг хоҳишини бажо келтирасиз, дўстим.

видолашганини йиғламасдан тилга олиб бўлмаслигини айтди: у, шу даҳшатли минутларда ота билан боланинг қайси бири ўзини яхши тутганлигини била олмапти: сўнгги минутда ҳаммани бир-бир эслаган, ўғлига одамнинг юрак-бағрини эзадиган сўзлар айтган отами ёки кўрган киши ачинадиган, гам-койишдан не аҳволда бўлса ҳам ўлим тўшагида ётган отасини хафа қилмаслик учун қайғусини яширишга ҳаракат қилган ўғлими. *C'est pénible, mais cela fait du bien; ça élève l'âme de voir des hommes, comme le vieux comte et son digne fils,*¹ — дерди Анна Михайловна. Княжна билан князь Василийнинг қилган ишлари тўғрисида ҳам гапирди-ю, лекин буни маъқулламасдан жуда эҳтиёт билан шивирлаб гапирди.

XXII

Князь Николай Андреевич Болконскийнинг Лисие Горидаги қўрғонида шу кунлари ёш князь Андрейнинг княгиня билан келишини кутишар эди: лекин бу кутиш кекса князнинг ҳовлисидаги кундалик ҳаёт тартибини сира бузмаган эди. Қиборлар доирасида *le roi de Prusse*² деб лақаб қўйилган генерал-аншеф князь Николай Андреевич подшо Павел даврида қишлоққа бадарға қилингандан кейин, қизи княжна Марья ва унинг компаньонкаси *м-Не Bougienne*³ билан Лисие Горидан ҳеч қаёққа чиқмасдан истиқомат қилар эди. Гарчи янги подшо бўлса ҳам князь: «Менга ҳеч ким, ҳеч нарса керак эмас, агар мен бировга керак бўлсам, Москвадан Лисие Гори юз эллик чақирим йўл, ўзи келади», деб қишлоқдан чиқмас эди. У шундай дер эди: инсонда бўладиган нуқсонларнинг икки манбан бор: бири — бекорчилик, бири — хурофот: инсонда икки фазилят бор: бири — фаолият, бири — ақл. У қизини тарбиялаш билан ўзи машғул бўлар ва унда икки асосий фазилятни ўстириш учун унга алгебра билан геометриядан дарс берар ва унинг бутун кунини турли машғулотларга тақсим қилар эди. Унинг кўзи ҳамма вақт гоҳ хотирот ёзиш, гоҳ олий математикадан масалалар ҳал қилиш, гоҳ дастгоҳда тамакидонлар ясаш, гоҳ боғида ишлаш ва мулкида ҳеч қачон тўхтамаган бинокорлик ишларини кузатиш билан машғул бўлар эди. Фаолият учун энг муҳим шарт — тар-

¹ Бу ҳол жуда оғир, лекин ибратли. граф билан унинг муносиб ўғлидек кишиларни кўрганингда, қалбниг олижаноб ҳисларга тўлади.

² Пруссия қироли.

³ мамзель Бурьен.

тиб бўлганлиги учун тартиб ҳам унинг турмушида энг мунтазам даражага етказилган эди. Унинг овқатга чиқиши маълум шарту шароитда бўлиб, соатигина эмас, ҳатто минути ҳам муайян эди. У ўз атрофидаги одамлар, қизидан тортиб то хизматкоригача, ҳаммага берия ва доим қаттиққўл эди, шунинг учун гарчи кўнгли қаттиқ бўлмаса ҳам одамларда ўзига нисбатан шу қадар қўрқув ва эҳтиром ҳисси туғдирган эдики, энг шафқатсиз одамлар ҳам бунга осонликча эриша олмас эди. У гарча истейфо берган генерал-аншеф бўлиб, давлат ишида ҳозир ҳеч қандай аҳамияти бўлмаса ҳам ўзи яшаб турган губерниядаги ҳар бир амалдор унинг ҳузурига келиши ва унинг архитектори, боғбонидек ёки қизи княжна Марьядек унинг муайян соатда баланд шифтли официантлар бўлмасига чиқишига мунтазир бўлиб ўтиришни ўзининг бурчи ҳисоблар эди. Кабинетнинг баланд эшиги очилиб, упа сепилиб ясама соч кийган, қўллари кичкина ва озғин, баъзан тумшайган вақтида маъноли ва чақнаб турадиган кўзларини беркитиб қўядиган оқиш қошлари осилган ўрта бўйли чол намоён бўлганда официантлар бўлмасида ўтирган ҳар бир кишини салобат босар эди.

Князь Андрей хотини билан келадиган куни княжна Марья эрталаб, одатдагича, машғулот соатида отасига салом бергани официантлар бўлмасига кирди-ю, юраги орзиқиб кетди ва ичида дуо ўқиди. У ҳар куни отасининг олдига киришда бутунги кўришиш беғурбат ўтишини тилаб дуо ўқир эди.

Официантлар бўлмасида ўтирган, упа қўйган кекса хизматкор оҳиста ўрнидан туриб секин: «Марҳамат», деди.

Ичкаридан дастгоҳнинг бир қиёмда ғириллаган товуши эшитилар эди. Княжна енгил ва равонгина очилган эшикдан юраги гуп-гуп уриб кирди-ю, эшик олдида тўхтади. Дастгоҳда ишлаб турган князь қайрилиб бир қаради-да, яна ишини қилаверди.

Каттакон кабинет, афтидан, ҳамма вақт керак бўлиб турадиган турли-туман нарсалар билан тўла эди. Китоб билан планлар турган катта стол, калитлари қулфида турган ойнакли баланд китоб жавонлари, очиқ дафтарлар турган баланд, тикка туриб ёзиладиган стол, асбоб-ускуналар турган ва атрофига қириндилар сочилган ҳарротлик дастгоҳи — ҳаммаси чолнинг мутгасил ҳар хил ишлар билан хийла дурустгина машғул бўлиб туришини кўрсатар эди. Нўғайча зардўзи этик кийган кичкина оёғининг ҳарака-

тига, ориқ ва томирлари бўртиб чиққан қўлларининг дастгоҳда маҳкам туришига қараганда чолнинг ҳали хийла бардам ва тетиклиги кўриниб турар эди. У дастгоҳни бир неча марта айлантирди-да, оёғини тепкидан олди, исканани артиб, дастгоҳга қоқилган чарм халтага солди ва стол ёнига келиб қизини чақирди. У ҳеч қачон болаларини чуқинтириб, дуо қилиб ўтирмас эди, шунинг учун қизига ҳали соқоли қирилмаган юзини тутди, унга бошдан-оёқ жиддий ва шу билан бирга меҳрибонлик билан синчиклаб қаради-да: — Яхшимисан?.. Хўш, қани ўтир,— деди.

У ўз қўли билан ёзилган геометрия дафтарини олиб оёғи билан креслони сурди.

У дафтарни тез-тез варақлаб, қаттиқ тирноғи билан бир параграфдан иккинчи параграфгача чизди-да:

— Эрталик сабоқ! — деди.

Княжна дафтарининг устига энгашди.

— Шошма, сенга хат бор,— деди-да, чол бирдан, стол устига қадалган халтачадан хотин кишининг қўли билан ёзилган конвертни олиб, столга ташлади.

Княжна хатни кўриб, қизариб кетди. У шошиб-пишиб хатни олди-ю, энгашиб кўз югуртирди.

— Элоизаданми? — деди князь ва ҳануз мустаҳкам бўлган сарғиш тишларини кўрсатиб иржайди.

— Ҳа, Жюлидан,— деди княжна, отасига ҳайиқиброқ қараб ва ҳайиқиброқ илжайиб.

— Яна иккита хатни сенга ўқимасдан бераману, учинчисини албатта ўқиб кўраман,— деди князь жиддийлик билан: — кўп беҳуда нарсалар ёзаётгандирсизлар, деб қўрқаман. Учинчисини албатта ўқийман.

Княжна яна ҳам қизариб, хатни отасига узатар экан:

— Мана буни ҳам ўқий қолинг, топ рёге¹,— деди.

— Учинчисини дедим-ку, учинчисини,— деб жеркиб берди князь ва хатни нари суриб, столга тирсагини қўйди-да, геометрия дафтарини олди.

Чол бир қўли билан қизи ўтирган креслонинг суянчигини ушлаб, унинг олдида турган дафтарга энгашди-да:

— Хўш, бекач,— деб гап бошлади. Княжна ўзига кўпдан маълум бўлган тамаки ҳнди ва қариларга хос ўткир ҳид ичида қолиб кетгандай бўлди.— Хўш, бекач, мана бу учбурчаклар ўхшаш учбурчаклар: мана, қара: аъс бурчаги...

Княжна яқинида ўтирган отасининг чақнаб турган

¹ дада.

кўзларига қўрқиб қарар, қизарар, отасидан шу қадар қўрқар эдики, унинг айтаётган гаплари нақадар очиқ ва равшан бўлмасин, қулоғига кирмаслиги кўриниб турар эди. Айб муаллимдами ё шогирддами, ишқилиб, ҳар куни шу нарса такрор бўлар эди: княжнанинг кўзлари тинади, ҳеч нарсани кўра олмайди ва эшита олмайди, фақат рўпарасида турган кекса отасининг озғин юзини кўради, унинг нафас олишини сезади ва ҳидини туяди, холос: фақатгина кабинетдан тезроқ чиқиб кетиб масалани ташқарида ўз фаҳми билан тушуниб олиш тўғрисидагина ўйларди. Чолнинг эса жони чиқар эди, у ўтирган креслони тарақлатиб гоҳ илгарига, гоҳ кейинга сурар, тутақишиб кетмаслик учун ўзини босишга уринар, лекин ҳамма вақт деярли тутақар, сўкинар ва баъзан дафтарни улоқтириб ташлар эди.

Княжна янгилишиб жавоб берди.

Князь дафтарни суриб ташлаб, жаҳл билан тескари ўгирилар экан:

— Сенинг миянг бор деб бўладими! — деб бақирди, лекин дарҳол ўрнидан туриб, нари-бери юрди-да, княжнанинг сочини силаб яна ўтирди.

У креслосини яқинроқ суриб яна тушунтира кетди.

— Ярамайди, княжна, ярамайди,— деди чол княжна олган сабоқ ёзилган дафтарни ёпиб чиқиб кетмоқчи бўлганда.— Математика буюк иш, бекачим. Мен сенинг биздаги бир хил эси паст ойим пошшоҳонлардай бўлишингни истамайман. Ҳаракатда баракат деган гап бор. Машаққат тортсанг муродга етасан. (У княжнанинг юзига секин уриб қўйди.) Бошинг беҳуда нарсалардан холи бўлади.

Княжна чиқиб кетмоқчи эди-ю, чол қўлини кўтариб уни тўхтатди-да, баланд столнинг устидан ҳали кесилмаган янги бир китобни олиб:

— Мана, Элиозанг сенга аллақандай «Қалиди асрор» юборибди. Диний китоб. Менинг ҳеч кимнинг эътиқоди билан ишим йўқ... Кўриб чиқдим. Ма. Бор энди, бор.

У княжнанинг елкасига қоқди-да, уни чиқариб эшикни беркитиб олди.

Княжна Марья ўз бўлмасига юзидан камдан-кам арийдиган ва хунук, дардчил юзини яна ҳам хунукроқ қилиб кўрсатадиган маъюс ҳамда қўрққан бир қиёфада қайтиб келди. Кичик-кичик суратлар қўйилган, китоб ва дафтарлар уйилиб ётган ёзув столи ёнига қадар бетартиб эди. У геометрия дафтарини қўйиб, конвертнинг сабрсизлик билан очди. Хат унинг болаликдан энг яқин дугонаси бўл-

ган, она-бола Ростоваларнинг именинасига борган Жюли Карагинадан эди.

Жюли бундай деб ёзган эди:

«*Chère et excellente amie, quelle chose terrible et effrayante que l'absence! J'ai beau me dire que la moitié de mon bonheur est en vous, que malgré la distance qui nous sépare, nos cœurs sont unis par des liens indissolubles; le mien se évolve contre la destinée, et je ne puis, malgré les plaisirs et les distractions qui m'entourent, vaincre une certaine tristesse cachée que je ressens au fond du cœur depuis notre séparation. Pourquoi ne sommes-nous pas réunies, comme cet été dans votre grand cabinet sur le canapé bleu, le canapé à confidences? Pourquoi ne puis-je, comme il y a trois moi, puiser de nouvelles forces morales dans votre regard si doux, si calme et si pénétrant, regard que j'aimais tant et que je crois voir devant moi quand je vous écris.*»¹

Княжна Марья хатни шу ергача ўқиди-ю, уф тортиб ўнг томонида турган катта ойнага қаради. Ойнада хунукина ва заиф қоматини, озғин юзини кўрди. Ҳамма вақт маҳзун бўлган кўзлари ҳозир ойнадаги аксига айниқса ғамгин боқар эди. Княжна «Бу қиз тилёғламалик қиляпти», деб ўйлади ва ойнадан ўгирилиб хатни ўқишда давом этди. Бироқ Жюли тилёғламалик қилгани йўқ эди: ҳақиқатан княжнанинг кўзлари шахло ва нурли бўлиб (у кўзларидан иссиқ нур баъзан барқ уриб чиққандай кўринар эди), шу қадар чиройли эдики, юзининг хунуклигига қарамасдан, бу кўзлар кишининг диққатини тортар эди. Лекин княжна кўзларининг жозибали эканини ҳеч қачон кўрмаган, чунки бу кўзлар ўзи тўғрисида ўйламаган чоғларидагина жозибали бўлар эди. Ойнага қарагани замон унинг ҳам юзи ҳамма ойнага қараган одамларнинг юзидай зўр-зўраки, ғайритабиий, хунук бир ҳолатга кирар эди. Княжна ўқишда давом этди:

¹ Азиз ва бебаҳо дўстим, жудолик нақадар оғир ва ёмон нарса. Ўзимга ҳарчанд жоним ва бахтимнинг ярми сиз, орамиз узоқ бўлса ҳам, кўнглимиз риштаси пайваста деб тасалли берсам ҳам бу кўнгли тақдирга қарши исён қилали, кўнглимни ҳуш қиладиган ва мени овутидиган нарсалар кўп бўлса ҳам айрилишганимиздан бери кўнглимда бўлган пинҳоний ғуссани сира енга олмайман. Нега ўтган ёздаги сингари бирга эмасмиз-а! Сизнинг катта кабинетингизда кўк диван, «сир айтиш» диванида ўтирганимиз қандай яхши эди. Нега мен бундан уч ой буригиндай сизнинг ювош, осуда, ўткир, ўзим яхши кўрайдиган ва шу сатрларни ёзаётганимда ҳам кўз олдимдан кетмаган қарашларингиздан яна маънавий қувват ололмайман?

«Tout Moscou ne parle que guerre. L'un de mes deux frères est déjà à l'étranger, l'autre est avec la garde qui se met en marche vers la frontière. Notre cher empereur a quitté Pétersbourg et, à ce qu'on prétend, compte lui-même exposer sa précieuse existence aux chances de la guerre. Dieu veuille que le monstre corsicain, qui détruit le repos de l'Europe, soit terrassé par l'ange que le tout-puissant, dans sa miséricorde, nous a donné pour souverain. Sans parler de mes frères, cette guerre m'a privée d'une relation des plus chères à mon cœur. Je parle du jeune Nicolas Rostoff qui avec son enthousiasme n'a pu supporter l'inaction et a quitté l'université pour aller s'enrôler dans l'armée. Eh bien, chère Marie, je vous avouerai, que, malgré son extrême jeunesse, son départ pour l'armée a été un grand chagrin pour moi. Le jeune homme, dont je vous parlais cet été, a tant de noblesse, de véritable jeunesse qu'on rencontre si rarement dans le siècle où nous vivons parmi nos vieillards de vingt ans Il a surtout tant de franchise et de cœur. Il est tellement pur et poétique, que mes relations avec lui, quelque passagères qu'elles fussent, ont été l'une des plus douces jouissances de mon pauvre cœur, qui a déjà tant souffert. Je vous raconterai un jour nos adieux et tout ce qui s'est dit en partant. Tout cela est encore trop frais. Ah! chère amie, vous êtes heureuse de ne pas connaître ces jouissances et ces peines si poignantes. Vous êtes heureuse, puisque les dernières — sont ordinairement les plus fortes! Je sais fort bien que le comte Nicolas est trop jeune pour pouvoir jamais devenir pour moi quelque chose de plus qu'un ami, mais cette douce amitié, ces relations si poétiques et si pures ont été un besoin pour mon cœur. Mais n'en parlons plus. La grande nouvelle du jour qui occupe tout Moscou est la mort du vieux comte Bézoukhov et son héritage. Figurez-vous que les trois princesses n'ont reçu que très peu de chose, le prince Basile rien, est que c'est M. Pierre qui a tout hérité, et qui par-dessus le marché a été reconnu pour fils légitime, par conséquent comte Bézoukhov et possesseur de la plus belle fortune de la Russie. On prétend que le prince Basile a joué un très vilain rôle dans toute cette histoire et qu'il est reparti tout penaud pour Pétersbourg.

Je vous avoue que je comprends très peu toutes ces affaires de legs et de testament; ce que je sais, c'est que depuis que le jeune homme que nous connaissions tous sous le nom de M. Pierre tout court est devenu comte Bezoukhov et pro-

fesseur de l'une des plus grandes fortunes de la Russie. Je m'amuse fort à observer le changement de ton et des manières des mamans accablées de filles à marier et des demoiselles elles—mêmes à l'égard de cet individu qui, par parenthèse, m'a paru toujours être un pauvre sire. Comme on s'amuse depuis deux ans à me donner des promesses que je ne connais pas le plus souvent, la chronique matrimoniale de Moscou me fait comtesse Безухова Mais vous sentez bien que ne me soucie nullement de le devenir. A propos de mariage, savez—vous que tout dernièrement la tante en général Анна Михайловна m'a confié sous le sceau du plus grand secret un projet de mariage pour vous. Ce n'est ni plus ni moins que le fils du prince Basile, Anatole, qu'on voudrait ranger en le mariant à une personne riche et distinguée, et c'est sur vous qu'est tombé le choix des parents. Je ne sais comment vous envisagerez la chose, mais j'ai cru de mon devoir de vous en avertir. On le dit très beau et très mauvais sujet; c'est tout ce que j'ai pu savoir sur son compte.

«Mais assez de bavardage comme cela. Je finis mon second feuillet, et maman me fait chercher pour aller dîner les Apraksines. Lisez le livre mystique que je vous envoie et qui fait fureur chez nous. Quoiqu'il y ait des choses dans ce livre difficiles à atteindre avec la faible conception humaine, c'est un livre admirable dont la lecture calme et élève l'âme. Adieu. Mes respects à monsieur votre père et mes compliments à m—elle Bourienne. Je vous embrasse comme je vous aime.

Julie.

P. S. Donnez-moi des nouvelles de votre frère et de sa charmante petite femme.»¹

Княжна ўйлаиб туриб, кулимсиради (шу билан бирга, чиройли кўзлари нур сочиб ҳусн берган юзи буткул ўзгарилиб кетди) ва бирдан ўрнидан турди-ю, салмоқли қадам ташлаб, стол ёнига келди. Қоғоз олиб тез-тез ёза бошлади. Хатга шундай жавоб берди:

¹ Бутун Москва нуқул уруш тугрисида гапирди. Иккала акамдан бири аллақачон чет элда, иккинчиси эса чегарага йўл олган гвардияда. Меҳрибон шаҳаншоҳимиз Петербургни ташлаб, одамларнинг айтишига қараганда, азиз жонларини уруш тасодифларига дучор қилмоқчи эмишлар. Илоҳим, худойи таолонинг марҳамати билан бизга ҳукмдор бўлган фариштамиз Европани алғов-далғов қилган корсикалик ўша девни ер билан яксон қилсин. Бу уруш мени акаларимдан ташқарй,

«Chère et excellente amie. Votre lettre du 13 m'a causé une grande joie. Vous m'aimez donc toujours, ma poétique Julie. L'absence dont vous dites tant de mal, n'adonc eu son influence habituelle sur vous. Vous vous plaignez de l'absence — que devrai — je dire moi si j'osais me plaindre, privée de tous ceux qui me sont chers? Ah! si nous n'avions pas la religion pour nous consoler, la vie serait bien triste. Pourquoi me supposez vous un regard sévère quand vous me parlez de votre affection pour le jeune homme? Sous ce rapport je ne suis rigide que pour moi. Je comprends ces sentiments chez les autres et si je ne puis approuver ne les ayant jamais ressentis, je ne les condamne pas. Il me paraît seuzetment que l'amour chrétien, l'amour du prochain, l'amour pour ses ennemis est plus méritoire, plus doux et plus beau, que ne le sont les sentiments que peuvent inspirer les beaux yeux d'un jeune homme à une jeune fille poétique et aimante comme vous.

La nouvelle de la mort du comte nous est parvenue avant votre lettre, et mon père en a été très affecté. Il dit que c'était l'avant — dernier représentant du grand siècle, et qu'à

жонажон бир дўстимдан ҳам айирди. Мен ёш Николай Ростовни айта-ётибман, бу ғайратли йигит ғайратига чидаф олмай университетни ташлаб, армияга кетди. Ростини айтсам, азизим Марья, гарчи Ростов жуда ёш бўлса ҳам унинг армияга кетиши мени зўр қайғуга солди. Ўтган йил сизга айтганим бу ёш йигит шу қадар олижаноб, шу қадар қувноқки, асримиздаги йигирма яшар чоллар орасида бундай йигит жуда камдан-кам учрайди. У ниҳоятда очиқ, чинакам калб эгаси. Унинг қалби шу қадар соф ва гўзал ҳисларга тўлаки, мен уни кўп кўрмаган бўлсам ҳам у ҳалитдан шунча жафо чеккан шўрлик юрагининг зўр қувончларидан бири бўлиб қолган эди. Вақти келганда мен сизга қандай хайрлашганимизни, хайрлашганда бир-биримизга нималар деганимизни айтиб бераман, ўша кун ҳануз кўз олдимда... Оҳ! Азиз дўстим, жонга ўт ёқадиган бу лаззатларни, юракни ўртайдиган бу кулфатларни бошдан кечирмабсиз—сиз бахтлисиз. Сиз бахтлисиз, чунки ҳамма вақт кулфат лаззатидан кўра кучлироқ бўлади. Граф Николай билан орамизда фақат дўстликдан бошқа бирон нарса бўлиши учун унинг ҳали жуда ёш эканлигини яхши биламан. Лекин бу лаззатсахш дўстлик, бу қадар гўзал ва бу қадар самимий муносабатлар қалбимнинг матлаби эди. Хайр, бу гапни бас қилай.

Ҳозир бутун Москвада шов-шув бўлган энг муҳим янгилик—кекса граф Безуховнинг вафоти-ю, ундан қолган мерос. Буни қарангки, уч княжнага арзмаган нарса тегилти-ю, князь Василийга ҳеч нарса тегмади. Пьер эса ҳамма нарсага ворис бўлиб, бунинг устига, графнинг қонуний ўгли, яъни граф Безухов деб эътироф қилиниб, Россиядаги энг катта бойлиқнинг эгаси бўлиб ўтирибди. Одамларнинг айғинига қараганда, князь Василий бу ишларда жуда ҳам кабиҳ роль ўйнапти ва Петербургга юзи шувут бўлиб жўнаб кетилти. Ростини

présent c'est son tour; mais qu'il fera son possible pour que son tour vienne le plus tard possible. Que dieu nous garde de ce terrible malheur! Je ne puis partager votre opinion sur Pierre que j'ai connu enfant. Il me paraissait toujours avoïrs un coeur excellent, et c'est la qualité que j'estime le plus dans les gens. Quant á son héritage et au rôle qu'y a joué le prince Basile, c'est bien triste pour tous les deux. Ah! chère amie, la parole de notre divin sauveur qu'il est plus aisé á un chameau de passer par le trou d'une aiguille, qu'il ne l'est á un riche d'entrer dans le royaume de dieu, cette parole est terriblement vraie; je plains le prince Basile et je regrette encore davantage Pierre. Si jeune et accablé de cette richesse, que de tentations n'aura-t-il pas á subir! Si on me demandait ce que je désirerais le plus au monde, ce serait d'être plus pauvre que le plus pauvre des mendiants. Mille grâces, chère amie, pour l'ouvrage que vous m'envoyez, et qui fait si grande fureur chez vous. Cependant, puisque vous me dites qu'au milieu de plusieurs

айтсам, мен бунақа васиятнома ишларига унча тушуна олмаймам: фақат шуни билмаманки, ўша бизлар шунчаки, Пьер деб билган ёш йигит граф Безухов бўлиб, Россиядаги энг яхши мулклардан бирига эга бўлганидан буён бўйи етган қизи бор оналаонинг унинг тўғрисидаги гаплари ва бу қизларнинг (қулогингизга айтай) мен ҳеч қачон назару писанд қилмаган бу жанобга муносабатлари ўзгариб қолди, шунга завқ қилиб ўтирибман. Икки йилдан бери ҳамма менга куёв топниш билан овора бўлиб юрган эди (бу куёвларнинг кўпини мен билмайман), энди Москвада келин-куёв тўғрисидаги мишмишлар мени графиня Безухова қилиб қўйди. Лекин ўзингиз биласиз, менинг бунга ҳеч хоҳишим йўқ. Ҳа, айтгандай, куёв тўғрисида хабарингиз борми, яқинда ҳамма мизнинг холамиз Анна Михайловна сизни куёвга беришмоқчи эканликларини менга қаттиқ сир тутиб айтди. Биласизми, куёв князь Василийнинг ўғли Анатолий эмиш, ота-онаси уни қаторга киргизмоқчи бўлиб, бой ва ас-зода қизга уйлантирмоқчи экан. Келинликка ота-онаси сизни муносиб кўришипти. Бу ишга сиз қандай қарашингизни билмайману лекин бундан сизни хабардор қилиб қўйишни ўзимнинг бурчим деб билдим. Одамларнинг айтишига қараганда, бу йигит жуда чиройли, лекин кўп бебош эмиш. Унинг тўғрисида билганим шу.

Хайр, шунча эзмалик ҳам етар. Иккинчи саҳифа ҳам тўлди. Апрак-сицларникка зиёфатга борамиз, деб онам қақиртириптилар.

Сизга мистикадан бир китоб юбораётиман, ўқинг. Бу китоб бизларга жуда маъқул бўлди. Бунда гарчи инсоннинг ожиз ақли осонлик билан етмайдиган жойлари бўлса ҳам, ҳар қалай, жуда яхши китоб. Бу китобни ўқиганда кишининг қалби таскин топади ва юксак ҳисларга тўлади. Хайр. Қиблагўҳингиз ва мамзель Бурьенга саломимни етказинг. Чин кўнглимдан сизни кучоқлаб қоламан.

Жюли.

P.S. Акангиз ва унинг гўзал хотини тўғрисида ёзинг.

bonnes choses il y en a d'autres que la faible conception humaine ne peut atteindre, il me paraît assez inutile de s'occuper d'une lecture inintelligible; qui par là même, ne pourrait être d'aucun fruit. Je n'ai jamais pu comprendre la passion qu'ont certaines personnes de s'embrouiller l'entendement, en s'attachant à des livres mystiques, qui n'élèvent que des doutes leurs esprits, exaltent leur imagination et leur donnent un caractère d'exagération tout-à fait contraire à la simplicité chrétienne. Lisons les apôtres et l'Évangile. Ne cherchons pas à pénétrer ce que ceux-là renferment de mystérieux, car, comment oserions-nous, misérables pécheurs que nous sommes, prétendre à nous initier dans les secrets terribles et sacrés de la providence, et que nous portons cette dépouille charnelle, qui élève entre nous et l'éternel un voile impénétrable? Bornons — nous donc à étudier les principes sublimes que notre divin sauveur nous a laissés pour notre conduite ici — bas; cherchons à nous y conformer et à les suivre, persuadons-nous que moins nous donnons d'essor à notre faible esprit humain et plus il est agréable à dieu, qui rejette toute science ne venant pas de lui; que moins nous cherchons à approfondir ce qu'il lui a plu de dérober nous en accordera à notre connaissance, et plutôt il nous en accordera la découverte par son divin esprit.

Mon père ne m'a pas parlé du prétendant, mais il m'a dit seulement qu'il a reçu une lettre et attendait une visite du prince Basile Pour ce qui est du projet de mariage qui me regarde, je vous dirai, chère et excellente amie, que le mariage, selon moi, est une institution divine à laquelle il faut se conformer. Quelque pénible que cela soit pour moi, si le tout-puissant m'impose jamais les devoirs d'épouse et de mère, je tâcherai de les remplir aussi fidèlement que je le pourrai, sans m'inquiéter de l'examen de mes sentiments à l'égard de celui qu'il me donnera pour époux.

J'ai reçu une lettre de mon frère qui m'annonce son arrivée à avec sa femme. Ce sera une joie de courte durée, puisqu'il nous quitte pour prendre part à cette malheureuse guerre, à laquelle nous sommes entraînés dieu sait comment et pourquoi. Non seulement chez vous, au centre des affaires et du monde on ne parle que de guerre, mais ici, au milieu de ces travaux champêtres et de ce calme de la nature que les citadins se représentent ordinairement à la campagne, les bruits de la guerre se font entendre et sentir péniblement.

Mon père ne parle que marche et contremarche, choses auxquelles je ne comprends rien; et avant — hier en faisant ma promenade habituelle dans la rue du village, je fus témoin d'une scène déchirante... C'était un convoi des recrues enrôlés chez nous et expédié pour l'armée... Il fallait voir l'état dans lequel se trouvaient les mères, les femmes, les enfants des hommes qui partaient et entendre les sanglots des uns et des autres! On dirait que l'humanité a oublié les lois de son divin sauveur qui prêchait l'amour et le pardon des offenses, et qu'elle fait consister son plus grand mérite dans l'art de s'entretuer.

Adieu, chère et bonne amie, que notre divin sauveur et sa très sainte mère vous aient en leur sainte et puissante garde.

М а г и е.¹

¹ Азиз ва бебаҳо дўстим. Сизнинг 13—да ёзган хатингизни олиб, ниҳоятда хурсанд бўлдим. Сиз мени хануз яхши кўрар экансиз, гузалим Жюли. Демак, сиз бу қадар ёмонлаган жудолик сизга одатдагича таъсир қилмаптики, мени унутмасиз. Жудоликдан сиз шикоят қилсангиз, энг яқин ёру дўстларимдан айрилган мен нима десам бўлади? Оҳ, бизга дин тассали бўлмаса, умримиз қайғуда ўтар экан. Негар ўзингизга ёққан йигит тўғрисида гапирганингизда мени бу ҳисларга бегона деб ўйлайсиз? Мен фақат ўзимга қолгандагина бу ҳисларга бегонаман. Мен бошқаларда бўлган бу ҳисларни фаҳмлайман, ҳеч қачон бошдан кечирмаганим учун маъқуллай олмасам ҳам уларни сира айб ҳисобламайман. Лекин, менингча, христианнинг ўз яқинига бўлган муҳаббати, душманига бўлган муҳаббати йигитнинг ажойиб кўзлари сиздай гузал ва севғувчи қизларда пайдо қиладиган ҳислардан афзалроқ, қувончлироқ ва яхшироқ деб биламан.

Граф Безухов улганлиги хабари бизга сизнинг хатингиздан илгарироқ етиб келди, отамга жуда таъсир қилди. У киши: «Граф буюқ асримизнинг сўнгги икки намоюдасидан бири эди, энди менинг навбатим, лекин мен бу навбатнинг мумкин қадар кечроқ келишига қўлимдан келгунча ҳаракат қиларман». — деди. Бу кундан худойимнинг ўзи сақласин.

Мен сизнинг Пьер тўғрисидаги фикрингизга қўшила олмайман. Мен уни болалигидан биламан. Менга бу ҳамма вақт софдил куринар эди, бу эса одамлардаги мен яхши кўрадиган ҳислатлардан биридир. Унга теккан мерос ва бу ишда князь Василийнинг қилмиши тўғрисида келганда, бу нарса, менимча, ҳар иккиси учун ҳам яхши бўлмапти. Оҳ, азиз дўстим, нажоткоримизнинг гапи ҳақ гап: «Бойларнинг жаннатга киришидан кўра туянинг игна тешигидан ўтиши осонроқ». Мен князь Василийга ва ундан ҳам кўра, Пьерга ачинаман. Шундай ёш боши билан шу қадар катта бойлик юқини елкасига ортиб ўтирса, ҳали қанча оғирликларни бошидан кечириши керак бўлади. Агар мендан биров «дунёда энг катта орзунг нима», деб сўраса, мен «қашшоқларнинг қашшоғи бўлиш», деб жавоб берар эдим. Сизларда бу қадар шов-шувга сабаб бўлган китобни юборганингиз учун кўндан-кўп миннатдорман, азиз дўстим. Ҳа айтган—

Княжна хатни ёзиб бўлиб, ўйланиб, хафа ва тунд кайфиятда ўтирган эдики, m—lle Bourienne енгил-елпи, қувноқ ўзидан мамнун бир қиёфада кириб, табассум қилган ҳолда ёқимли ва қўнғироқдай товуш билан, р ҳарфига тили келишмай, бидирлаб: — Ah, vous expédiez le courrier, princesse,

дай, сиз бу китобда кўп яхши гаплар билан бирга, инсоннинг ожиз ақли осонликча етмайдиган жойлари ҳам бор, дебсиз, модомики, осонликча тушуниб бўлмас экан, уни ўқишнинг ҳам фойдаси йўқ. Мен ҳеч тушуна олмайман, нега баъзи одамлар дилларида шубҳа туғдирган, хаёлларни паришон қиладиган ва ўзларига христианлик хокисорлигига мутлақо зид руҳ берадиган мистика китобларига берилиб, фикрларини чуналаштиришни яхши қурадилар? Яхшиси, апостоллар билан инжилни ўқийлик. Бу китоблардаги сирри асрорнинг тағига етгани уринмаслигимиз керак, чунки биз ожиз-осий бандалар, модомики, жонимиз бизни абадиятда қалин парда бўлиб ажратиб турган жисмиимизда булар экан, ҳикмати илоҳийнинг зўр ва муқаддас сирларини қандоқ қилиб биламиз? Яхшиси, нажоткоримиз бизга бу дунёда амал қилиш учун қолдириб кетган буюк қонун-қоидаларини ўрганиш билан қаноат қилайлик, шуларга риоя қилишга тиришайлик ва шунга ишонишга ҳаракат қилайлик: биз ақлимизга қанча камроқ эрк берсак, худога шунча хуш келади, чунки худо ўзи буюрмаган ҳар қандай билимни рад қилади: биздан яширинишни лозим кўрган нарсаларга қанча кам ақл югуртирсак, худо ўз инояти билан бизни бу асрордан тезроқ воқиф қилади.

Отам куёв тўғрисида менга ҳеч нарса деганлари йўқ, фақат князь Васильдан хат олганликларини ва унинг келишини айтдилар. Менинг эрга тегишим тўғрисида эса, азиз ва қимматли дўстим, шунини айтмайди, меннинг учун қанчалик қийин бўлмасин, худойи таоло зиммамга хотишлик ва оналик бурчини юклаган экан, худонинг хоҳиши билан менга жуфт бўлган кишига кўнглим қандай эканлиги билан ишим бўлмай, бу бурчини қўлимдан келгунча садоқат билан адо этишга ҳаракат қиламан;

Акамдан хат олдим, у хотини билан Лисие Горига келар эмиш. Бу хурсандчилигимиз узоққа бормас, чунки акам бизни ташлаб урушга кетади (билмадим, бу зор қолгур урушга бизни ким аралаштирди-ю, цина учун аралаштирди). Фақат сизларнинг шаҳарларингизда иш ва киборлар марказидагики эмас, бу ерда, дала ишлари ва одатдаги шаҳарликлар тасаввур қиладиган кишлоқ сукунати қўйинида ҳам уруш овозаси эшитилиб, одамларни ташвишга солиб турипти. Отам нуқул аллақандай ҳарбий юришлар ва доvon ошишлар тўғрисида гапирадилар, мен ҳеч тушунаймаман. Ўтган куни одатдагича кишлоғимизнинг кўчаларига айлангани чиққан эдим, одамнинг юрак-бағрини эзиб юборадиган ҳодисага дуч келдим. Аскарликка олинган бир тўда кишиларни армияга жўнатишгаётган экан. Уларнинг оналари, хотинлари ва болаларининг аҳволини кўрсангиз, кетаётган ва кузатаётганларнинг доду фарёдини эшитсангиз, инсонинг бизни муҳаббат қўишга ва кек сақламасликка ўргатган нажоткоримизнинг қонунларини унутибди ва бир-бирини ўлдириш санъатини ўзига асосий фазилат қилиб олипти, деб ўйлар эдингиз.

Хайр, азиз ва меҳрибон дўстим, Сизни худойи таоло ўз паноҳида

Мария.

moi j'ai déjà expédié le mien. J'ai écrit à ma pauvre mère,¹— деди ва қийшанглаб, сузилиб, товушини пасайтириброқ илова қилди.

— Princesse, il faut que je vous prévienne,— le prince a eu une altercation,— altercation,— une altercation avec Nichel Ivanoff. Il est de très mauvaise humeur, très morose. Soyez prévenue, vous savez...²

— Ah! chère amie,— je vous ai priée de ne jamais me prévenir de l'Humeur dans laquelle se trouve mon père. Je ne me permets pas de le juger, et je ne voudrais pas que les autres le fassent.³— деб жавоб берди княжна Марья.

Княжна соатига қаради-да, клавиқорд чалиши керак бўлган вақтдан беш минут ўтганлигини кўриб, худди қўриқиб кетгандай, истироҳат бўлмасига кириб кетди. Жорий қилинган тартибга кўра, соат ўн икки билан икки орасида князь дам олар, княжна эса клавиқорд чалар эди.

XXIII

Мўйсафид камердинер каттакон кабинетда истироҳат қилиб ётган князнинг хуррагига қулоқ солиб, мудраб ўтирар эди. Ҳовлининг нариги бурчидан, берк эшикларнинг орқасидан Дюссек сонатасининг йигирмалаб қайтарилаётган кийин пассажлари эшитилиб турар эди.

Шу чоғ эшик олдига карета билан бричка келиб тўхтади-да, каретадан князь Андрей тушиб, кичкинагина хотинини ундан тушириб, олдинга ўтқизди. Ясама соч қўйган мўйсафид Тихон официантлар бўлмасининг эшигидан бошини чиқариб қаради-да, князнинг ухлаб ётганлигини секингина айтиб, дарров эшикни ёпди. Тихон, на ўғлининг келиши ва на бошқа ҳеч қандай фавқулодда ҳодиса князь жорий қилган кундалик тартибни бузмаслиги керак эканлигини билар эди. Буни князь Андрей ҳам, афтидан, Тихондек яхши билса керак. У худди «мен кўрганимдан буён отамнинг одати ўзгариптими-йўқми», дегандай соатига қаради-да, ўзгармаганига ишонч ҳосил қилганидан кейин хотинига муружаат қилди.

¹ Вой, сиз хатингизни энди юбораётгисизми? Мен аллақачон юбордим. Мен онам бечорага хат ёздим.

² Княжна, мен сизни огоҳлантириб қўяй, Михаил Ивановични князь сўкиб бердилар. Бугун феъли айниган, қовоғидан қор ёғади. Эҳтиёт бўлинг, биласизми...

³ Оҳ, азиз дўстим. Отам тўғрисида бундай гапларни менга ҳеч гапирманг, деган эдим-ку. Мен у кишига тил теккизмайман ва бошқаларнинг ҳам тил теккизишини истамайман.

— Йигирма минутдан кейин туради. Юр, княжна Марьянинг олдига кирайлик,— деди.

Кичкина княгиня кейинги кунларда семириб кетган бўлса ҳам кўзлари билан майин қора тук босган қисқа ва хандон лаблари гапирганида ҳамон илгаригидай чиройли кутарилар эди.

У теварак-атрофга қараб, худди бал эгасига таҳсин айтаётгандай эрига:

— Mais c'est un palais. Allons, vite, vite!..¹— деди-да, Тихонга, эрига ва кузатиб бораётган официантга қараб табассум қилди:

— C'est Marie qui s'exerce? Allons doucement, il faut la surprendre.²

Князь Андрей унинг кетидан одоб билан ва хомушгина борар эди.

У ўтиб бораётганида қўлини ўпган мўйсафидга қараб:

— Қарибсан, Тихон,— деди.

Клавикорд товуши эшитилаётган уйнинг кираверишида ён томондаги эшикдан оч сариқ сочли чиройликкина бир француз аёл чиқди. M—lle Bourienne хурсандликдан ўзини тамом йўқотиб қўйгандай кўринар эди.

— Ah, quel bonheur pour la princesse,— деди.— Enfin Il faut que je la prévienne.³

— Non, non, de grâce... Vous êtes m—lle Bourienne, je vous connais déjà par l'amitié que vous porte ma belle-soeur,— деди княгиня француз аёл билан ўпишиб.— Elle ne nous attend pas.⁴

Улар қайта-қайта пассаж товуши эшитилаётган истроҳат бўлмасининг эшиги олдига келишди. Князь Андрей худди кўнгилсиз бир нарса кутгандай, тўхтаб афтини буриштирди.

Княгиня ичкарига кирди. Пассаж чала қолди; қичқирик, княжна Марьянинг оғир қадам ташлаши ва ўпишган товушлар эшитилди. Князь Андрей кирганда янгасини тўйидагина кўрган княжна у билан қучоқлашиб, бир-бирини юз-кўзидан ўпишмоқда эди. M—lle Bourienne қўлини юрагига қўйиб, маъсум бир табассум билан буларнинг

¹ Сарой-а, сарой. Қани тезроқ, тезроқ!..

² Марья машқ қилаётгитими? Секин, унга билдирмасдан кирамин.

³ Вой, княжна хўп суюнади-да. Келар экансизлар-а. Княжнага хабар беришим керак экан.

⁴ Йўқ, йўқ, қўйинг... Сиз мамзель Бурьен; биламан қайинсинглимининг ўртоғи бўласиз. Княжна бизни кутмаган экан-да.

ёнида турар, афтидан, ҳозир кулиб юборишга нақадар тайёр бўлса, йиғлашга ҳам шу қадар тайёрдай кўринар эди. Князь Андрей елкасини қисди-да, худди бузиб чалинаётган куйни эшитиб ижирганган музыка ҳаваскоридай, афтини буриштирди. Иккала аёл бир-бирини қўйиб юборди, кейин худди кечикишдан қўрққандай бирдан бир-бирини кучоқлаб яна ўпиша бошлади, яна қўйиб, яна ўпишди ва князь Андрей ҳеч кутмаган бир вақтда иккови ҳам йиғлаб юборди-да, қайтадан ўпиша кетди... M—lle Bourienne ҳам йиғлади. Князь Андрей, афтидан, унғайсизланар эди: лекин иккала аёлга бу йиғи жуда табиий кўринар ва бу кўришув бошқача бўлишини улар ҳеч тасаввур ҳам қилишмас эди.

— Ah! chère!.. Ah! Mari!..— деб иккови барабар куйлишди.— J'ai rêvé cette nuit... Vous ne nous attendiez donc pas?.. Ah Marie, vous avez maigri...—Et vous avez repris¹...

— J'ai tout de suite reconnu madame la princesse.²— деди Бурьен ҳам сўз қотиб.

— Et moi qui ne me doutais pas!..— деди княжна Марья.— Ah, André, je ne vous voyais pas.³

Князь Андрей синглиси билан қўл ўпишиб кўришар экан, унга ҳали ҳам илгаригидай pleurnicheuse⁴ сан-а, деди. Княжна Марья акасига ўғирилди ва шу пайтда жуда чиройли бўлган шахло ва нур сочиб турган кўзлари жиққа ёшга тўлиб, князь Андрейга меҳру муҳаббат ва ҳалимлик билан тикилиб қолди.

Княгиня тинмасдан гапирар эди. Унинг майин қора тук босган қисқа юқори лаби дам-бадам, қип-қизил остки лабининг у ер-бу ерига тегар ва яна юзида табассум пайдо бўлиб, тишлари ярқирар ва кўзлари порлар эди. Княгиня Спасская гора деган жойда бир ҳодиса юз берганини ва оғироеқли бўлгани учун шунда жуда қўрққанини айтиб берди ва шундан кейиноқ ҳамма кийимларини Петербургда қолдирганини, энди бу ерда нима кийишини билмаганини, Андрей буткул ўзгариб кетганлигини, Китти Одинцова бир чолга текканлигини, княжна Марьяга pour tout de don⁵ куёв топилганлиги ва бу ҳақда кейин гаплашмоқчи эканлигини

¹ Вой, азизим... Вой. Марья! Мен сизни туш кўрдим; Бизни кутмаган экансиз-да. Вой, Марья, озиб қолибсиз. Сиз семириб кетибсиз.

² Мен княгиняни дарров танидим,

³ Менинг хаёлимга ҳам келмаган эдики!.. Вой, Андрей, сени кўрмаман.

⁴ Йиғлоқи

⁵ жуда муносиб

айтди. Княжна Марья индамай ҳамон акасига қараб турар ва унинг чиройли кўзларида ҳам меҳру муҳаббат, ҳам маъюслик аломати кўринар эди. Унинг қулоғига янгасининг гапи кирмаётганлиги, ўз ўйи билан машғул эканлиги кўришиб турар эди. Княгиня Петербургдаги сўнгги сайил тўғрисида гапираётган пайтда княжна акасига қараб бир хўрсинди-да:

— André урушга кетишинг аниқми? — деди.

Lise ҳам хўрсинди.

— Ҳатто эртага кетмоқчиман,— деди князь Андрей.

— Il m'abandonne ici, et dieu sait pourquoi, quand il aurait pu avoir de l'avancement...¹

Княжна унинг гапига қулоқ солмасдан ўз ўйи билан янгасига қараб суйкумли кўзи билан унинг қорнига ишора қилди-да:

— Шунақами? — деди.

Княгинянинг чеҳраси ўзгарди. Уф тортди.

— Ҳа, шунақага ўхшайди,— деди княгиня.— Оҳ. Жуда қўрқаман...

Лизанинг устки лаби ёпилди. У юзини қайсинглисининг юзига яқин келтирди-да, тўсатдан йиғлаб юборди.

— Чарчаган, дам олсин,— деди князь Андрей афтини буриштириб.— Шундоқ эмасми, Лиза! Бор, уйингга олиб кир, мен отамнинг олдига кираман. Отам қалай, ҳали ҳам илгаригидайми?

— Ҳа, илгаригидай: билмадим, сенга қанақа кўринар экан,— деди княжна хурсандлик билан.

— Ҳамон ўша муайян соатлар, хиёбонларга чиқиб айланиш, дастгоҳ — шуларми? — деди князь Андрей хиёл табассум қилиб, бу табассум отасини қанчалик яхши кўрса ва ҳурмат қилса ҳам унинг камчиликларини билганлигини кўрсатар эди.

— Ҳа, ўша муайян соатлар, дастгоҳ, бунинг устига, яна математика-ю, менинг геометрия дарсим,— деб хурсандлик билан жавоб берди княжна Марья, худди унинг геометриядан дарс олиш ҳаётининг энг қувончли таассуротларидан бири бўлгандай.

Йигирма минут ўтиб, кекса князнинг уйқудан турадиган вақти бўлганда, Тихон келиб, князь Андрейни отасининг олдига чақирди. Чол, ўғли келиши муносабати билан

¹ Мени бу ерга ташлаб, худо билади, нима учун келяпти, ҳолбуки, кетмиганида баландроқ мартаба олиши мумкин эди.

хундалик тартибдан истисно тарзида, тушлик олдчдан кийинаётган вақтида унга ўз ҳузурига киргани ижозат берган эди. Князь эскичасига кафган кийиб, ясама сочига упа сепиб юрар эди. Князь Андрей отасининг олдига (меҳмонхоналардагидек тажанг ва қовоғи солиқ ҳолда эмас, балки Пьер билан гаплашган вақтдагидек очиқ чехра билан) кирганида чол пардоз қиладиган жойида, сахтиён қопланган кенг креслода пудромант кийиб, Тихонга бошини тутиб ўтирар эди.

— Ҳа! Аскар! Бонапартни ситмоқчимисан? — деди чол ва Тихон ўраётган кокилини силтаб, упа сепилган бошини иргаб қўйди. — Унга қарши ҳеч бўлмаса сен дурустроқ бел боғлагин, йўқса ҳадемай бизни ҳам ўзининг фуқароси қиладиганга ўхшаб қолди. Саломат бўл! — деб князь ўғлига юзини тутди.

Чол тушлик олдидан бўладиган уйқудан сўнг димоғи чоғ эди. (У тушликдан кейинги уйқу кумушу тушликдан олдингиси тилла дер эди.) У осилиб турган қалин қошлари остидан ўғлига хурсандлик билан қиё боқди. Князь Андрей унинг олдига келиб, тутган жойидан ўпди. У отасининг яхши кўрган гапи — ҳозирги замон ҳарбий кишиларини, айниқса Бонапартни мазах қилиб айтган сўзларига жавоб бермади.

Князь Андрей отасининг юзидаги ҳар бир ҳаракатни эҳтиром ва хурсандлик назари билан кузатар экан: — Қалай, саломатмисиз? — деди.

— Фақат аҳмоқ одамлару фосиқ одамлар саломат бўлмайди, мени ўзинг биласан: эртадан кечгача иш билан бандман, ўзимни тийганман, мен саломат бўлмасдан ким саломат бўлсин.

— Худога шукур, — деди князь Андрей кулимсираб.

— Худонинг бунга дахли йўқ. Қани, гапир, — деди чол яна яхши кўрган мавзуйга кўчиб: — стратегия деб аталган янги илмларингга кўра Бонапартга қарши урушишни немислар қалай ўргатишди?

Князь Андрей кулимсиради.

Князь Андрей отасининг камчиликлари уни ҳурмат қилишига ва яхши кўришига сира халал бермаслигини кўрсатадиган бир табассум билан:

— Дарров қийнов-қистовга олманг, отажон, — деди. — Мен ҳали ўрнашганим ҳам йўқ.

Чол кокили қанақа ўрилганлигини билиш учун уни силкитар экан, ўғлининг қўлидан ушлаб:

— Бекор айтибсан, бекор! — деб қичқирди. — Хотинингга уй тайёр. Княжна Марья олиб кириб кўрсатади, бир коп гап ҳам гапиради. Бу хотинларнинг иши. Мен ундан хурсандман. Қани, ўтир, гапир. Михельсон армиясини биламан, Толстой армиясини ҳам... аскарни бир вақтда тушириш... Жанубдаги армия нима қилади? Пруссия, бетарафлик... буни биламан. Австрия-чи? — деб креслодан туриб нари-бери юрди, Тихон эса унинг кетидан югуриб юриб, кийимларини битталаб берар эди. — Швеция-чи? Помераниядан қанақа қилиб ўтади?

Князь Андрей отасининг қаттиқ туриб олганини кўриб аввал истар-истамас, кейин борган сари қизишиб ва сўз орасида, одати бўйича, беихтиёр русчадан французчага ўтиб, булажак уруш ҳаракатларининг амалиёт режасини баён қилди. У Пруссияни бетарафликдан чиқариб урушга тортиш учун тўқсон минг кишидан иборат армия унга қандай таҳдид қилишини, бу қўшиннинг бир қисми Штральзунда швед қўшинларига қандай қўшилишини, икки юз йигирма минг Австрия қўшини юз мингдан иборат Россия қўшини билан биргаликда Италия билан Рейнда қандай ҳаракат қилишини, эллик минг кишидан иборат рус ва эллик минг кишилиқ инглиз қўшини қандай қилиб Неаполга туширилишини ва ҳаммаси бўлиб, беш юз мингдан иборат армия ҳар тарафдан французларга қандай ҳужум қилишини гапириб берди. Кекса князь гўё унинг сўзини эшитмаётгандай, бу гапларга ҳеч эътибор қилмай, ҳамон нари-бери юриб кийинар экан, уч марта унинг сўзини бўлди. Бир марта ўглини тўхтатиб:

— Оқини! оқини! — деб қичқирди.

Бунинг маъноси шу эдики, Тихон унга оқ жилет ўрнига бошқасини берган эди.

У иккинчи марта тўхтатиб:

— Хотининг яқинда туғадими? — деб сўради ва маъқул топмагандай бош чайқаб: — Яхши бўлмапти. Гапиравер, гапиравер, — деди.

Учинчи марта эса чол, князь Андрей сўзини тамом қилаётганида, келишмаган ва гўлдираган товуш билан ашула айтди.

«Malbroug s'en va-t-en guerre. Dieu sait quand reviendra».¹

Князь Андрей табассум қилиб қўя қолди.

¹ «Мальбрук урушга кетибди. Худо билади, қачон қайтади»

— Мен шу план менга маъқул, демоқчи эмасман,— деди ўғли.— Мен сизга фақат бор гапни айтиб бердим. Наполеон аллақачон бундан дурустроқ режа тузиб қўйган.

— Хўп, лекин янги гап гапирмадинг.— Чол ўйла-ниб ўзича бидирлади: — «Dieu sait quand reviendra». Овқатхонага кир.

XXIV

Ясама сочига упа сепилган ва соқол-мўйлови қирилган князь тафинланган соатда овқатхонага чиқди, бу ерда уни келини, княжна Марья, п—lle Бурьен ва ўзининг архитектори кутишар эди. Архитектор ўзининг мавқен эътибори билан жуда кичкина одам бўлганлиги учун бундай шарафга муяссар бўлишни сира умид қилмаган бўлса ҳам князь уни бир жини севиб, ўзи билан бир дастурхонга ўтирган ижозат берган эли. Ҳаётда одамларнинг бойлик ва камбағаллигига жуда қаттиқ эътибор қиладиган, ҳатто губерниянинг катта амалдорларини ҳам дастурхонга камдан-кам йўлатган князь ҳозир бурчакда катак дастурмо-лига мишириб ўтирган Михаил Ивановични дастурхонига йўлатиши билан ҳамма одамлар барабар эканлигини исбот қилар ва қизига Михаил Ивановичнинг икковимиздан ҳеч камлиги йўқ, деб қайта-қайта уқтирган эди. Овқат вақтида князь индамай ўтирган Михаил Ивановичга кўпроқ муро-жаат қилар эди.

Бу ҳовлидаги ҳамма уйлар сингари, каттакон ва ба-ланд овқатхонада князнинг бутун уй ичи ва ҳар қайси стулнинг орқасида турган официантлар унинг чиқишини кутишар эди; салфетка кўтарган бош лакей бошқа лакей-ларга кўз қисиб дам деворий соатга, дам князь чиқадиган эшикка бесаранжом назар ташлаб, овқат анжомларини кўздан кечирар эди. Князь Андрей энди кўраётгани кат-такон зарҳал рамкага солиб осиб қўйилган князь Болконс-кийлар шажарасига қаради. Шажара ўшандай каттакон, рамкага солинган беўхшов сурат (афтидан, хонаки рассом чизган) қаршисида турар, бу сурат тож кийган давлатли князънинг тасвири бўлиб, Рюрик насабидан ва Болконс-кийлар сулоласининг бобоси бўлиши керак эди. Князь Андрей шажарага қарар экан, бош чайқаб ва худди эга-сига бениҳоят ўхшаган суратни кўргандай пиқиллаб кулди.

— Отамнинг иши эканлиги шундай кўриниб турип-ти-я! — деди князь Андрей ёнига келган княжна Марьяга.

Княжна Марья акасига таажжубланиб қаради. У акаси нимага табассум қилганини тушуна олмас эди. Княжна Марья отасининг ҳар бир қилган ишига зўр ҳурмат билан қарар ва уни муҳокама қилишни раво кўрмас эди.

— Ҳар кимнинг бир камчилиги бўлади,— деди князь Андрей давом этиб,— шундай бир ақлу идрокли одам *donner dans ce ridicule*!

Княжна Марья акасининг бундай гапларни айтишга жасорат қилганига тушуна олмай унга эътироз билдирмокчи бўлиб турган эдики, кабинетдан оёқ шарпаси эшитилди: князь ўзининг шошма-шошар рафтори билан худди жўрттага уйдаги вазмин тартибнинг зиддини олгандай, одатдагича тез-тез ва шахдам қадам ташлаб чиқди. Шу пайтда катта соат иккига занг урди ва меҳмонхонадаги бошқа соат ҳам майингина жиринглаб кўйди. Князь тўхтади: қалин, осилиб турган қошлари остидаги тийрак, ўткир ва чақнаб турган кўзлари билан ҳаммани бир-бир кўздан кечириб, ёш княгиняга қараб қолди. Ёш княгиня шу пайт подшо чиққан вақтда сарой аёллари қандай ҳолатга тушса, шундай ҳолатда эди ва чолни кўрганда ҳамма яқин кишиларни қандай салобат босса, уни ҳам шундай салобат босди. Чол княгинянинг бошини силадида, сўнгра кўпол бир ҳаракат билан унинг елкасига қоқди.

— Хурсандман, хурсандман,— деди унинг кўзларига яна ҳам тикилиб, сўнгра чаққонлик билан бориб ўзининг ўрнига ўтирди.— Ўтиринглар! Ўтиринглар! Михаил Иванович, ўтиринг.

Келинига ўзи ёнидан жой кўрсатди. Официант стулни суриб берди.

Чол келинининг тўлишган қоматига қарар экан, деди: — Ўҳў. Шошибсан, яхши бўлмапти.

У одатдагича совуқ, ёқимсиз равишда кўзи билан эмас, фақат оғзи билангина кулди.

— Юриш керак, мумкин қадар кўпроқ юриш керак, — деди.

Кичкина княгиня унинг сўзини ё эшитмадимми, ё ўзини эшитмаганга солдимми. У хижолат тортгандай бўлиб индамасди. Князь ундан отасини сўраганидан кейин княгиня табассум қилиб тилга кирди. Князь ундан таниш-билишларини сўради, княгиня яна ҳам очилиб кетиб, унга таниш-

¹ Шундай майда-чуйда ишлар билан машғул бўлса!

билишларининг саломини айтиб, шаҳар ғийбатларидан сўзлай кетди.

— La comtesse Apraksine, la pauvre, a perdu son mari, et elle a pleuré les larmes de ses yeux,¹— деди княгиня борган сайин очилиб.

Княгиня очилиб гапирган сайин князь унга тобора жиддий назар билан қарар эди: бирдан, худди уни яхши билиб олди, унинг тўғрисида аниқ бир фикрга келгандай, унда юзини ўғирди-да, Михаил Ивановичга мурожаат қилди.

— Хўш, Михаил Иванович, Буонапартнинг аҳволи танг бўладиганга ўхшайди-ку, князь Андрейнинг (у ҳамма вақт ўғлини шундай деб атаб эди) айтишига қараганда, унга қарши жуда катта куч тўпланаётган эмиш. Биз икковимиз уни қўлидан ҳеч иш келмайдиган одам деб ўтирибмиз-а.

Буонапарт тўғрисида иккови қачон бунақа гаплар гапиришганини мутлақо билмаган, лекин князь ҳозир яхши кўрган мавзуида гап бошлаш учунгина бу гапни айтганини фаҳмлаган Михаил Иванович бунинг оқибати нима бўлишини билмай ҳайрон бўлиб, ёш князга қаради.

— Бу киши жуда моҳир тактикачилардан бўлади! — деди князь ўғлига архитекторни кўрсатиб.

Гап яна уруш, Буонапарт, ҳозирги генераллар ва давлат арбоблари тўғрисида кетди. Кекса князь ҳозирги арбобларни уруш ва давлат ишининг энг оддий масалаларига ҳам фаҳми етмайдиган болалар, Буонапартни эса Потемкин билан Суворовдай кушандалари бўлмагани учунгина муваффақият қозонган анчайин бир француз деган фикрда эди: у ҳатто Европада ҳеч қандай сиёсий қийинчилик ҳам, уруш ҳам йўқ, фақат нотайин бир қўғирчоқбозлик борки, ҳозирги одамлар ўзларини худди катта бир иш қилаётгандай кўрсатиб, шу қўғирчоқбозлик билан машғул бўлиб ўтирипти, деган фикрда эди. Князь Андрей отасининг ҳозирги замон одамларини мазах қилиб айтган гапларига очиқ чеҳра билан бардош қилар, зоҳиран хурсандлик билан уни гапга солар ва сўзига қулоқ берар эди.

— Бурунги замонда бўлиб ўтган ҳамма нарса яхшига ўхшаб кўринади, — деди князь Андрей, — ўша Суворов ҳам Моро қўйган тузоққа тушиб, ундан чиқа олмаган эмасми?

¹ Бечора графиня Апраксина эридан айрилди. Бечорагина, қон йиғлади.

— Буни сенга ким айтди? Ким айтди? — деди чол қичқириб. — Суворов-а! — деб қўлидаги тарелкани улоқтириб юборган эди, Тихон абжирлик қилиб ялиб олди, — Суворов-а... ўйлаб гапиринг, князь Андрей. Икки киши: Фридриху Суворов... Моро эмиш... Суворовни ўз ҳолига қўйганда, Морони асир олар эди, Суворовга хофс-кригс-вурст-шнапс-ратлар халал берди. Шўрлик. Мана, борсаларинг бу ховс-кригс-вурст ратларни кўрасизлар. Буларни Суворов эплай олмайди-ю, Михаил Кутузов эплайдими? Йўқ, азизим, — деди чол давом этиб, — сизлар бу генералларинг билан Бонапартга қарши уруша олмайсизлар. Французларни кўлга олиш керакки, ўзининг гўштини ўзи есин. Немис Паленний Нью-Йоркка, Америкага, француз Морони олиб келгани юборибдилар, — деди чол шу йил Морога рус армиясига хизматга кириш хусусида қилинган таклифга ишора қилиб. — Ғалати ишлар. Нима, Потёмкинлар, Суворовлар, Орловлар немисмиди? Йўқ, биродар ё ҳаммаларинг жинни бўлибсизлар, ё менинг миям айнипти. Майли, худо сизларга ёр бўлсин! У ёғини кўрамиз. Буларча Бонапарт буюк саркарда эмиш. Ҳм...

— Ҳамма амру фармонлар тўғри деяганим йўқ, — деди князь Андрей, — фақат мен Бонапарт тўғрисида нега бундоқ фикрда эканлигингизга тушуна олмаётибман. Майли, кулсангиз кулингу, лекин ҳар қалай Бонапарт буюк саркарда.

— Михаил Иванович! — деб қичқирди чол, булар ўз гапи билан овори бўлиб, мени унутди, деб ўйлаган архитекторга қараб. — Мен сизга Бонапарт буюк тактикачи демаганимдими? Мана, у ҳам шуни айтаётипти.

— Ҳа, айтган эдингиз, тақсир! — деб жавоб берди архитектор. Князь яна зўрма-зўраки кулиб қўйди.

— Бонапарт оналзи бахтли бўлиб туғилган. Унинг солдатлари ажойиб солдатлар. Даставвал немисларга ҳужум қилди. Немисларни фақат эринганлар урмаган, холос. Немислар дунё яратилгандан бери калтак ейди. Улар ҳеч кимни урган эмас. Фақат бир-бирини урган. Бонапарт мана шуларни енгиб ном чиқарди.

Князь ўз фикрича, Бонапартнинг ҳамма урушлардагина эмас, ҳатто давлат ишларида ҳам йўл қўйган барча хатоларини бирма-бир таҳлил қила кетди. Ўғли унинг сўзларига эътироз билдирмаса ҳам, лекин қандай далил келтирилмасин, отасидек ўз фикридан қайтмаслиги кўриниб турар эди. Князь Андрей отасининг сўзларига эътироз билди-

ришдан ўзини тийиб қулоқ солар ва бу чол қишлоқдан ҳеч қаёққа чиқмагани ҳолда сўнгги йилларда Европада бўлган бутун ҳарбий, сиёсий вазиятларнинг ипидан-игнасигача билишига ва бу ҳақда бундай муҳокама юргизишига ҳайрон қолар эди.

— Сен мени чол, ҳақиқий аҳволни тушунмайди, деб ўйлайсанми? — деб хотима қилди князь.— Бу тўғрида ўйлайвериб жонимда жон қолган эмас. Кечалари ухлаб-майман. Қани, сенинг ўша буюк саркарданг, қаерда ўзини кўрсагипти?

— Бу жуда узоқ гап,— деди ўгли.

— Бор ўша Буонапартингнинг олдида. М—*Le Bourgeois, voilà encore un admirateur de votre goujat d'empereur*,¹— деб қичқирди соф француз тилида.

— *Vous savez, que je ne suis pas bonapartiste, mon prince.*²

— «*Dieu sait quand reviendra*»³...— деб князь келишмаган товуш билан ашула айтди ва сохта табассум қилиб ўрнидан турди.

Кичкина княгиня баҳсу мунозара бошлангандан то тушлик тамом бўлгунча қути ўчиб, гоҳ княжнага, гоҳ қайнатасига қараб жим ўтирди. Столдан турилгандан кейин у қайсинглисининг қулидан ушлаб, уни бошқа уйга бошлади.

— *Comme c'est un homme d'esprit votre père,*— *c'est à cause de cela peut-être qu'il me fait peur.*⁴ — деди.

— Оҳ, жуда яхши одам! — деди княжна.

XXV

Князь Андрей эртасига кечқуруй кетадиган эди. Қари князь кундалик одатини тарк этмай, тушликдан кейин ўз уйига кириб кетди. Кичкина княгиня қайсинглисининг олдида эди. Князь Андрей эполетсиз сюртугини кийиб камердинери билан бирликда ўз бўлмасида йўл хозирлигини кўра бошлади. У олиб кетадиган нарсаларини кўздан кечириб, коляскага жойлашни буюрди. Уйда фақат

¹ Мамзель Бурьен, мана безот императорингизнинг яна бир муриди.

² Биласиз-ку, князь, мен Бонапарт тарафдори эмасман.

³ «Қачон қайтишини худо билади»...

⁴ Отангиз мунча ҳам дошишманд эканлар. Эҳтимол шунинг учун ҳам мени салобатлари босди...

князь Андрей ҳамма вақт ўзи билан олиб юрадиган нарсаларигина: қутича, озиқ-овқат солинадиган кумуш сандиқча, иккита туркча тўппонча, отаси Очаков ёнидан совға қилиб келтирилган қилич қолди. Бу сафар нарсаларини князь Андрей ҳамма вақт эҳтиёт қилар, озода сақлар, мовут илофларга солиб, нозик тасмалар билан боғлаб қўяр эди.

Бирон ёққа кетилаётгани ва ҳаётда бирон ўзгариш бўлган вақтда ўз қилмишларини ўйлаб кўриш қобилиятига эга бўлган кишилар одатан жиддий фикр ва мулоҳазалар қилади... Бундай пайтларда ўтган нарсалар хотирдан кечирилади ва келажак ишларнинг режаси тузилади. Князь Андрейнинг чеҳраси ўйчан ва мулоғим эди. У қўлини орқасига қилиб, олға қараганича, тез-тез уйнинг у бурчидан-бу бурчига юрар ва ўйчан бош чайқар эди. Урушга боришдан қўрқармиди, хотинини ташлаб кетаётганига хафамиди ёки ҳар иккиси ҳам бир бўлдим — ишқилиб, князь Андрей шу аҳволда бировга кўрингиси келмади шекилли, даҳлиздан оёқ шарпасини эшитиб, дарров қўлларини туширди-да, гўё қутичанинг жилдини боғлаётган бўлиб, стол ёнида тўхтади ва одатдагича осойишта, қандай кайфиятда эканлигини билиб бўлмайдиган қиёфага кирди. Даҳлиздан оғир қадам ташлаб келаётган княжна Марья эди.

— Жўнамоқчи эмишсан, — деди княжна ҳансираб (афтидан, у югуриб келган эди), — сен билан холи гаплашадиган гапларим бор эди. Худо биледи, яна қачон кўришамиз. Менинг келганимга хафа бўлмадингми? Сен жуда ўзгариб кетибсан, Андрюша, — деди княжна худди ўзининг саволига изоҳ бергандай.

У «Андрюша», деганида кулимсираб қўйди. Афтидан, княжнанинг олдида турган шу жиддий ва чиройли йигит болалигида бирга ўсгани ўша ориқ, шўх бола Андрюша эканлигига ўзи ҳам ҳайрон эди.

Князь Андрей унинг саволларига фақат табассум билан жавоб берар экан:

— Lise қани? — деб сўради.

— Лиза жуда чарчаб, менинг уйимдаги диванда ухлаб қолди. Оҳ, André! Quel trésor de femme vous avez,¹ — деди княжна акасининг рўпарасидаги диванга ўтириб. — Хо-

¹ Андрей! Хотининг мунча ҳам одамнинг жони бўлмаса,

гининг ҳали тамом ёш бола, суюмли, қувноқ бир бола. Мен уни жуда яхши кўриб қолдим.

Князь Андрей индамади, лекин княжна унинг юзида пайдо бўлган киноя ва нафратомуз бир ифодани пайқади.

— Анчайин камчиликларга эътибор қилмаслик керак. Камчилик ҳар кимда ҳам бўлади, Андрей. Унинг киборлар доирасида тарбия топиб ўганини эсингдан чиқарма. Уядан кейин унинг ҳозирги аҳволи унча ҳам яхши эмас. Ҳар кимнинг ҳолига қараб иш тутиш керак. Tout comprendre, c'est tout pardonner¹. Ўзинг ўйлаб кўр, у бечорага қийин эмасми: ўрганиб қолган ҳаётини ташлаб бу ерга келган бўлса, яна бунинг устига сен кетиб қолсангу оғирроқ ҳолда ўзи якка қишлоқда қолса? Бу албатта жуда оғир-да.

Князь Андрей синглисига қараб кулимсиради, бу кулимсираш ҳамгап бўлиб турган кишисининг кўнглидаги ҳамма гапни билиб турган кишяларнинг кулимсирашига ўхшар эди.

— Мана сен ҳам қишлоқда турибсан, қишлоқ ҳаётини оғир деб билмайсан-ку, — деди князь Андрей.

— Мени қўявер. Менинг тўғримда гапириб нима қиласан? Мен бошқача ҳаётни хоҳламайман, хоҳлай олмайман ҳам, чунки бошқача ҳеч қандай ҳаётни кўрган эмасман. Ўзинг ўйлаб кўр, André, ёш ва киборлар доирасида ўсган жувон айни гул-гул очилган вақтини қишлоқда ўзи якка ўтказса; ўзи якка, чунки отам ҳамма вақт банд, мен бўлсам... Мени ўзинг биласан... яхши суҳбатларга ўрганиб қолган жувон учун мендай ғарибу дилхастанинг суҳбати нақадар кўнгилсиз. M—lle Bourienne ёлғиз...

— Уша Bourienne ларинг менга сира ҳам ёқмайди, — деди князь Андрей.

— Йўғ-е, ундоқ дема! У жуда суюмли ва оккўнгил, ҳаммадан ҳам кўра мўнгли қиз. Унинг ҳеч кими йўқ. Ростини айтсам, унинг менга кераклиги йўқгина эмас, унинг шу ерда туриши малол келади. Ўзинг биласанки, мен илгаридан ёввойи эдим, ҳозир эса ундан ҳам баттарман. Мен ёлғизликни яхши кўраман... Mon père² уни жуда яхши кўрадилар. Отам m—lle Бурьен билан Михаил Иванович иккаласига ҳамма вақт яхши гапириб меҳрибончилик қиладилар, чунки икковига ҳам ўзлари лутфу марҳамат

¹ Ҳамма нарсага ақли етадиган киши ҳамма нарсани кечиради

² Отам.

кўрсатганлар; Стерн айтгандек, «Биз одамларнинг уларнинг бизга қилган яхшиликларидан кўра ўзимизнинг уларга қилган яхшиликларимиз учун кўпроқ яхши кўраимиз». Моп рёге бу егим қизни sur le pavé¹ топиб олганлар, ўзи жуда яхши қиз, топ рёге унинг китоб ўқишини яхши кўрадилар. У кечалари дадамизга китоб ўқиб беради. Китобни жуда ҳам яхши ўқийди.

— Ростини айтганда, Marie, отамнинг феъллари баъзан сенга малол келар дейман! — деди князь Андрей тўсагдан.

Княжна Марья аввал ҳайрон бўлди, кейин бу саволдан кўрқиб кетди.

— Менгами?.. Менгами?! Менга малол келадими?! — деди у.

— У ҳамма вақт тўнг эди, энди, назаримда, бадфеъл бўлиб бораётипти, — деди князь Андрей. У жўртгага отаси ҳақида бундай ножаъ гапни тап тортмай айтиб, синглисини гэнгитмоқчи ёки уни синаб кўрмоқчи бўлди шекилли.

— Сен ҳар жиқатдан яхшисан, André, лекин баъзан андиша қилмай гапирасан, — деди княжна сўз мавзундан кўра кўпроқ ўз фикрини кузатиб, — бу катта гуноҳ. Наники ота тўғрисида бир нима дейиш жонз бўлса? Жоиз бўлганда ҳам топ рёге дек киши vénération² дан бошқа қандай ҳис туғдириши мумкин! Мен отам билан бирга туришимдан жуда рози ва хушбахтман. Сизларнинг ҳам мендай хушбахт бўлишларингни хоҳлар эдим.

Акаси унинг сўзларига ишонмагандай бош чайқади.

— Мен сенга ростини айтсам, André, менга фақат бир нарса оғир, у ҳам бўлса отамнинг дин тўғрисидаги фикрлари. Шундай ақлли одам очиқ-ойдин кўришиб турган нарсани кўрмаганлигига ва шундай гумроҳликка тушганлигига тушуна олмайман. Менинг бирдан-бир бахтсизлигим мана шундан иборат. Лекин кейинги вақтларда бунинг бир ҳақар эпақага келаётганлигини кўраётиман. Кейинги вақтларда у динни унча масхара ҳам қилмайдиган бўлди, у ҳатто бир монах билан узоқ суҳбатлашди.

— Лекин, дўстим, монах икковларинг бекорга уриниб юрган бўлмасаларинг деб кўрқаман, — деди князь Андрей масхараомуз кулиб, лекин мулоҳимлик билан.

¹ Кўчдан,
² Ҳақиром

— Ah, mon ami¹, мен фақат худога сиғинаману унинг марҳаматидан умид қиламан, André,— деди бирпасгина жим қолгандан сўнг зўрға журъат қилиб,— менинг сендан катта бир илтимосим бор.

— Нима экан, дўстим?

— Йўқ демасликка сўз берсанг айтаман. Бунинг сенга ҳеч қийинлиги ҳам йўқ, зиёни ҳам тегмайди. Шу билан сен менга таскин берасан, холос. Сўз бер, Андрюша,— деди княжна қўлини ридикюлига тиқиб. У ридикюлида бир нарсани ушлаб турар, бу нарсани то акасидан сўз олмагунча кўрсатмайдиган ва илтимоси ҳам фақат шунга боғлиқдай кўринар эди.

У акасига мўнғайиб қараб турарди.

Князь Андрей унинг нима демоқчи эканлигини пайқагандай:

— Менинг учун қийин бўлган тақдирда ҳам...— деди Андрей.

— Нима десанг деявер! Mon père га ўхшаганлигингни биламан. Нима десанг деявер, лекин менинг учун шу ишни қил. Йўқ, демагин. Буни отамнинг оталари — бобомиз ҳамма урушларда тақиб юрганлар...— У ридикюлида ушлаб турган нарсасини ҳануз чиқариб кўрсатмас эди.— Йўқ демайсан-а?

— Албатта. Нима ўзи?

— André, бўйнингга санам тақиб, сенга оқ йўл тилайман, буни бўйнингдан ҳеч қачон олмасликка сўз бер... Сўз берасанми?

— Агар санамнинг икки пуд келиб бўйнимни узгидай бўлмаса... Сенинг кўнглинг учун...— деди князь Андрей, лекин бу ҳазилидан синглисининг таъби олинганлигини пайқаб, бу гапни айтганига дарҳол пушаймон бўлди,— жуда яхши, дўстим, жуда хурсанд бўламан,— деди.

— Сен бунга ишонмасанг ҳам у сени ҳар балою қазодан омон сақлайди, ўзингга келтиради, чунки киши фақат шундан тасалли топади,— деди княжна ҳаяжондан овози титраб; у акасининг рўпарасида майда кумуш занжирли юмалоқ қора санамни тантанали равишда тутиб турар эди.

У чўқинди, санамни ўпди ва Андрейга узатди.

— Мана, André, менинг учун...

Унинг шаҳло кўзларида меҳрибонлик ва маъюслик

¹ Оҳ, дўстим.

нури порлади. Бу кўзлар унинг заҳил ва озгин юзини ёри-тиб, гўзаллаштириб юборди. Акаси унинг қўлидан санамни олмоқчи бўлган эди, княжна уни тўхтатди. Князь Андрей унинг нима учун тўхтатганлигини дарров билиб, чуқинди ва санамни ўпди. Шу топда унинг юзида ҳам ҳалимлик (унинг кўнгли юмшаб кетган эди), ҳам кулги аломати бор эди.

— Мерси, mon ami!¹

Княжна унинг пешонасидан ўпиб яна диванга ўтирди. Иккови ҳам жим қолди.

— Яна айтаман, бурунгидек меҳрибон ва олиҳиммат бўлгин, André. Lisera қаттиққўллик қилмагин, деб гап бошлади.— У, ниҳоятда дилбар ва меҳрибон хотин, унга ҳозир жуда қийин.

— Мен ҳам хотинимнинг бирон иши менга ёқмайди ёки ундан норозиман, деганим йўқ эди шекилли сенга. Нега бу гапларни гапираётибсан, Маша?

Княжна Марья изза тортгандай қип-қизардию жим қолди.

— Мен сенга ҳеч нарса деганим йўқ эди, аммо сенга аллақачон *гапиришинпти*. Буниси менга алам қилади.

Княжна Марьянинг пешонаси, бўйни ва икки юзи ловиллаб кетди. У нимадир демоқчи бўлдию айта олмади. Акаси билдики, кичкина княгиня тушликдан кейин йиғлаган, эсон-омон кўз ёра олармикинман, қўрқаман, деган ва толедан, қайнатасидан ва эридан шикоят қилган, йиғлаб ухлаб қолган. Князь Андрейнинг синглисига раҳми келди.

— Шунга билиб қўйгинки, Маша, мен хотинимдан норози бўладиган жойим ҳам йўқ, норози бўлган ҳам эмасман ва ҳеч қачон унга пушаймон бўладиган гап ҳам гапирган эмасман; мен қандай шароитда бўлмайин, ҳамма вақт муносабатим шундай бўлади. Аммо-лекин сен ҳақиқатни билмоқчи бўлсанг... Агар мендан бахтлимсан, деб сўрасанг, йўқ, дер эдим... У хушбахтми? Йўқ, у ҳам хушбахт эмас. Нима учун шундай? Ўзим ҳам билмайман...

У шу гапларни айтиб ўрнидан турди, синглисининг қўлига келди-да, энгашиб унинг пешонасидан ўпди. Унинг чиройли кўзлари чуқур маъно, меҳрибонлик нфода этиб, одатдан ташқари порлаб кетди, бироқ у синглисига эмас,

¹ Ташаккур, дўстим.

унинг боши устидан қия турган эшикдан қоронғиликка қарар эди.

— Юр, Лизанинг олдига кирайлик, хайрлашмоқчи-ман ё сен бориб уни уйғотиб тур, мен ҳозир кираман. Петрушка! — деди у камердинерни чақириб,— бу ёққа кел, буларни йиғиштир. Мана буни ўтирадиган жойга қўй, бунисини ўнг томонга.

Княжна Марья ўрнидан қўзғалиб, эшикка томон бора туриб тўхтади.

— André, si vous avez la foi, vous vous seriez adressé à dieu, pour qu'il vous donne l'amour que vous ne sentez pas et votre prière aurait été exaucée.¹

— Наинки гап фақат шунда бўлса! — деди князь Андрей.— Бор Маша, мен ҳозир кираман.

Князь Андрей синглисининг бўлмасига кетаётиб, йўлда икки иморатни бир-бирига қўшган каттакон йўлакда мулоимгина табассум қилиб турган m—lle Bourienne ни учратди. У шу бугуннинг ўзида уни хилват йўлакларда ниҳоят хурсанд ва илжайиб турган ҳолда учинчи марта учратиши эди.

У негадир қизариб, ерга қараб:

— Ah! je vous egouais chez vous²,— деди.

Князь Андрей унга тик қаради. Князь Андрейнинг юзида тўсатдан ғазаб аломати пайдо бўлди. У m—lle Бурьенга ҳеч нарса демади-ю, унинг кўзига қарамай, пешонаси билан сочига шундай таҳқиромуз назар ташладики, m—lle Бурьен қизарганича ҳеч нарса демасдан бурилиб кетди. Князь Андрей синглисининг бўлмасига яқин келганда княгиня аллақачон уйғонган, унинг қувноқлик билан кетма-кет гапирётган овози очиқ эшикдан эшитилиб турар эди. У худди узоқ вақт гапирмагану энди шунинг ҳиссасини чиқараётгандай жаврамоқда эди.

— Non, mais figurez-vous, la vieille comtesse Zouboff avec de fausses boucles et la bouche pleine de fausses dents, comme si elle voulait défier les années...³ Ха, ха... ха, Marie!

¹ Андрей, агар сен худога нишонсанг эди, худога ёлвориб, менга муҳаббат ато қилсин, деб сўрар эдинг ва худо сенинг оҳингни эшитар эди.

² Вой, мен сизни ўз уйингизда деб ўйловдим.

³ Йўқ, кўз олдингизга келтиринг, улама соч, ясама тиш қўйган қари графиня Зубова ёшига ярашмаган ишни қилиб...

Князь Андрей графиня Зубова тўғрисидаги шу гапни, шу кулгини бошқа одамлар олдида хотинидан бирон беш марта эшитган эди. У секин бўлмага кирди. Лўппи, икки юзи қиш-қизил княгиня, қўлида иш, креслода ўтириб, Петербург хотираларини ва ҳатто Петербург ибораларини ишга солиб тинмай жаврар эди. Князь Андрей унинг олди-га келиб бошини силади-да, йўл ҳордиғи чиқдим, деб сўради. Княгиня унга жавоб берди-ю, яна ўша гапни давом эттирди.

Олти отлиқ коляска кўча эшиги олдида турар эди. Куз палласи, ташқари қоронғи эди. Кучер колясканинг дишло-сини ҳам кўра олмас эди. Эшик олдида фонус кўтарган ки-шилар ивирсиб юрар эди. Каттакон иморатнинг деразалари чароғон эди. Ёш князь билан хайрлашгани келган хизмат-корлар даҳлизда уймалашган, залда бутун хонадон: Ми-хаил Иванович, m—lle Bougienne княжна Марья ва княги-нялар туришар эди. Князь Андрейни танҳо хайрлашгани отаси чақиртирган экан, ҳамма уларнинг чиқишини ку-тар эди.

Князь Андрей кабинетга кирганда кекса князь чоллар тақадиган кўзойнак тақиб, ўғлидан бошқани қабул қил-ганида киймайдиган оқ авра тўн кийиб ёзув столи ёнида ўтирар эди. У қайрилиб қаради.

— Жўнаётисанми? — деди-да, яна ёзаверди.

— Хайрлашгани келдим.

— Уп,— деди чол юзини тутиб,— офарин, офарин!

— Нима хизматим учун офарин деяпсиз?

— Фурсатни бекорга ўтказмаганинг, хотинингнинг пин-жигга кириб ўтирмаганинг учун. Ҳаммадан бурун хизмат бурчини адо қилмоқ керак. Офарин, офарин! — Чол перо-сини чириллатиб, сиёҳ сачратиб яна хат ёзишда давом этди. — Агар бирон гапинг бўлса айт. Кўзим хатда бўлса ҳам қуло-гим сенда,— деб қўшимча қилди.

— Хотиним тўғрисида... Уни сизга ташлаб кетаёт-ганимдан хижолатдаман...

— Бошқа гапинг бор шекилли? Айтмоқчи бўлган га-пингни гапир!

— У кўз ёрадиган бўлганда Москвадан доя олиб кел-гани одам юборсангиз... Туғадиган вақтида доя шу ерда бўлиши керак.

Кекса князь хат ёзишдан тўхтаб, ўғлининг нима деяёт-ганини тушунмагандай, унинг кўзларига тикилди.

— Биламанки, табиатнинг ўзи ёрдам бермаса, ёрдам

бериш бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди, — деди князь Андрей уялгандай. — Дуруст миллион кишидан бир киши сиҳат-саломат қутула олмаслиги мумкин, лекин бу биз икковимизнинг кўнглимиздан ўтган гап. Одамлар унга алланималар дейишипти, у туш кўрипти, шундан қўрқади.

Кекса князь ёзишда давом этиб:

— Ҳм... ҳм... Айтганингни қиламан, — деди.

Чол хатга қўл қўйди-да, тўсатдан ўғлига юзланиб, кулиб юборди.

— Ташвишга қолдингми-а?

— Нима ташвиш, отажон?

— Хотин! — деди кекса князь маъноли қилиб.

— Тушуна олмаяпман, — деди князь Андрей.

— Қандоқ қиласан, — деди князь, — хотин зоти ҳаммаси шунақа бўлади, олганим-олмаганим деёлмайсан.

Кўрқма, ҳеч кимга айтмайман, сен ўзинг биласан.

Чол озғин қўллари билан ўғлининг қўлини ушлаб силкиб қўйди ва унинг юзига худди ўта кўрадигандай ўткир кўзлари билан тўғри қаради-да, яна одатдагича сохта қаҳқаҳа урди.

Князь Андрей уф тортди ва шу уф тортиши билан отаси кўнглидагини билганини эътироф қилди. Чол хатларни буклаб, конвертларга солди ва ўзига хос эпчиллик билан сурғучлаб муҳр боса бошлади.

— Илож қанча? Чиройли! Ҳамма айтганини қиламан. Хотиржам бўл, — деди чол хатларга муҳр босаётиб.

Андрей жим қолди. Отаси кўнглидагини билганлиги унга ҳам ёқар, ҳам ёқмас эди. Чол ўрнидан туриб, хатни ўғлига берди.

— Менга қара, — деди у, — хотининг тўғрисида ташвиш тортма: қўлимдан нима келса, шуни қиламан. Энди менга қулоқ сол: бу хатни Михаил Илларионовичга бер. Мен унга сени яхши ўринга қўйишини ва адъютантликда узоқ тутиб турмаслигини сўраб ёздим. Адъютантлик бўлмагур иш! Сен унга айт, мен уни эсимдан чиқарганим йўқ, яхши кўраман. У сени қандоқ қабул қилганлиги тўғрисида менга хат ёз. Агар яхши бўлса хизмат қил. Николай Андреевич Болконскийнинг ўғли ҳар қанақа одамнинг кўзига қараб хизмат қилавермайди. Хўп, энди бери кел.

Чол шу қадар тез гапирар эдики, сўзларни чала-чулпа айтар, лекин ўғли ўрганиб қолганлиги учун тушунаверар эди. У ўғлини баланд стол ёнига олиб келди, столнинг

қопқоғини очиб, қутисидан йирик-йирик ҳарфлар билан зич қилиб ёзилган дафтарни олди.

— Мен сендан илгарироқ ўлсам керак. Билиб қўй, мана шу менинг хотираларим, мен ўлгандан кейин буларни подшога бериш керак. Мана бу ерда акция билан хат бор: бу Суворов жангларининг тарихини ёзган кишига мукофот. Академияга юбориш керак. Мана бу менинг ёзувларим, мен ўлгандан кейин ўқигин, фойдаси тегади.

Андрей отасига «узоқ умр кўрасиз», демади, чунки буни айтишнинг ҳожати йўқ эканлигини билар эди.

— Ҳамма айтганларингизни бажо келтираман, отажон,— деди.

— Хўп, энди хайр! — деди чол ўғлига қўлини ўпгани тутиб, сўнгра уни қучоқлади.— Шуни эсингдан чиқарма, князь Андрей: агар сен жангда ҳалок бўлсанг, мўйсафид отанг қайғуга қолади...— У тўсатдан жим қолди-ю, бирдан шовқин солиб давом этди: — Аммо Николай Болконскийнинг ўғлига номуносиб бирон иш қилсанг, мўйсафид отанг уятидан ўлади! — деб қичқирди.

— Бу гапни айтмасангиз ҳам бўлар эди, отажон,— деди князь Андрей кулимсираб.

Чол индамади.

— Мен сиздан тағин бир нарсани илтимос қилмоқчи эдим,— деди князь Андрей,— агар мен жангда ҳалок бўлсаму хотиним ўғил туғса, ўғлимни ўзингиздан узоқлаштирманг, кеча айтганимдек, ўзингиз тарбия қилинг...
Илтимосим шу.

— Хотинингга бермайми? — деди чол ва кулди.

Ота-бола бир-бирига рўнара бўлиб жим турар эди. Чолнинг ўйнаб турган кўзлари ўғлига тикилган эди. Кекса князнинг ўпкаси тўлди.

— Хайрлашиб бўлдик... бор! — деди чол бирдаи, сўнгра кабинетининг эшигини очиб ғазаб билан қичқирди:— Бор!

Княгиня билан княжна князь Андрейни ва оқ авра тўн кийган, нариксиз, чоллар тақадиган кўзойнак таққан қари князнинг эшикдан бошinni чиқариб бақирганини кўриб:

— Нима бўлди? — деб сўрашди.

Князь Андрей уф тортди-ю, жавоб бермади.

— Хўш,— деди хотинига қараб.

Бу «хўш» совуқ истехзодай бўлиб, худди «энди навбат сизларга» дегандай туюлар эди.

Кичкина княгиня ранги оқариб, эрига ваҳима билан қараб:

— *André, déjà!*¹ — деди.

У хотинини қучоқлади. Княгиня қичқириб юборди-ю, ҳушидан кетиб, ўзини унинг елкасига ташлади.

У хотинини елкасидан секин туширди-да, юзига қараб уни эҳтиёт билан креслога ўтқазди.

— *Adieu, Marie!*², — деди синглисига секин ва қўл ўпишди-да, жадаллаганича уйдан чиқиб кетди.

Княгиня креслода ётар, ш—lle Бурьен унинг чаккасини уқалар эди. Княжна Марья шаҳло кўзлари йиғидан қизарган ҳолда янгасини суяб турар ва князь Андрей чиқиб кетган эшикка қараб, уни дуо қилар эди. Кабинетдан чолнинг дам-бадам қаттиқ бурун қоққани эшитилар эди. Князь Андрей чиқиб кетиши билан кабинетнинг эшиги тезгина очилиб, ундан оқ авра тун кийган чол кўринди.

— Кетдими? Ҳа, яхши бўлипти, — деб чол ҳушсиз ётган келинига қовоғини солиб қаради-да, таънаомуз бош чайқаб эшикни тақ этиб ёпди.

¹ Андрей, шу кетаётганингни?

² Хайр, Маша.

ИККИНЧИ БУЛИМ

I

1805 йилнинг октябрида рус қўшинлари Австрия эрцгерцоглигининг шаҳар ва қишлоқларини ишғол қилар ва Россиядан келиб турган янги полклар аҳолига ортяқча ташвиш бўлиб, Браунау қалъаси атрофига ўрнашган эди. Браунауда бош қўмондон Кутузовнинг бош штаби жойлашган эди.

1805 йилнинг 11 октябрида Браунауга яқиндагина келган пиёда аскарлар полкидан бири бош қўмондоннинг кўригига маҳтал бўлиб, шаҳардан ярим мил нарида турар эди. Гарчи бу ерлар ва бу ернинг шароити Россияга ўхшамаса ҳам (мевазор боғлар, гиштли деворлар, черепица ёпилган томлар, узоқда кўриниб турган тоғлар, рус бўлмаган ва солдатларга мароқ билан қарайдиган аҳоли), бу полк айнан Россиянинг ичкарасида кўриқка тайёрланаётган полкка ўхшар эди.

Полк охириги манзилдалик вақтида, кечқурун бош қўмондон полкни походда кўриқдан ўтказиши ҳақида буйруқ келди. Гарчи полк командири буйруққа яхши тушунмаган, буйруқни қандай тушуниш керак: поход формасидами ё парад формасидами, деган савол туғилган бўлса ҳам батальон командирлари кенгашида «айтгандан зиёда қилиш ҳеч қачон зарар қилмайди» деган мулоҳаза билан полкни парад формасида кўрсатишга қарор қилинди. Ўттиз чақирим йўл босган солдатлар кечаси билан киприк қоқмай кийимларининг у ёқ-бу ёғини тикардилар, тозалардилар; адъютантлар билан рота командирлари эса ҳисоб-китоб қилдилар; йўлда олдинма-кетин чўзилиб, тартибсиз бир оломондай бўлган бу полк эрталаб ҳар бири

Ўз ўрнини биладиган ва ҳар қайсисининг тугмасидан тортиб камаригача тоза ва ярқираб турган 2000 кишилиқ мунтазам, тартибли аскар бўлиб қолди. Буларнинг фақат сиртқи кўринишигина жойида эмас, ҳатто агар бош қўмондон уларнинг мундирларини ечиб кўрган тақдирда ҳам ҳар бирининг устида қоидага мувофиқ, оппоқ кўйлак ва ҳар бирининг сафар халтасида солдатга керак бўладиган ҳамма зарур «майда-чуйда»ларни кўрар эди. Фақат бир нарса тўғрисида ҳеч ким хотиржам бўла олмас эди, у ҳам бўлса оёқ кийими масаласи эди. Солдатларнинг ярмидан кўпининг этиклари йиртилган эди. Лекин бу камчилик полк командирининг айби билан эмас эди, чунки унинг қайта-қайта талаб қилишига қарамай Австрия маъмурлари оёқ кийими бермади, полк эса минг чақиримдан ортиқ йўл босган эди.

Полк командири ёши қайтган, тетик, қошлари ва бакенбардлари мош-гуруч, тўладан келган ва юм-юмалоқ бир генерал эди. Унинг эғнида янгигина тикилган, қатлари яхши ўтирган мундир бўлиб, зарҳал эполетлари унинг бақувват елкаларини юқорига кўтариб тургандай кўринар эди. У ҳаётнинг энг дабдабали ишларидан бирини хурсандлик билан қилаётган кишига ўхшар эди. У саф тортиб турган аскарлар олдида нари-бери юрар ва ўзини ёш олиб ҳар қадам ташлаганида гавдаси салгина энгашиб силкинар эди. Полк командирининг ўз полкини кўриб завқи келганлиги, полкидан бениҳоят хурсанд ва бутун фикру ёди полкда эканлиги кўриниб турар: лекин шунга қарамай, унинг қадам олиши фақат ҳарбий ишларгагина эмас, маишат ва хотин-қизларга ҳам анчагина кўнгли борлигини кўрсатиб турар эди.

— Хўш, отагинам, Михайло Митрич,— деди у бир батальон командирига (батальон командири илжайиб бир қадам олға босди, ҳар иккаласи ҳам хурсанд кўринар эди) кечася хўп онамизни кўрдик-а. Лекин, ҳар қалай, полки-миз дурустга ўхшайди... Нима дейсиз?

Батальон командири генералнинг тегишаётганини фаҳмлаб, кулди.

— Царицин ўтлоғида ҳам майдондан ҳайдашмас!

— Нима? — деди командир.

Шу пайтда даракчи қўйилган шаҳар йўлида икки отлиқ намоён бўлди. Булардан бири адъютант, унинг кетидаги казак эди.

Адъютант кечаги буйруқнинг яхши англашилмаган

ерини англатиш учун, яъни бош қўмондон полкни қай аҳволда келиб тушган бўлса, ўша аҳволда (шинелу халтапалтаси билан ҳеч қандай тайёргарликсиз) кўрмоқчи эканини айтиш учун бош штабдан юборилган эди.

Бундан бир кун бурун Кутузовнинг ҳузурига Венадан гофкригстратнинг аъзоси: мумкин қадар тезроқ бориб эрцгерцог Фердинанд ва Мак армияси билан қўшилиш керак, деган таклиф ва талаб билан келган эди; Кутузов эса бу армия билан қўшилишни номувофиқ топиб, ўз фикрининг тўғри эканлигини исбот этиш учун келтирган бошқа далиллари қаторида Россиядан келаётган аскарларнинг кўп йўл юриб ёмон аҳволда қолганликларини ҳам Австрия генералига уқтирмоқчи эди. Унинг полкни қарши олишидан мақсади ҳам ана шу эди. Шунинг учун полк қанчалик ёмон аҳволда бўлса, бош қўмондонга бу шунча маъқул бўлар эди. Адъютант гарчи бу тафсилотни билмаса ҳам, лекин полк командирига бош қўмондоннинг аскарлар ўша шинель ва халталари билан кўриққа тайёрлансин, деган талабини айтиб, акс ҳолда бош қўмондон норози бўлишини билдирди.

Полк командири бу сўзларни эшитиб бошини қўйи солди-да, ҳайрон бўлиб, индамай елкасини учирди ва сўнгра бетоқатлик билан қўлларини силтаб:

— Хўп иш қилибмиз-да! — деди у.— Мен сизга айтмабмидим, Михайло Митрич, похода бўлгандан кейин шинелни ечмаслик керак,— деди батальон командири койиб.— Энди иш бутун расво бўлди! — деб шартта-шартта қадам ташлаб олдинга чиқди-да, команда бериб ўрганган товуш билан: — Рота командирлари, фельдфебеллар!..— деб қичқирди.— Қачон марҳамат қиладилар? — деди эҳтиром билан адъютантга мурожаат қилиб: бу эҳтиром, афтидан, ўша келадиган одамга тааллуқли эди.

— Эҳтимол, бир соатдан кейин келсалар.

— Аскарлар кийиниб улгурармикин?

— Билмадим, генерал...

Полк командирининг ўзи саф тортган аскарлар олдига бориб яна шинель кийишларини буюрди. Рота командирлари роталарига қараб югурди, фельдфебеллар гангиб қолишди (чунки шинеллар унча тахт эмас эди) ва саф-саф тўртбурчак бўлиб жим турган солдатлар шу ондаёқ ҳаракатга келиб, сафлар бузилиб, ғала-ғовур бошланди. Солдатлар у ёқ-бу ёққа югуришар, елкаларини силкитишар, халталарини бўйинларидан олишар, шинелларини ечишар, қўлларини баланд кўтариб, енгларига тикишар эди.

Ярим соатдан кейин аскарлар яна саф тортиб тўртбурчак бўлди, лекин энди бу тўртбурчаклар қорадан кулрангга айланган эди. Полк командири яна боягидай бутун гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб, полкнинг олдига ўтди ва уни нарироқдан туриб кўздан кечира бошлади.

— Бу нимаси? бу нима, — деб қичқирди тўхтаб, — 3-рота командири!..

— 3-рота командири, генерал ҳузурига! Командир генерал ҳузурига! 3-рота командири, генерал ҳузурига! — деган овозлар эшитилди ва адъютант тезда келмаган офицерни ахтариб кетди.

Жон-жаҳди билан қичқираётган товушлар командир у ёқда қолиб, «генерал учинчи рота ҳузурига», дея бошлаганда чақирилган офицер ротанинг орқасидан кўринди ва бу офицер ёши қайтиб, чополмайдиган бўлса ҳам қоқиниб-сурилиб лўкиллаганича генералга томон келарди. Капитаннинг юзида сабоғини яхши пишиқтирмай муаллим чақирган мактаб боласидай, катта ташвиш акс этди.

Унинг қип-қизил (маишатпарастлигидан бўлса керак) юзи дам бўзарар, дам кўкарарди; оғзини очишни ҳам билмас эди, ёпишни ҳам. Капитан ҳарсиллаб яқинлашган сайин қадамини кичикроқ ташлаб келаётганида полк командири унга бошдан-оёқ кўз югуртирди.

— Ҳадемай сиз одамларга сарафан ҳам кийгизасиз! Бу нимаси? — деб қичқирди полк командири 3-рота сафида кўк мовут шинель кийиб бошқалардан ажралиб турган солдатни ияги билан кўрсатиб. — Ўзингиз қаёқда эдингиз? Бош қумондон келадиган бир маҳалда ўрнингизда турмай, қаёқда юрасиз? А? Кўрик бўладиган вақтда одамларга камзул кийгизишни сизга, ўргатиб қўяман сизга!.. А?

Рота командири генералдан кўзини олмай, икки бармоғини шапкасининг соябонига борган сайин, худди шу билан қутуладигандай, қаттиқроқ босар эди.

— Ҳа, нега индамайсиз? Ким у венгерча кийинган? — деди полк командири калакаомуз дўқ уриб.

— Жаноб олиёлари!..

— Ҳа, нима «жаноб олиёлари? Жаноб олиёлари! Жаноб олиёлари!» Нима мунча! Гапининг тайини йўқ-ку, жаноб олиёларимиш!

— Жаноб олиёлари, бу солдатликка туширилган Долохов... — деди капитан секин.

— Ҳўш, уни фельдмаршалликка тушириптиларми ёки солдатликками? Солдат бўлса ҳамма қатори кийинсин-да!

— Жаноб олийлари, унга ўзингиз ижозат берган эдингиз.

— Мен ижозат бердимми? Ижозат бердимми? Сиз ёшлар ҳамма вақт шунақа қиласизлар,— деди полк командири бир оз ҳовридан тушиб,— мен ижозат бердимми-а? Сизларга бир нима дегудай бўлсанг, сизлар...— Полк командири бир оз жим қолгандан кейин яна: — Сизларга бир нима дегудай бўлсанг, сизлар... Нима? — деди яна аччиғи келиб.— Одамларни дурустроқ кийинтиринг...

Полк командири адыютантга дам-бадам қараб, бутун гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб полкка томон борди. У дарғазаб бўлгани ўзига ёқди шекилли, полкнинг олдидан ўтар экан, яна дарғазаб бўлгани баҳона излар эди. У бир офицерни нишони тозаланмагани, иккинчисини солдатлари сафининг ногўрилиғи учун жеркиб ташлаб, 3-рота олдига борди.

Полк командири кўк шинель кийган Долоховдан беш киши берида туриб:

— Бу қанақа туриш? Оёғинг қаёқда? Қаёқда оёғинг?— деб қичқирди жиғибийрсни чиқиб.

Долохов секин оёғини ростлади ва генералнинг юзига беибо тикилиб қаради.

— Нега кўк шинель кийдингиз? Ечиб ташланг! Фельдфебель! Бошқа шинель берилсин... расвогар...— дедию генерал гапини тугата олмади.

— Генерал, мен буйруқни бажаришга мажбурман, лекин ҳақорат эшитишга...— деди Долохов шюшиб.

— Сафда гапирилмасин! Гапирилмасин, гапирилмасин!..

— Ҳақорат эшитишга мажбур эмасман,— деди Долохов баланд овоз билан.

Генерал билан солдатнинг кўзи кўзига тўқнашди. Генерал жаҳл билан бўйнидаги шарфини пастга тортиб жим қолди.

— Марҳамат қилиб, бошқа шинель кийинг,— деди генерал кета туриб.

II

— Келаётпти! — деб қичқирди шу пайт йўлга қўйилган диракчи.

Полк командири қизарганича отининг олдига югуриб борди, титроқ қўллари билан узангини тушириб отланди,

у ёқ-бу ёғини тузатди, қиличини суғурди ва қувноқ ҳам жиддий қиёфада қичқириб команда беришга чоғланиб, оғзини бир томонга қийшайтирди. Полк худди болупарнини қокқан қушдай бир силкиндию қотиб қолди.

Полк командири ўзи учун қувончли, полк учун ваҳимали ва келаётган сардор учун ҳурмат ифода қиладиган бир овоз билан:

— Смир-рр-но! — деб қулоқни қоматга келтириб қичқирди:

Икки томонга дарахтлар ўтқазилган кенг, бетош йўлдан олти от қўшилган баланд ва ҳаворанг Вена коляскаси ресори хиёл тикирлаб, шитоб билан келар эди. Коляска кетидан штаб аҳли ва посбонлар от қўйиб келмоқда эди. Кутузовнинг ёнида қора кийинган руслар ичида оқ мундири билан ғалати кўриниб турган Австрия генерали ўтирар эди. Коляска полк олдида тўхтади. Кутузов билан Австрия генерали ўзаро нима тўғрисидадир гаплашар эди. Кутузов колясканинг зинасидан бамайлихотир секин тушар экан, ўзига ва полк командирига тин олмай тикилиб турган икки минг кишини худди кўрмагандай хиёл табассум қилди.

Команда товуши эшитилиб, полк яна силкинди-да, «караул» вазиятида турди. Жимжитликда бош қўмондоннинг заиф товуши эшитилди. Полк «Здравья желаем, ваше го-го-ство!» — деб қичқирди. Яна жимлик чўкди. Полк ҳаракатда эканида Кутузов бир жойда турди, кейин штаб аҳлининг кузатишида оқ кийим кийган генерал билан юриб сафлар олдидан ўта бошлади.

Полк командири ўзини ростлаб, қоматини тик тутиб бош қўмондонга тикилиб салют беришидан, гавдасини силкитмасликка ҳаракат қилиб генералларнинг кетидан энгашиброқ саф олдида юришидан, бош қўмондоннинг ҳар бир сўзи ва ҳаракатига чоғиб келишидан унинг командирликдан ҳам кўра командирига хизмат қилишга шавқи катта экани кўриниб турар эди. Полк командирининг қаттиққўлли бўлиши ва тиришқоқлиги орқасида полк шу кунлари Браунауга келаётган бошқа полкларга қараганда жуда яхши эди. Полкдан кейинда қолганлар ва касаллар ҳаммаси бўлиб 217 киши эди, холос. Оёқ кийимидан тапқари ҳамма нарса дуруст эди.

Кутузов сафлар олдидан ўтар экан, ҳар замон тўхтаб, Туркияга қарши урушда ўзи билан бирга иштирок қилган офицерларга ва баъзи солдатларга ҳам уч-тўрт оғиз яхши сўзлар айтар эди. У солдатларнинг оёқ кийимларига қа-

рар экан, афсусланиб, бир неча мартаба бош чайқади ва бу ҳақда ҳеч кимни айблаб бўлмаса ҳам ҳар ҳолда яхши эмас, демоқчи бўлгандай Австрия генералига кўрсатди. Бош қўмондон генералга ҳар гапирганда полк командири унинг полкка тегишли гапини эшитмай қолишдан қўрқиб, олдинга югуриб ўтар эди. Кутузовнинг кетидан секин айтилган сўз эшитилар-эшитилмас масофада 20 кишидан иборат штаб аҳли борар эди. Бу жаноблар ўзаро гаплашар, ҳар замон кулишар эди. Булардан олдинроқда чиройли бир адъютант борар эди. Бу князь Болконский эди. Унинг ёнида новча, ҳаддан ташқари семиз, чиройли, чеҳраси очик ва хандон, кўзлари ёшланиб турган штаб офицери — ўртоғи Несвицкий борар эди. Несвицкий ёнидаги қорачадан келган гусар офицерининг қилиғига кулгиси қистаб ўзини зўрға тутиб бсрарди. Гусар офицери кулмасдан полк командирининг орқасига жиддий қиёфада қараганича унинг ҳар бир ҳаракатига тақлид қилар эди. Полк командири, ҳар силкинганида ва олдинга энгашганида гусар офицери ҳам айнан шундай силкинар ва энгашар эди. Несвицкий кулар ва бошқаларни туртиб бу ҳазилкашни кўрсатар эди.

Кутузов ўз бошликларига жон-жаҳдлари билан тикилиб турган мингларча кишиларнинг олдидан секин — бамайлихотир қадам ташлаб ўтиб борар эди. У 3-ротанинг қаршисига келганида тўсатдан тўхтади. Бундан беҳабар қолган штаб аҳли беихтёр унга яқин келиб қолишди.

Бош қўмондон кўк шинель туфайли гап эшитган бурни қизил капитанни таниб:

— Э, Тимохин-ку! — деди.

Тимохин полк командири танбех қилганида қоматини ростлаб тордай тортилган ва бундан ортиқ тортилиб бўлмайдигандай кўринган эди. Бироқ бош қўмондон мурожаат қилган пайтда шундай тортилдики, агар бош қўмондон яна бирпас қараб турса, капитан тоб беролмай узилиб кетадиганга ўхшар эди. Кутузов унинг аҳволини пайқади шекилли, бечора капитан кўп қийналмасин, деб дарҳол юзини ўгирди. Унинг лўппи ва жароҳат изи қолган юзиди биллинар-билинмас табассум пайдо бўлди.

— Измайл урушида қатнашган ўртоқлардан, — деди у. — Ботир офицер! Сен ундан мамнунмисан? — деб сўради Кутузов полк командиридан.

Полк командири бир силкинди-да, олдинга ўтди (унинг бутун ҳаракатини гусар офицери айнан такрорлади) ва жавоб берди:

— Жуда мамнунман, жаноб олийлари.

— Ҳамманинг ҳам бир камчилиги бўлади, — деди та-
бассум билан Кутузов ўтиб кетаётиб. — У ичкиликни яхши
кўрар эди.

Полк командири бунга мен айбли эмасмикинман, деб
кўрқиб кетди ва индамади. Гусар офицери шу пайт бурни
қизил, қорнини ичига тортиб турган капитаннинг тури-
шига ва афтига шундай тақлид қилдики. Несвицкий ўзини
кулгидан тўхтатолмади. Кутузов қайрилиб қаради. Офицер,
афтидан, истаган вақтида юзини истаган қиёфага киргиза
олар экан: Кутузов қараши биланок қовоғини солди, сўнгра
юзида жиддият, эҳтиром акс этиб, мўмингина бўлиб қолди.

Учинчи рота энг кейинда эди. Кутузов худди бир нар-
сани эслаётгандай ўйланиб қолди. Князь Андрей штаб
аҳли ичидан чиқиб французча секин деди:

— Солдатликка туширилиб шу полкка юборилган Доло-
ховни эсимга солинглар, деб буюрган эдингиз.

— Қани Долохов? — деб сўради Кутузов.

Аллақачон солдагча кулранг шинель кийиб олган Доло-
хов чақирришни кутмади. Қадди-қомати келишган, оч-са-
риқ сочли, кўк кўз солдат сафдан чиқиб, тўғри бош қўмон-
доннинг олдига келди-да, «караул» вазиятида турди.

Кутузов салгина қовоғини солиб:

— Нима арзинг бор? — деб сўради.

— Долохов шу, — деди князь Андрей.

— Ха! — деди Кутузов. — Бу ишлар сенга сабоқ бў-
лади, деб ўйлайман, яхши хизмат қил. Шаҳаншоҳимиз
марҳаматли. Яхши хизмат кўрсатсанг, мен ҳам сени эсда
тутаман.

Долоховнинг кўк кўзлари бош қўмондонга ҳам худди
полк командирига қарагандай беибо тикилиб турар ва бу
тикилиши бош қўмондон билан солдатни бир-биридан
ажратиб турган пардани йиртиб ташлаётгандай кўринар
эди.

— Сиздан фақат бир нарса сўрайман, жаноб олийлари, —
деди Долохов жаранглаган, дадил товуш билан салмоқ-
лаб. — Менга гуноҳимни ювгани, император ҳазратлари
ва Россияга садоқатимни исбот қилгани имкон берсангиз.

Кутузов юзини ўгирди. У капитан Тимохиндан юз
ўгирган вақтдагидай хиёл табассум қилди. У юзини ўгир-
дию афтини буриштирди ва шу билан гўё Долохов айтган
гаплар, ўзининг Долоховга айтадиган ҳамма гаплари кўп
дан маълум эканини, бу гаплардан зерикканини, булар

нинг ҳаммаси кераксиз гаплар эканини билдирмоқчи бўлди. У бурилиб коляскага томон кетди.

Полк оғир йўлдан кейин кийиниш ва дам олиш умиди билан роталарга бўлиниб, Браунауга яқин манзилга қараб жүнади.

Полк командири от қўйиб, манзилга томон бораётган 3-ротани қувиб ўтиб, унинг олдида бораётган капитан Тимохинга яқин келди-да:

— Мендан хафа бўлмадингизми, Прохор Игнатич? — деди. Полк командири кўриқдан эсон-омон ўтганидан ниҳоят хурсанд эди.— Подшолик хизмати... Иложи йўқ... Баъзан сафда турган кишига қаттиқ гапириб қўясан киши... Ўзим уэр сўрайман, мени биласиз... Бош қумондон жуда хурсанд бўлди! — деди ва рота командирига қўл узатди.

Капитан бурни кизариб, Измайл атрофида бўлган урушда қўндоқ тегиб синган иккита олдинги тишини кўрсатиб илжайар экан:

— Йўғ-е, генерал, наҳот мен сиздан хафа бўлгани ҳақлим сизга? — деди.

— Ҳа, айтгандай, жаноб Долоховга айтинг, хотиржам бўлсин, мен уни эсимдан чиқармайман. Ҳа, дарвоқе, мен шунни сиздан сўрамоқчи эдим: Долохов қалай, феъли атовори дурустими? Сўрайман дейману ҳадеб эсимдан чиқади.

— Хизмат важҳидан жуда дуруст, жаноб олийлари... лекин феъли...— деди Тимохин.

— Нима, нима феъли? — деб сўради полк командири.

— Бугун қарайсизки, жаноб олийлари,— деди капитан,— жуда ақлли, билимли, хушфеъли; бир кун қарасангиз, йиртқичга ўхшаб кетади. Польшада бир жухудни ўлдириб қўяёзди, хабарингиз бордир...

— Ҳа, ҳа,— деди полк командири,— ҳар қалай, бечора йигигга қийин... Катталардан таниш-билишлари кўп... ниқилиб сиз...

— Хўп бўлади, жаноб олийлари,— деди Тимохин илжайиб ва шу билан ўз бошлиғининг нима демоқчи эканини тушунганини билдирди.

— Ҳа, ҳа.

Полк командири саф тартиб бораётган солдатлар орасидан Долоховни топиб, отининг бошини тортди.

— Бир иш кўрсатсангиз яна эполет тегади.

Долохов қайрилиб қаради-ю, индамади ва тиржай-галича кетаверди.

— Ҳар қалай, яхши ўтди,— деди полк командири ва

солдатларга эшитарлик қилиб баланд овоз билан: — Солдатларга менинг номимдан бир пиёладан ароқ берилсин. Ҳаммага ташаккур билдираман! Худога шукур! — деди ва от кўйиб бошқа ротага қараб кетди.

Тимсхин ёнида кетаётган субалтери-офицерга қараб: — Ёмон одам эмас, ҳеч кимни хафа қилмайди, — деди.

— Топпон деганича бор!.. (полк командирини топпон кироли деб аташар эди) — деди кулиб субалтери-офицер.

Қўриқдан кейин бошлиқлари сингари солдатларнинг ҳам кайфи чоғ бўлди. Рота хандон-хушон борарди. Ҳар томондан солдатларнинг сўзлашган товуши эшитилар эди.

— Кутузовнинг бир кўзи қилай дейишмасмиди?

— Бўлмаса-чи? Қилай-да.

— Қўйсанг-чи... Кўзи сеникидан ўткирроқ. Одамларнинг этигидан тортиб пайтавасигача ҳаммасини кўздан кечирди.

— Оёғимга шундай бир қараган эди, биролар, оббо, худо урди, дедиму...

— Ёнидаги австриялик генерални кўрдингми, худди бўрга ботириб олгандай-а. Оппоқ ундай. Булар ўзларнинг амунициядан тозалайди шекилли!

— Ҳоё, Федешов, жанг қачон бошланишини айтдими? Сен яқинроқ турувдинг шекилли? Бруновга Бонапартнинг ўзи келипти дейишган эди.

— Бонапарт келган эмиш-а! Гапини қаранглару! Билсанг гапир-да! Ҳозир Пруссак хуруж қилган. Австрис уни босаётипти. Пруссак босилганда Бонапарт билан уруш бошланади. Бруновга Бонапарт келган эмиш-а! Ақлинг бўлса, шу гапни гапирасанми! Аввал билгин.

— Оббо қурғурлар-ей! Уни қара, бешинчи рота қишлоққа бурилди. Биз етиб боргунча улар бўтқа пишириб еб ўтиради.

— Битта сухарингдан берсапг-чи...

— Сен кеча тамаки берувдингми? Ана шунақа бўлади, огайни! Хўп ма, ола қол, гўрга.

— Ҳеч бўлмаса бирпас дам беришса булар эди. Бу оч қорин билан яна беш чақирим юргунча бўларимиз бўлади.

— Немислар аравасини берганда хўп мазза қилар эдик-да. Аравага тушиб олиб кеккайиб кетар эдик.

— Бу ернинг одамлари жуда ашаддий экан. У ердагилар ҳар қалай ўзимизнинг пошшога қарашли поляклар эди шекилли: булар қил-қизил немис-ку.

Шу пайт капитаннинг:

— Қўшиқчилар олдинга! — деб қичқирган товуши эшитилди.

Йигирматача одам ҳар томондан чопиб ротанинг олдига ўтди. Қўшиқбоши-дўмбирачи қўшиқчиларга томон ўгирилди-да, қўлини силкиб: «Не заря ли, солнышко занимался...» деб бошланадиган ва «То-то братцы, будет слава, нам с Каменским отцом...» деб тамом бўладиган солдат ашуласини чўзиб айта бошлади. Бу қўшиқ Туркияда тўқплаган бўлиб, энди Австрияда «Каменским отцом» ўрнига «Кутузовым отцом» деб айтилар эди.

Қирқ ёшларга бориб қолган, қотма, чиройли дўмбирачи солдат шу сўзларни солдатчасига узиб-узиб айтди ва худди бир нарсани ерга кўтариб ургандай қўл силкиб қўшиқчи солдатларга хўмрайиб қаради-да, кўзларини қисди. Сўнгра ҳамма солдатлар ўзига тикилиб турганини кўриб, худди жуда қимматбахў бир нарсани икки қўллаб боши узра кўтариб кейин бирдан жаҳл билан ерга ургандай:

Эҳ, сиз дализим, дализим!—

деб бошлади.

«Янги дализим менинг...» деб йигирма киши барава-рига қўшилди ва қўшиқнинг мақомига қошиқ урадиган қошиқчи солдат, устидаги юкининг оғирлигига ҳам қарамасдан, ирғиб олдинга чиқди-да, ротанинг олдида муқом қилиб, қошиқларини кимгадир ўқталиб, орқаси билан юриб кетди. Солдатлар қўшиқ мақомига қўл ташлаб, катта-катта одим отиб борар, билмасдан бир-бирларининг оёқларини босиб олишар эди. Ротанинг кетидан рессорларнинг гижирлаши, нилдирак ва туёқ товуши эшитилар эди. Кутузов штаб аҳли билан шаҳарга қайтиб келмоқда эди. Бош қўмондон солдатларга «вольно» ҳолатда кетавергани ижозат берди. Қўшиқ товушини эшитиб, ўйнаб кетаётган солдағни ва илдам қадам ташлаб бораётган ротани кўриб, бош қўмондон ва штаб аҳлининг ҳам юзида мамнуният кўринди. Коляска ўтиб борган ўнг томондаги иккинчи қаторда кўк кўзли солдат Долохов кишинини диққатини ўзига тортар эди. У қўшиқ мақомига ҳаммадан ҳам кўра илдамроқ ва чиройли қадам ташлаб борар, ёнидан ўтиб борган кишиларга худди шу топда рога сафинда бормаган одамларга ачингандай қарар эди. Кутузовнинг одамларидан бўлиб, полк командирини ҳазиллашиб масхара

қилган гусар корнети коляскадан атайин кейинроқда қолиб Долоховнинг олдиға келди.

Гусар корнети Жерков бир вақтлари Петербургда Долохов бошчилик қилган бебош улфатларнинг бири эди. У солдат бўлиб юрган Долоховни чет элда учратди-ю, лекин ўзини танимаганга солди. Бироқ Қутузовнинг у билан гаплашганини кўрганидан кейин отини дарров рота билан баробар юргизиб, жуда қадрдон ошнасини кўргандай:

— Қалайсан, азиз дўстим? — деди қўшиқ вақтида.

— Менми? — деди Долохов совуққина, — кўриб турибсан-ку.

Шўх қўшиқ Жерковнинг бетаккалуф хушчақчақлик билан гапираётган сўз маромига ва Долоховнинг журттага совуққина бераётган жавобларига айрим маъно берар эди.

— Қалай, бошлиқлар билан чиқишаётисанми? — деди Жерков.

— Дуруст, яхши одамлар. Сен қанақа қилиб штабга суқилдинг?

— Шу ёққа юборилганман, навбатчилик қиламан.

Иккови ҳам жим қолди.

Қўшиқнинг «Выпускала сокола да из правого рукава» деган сатрлари кишиларда бирдамлик ва қувноқлик ҳисси уйғотар эди. Иккови агар қўшиқ айтилаётган вақтда гаплашмаганида эҳтимол бошқача гаплашар эди.

— Австрияликларнинг калтак егани ростми? — деди Долохов.

— Ким билади, шунақа дейишади.

— Мен хурсандман, — деди Долохов қўшиққа мослаб қисқагина.

— Кечқурунлари биз томонга келгин, фараси ўйнаймиз, — деди Жерков.

— Ҳа, пулларинг ошиб-тошиб ётиптими?

— Келгин.

— Йўқ. Тавба қилганман. Офицерликка ўтказишмагунча ичкилик ҳам ичмайман, карта ҳам ўйнамайман.

— Булар ҳаммаси бирон иш кўрсатганингча...

— Ушанда кўраммиз.

Иккови яна жим қолди.

— Бирон нарса керак бўлиб қолса келгин, штабда ёрдам беришади... — деди Жерков.

Долохов кулимсиради.

— Сен ташвиш тортмай қўя қол. Менга бирон нарса керак бўлиб қолса, сўраб утирмайман, ўзим олавераман.

— Хайр, айтдим-да.

— Мен ҳам айтдим-да.

— Хайр.

— Омон бўл.

... Баланд-баланд, олис-олис

Она элат томонга . . .

Жерков отини шпори билан ниқтади, от қайси ёғидан бошлаб чопишни билмай уч-тўрт марта гижинглади-ю, қўшиқ мақомига тақира-туқур қилганича ротадан ўтиб коляскага етиб келди.

III

Кутузов Австрия генерали билан бирга кўриқдан қайтиб келиб кабинетига кирди ва адъютантини чақириб, келаётган қўшинлар тўғрисидаги баъзи бир маълумотларни ҳамда олдинги линиядаги армияга бошлиқ бўлиб турган эрцгерцог Фердинанддан келган мактубларни сўради. Князь Андрей Болконский сўралган қоғозларни олиб, бош қўмондоннинг кабинетига кирди. Кутузов билан Австрия гофкригстратининг аъзоси столга ёзиб қўйилган хари-тага қараб туришар эди.

Кутузов Болконскийга кўз ташлади-ю, худди шошмай тургин, дегандай қилиб:

— Ҳа!..— деди-да, французча бошланган гапини давом эттирди:

— Мен фақат шуни айтаман, генерал,— деди Кутузов. У шундай чиройли ибора ва талаффуз билан гапирар эдики, унинг салмоқлаб айтган ҳар бир сўзини киши диққат билан эшитишга мажбур бўлар, афтидан, у ўз гапини ўзи ҳам ҳузур қилиб эшитар эди.— Мен фақат шуни айтаманки, генерал, агар бу иш менинг хоҳишимгагина боғлиқ бўлганда император Франц ҳазратларининг истаклари аллақачон ўрнига етказилган бўлар эди. Мен аллақачонлар эрцгерцогга бориб қўшилар эдим. Шунга ишонингки, шахсан менинг учун армиянинг олий қўмондонлигини ўзимдан кўра билимдонроқ ва моҳирроқ генералга (Австрияда бундлий генераллар жуда кўп) топшириш ва бу оғир масъулиятни бўйнимдан соқит қилиш — шахсан менинг учун

зўр қувонч булар эди. Бироқ баъзан шароит кучлироқ келиб бизни бўйин эгишга мажбур қилади, генерал.

Кутузов худди «менинг гапимга ишонмасликка тамом ҳақлисиз, ҳатто ишонсангиз-ишонмасангиз, менинг учун барибир, лекин ишонмайман дегани асосангиз йўқ, ҳамма гап мана шунда», дегандай табассум қилди.

Австрия генерали порози кўринса ҳам, лекин Кутузовга ўша оҳангда жавоб беролмади.

— Аксинча,— деди генерал айтаётган хушомадомуз сўзларига хилоф ўлароқ фингшган ва аччиқланган бир оҳангда,— аксинча, жаноб олиёларининг умумий ишимизда иштирокларига олиё ҳазрат катта баҳо берадилар: лекин ишни бу хилда пайсалга солиш шавкатли рус қўшинларини ва унинг бош қўмондонини жангларда қўлга киргишига ўрганиб қолган шон-шарафларидан маҳрум қилади, деб ўйлаймиз,— деб генерал олдиндан хўп пишиқтириб қўйган сўзини тамом қилди.

Кутузов ҳамон ўша хилда табассум қилганича қуллуқ қилди.

— Менинг имоим комил ва жаноб ҳазрат эрцгерцог Фердинанд лутфан юборган сўнгги мактубларига қараб тахмин қиламанки, генерал Макдек моҳир ёрдамчининг бошчилиги остида Австрия қўшинлари аллақачон узил-кесил ғалаба қозонди ва бизнинг ёрдамимизга ҳам муҳтож эмаслар,— деди Кутузов.

Генерал қовоғини солди. Гарчи австрияликларнинг мағлубияти ҳақида аниқ хабар бўлмаса ҳам кўнгилсиз мишмишларни тасдиқ қиладиган воқеалар кўп эди: шунинг учун ҳам австрияликларнинг ғалабаси ҳақидаги Кутузовнинг тахмини истеҳзога ўхшар эди. Бироқ Кутузов шундай тахмин қилишга ҳақим бор, дегандай яна мулоим табассум қилди. Дарҳақиқат, Мак армиясидан келган сўнгги мактуб ғалабадан ва армиянинг стратегия жиҳатидан энг қулай вазиятда эканлигида хабар берар.эди.

— Қани, ўша мактубин бер,— деди Кутузов князь Андрейга қараб.— Мана, марҳамат қилсинлар,— деди ва истеҳзо билан салгина илжайиб Австрия генералига эрцгерцог Фердинанднинг немисча ёзилган мактубидан шу жойларини ўқиб берди:

«Wir haben vollkommen zusammengehaltene Kräfte, nahe an 70000 Mann, um den Feind, wenn er den Lech passierte, angreifen und schlagen zu können. Wir können, da wir Meister von Ulm sind, den Vorteil; auch von beiden

Ufern der Donau Meister zu bleiben, nicht verlieren; mithin auch jeden Augenblick, wenn der Feind den Lech nicht passierte, die Donau übersetzen, uns auf seine Kommunikations—Linie werfen, die Donau unterhalb repassieren um dem Feinde, wenn er sich gegen unsere treu Alliierte mit ganzer Macht wenden wollte, seine Absicht alsbald vereiteln. Wir werden auf solche Weise dem Zeitpunkt, wo die Keiserlich—Russische Armee ausgerüstet sein wird, mutig entgegenharren und sodann leicht gemeinschaftlich finden, dem Feinde das Schicksal zuzubereiten, so er verdient».¹

Кутузов хатнинг ана шу жойини ўқиб бўлгач, чуқур нафас олди-да, гофкригстрат аъзосига диққат билан мулоҳимгина назар ташлади.

Австрия генерали ҳазил-мутойибани бас қилиб, асосий мақсадга ўтмоқчи бўлди шекилли:

— Лекин, жаноб олийлари, ҳамма вақт иш чаппасига кетганида нима бўлишини назарга олиб иш тутиш керак, деган оқилона гап бор,— деди.

У адъютантга хўмрайиб қаради.

— Кечирасиз, генерал,— деди Кутузов унинг сўзини бўлиб ва князь Андрейга ўгирилиб.— Бундоқ қилгин, азизим, разведкачиларимиз келтирган ҳамма маълумотларни Қозловскийдан олгин. Мана бу граф Ностицдан келган икки хатни, мана бу жаноб ҳазрат эрцгерцог Фердинанднинг хатини ва мана бу қоғозларни олгину,— деди унга бир неча қоғозни узатиб,— шулар асосида Австрия армиясининг ҳаракатлари ҳақида олган маълумотларимизни билдириш учун французчасига яхшилаб меморандум, хабарнома ёзиб жаноб олийларига юбор.

Князь Андрей унинг ҳозир айтган гапларинигина эмас, ҳатто яна нима дейишини истаганини ҳам билганига ишора қилиб, Кутузовга бош эгди. У қоғозларни йиғиштириб

¹ Биз 70 000 тача кишидан иборат тайёр аскарга эгамиз, агар душман Лехдан ўтган тақдирда, биз атака қилиб уни тор-мор қила оламиз. Ҳозир Ульм бизнинг қўлимизда бўлгани учун биз Дунайнинг ҳар икки қирғоғида ҳам кучимизни қулай равишда ҳаракатга солиш имкониятини қўлда сақлаб тура оламиз; демак, душман Лехдан ўтмасдан Дуайдан ўтгудай бўлса, ҳар чоғ унинг алоқа йўлларига ҳужум қилиш, Дунайнинг у қирғоғидан ўтиш агар душман бутун кучини бизнинг содиқ интифоқчиларимизга қарши йўналтирадаган бўлса, унинг бу ниятини бирбод қилиш имкониятига эгамиз. Шундай қилиб, биз рус императори қўшинларини бағамом таёёр бўлиб келишини интизор бўлиб кутиб тургимиз на келганидан кейин биргаликда душманга муносиб жазо бериш имкониятини дарров топамиз (Нем.)

олдию генерал билан Кутузовга таъзим қилиб, гилам устидан секин-секин қадам босиб қабулхонага чиқди.

Князь Андрей Россиядан келганига кўп бўлмаган бўлса ҳам бу вақт ичида анча ўзгарган эди. Унинг чеҳрасида, юришида, ҳаракатларида бурунгидек мугамбирлик, ҳорғинлик ва ҳафсаласизлик аломати йўқ. У жуда қизиқ ва кўнгилли иш билан банд бўлиб, ўзи бошқаларда қандай таассурот қолдиришн ҳақида ўйлашга фурсати бўлмаган кишига ўхшар эди. У ўзидан ва атрофидаги кишилардан мамнундай кўринар, табассум ва қарашлари қувноқ, жозибали эди.

У Кутузовга Польшада етиб олди. Кутузов уни хуш қабул қилди, ҳамма вақт уни эсда тутишни ваъда қилди, бошқа адъютантлари орасида айрим ўринга қўйди, ўзи билан Венага олиб борди ва муҳимроқ топшириқларни унга бера бошлади. Кутузов Венадан ўзининг кадрдон дўсти бўлмиш князь Андрейнинг отасига мактуб ёзди: «Сизнинг ўғлингиз, — деди хатида, — иш тутиши, иродаси ва уддабурронлигига қараганда, энг яхши офицер бўладиганга ўхшайди. Мен шундай йигитни адъютант қилиб олганимга жуда хурсандман».

Кутузовнинг штабида, ўз ҳамкорлари — уртоқлари орасида ва умуман, армияда князь Андрей тўғрисида худди Петербург киборлари доирасидагидай бир-бирига қарама-қарши икки хил фикр бор эди. Баъзилар князь Андрейни ўзларидан ва бошқалардан ортыкроқ кўриб, ундан зўр муваффақиятлар кутишар, унинг сўзларига қулоқ солишар, унга ҳаваслари келиб тақлид қилишар эди; князь Андрей бу одамларга ўзини яқин тутар ва яхши муомала қилар эди. Кўпчилик эса уни ёмон кўрар, кўрс, бемаза ва совуқ, дер эди. Лекин бу одамларга князь Андрей шундай муомала қилар эдики, улар уни ҳурмат қилар ва ҳатто ҳайиқар эди.

Князь Андрей Кутузовнинг кабинетидан қабулхонага чиқиб қўлидаги қоғозлари билан дераза ёнида китоб ушлаб ўтирган ўртоғи навбатчи адъютант Козловский олдига келди.

— Хўш, нима гап, князь? — деб сўради Козловский.

— Нега олға юрмаётганимиз ҳақида мактуб ёзишни буюрди.

— Нега олға юрмаётган эканмиз?

Князь Андрей елкасини қисди.

— Макдан хабар йўқми? — деб сўради Козловский.

— **Туз.**

— Агар унинг мағлуб бўлгани рост бўлганда хабар келар эди.

— Эҳтимол,— деди князь Андрей ва эшик томон борди. Шу пайт унинг қаршисидан эшикни шарт этиб очиб қабулхонага шитоб билан новча, скортук кийган ва бошини қора румол билан боғлаб олган, буйнига Мария-Терезия ордени осган, афтидан, ҳозиргина келган Австрия генерали кирди. Князь Андрей уни кўриб тўхтади.

Австрия генерали у ён-бу ёнга қараб, тўғри кабинет эшигига томон борар экан, немис талаффузи билан шошиб:

— Генерал-аншеф Кутузов бормилар? — деди.

Козловский дарров бу номаълум генералнинг олдига келиб унинг йулини тўсар экан:

— Генерал-аншеф банд,— деди,— ким келди дей?

Номаълум генерал худди наҳот мени танимайдиган одам ҳам бўлса, дегандай ҳайрон бўлиб, ўрта буйли Козловскийга бошдан-оёқ таҳқиromуз назар ташлади.

— Генерал-аншеф банд,— деди яна Козловский совуқ-қонлик билан.

Генералнинг қовоғи осилиб кетди, лаби пирпираб учди. У қўйин дафтарини олиб, қалам билан дарров бир нима ёздию йиртиб олиб берди ва тезгина деразанинг олдига келиб стулга ўтирди-да, худди бу одамлар менга мунча қарайди, дегандай ҳаммага яна бир-бир кўз югуртирди; сўнгра бошини кўтариб, бир нима демоқчи бўлгандай буйинини чўзди, лекин шу он худди ичида палапартиш ашула **айтаётгандай** галати бир товуш чиқарди-ю, бу товуш дарҳол ўчди. Кабинетнинг эшиги очилиб бўсағада Кутузов кўринди. Бошини боғлаб олган генерал худди бирон хавфдан қочгандай энгашиб, ингичка оёқларини катта-катта ташлаб Кутузовнинг олдига келди.

— Vous voyez le malheureux Mack¹,— деди энтикиб. Бўсағада турган Кутузовнинг юзи бир лаҳза қотиб қолди. Кейин юзидан ажинлар бир мавж уриб ўтгандай бўлиб пешонаси таранг бўлди: у ҳурмат билан бош эгиб, кўзларини юмди ва индамай генерал Макни ичкарига киргизди-да, эшикни ёпиб олди.

Австрияликларнинг мағлубияти ва Ульм атрофида бутун армиянинг таслим бўлганлиги ҳақидаги овозалар рост бўлиб чиқди. Ярим соатдан кейин, шу чоққача урушга

¹ Камина бахтсиз Мак.

кирмай турган рус қўшинлари тезда душман билан учрашишлари тўғрисида ҳар томонга адъютантлар орқали буйруқлар юборилди.

Князь Андрей фикр-сўп урушнинг боришида бўлган, штабда камдан-кам учрайдиган офицерлардан эди. У Макни кўриб, унинг мағлубияти ҳақидаги тафсилотни эшитиб уруш ярим ютқизилганлигини, рус армиясининг қандай оғир аҳволга тушувини англади-ю, армиянинг бошига келадиган қийинчиликни ва унда ўзи ўйнаши лозим бўлган ролни дарҳол кўз олдига келтирди. У ўзига бино қўйган Австриянинг шарманда бўлганини ва эҳтимол бирон ҳафтадан кейин рус қўшинларининг француз қўшинлари билан Суворовдан сўнг биринчи маротаба учрашувини кўриши ва бунда иштирок этишини ўйлаб терисига сиғмас эди. Бироқ у Бонапартнинг закоси рус қўшинларининг мардикларидан устунроқ келишидан қўрқар, шу билан бирга ўз қаҳрамонининг маломатга қолишини сира тасаввур қилолмас эди.

Шу ўй-хаёл билан ҳаяжонланган ва асабийлашган князь Андрей ҳар кунгидай отасига хат ёзмоқчи бўлиб ҳужрасига қараб кетди. У йўлакда ҳамҳужраси Несвицкий ва ҳазилкаш Жерков билан учрашиб қолди. Улар одатдагича нимагадир кулишиб турар эди. Несвицкий князь Андрейнинг оқаришган юзи ва чақнаган кўзини кўриб:

— Ҳа, нега таъбинг хира? — деб сўради.

— Нимага ҳам хурсанд бўлай, — деди Болконский.

Князь Андрей Несвицкий ва Жерков билан гаплашиб турганда Кутузов штабида рус армиясининг озиқ-овқатини назорат қилувчи Австрия генерали Штраух кеча кечқурун келган гофкригсрат аъзоси билан йўлакнинг нариги бошидан буларга томон кела бошлади. Йўлак кенг бўлиб, иккала генерал ҳам уч офицернинг снидан бемалол ўтиб кетиши мумкин бўлса-да, Жерков Несвицкийни туртиб энтиккан товуш билан:

— Келишаётипти!.. келишаётипти! нари туринглар, йўл беринглар! — деди.

Генераллар малол келадиган иззат-ҳурматдан тезроқ қутулишни истаган бир қиёфада ўтиб кетишмоқда эди. Ҳазилкаш Жерковнинг юзида тўсатдан худди ўзини ҳеч туюлмагандай, бемаврид табассум пайдо бўлди ва бир қадам олдинга босиб, Австрия генералига:

— Жаноб олийлари, — деди немисчалаб, — табриклагани ижозат беринг.

У бошини эгиб, худди ўйинга тушишни машқ қилаётган ёш боладай дам у оёғини, дам бу оёғини кўтариб ерга ура бошлади.

Гофкригсратнинг аъзоси генерал унга хўмрайиб қаради, бироқ унинг ўринсиз табассуми чинакам эканини кўриб, бир лаҳза илтифот қилишга мажбур бўлди ва худди қулоқ солаётгандай бўлиб кўзларини қисди.

— Табриклагани ижозат беринг, генерал Мак омон-эсон келди, фақат шу ери жиндаккина лат епти,— деди ва оғзининг таноби қочиб бошини кўрсатди.

Генерал қовоғини солди-ю, бурилиб кетди ва бир неча қадам босгандан кейин:

— Gott, wie naiv¹,— деди тўнғиллаб.

Несвицкий қаҳқаҳа уриб князь Андрейни қучоқлади. Лекин Болконский ранги яна ҳам ўчиб, газаблангани ҳолда уни итариб юбордию Жерковга қаради. Макнинг аҳволини кўриб, унинг мағлубиятини эшитиб рус армиясининг тақдири тўғрисида ўйлаб асабийлашган Болконскийга Жерковнинг ўринсиз ҳазили бир баҳона бўлдию бутун аламини ундан олди.

— Агар сиз, муҳтарам зот,— деди асабиятдан жағи титраб, — *масхарабоз* бўлмоқни истасангиз, бунга менинг қаршилигим йўқ, лекин шуни билиб қўйингки, минбаъд менинг олдимда *масхарабозлик қилсангиз*, мен сизга одобни ўргатиб қўяман.

Несвицкий билан Жерков Болконскийнинг бу муомаласидан ҳанг-манг бўлиб қараб қолишди.

— Мен ҳеч нарса қилганим йўқ-ку, табрикладим, холос,— деди Жерков.

— Мен сиз билан ҳазиллашаётганим йўқ, гап қайтарманг! — деди Болконский бақириб ва Несвицкийнинг қўлидан етаклаб, нима дейишини билмасдан қолган Жерковнинг олдидан кетди.

— Нима бўлди сенга, журам,— деди Несвицкий уни юнатиб.

— Нима бўлар эди? — деди князь Андрей камоли ҳаяжонланганидан тўхтаб.— Ўзинг ўйлаб кўр: биз подшоҳимизга ҳам ватанимизга хизмат қиладиган, умумий муваффақиятимизга суюниб, умумий муваффақиятсизлигимизга хафа бўладиган офицермизми ёки хўжайиннинг иши билан иши йўқ лакеймизми?.. Quarante mille hommes

¹ Худое тавба, мунча ҳам бефаҳм бўлмасал (Нем.)

massacrés et l'armée de nos alliés détruite, et vous trouvez là le mot pour rire,— деди гүс буни французча айтиш билан фикрини қувватлагандай — C'est bien pour un garçon de rien comme cet individu dont vous avez fait un ami, mais pas pour vous, pas pour vous.¹ Фақат гудаккина бу ишни қилса бўлади,— деди яна князь Андрей, Жерковга эшиттириб, рус тилида француз талаффузи билан.

У корнет бирон нарса дермикин, деб кутди. Бироқ корнет бурилиб йулакдан чиқиб кетди.

IV

Павлоград гусар полки Браунаудан икки миль нарида турар эди. Николай Ростов юнкер бўлиб хизмат қилаётган эскадрон Зальценек деган немис қишлоғига жойлашган эди. Бутун суворилар дивизиясида Васька Денисов номи билан машҳур бўлган эскадрон командири ротмистр Денисовга қишлоқдаги уйлардан энг яхшиси берилган эди. Юнкер Ростов полкка Польшада етиб олганидан буён эскадрон командири билан бирга турар эди.

Маккинг мағлубияти ҳақидаги хабар бош штабдагиларни оёққа турғизган ўша 11 октябрь кунин эскадрон штабида поход ҳаёти бурунгидек осойишта ўтмоқда эди. Ростов ем-хашак тайёрлаш ишидан эрталаб отлиқ қайтиб келганда, кечаси билан карта ўйнаган Денисов ҳали уйига қайтиб келмаган эди. Юнкерча мундир кийган Ростов эшик олдига келди, абжирлик билан эгардан ўзини олди-ю, худди отдан тушишга кўнгли бўлмагандай, узангида бир оз турди ва ниҳоят ерга тушиб чопарини чақирди.

— Қани, азиз дўстим Бондаренко,— деди отини ушлагани югуриб келаётган гусарга қараб.— Отни совит,— деди вақти жуда чоғ бўлган яхши йнгитларга хос ширинсўзлик билан.

— Хўп бўлади, бегим,— деди хохол хурсанд қиёфада бош ирғаб.

— Эҳтиёт бўл, дурустроқ совит.

Бошқа яна бир гусар ҳам отга томон чопиб келаётган эди, Бондаренко у етиб келгунча юганни отнинг бошидан

¹ Қирқ минг киши ҳалок бўлиб, иттифоқчимизнинг армияси нест-вобуд бўлса-ю, сиз ҳазил-мазах қилиб ўтирсангиз. Бу ишни ана у сиз ўзингиз улфат қилиб олган, тўрт пулга арзимаган гудак қилса ярашади, сизга келишмайди, келишмайди.

ошириб олди. Юнкер дурустгина ароқ пули бериб турса керак, унинг хизматини бажонидил қилишар эди. Ростов отнинг бўйинини сунгра сағрисини силаб, зинада туриб қолди.

У ўзинча «Жуда саз! Жуда яхши от бўлади-да!» — деди кулимсираб, қиличнинг сопини ушлаб, шпорини шириқлатиб зинадан чопиб чиқиб кетди. Оғилда гуаг курастган уй эгаси — фуфайка ва қалпоқ қийган немис қулида паншахаси билан эшикдан бошини чиқариб қаради. У Ростовни кўриши билан чехраси очилиб кетди ва қувноқ табасум билан кўз қисиб, худди ёш йигитга салом беришдан роҳат қилгандай, қайта-қайта: «Schön, gut Morgen! Schön, gut Morgen!»¹ деди.

Ростов ҳамон ўша қувноқ табасум ва ширинсўзлик билан:

— Schon fleissig!², — деди немисга қараб, — Hoch Oesterreicher! Hoch Russen! Kaiser Alexander hoch!³ деб немиснинг ҳамини айтадиган гапини такрорлади.

Немис кулиб оғилдан чиқди ва қалпоғини олиб боши устида айлантириб қичқирди:

— Und die ganze Welt hoch!⁴

Ростов ҳам немис сингари шапкасини боши устида айлантириб кула-кула қичқирди: «Und vivat die ganze Welt!»⁵

Оғилини тозалаш билан машғул бўлган немисга ҳам, **взвод билан пичанга бориб келган Ростовга ҳам мунча хурсанд бўлишга ҳеч қандай сабаб бўлмаса-да, иккови бениҳоят хурсандлик ра биродарона муҳаббат билан бир-бирига қаради, бир-бирини яхши кўрганлигига ишора қилиб бош чайқади ва кулиб ҳар қайсиси ўз йўлига — немис оғилга, Ростов эса Денисов билан турадиган хужрага кириб кетди.**

— Хўжайиннинг қани? — деб сўради Ростов Денисовнинг бутун полкда муғамбирликда ном чиқарган лакейи Лаврушкadan.

— Кечадан бери келганлари йўқ. Ютқизган бўлсалар керак, — деб жавоб берди Лаврушка, — билиб қолганман: ютсалар мақтангани вақтли келадилар, эрталабгача кел-

¹ Салом, салом! (Нем.)

² Мунча ҳам эрта! (Нем.)

³ Яшасин австрияликлар; Яшасин руслар! Яшасин император Александр! (Нем.)

⁴ Ва яшасин бутун дунё! (Нем.)

⁵ Яшасин бутун дунё! (Нем.)

масалар, демак ютқизганлар — қовоқларидан қор ёғиб келадилар. Кофе берайми?

— Бера қол.

Ун минутдан кейин Лаврушка кофе келтирди.

— Келаётиптилар! Худо урди,— деди у.

Ростов деразадан қараб, келаётган Денисовни кўрди. Денисов қизил юзли, чақнаб турган қора кўзли, қора соч ва мўйловлари ҳурпайган жиккаккина йигит эди. Унинг эгнида тугмалари солинмаган ментик ва отлиқ аскарлар киядиган кенг чолвор, бошида гусарлар киядиган ғижим телпак. У таъби хира, бошини қўйи солиб зинага томон келар эди.

— Лаврушка! — деб қичқирди *p* ҳарфига тили келишмай жаҳл билан.— Қани, еч дейман, сўтак!

— Ечаётипман-ку,— деди Лаврушка.

— Э, аллақачон турдингми,— деди Денисов уйга кириб.

— Ҳа, аллақачон,— деди Ростов,— пичанга ҳам бориб келдим. Фрейлен Матильдани кўрдим.

— Ҳа, ҳали шундай дегин. Мен кеча расво бўлиб бой бердим, биродар,— деди шангиллаб.— Жуда ёмон бўлди! Ёмон бўлди! Сен кетганингдан бери ҳеч омад келмаётипти. Ҳой, чой келтир!

Денисов худди илжайгандай, катта ва бақувват тишларини кўрсатиб, афтини буриштирди, икки қўллаб қисқа бармоқлари билан қора ва қалин сочини тузатди. У иккала қўли билан пешона ва юзини ишқар экан:

— Қасқдан ҳам уша каламуш (офицернинг лақаби)нинг олдига бордим,— деди,— биронта, биронта ҳам карта чиқмаса-я?

Денисов Ростов ёндириб берган трубкани олди ва уни учкун сачратиб қўлида қаттиқ қисди-ю, полга уриб яна бақирди:

— Семпель берса пароль уради, семпель берса пароль уради.

У трубканинг ўтини сочиб синдириб ташлади. Сўнгра бирпас жим қолдию чақнаб турган қора кўзлари билан Ростовга хурсанд назар ташлади-да:

— Ақалли биронта хотин бўлса эди. Бу ерда ароқдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Тезроқ урушга кирсак ҳам гўрга эди...

У кимдир катта этигини тарақлатиб, шпорини жиришлатиб эшикнинг олдига келиб тўхтаганини ва атайлаб йўталганини эшитиб сўради:

— Ким у?

— Вахмистр! — деди Лаврушка.

Денисов афтини яна ҳам буриштирди.

— Жуда ёмон булди-да,— деди, озгина тилла қолган ҳамёнини ташлаб.— Ростов, санаб кўр, жон укам, қанча қолипти. Кейин ҳамённи ёстиқнинг остига тиқиб қўй,— дедию вахмистрнинг олдига чиқди.

Ростов ҳамённи олди, эски ва янги олтин пулларни беихтиёр айрим-айрим тўп қилиб санай бошлади.

Нариги уйдан Денисовнинг:

— Э! Телянин-ку! Бормисан! Кеча мени боплашди,— деган товуши эшитилди.

Бошқа ингичка бир товуш:

— Қаерда? Биков каламушнинг уйдами? — дедию уйга, ўша эскадроннинг кичкинагина офицери поручик Телянин кирди. Ростов ҳамённи болишнинг тагига қистирди ва Телянин кичкина терлаган қўлини узатгач кўришди. Телянин поход олдида нима сабаб биландир гвардиядан бу ёққа ўтказилган эди. У полкда ўзини жуда яхши тутар эди, лекин негадир уни ҳеч ким ёқтирмас, айниқса Ростов, ҳеч сабабсиз, уни сира ҳазм қилолмас ва буни яшира ҳам олмас эди.

— Хўш, сувори йигит, қалай бизнинг Грачик? — деб сўради (Грачик Теляниннинг Ростовга сотган оти эди).

Поручик ҳеч вақт гаплашаётган одамнинг кўзига қарамас, унинг кўзлари ҳамиша бир нарсани қидираётгандай тўрт томонда бўлар эди.

— Мен ҳали миниб ўтганингизни кўрдим...

Ростов 700 сўмга олган бу от ярим баҳосига ҳам арзи-маса-да:

— Дуруст, ёмон эмас, лекин олдинги чап оёғи қоқина-диган бўлиб қолди,— деди.

— Туёғи ёрилгандир. Тузалиб кетади. Бирон нарса қоқиш керак, сизга ўзим кўрсатаман.

— Ҳа, шундоқ қилинг,— деди Ростов.

— Кўрсатаман, кўрсатаман, ҳеч нарса эмас, бу отдан хурсанд бўласиз.

— Мен айтай бўлмаса, отни олиб келсин,— деди Ростов бу поручикдан тезроқ қутулмоқчи бўлиб ва отни олиб келишни буюргани ташқари чиқди.

Денисов, оғзида трубка, даҳлизнинг бўсағасида букчайиб ўтирар: вахмистр унга нима тўғрисидадир бир маълумот берар эди. У Ростовни кўриб, пешонасини тириш-

тирди, елкаси оша бармоғи билан Телянин утирган уйга ишора қилиб афтини буриштирди ва ижирганди.

— Шу йигитга ҳеч тоқатим йўқ-да,— деди вахмистрдан ҳеч ибo қилмасдан.

Ростов худди «мен ҳам шундайман, лекин қандоқ қилай», демоқчи бўлгандай елкасини учирди ва отни олиб келишни буюрдию қайтиб Теляниннинг олдига кирди.

Телянин ҳамон уша Ростов чиқиб кетгандагидай бушашиб, кичкина оппоқ қўлларини бир-бирига ишқаб утирар эди.

Ростов уйга кирар экан, «дунёда хўп ҳам сўхтаси совуқ одамлар бўлади-да», деб кўнглидан ўтказди.

— Ҳа, отни олиб кел, дедингизми? — деди Телянин ва ўрнидан туриб бепарволик билан атрофга қаради.

— Ҳа, айтдим.

— Юринг, ўзимиз бора қолайлик: мен фақат кечаги буйруқни Денисовдан сўрамоқчи бўлиб кирган эдим. Олдингизми, Денисов?

— Йўқ ҳали. Ҳа, қаёққа кетяпсиз?

— Бу йигитга отга қандай тақа қоқишни кўрсатмоқчиман,— деди Телянин.

Иккови ташқарига чиқиб отхонага киришди. Поручик унга отнинг тўғни тузатиш йўлини кўрсатдию уйига кетди.

Ростов қайтиб келганда столда бир шиша ароқ билан қолбаса турар эди. Денисов столда ўтириб перосини чириллатиб хат ёзмоқда эди. У Ростовнинг юзига маҳзун назар ташлади.

— Ўша қизга ёзаётибман,— деди.

У, қўлида қалам, столга тирсагини қўйиб ёнбошлади-да, ёзмоқчи бўлган гапини тезроқ айтиб юрагини бушатганига хурсанд бўлгандай, хатнинг мазмунини Ростовга айтиб берди.

— Биласанми, дўстим,— деди,— то бировга муҳаббат қўймаганимизча биз гафлатда бўламиз. Биз тупроқ болалари... Муҳаббат қўйдикми — фаришта, онадан янги туғилгандай бўламиз... Яна ким келди? Жўнатиб юбор. Ҳозир қўлим тегмайди! — деди бемалол келаётган Лаврушкага қичқириб.

— Кимни дейсиз? Ўзингиз айтибсиз-ку. Вахмистр пулга келипти.

Денисов афтини буриштириб бир нарса деб бақирмоқчи бўлди-ю, лекин индамади.

— Жуда ёмон иш бўлди-да, — деди ўзича, — ҳамёнда қанча пул қолипти? — деб сўради Ростовдан.

— Еттита янгию учта эски.

— Оббо, ёмон бўлди-да! Ҳа, нега қаққайиб турибсан, айт вахмистирни! — деб бақирди Лаврушкага қараб.

— Мен бера қолай, менда пул бор, Денисов, — деди Ростов қизариб.

— Ёр-ошнадан қарз олишни ёмон кўраман, — деди Денисов дунғиллаб.

— Мен сенга ўртоқлик қилиб пул берсаму олмасанг хафа бўламан, ростдан айтаётибман, менда пул бор, — деди Ростов яна.

— Қўйсанг-чи.

Денисов ёстиқнинг остидан ҳамёнини олгани каравотга келди.

— Қаерга қўйдинг, Ростов?

— Ёстиқнинг тагида.

— Йўқ-ку.

Денисов ҳар иккала ёстиқни олиб полга ташлади, ҳамён йўқ эди.

— Тавба, қасққа кетди!

— Шошма, тушириб юбормадингми, — деб Ростов ёстиқларни бир-бир силкиди.

У адёлни ҳам олиб қоқди, ҳамён топилмади.

— Бошқа жойга қўймадингмикин? Йўқ-е, ҳатто ҳамёнини бошининг тагига қўйиб ётар экан-да, деб кўнглимдан ўтиб эди, — деди Ростов. — Мен шу ерга қўйиб эдим. Қани? — деди Лаврушкага қараб.

— Мен уйга кирганим йўқ. Қўйган жойингиздадир-да.

— Йўқ, ахир.

— Ўзингиз шунақа, бир нарсани бир жойга қўясизу кейин излаб юрасиз, чўнтақларингизни қаранг.

— Бошнинг тагига қўйиб ётар экан-да, деб кўнглимдан ўтгани эсимда, — деди Ростов, — аниқ шу ерга қўйиб эдим.

Лаврушка бутун тўшакни титди, каравот ва столнинг тагини қаради, ҳаммаёқни остин-устун қилдию уйнинг ўртасида ҳайрон бўлиб туриб қолди. Денисов индамай Лаврушканинг ҳаракатини кузатар эди. Лаврушка ҳеч ерда йўқ, деб ҳайрон бўлиб анқайиб турганда Денисов Ростовга қаради.

— Ростов, болалик қилма.

Ростов Денисовнинг қараб турганини сезиб, унга бир

назар ташладию яна ерга қаради, унинг бутун қони бошига ва кўзига урди. Энтикиб нафас ола бошлади.

— Уйга поручик билан ўзларингдан бошқа ҳеч ким киргани йўқ. Бирон жойда тургандир,— деди Лаврушка.

— Қани, бул тезроқ, каллаварам, қидир,— деб тўсатдан кўкариб қичқирди Денисов ва лакейга ҳамла қилди.— Ҳамённи топсанг ҳам топасан, топмасанг ҳам топасан, бўлмаса калтак ейсан, ҳаммангни дуппослайман!

Ростов Денисовга кўз қирини ташладию курткасининг тугмасини солди, қиличини тақди ва шапкасини кийди.

Денисов хизматкорнинг икки елкасидан ушлаб деворга уриб:

— Сенга айтаётиман, ҳамённи топ дейман,— деб қичқирди.

Ростов эшик олдига бориб, Денисовга қарамасдан:

— Қўй уни, Денисов, ким олганини биламан,— деди.

Денисов тўхтаб, лакейни қўйиб юбориб ўйланиб қолдида, Ростовнинг кимга ишора қилаётганини фаҳмлагандай унинг қўлидан ушлади.

— Бўлмаган гап! — деб шундай қичқирдики, буйин ва пешонасидаги томирлари буртиб чиқди.— Эсингни едингми, бу ҳеч мумкин эмас. Ҳамён уйдан ташқарига чиққани йўқ; мана бу аблаҳнинг терисини шилиб олсам топилади.

— Ким олганини биламан,— деб такрорлади Ростов титраган товуш билан ва эшикка томон юрди.

— Қўй бу гапни, қаёққа борасан, сенга айтаётиман,— деди Денисов юнкерни ушлагани интилиб.

Лекин Ростов жаҳл билан қўлини тортиб олдию худди Денисов унинг бир ашаддий душманидай хўмрайиб қаради.

— Эсинг жойидами? — деди у титроқли товуш билан,— уйда мендаи бошқа ҳеч ким йўқ эди. Бундан чиқадики, агар у олмаган бўлса, демак...

У гапини тамом қилмай, югурганича чиқиб кетди. Ростов сўнг дафъа унинг:

— Бор, борсанг боравер, минг лаънат ҳаммангга,— деган овозинингина эшитди.

Ростов тўғри Теляниннинг уйига борди.

— Хўжайин уйда йўқлар, штабга кетдилар,— деди унга Теляниннинг хизматкори, лекин юнкернинг паришон эканини кўриб,— ҳа, бирон гап бўлдими? — деб сўради:

— Йўқ, ҳеч гап бўлгани йўқ.

— Ҳозиргина кетдилар, — деди хизматкор.

Штаб Зельценек қишлоғидан уч чақирим нарида эди. Ростов ҳужрасига кирмасдан, отини олиб чиқдию штабга қараб жўнади. Штаб жойлашган қишлоқда офицерлар кириб турадиган майхона бор эди. Ростов тўғри майхонага келдию, унинг эшиги олдида Теляниннинг отини кўрди.

Майхонанинг ичкари уйда поручик вино ичиб, сосиска еб ўтирар эди.

— Э, сиз ҳам келибсиз-ку, йигит, — деди поручик кулиб ва қошларини кўтариб.

— Ҳа, — деди Ростов зўрға ва ёнидаги столга ўтирди.

Иккови ҳам индамасдан ўтирар эди; шу уйда икки немису бир рус офицери ҳам бор эди. Ҳамма жим, фақат тарелка, пичоқ товуши ва поручикнинг шапиллаб кавшангани эшитилар эди. Телянин нонуштасини қилиб бўлдию, чўнтагидан икки хоналик ҳамёнини олиб кичкина оқ бармоғи билан ҳалқасини тортди-да, битта олтин олиб, қошларини кериб, хизматкорга узатди.

— Мана, тезроқ ҳисоб қилинг.

Олтин янгигина эди. Ростов ўрнидан туриб Теляниннинг олдига келди.

— Мумкинми ҳамёнингизни кўрсак, — деди секин, эшитилар-эшитилмас.

Телянин кўзлари ўйнаган, лекин ҳамон қошлари керилган ҳолда ҳамёни Ростовга берди.

— Ҳа, жуда чиройли ҳамён... Ҳа, ҳа... — деди ва бирдан бўзариб кетди. — Мана кўринг, йигит, — деди яна.

Ростов ҳамёни қўлига олдию ҳамёнга, унинг ичидаги пулга ва Телянинга қаради. Поручик одати бўйича атрофга қаради ва бирдан хурсанд бўлгандай кўринди.

— Венага борсак, ҳаммасини сарф қиламан. Бу шаҳарчада нимага сарф қилишни ҳам билмайсан киши, — деди. — Қани, беринг, мен кетай, йигит.

Ростов жим турар эди.

— Сиз ҳам нонушта қилгани келгандирсиз? Овқат ёмон эмас, — деди яна Телянин. — Қани, беринг.

У ҳамёнга қўл узатди. Ростов индамасдан берди. Телянин ҳамёни олдию шимининг чўнтагига сола бошлади. Унинг қошлари чимирилди, худди «ўзимнинг ҳамёним, чўнтагимга соламан, бунга ҳеч ким ҳеч нарса деёлмайди», дегандай оғзи салгина очиқ қолди.

— Ҳўш, йигит? — деди ва уф тортиб қошларини кертганча Ростовнинг кўзларига қаради.

Бир лаҳза ичида Теляниннинг кўзидан аллақандай учқун Ростовнинг кўзига ўтгандай, ундан яна Теляниннинг кўзига қайтгандай, ундан яна унга ўтгандай бўлди.

— Бу ёққа юринг,— деди Ростов Теляниннинг қўлидан ушлаб. У Телянинни деразанинг олдига судраб олиб борди.— Бу пуллар Денисовники. Сиз бу пулни...— деди қулоғига пичирлаб.

— Нима?.. Нима?.. Нима деяпсиз ўзингиз... Нима?.. деди Телянин.

Лекин унинг бу сўзлари худди афв сўраган, ёлворган ва нола фарёд қилгандай эшитилди. Ростов бу сўзларни эшитганидан кейин шубҳаси йўқолди. У хурсанд бўлди ва шу билан бирга, қаршисида турган шўрлик одамга раҳми келди: бироқ бошланган ишни охирига етказиш керак эди.

Телянин шапкасини олиб, хилват уйга томон борар экан:

— Бу ерда биров эшитса нима дейди, юринг, нариги уйга чиқиб, ўша ерда гаплашайлик,— деди.

— Мен буни биламан ва исбот ҳам қиламан,— деди Ростов.

— Мен...

Қурқувдан бўзариб кетган Теляниннинг бутун юзи пирпираб уча бошлади: кўзлари ҳамон бесаранжом, лекин Ростовнинг юзига қаролмай ерда кезар эди. У йиғлаб юборди.

— Граф!.. бир ёш йигитни хароб қилманг... Мана ўша фалокат пул, олинг...— деб пулларни столнинг устига ташлади.— Қари отам, онам бор!..

Ростов пулни олди, Теляниннинг кўзига қарамасликка ҳаракат қилиб индамай чиқиб кетди. Лекин эшик олдида бир оз тўхтадию яна қайтиб кирди.

— Худоё тавба,— деди кўзига ёш келиб,— шу ишга қандай қўлингиз борди?

— Граф,— деди Телянин юнкернинг олдига келаётиб.

— Тегманг менга,— деди Ростов ўзини тортиб.— Муҳтож бўлсангиз, мана, олинг! — деди ва ҳамённи улоқтириб майхонадан чиқиб кетди.

V

Ўша куни кечқурун Денисовнинг уйида эскадрон офицерлари қизгин суҳбатлашиб ўтиришар эди.

Новча, сочи мош-гуруч, мўйловлари шопдай, юзига йирик-йирик ажиң тушган штаб-ротмистр:

— Айтдим-ку, сиз полк командирига уэр айтишингиз керак, Ростов,— деди ҳовлиқиб-қизариб кетган Ростовга қараб.

Штаб-ротмистр Кирстен офицер номига иснод келтиргани учун икки маротаба солдатликка туширилиб, икки маротаба яхши хизмат кўрсатиб, яна ўз мансабига эришган эди.

— Мени ёлғончи қилгани ҳеч кимга йўл қўймайман,— деб қичқирди Ростов,— у мени ёлғон айтасан, дейди, мен ўзинг ёлғон айтасан, дедим. Бу гап шундай қолади энди. Мени ҳар кун и навбатчи қиладими, қамаб қўядими, лекин уэр айтишга мени ҳеч ким мажбур қилолмайди. Агар у полк командириман, деб майдонга чиқиб менга важ айтишни ўзига муносиб кўрмаса, унда...

Штаб-ротмистр унинг сўзини бўлиб:

— Шошманг ахир, отагинам, гапга қулоқ солинг,— деди узун мўйловини силаб, йўғон товуш билан.— Сиз бошқа офицерлар олдида полк командирига бир офицерни ўғри дейсиз...

— Бошқа офицерларнинг олдида гап очилган бўлса мен нима қилай. Уларнинг олдида гапирганим чакки бўлган бўлса бўлгандир, ахир мен дипломат эмасман, қаёқдан билай. Шунинг учун ҳам мен гусар бўлганман. Бу ерда бунақа нозик гаплар бўлмас, деб ўйлаган эдим: у бўлса мени ёлғончи қилиб ўтирипти... Шундай бўлса, майдонга чиқиб менга важини айтсин...

— Бу дуруст, ҳеч ким сизни қўрқоқ деяётгани йўқ, лекин гап бунда эмас. Қани, Денисовдан сўранг-чи, ҳеч мумкинмикин бир юнкер полк командирига, мен билан майдонга чиқ, деб талаб қўйиб ўтирса.

Денисов гапга аралашини истамаса керак, мўйловини тишлаб қовоғини солганича уларнинг сўзига қулоқ солиб ўтирар эди. Штаб-ротмистрнинг саволига у бош чайқаб жавоб берди.

— Наинки офицерларнинг олдида полк командирига шу қабиҳ гапни гапириб ўтирсангиз,— деди штаб-ротмистр сўзида давом этиб.— Богданич (полк командири шундай деб аташар эди) сизни тийиб қўйипти.

— Тийиб қўйгани йўқ, ёлғон айтасан, деди.

— Ҳа, сиз унга бўлмағур гапларни айтибсиз, энди бориб уэр сўранг.

— Ҳеч-да! — деб қичқирди Ростов.

— Мен сиздан буни ҳеч кутган эмас эдим, — деди штабротмистр жиддий ва жеркиб. — Узр сўрагингиз келмайди, ҳолбуки, отагинам, фақат полк командири олдидагина эмас, балки ҳаммамизнинг олдимизда қип-қизил гуноҳкорсиз. Аввал ўйлаб, биров билан кенгашиб қилганингизда мунчалик бўлмас эди, сиз ўйламай-нетмай, яна офицерларнинг олдида лоп этиб айтиб қўйибсиз. Полк командири энди нима қилса бўлади? У офицерни судга бериб, бутун полкни бадном қилсинми? Битта ярамасни деб бутун полкни маломатга қўйиш керакми? Сизнингча, шу дуруст бўладими? Бизнингча, ундоқ эмас. Яхши ҳамки, Богданич, ёлгон айтасан, депти. Яхши бўлмапти, лекин айб ўзингизда, отагинам. Энди бу гапни бости-бости қилмоқчи бўлишса, сиз катталик қилиб афв сўрашни истамай яна бориб, ҳаммасини айтаман, деб ўтирибсиз. Жазо тариқасида навбатчиликка тайинласа-ку, алам қилади, бориб бир кекса ҳалол офицердан афв сўраш ҳеч нима эмасу! Ҳар қандай бўлганда ҳам Богданич ҳалол, жасур ва кекса полковник, шундай одамдан узр сўрашга бўйнингиз ёр бермайди: полк бадном бўлса бўлаверсин, дейсиз! — Штабротмистрнинг товуши титрай бошлади. — Сизнинг полкка келганингизга ҳали уч кун бўлгани йўқ, отагинам, бу кун бу ерда бўлсангиз, эртага бирон ёққа адъютант-мадъютант бўлиб кетасиз: «Павлоград офицерлари орасида ўғриси бор экан», дегудай гап бўлса ҳам сизга писанд эмас. Лекин биз бундай қарамаймиз. Шундоқ эмасми, Денисов? Биз бундай қарамаймиз-а?

Денисов ҳамон тек ва индамасдан ўтириб қора ва чақнаб турган кўзлари билан ҳар замон Ростовга қараб қўяр эди.

— Сиз бир иззати нафсни деб узр сўрамасдан полковникнинг шон-шарафини бир пул қилмоқчисиз, — деди штабротмистр давом этиб, — биз шу полкда суяги қотган ва худо хоҳласа, шу полкда ўладиган қариялар, полк шон-шарафини кўз қорачиғидай сақлаймиз ва буни Богданич ҳам билади. Полкнинг шон-шарафига нима етар экан? Яхши эмас, отагинам, яхши эмас. Хафа бўлсангиз-бўлмасангиз, мен рост гапни айтаман. Яхши эмас!

Штабротмистр ўрнидан туриб, Ростовдан ўгирди.

— Тўғри гап ахир! — деди Денисов сапчиб ўрнидан туриб. — Қани, Ростов, нима дейсан?

Ростов қизариб-оқариб гоҳ у офицерга, гоҳ бу офицерга қарар эди.

— Йўқ, йўқ, жаноблар... сизлар ўйламангларки... мен яхши биламан, сизлар меи мунчалик... мен... менинг учун... мен полкнинг шон-шарафи учун... нима деяпсизлар ўзларинг? Мен буни амалда кўрсатаман, менинг шон-шараф... Ҳа, бўлди, айб менда!.. — деди ва кўзларига жиққа ёш тўлди.— Айб менда, ҳаммасига мен гуноҳқорман!... Хўш, тагин нима дейсизлар?..

Штаб-ротмистр унга ўгирилиб, елкасига каттакон қули билан қоқиб:

— Гап бундоқ бўлипти, граф! — деб қичқирди.

— Мен сенга айтмадимми,— деди Денисов қичқариб.— Ростов яхши йигит деб.

Штаб-ротмистр худди у иқрор бўлгани учун ҳурмат қила бошлагандай унвони билан атаб:

— Шундоқ бўлгани дуруст, граф,— деди. Борсинлар, уэр айтсинлар, тақсир.

— Жаноблар, айтганларингни қиламан, бировга финг демайман,— деди Ростов ялингандай, — лекин уэр айта олмайман, азбаройи худо айтолмайман! Мен қандай қилиб унинг олдига бориб ёш боладай тавба қилдим деб ўтираман?

Денисов кулиб юборди.

— Ўзингизга қийин... Богданич кек сақлайдиган одам, бу қайсарлигингизнинг жазосини тортасиз,— деди Кирстен.

— Худо ҳаққи, мен қайсарлик қилаётганим йўқ! Буни сизларга ҳеч тушунтира олмайман, ҳеч...

— Хайр, ўзингиз биласиз,— деди штаб-ротмистр.— Қани у аблаҳ, қаёққа кетди? — деб сўради Денисовдан.

— Ўзини касаллика солипти, эртага полкдан ҳайдалар экан,— деди Денисов.

— Бу бир дард, бошқа нима деб бўлади,— деди штаб-ротмистр.

— Дардми, бошқами, ишқилиб, кўзимга кўринсин-чи, ўлдираман-қўяман! — деб қичқирди Денисов унинг қонига ташна бўлгандай.

Шу чоғ Жерков кириб келди.

— Э, сен нима қилиб юрибсан? — дейишди бирдан офицерлар унга қараб.

— Поход, жаноблар. Мак бутун армияси билан таслим бўлипти.

— Ёлғон!

— Ўз кўзим билан кўрдим.

— Қанақа қилиб кўрдинг? Макни-я! Қўл-оёри бутун, тирик Макни-я?

— Поход! Поход! Топиб келган шу янги хабари учун бир шиша ароқ берилсин. Нима бўлди, нега яна бу ёққа келиб қолдинг?

— Уша лаънати Мак туфайли яна полкка юборишди. Австрия генерали мени чақирпти. Мен уни Мак келиши муносабати билан табриклаган эдим... Ҳа, Ростов, нима бўлди, мунча қизариб кетибсиз?

— Э, сўрама, биродар, икки кундан бери бизда бир мужмал иш устида дилсийҳлик бўлиб турипти.

Шу чоғ полк адъютанти кириб келди ва Жерков келтирган хабарни тасдиқлади. Эртага йўлга чиқиш ҳақида буйруқ берилган эди.

— Поход, жаноблар!

— Худога шукур-э, занглаб ҳам кетиб эдик.

VI

Кутузов йўл-йўлакай Инна (Браунауда) билан Траун (Линца) дарёларининг кўпригини бузиб, Венага томон чекинар эди. 23 октябрь куни рус қўшинлари Энс дарёсидан ўтди. Русларнинг юк ортилган қатор аравалари, артиллерияси ва қўшинлари қиём вақтида Энс шаҳридан ўтиб борар, уларнинг боши кўприкдан аллақачон ўтган бўлса ҳам охири ҳали кўринмас эди.

Кун илиқ, куз ҳавоси, ёмғир қўймоқда. Кўприкни мудофаа қилиб турган рус батареялари урнашган тепаликдан кўринган кенг яйлағоқ қийиркон ёққан ёмғир пардаси тўсиб кўринмай қолар, гоҳ офтоб чиққанда ундаги ҳар бир нарса худди лок суртилгандай ярқираб кўринар эди. Пастда шаҳарчанинг оқ уйлари, қизил тунукали томлари, катта кон бутхонаси ва рус аскарлари мўрмалахдай спирилиб ўтиб бораётган кўприги кўриниб турар эди. Дунай дарёсининг бурилиб оқадиган жойида кемалар, орол, Энс дарёсининг Дунайга қўйиладиган ерида жазира сингари турган қалъа ва унинг парки; Дунайнинг қарағайзор, қояли чап қирғоғи ва ундан нари кўм-кўк тепаликлар, ҳаворанг даралар кўринади. Инсон қўли тегмагандай кўринган қалин қарағайзорнинг нариги томонидан монастырнинг минораси мўралаб туради. Узоқда, Энснинг нариги томонидаги тепаликда душман соқчилари кўринар эди.

Тепаликдаги түплар орасида, олдинда арниергард коман-
дери бўлмиш генерал билан бош штаб офицери дурбин
ордали атрофни кузатиб туришар эди. Булардан сал нари-
роқда түпнинг пишангида бош қўмондон томонидан арниер-
гардга юборилган Несвицкий утирар эди. Несвицкийга
ҳамроҳ бўлиб келган казак унга сумка билан сувдонни берди
ва Несвицкий офицерларни сомса ва доплелькюмел билан
сийлади. Офицерлар хурсанд бўлиб, бири чўккалаб, бири
хўл майсанинг устига чордана қуриб, уни ураб олишди.

— Австрия князининг деди чакки эмас экан-а, қалъа
солган жойини қаранг, зап жой экан-да. Қани, жаноблар,
емайсизларми? — деди Несвицкий.

— Раҳмат, князь,— деди офицерлардан бири штаб-
дан келган чиновник билан гаплашганига мамнун бўлиб.—
Жуда яхши жой экан, биз паркнинг ёнгинасидан ўтдик,
иккита кийик юрган экан. Иморатларини айтинг-а!

Офицерлардан яна бири тагин битта сомса егиси келиб,
олгани тортинди шекилли, шунинг учун гўё теварак-
атрофни кузатган бўлиб:

— Уни қаранг, князь,— деди,— қаранг, бизнинг пиёда
аскарларимиз бориб олишипти. Ҳу, ана қишлоқнинг на-
риги томонида ўтлоқда учтаси бир нимани судраётинти.
Булар бу саройга киради,— деди маъқуллагандай.

— Ҳа, ҳа,— деди Несвицкий,— биласизларми, мен ни-
мани хоҳлар эдим,— деди у яна чиройли оғизда сомсани
чайнаб,— ҳу ана шу ерга киришни хоҳлар эдим.

У тепаликда кўриниб турган минорали монастырни
кўрсатди, кулимсиради, кўзлари сузилиб чақнаб кетди.

— Жуда яхши бўлар эди-да, жаноблар!

Офицерлар кулишди.

— Бу монах аёлларни ҳеч бўлмаса бир ҳуркитсак ҳам
майли эди. Ёш-ёш итальян қизлар бор, дейишади. Беш
йил умримни қурбон қилар эдим!

— Зеркишар ҳам дейман,— деди дадилроқ офицер
кулиб.

Шу пайт олдинда турган бош штаб офицери генералга
ниманидир кўрсатди: генерал дурбин билан қаради.

Генерал дурбинни кўзидан олиб, елкасини қисар экан:

— Айтмадимми, айтмадимми,— деди жаҳли чиқиб,—
айтмадимми, кўприкни түпга тутуди деб. Нега энди улар
ушда ивирсиб ўтиришипти?

Нариги томонда душман ва унинг батареяси кўриниб
турар эди. Батареянинг устида оппоқ тутун пайдо бўлди-ю,

кетидан гумбурлаган товуш эшитилди. Бизнинг аскарларимиз кўприкдан шошиб ўтаётганлари кўриниб турар эди.

Несвицкий пишиллаб ўрнидан турди-да, илжайиб генералнинг олдига борди.

— Тамаддига майллари йўқми, жаноби олийлари? — деди Несвицкий.

— Яхши бўлмади, — деди генерал унга жавоб бермасдан, — аскарларимиз ивирсишиб қолишди.

— Бориб келайми, жаноби олий? — деди Несвицкий.

— Ҳа, шундоқ қилинг, — деди генерал буйруқда батафсил баён қилган нарсаларини яна такрорлаб, — гусарлар, ўша айтганимдай, ҳаммадан кейин ўтишсин кўприкка ўт қўйишсин. Кўприкка қўйилган ёнилғи модда яна кўздан кечирилсин.

— Хўп бўлади, — деди Несвицкий.

У отини тутиб турган казакни чақирди. Сумка билан сувдонни йиғиштириб олишни буюрди ва оғир гавдасини ҳам абжирлик билан эгарга олди.

— Монах аёлларнинг олдига кирганим бўлсин, — деди кулиб турган офицерларга қараб ва адир этагида илон изи бўлиб турган сўқмоқдан от қўйиб кетди.

— Қани, капитан, бир отиб кўринг-чи, қаерга бориб тушар экан! — деди генерал тўпчига қараб. — Зеркиб қолган эдиларинг, бир эрмак қилинглар.

— Тўпчилар, жой-жойингга! — деб команда берди офицер. Гулхан атрофида ўтирган тўпчилар дарҳол югуриб келиб тўпларни ўқлашди.

— Биринчи, от! — деган команда товуши эшитилди.

Биринчи тўп силкинди, гулдурос солиб чиққан ўқ адир этагидаги аскарларимизнинг тепасидан сувиллаб ўтди ва душмандан анча берига тушди. У тушган ердан тутун чиқиб, сўнгра портлаган товуш эшитилди.

Портлаш товушини эшитган солдат ва офицерлар хурсанд бўлишди. Ҳамма ўрнидан туриб, яққол кўришиб турган аскарларимизнинг ҳаракатини ва яқинлашиб келаётган душманни кузата бошлади. Шу он қуёш булут остидан буткул чиқди, биттагина отилган ўқнинг ёқимли товуши ва порлаб турган қуёшнинг нури кўпгилни бардам ва хуш-ҳол қиладиган бир таассуротга айланди.

VII

Душманнинг икки тўп ўқи кўприкнинг устидан ўтиб кетди: кўприкка аскарлар тиқилиб қолди. Отдан тушган

князь Несвицкий кўприкнинг ўртасида йўғон гавдаси билан панжарага қапишиб турар эди. У уч-тўрт қадам орқада икки отни жиловидан тутиб турган деншиги казакка ҳар замон кулиб қарар эди. Князь Несвицкий эндигина олға интилган эди, солдатлар, юк ортилган аравалар уни яна суриб панжарага қапиштирди ва унинг табассум қилиб туришдан бошқа чораси қолмади.

— Ҳой, оғайни,— деди казак одамлар ва отлар тиқилиб ётганига қарамай аравасини ҳайдамоқчи бўлган аравакаш солдатга қараб,— қанақасан ўзинг! Бирпас тўхтасанг-чи, генерал ўтиб кетсинлар.

Аравакаш солдат генерал деганга ҳам парво қилмай йўлни тўсган солдатларга:

— Ҳой! ҳамшаҳарлар! сўл томондан юрсаларинг-чи! Ҳой тўхтаб турсангчи! — деб қичқирди.

Бироқ ҳамшаҳарлар тиқилишиб, найзалари бир-бирига илиниб кўприкдан зич бўлиб, олға юрар эди. Несвицкий панжарадан пастга қараб Энснинг шовўллаб, кўприкнинг сепояси олдида чайқалиб, бир-бирига қўшилиб ва бир-бирининг устидан ошиб ўтаётган тўлқинларини кўрди. У кўприкка қараб, кўтослар, телпаклар, буюм халталар, узун милтиқлар, тепалик остидан кўриниб турган кенг ёноқлар ва ҳорғинлик ифода этган озгин юзлар, лой бўлиб кетган кўприк тахтаси устида қимирлаётган оёқлардан иборат бўлган солдатларнинг бир хилдаги жонли тўлқинини кўрди. Гоҳ худди Энс тўлқинидан отилиб чиққан оқ кўпик сингари, бир хилдаги солдатлар тўлқини орасида плаш кийган, башараси солдатга ўхшамаган офицер ўтиб қолар; гоҳ худди дарёда ўйноқлаб кетаётган тарашадай, кўприк устидаги пиёда аскарлар тўлқини орасида пиёда гусар, деншик ёки аҳоли кўриниб қолар: гоҳ, худди дарёдан оқиб келаётган холадай, рота ёки офицерга қарашли тўла юк ортилиб устига чарм ёпилган ва атрофини одамлар ўраб олган арава ўтар эди.

— Ер ёрилиб одам чиқдимми, нима бало,— деди казак нима қилишини билмай тўхтаб.— Ҳали кўпми у ёқда?

Унинг ёнидан ўтиб кетаётган йиртиқ шинелли хушчақчақ солдат кўз қисиб:

— Бир кам миллионта қолди, холос,— дедию одамларнинг ичида кўздан йўқолди. Унинг кетидан кексароқ бир солдат ўтиб борарди.

— Энди у (у — душман) кўприкнинг титиғини чиқа-

рар,— деди кекса болдат қовоғини солиб ўртоғига.— Бош қашлагани ҳам фурсат бўлмай қолар.

Бу ҳам ўтиб кетди. Ундан кейин яна арава минган бир солдат ўтди.

— Пайтаваларни қаёққа тиқилти экан? — деди деншик араванинг кетидан қопиб, унинг орқасини титкилаб.

Бу ҳам араваси билан ўтиб кетди.

Булардан кейин жуда хушчақчақ, афтидан, ширакайф солдатлар ўтишди.

— Милтиқнинг кундоғи билан оғзига шунақа ҳам солдики... — деди шинелининг этагини қайтариб олган солдат хурсанд кўл ташлаб борар экан.

— Ҳа, чўчка гўшти ширин эканми? — деди бошқаси кулиб.

Булар ҳам ўтиб кетишди. Несвицкий ким кимнинг оғзига урганни, чўчка гўштининг нимага дахли бўлганини била олмади.

— Бунча шошилишмаса! Ҳаммани қириб ташлагани тепада қилич ўйнатаётимми,— деди унтер-офицер мазамаат қилиб.

— Замбаракнинг ўқи ёнимдан ғувиллаб ўтиб қолса борми,— деди ёшгина, оғзи катта солдат зўрға ўзини кулгидан тийиб,— турган жойимда қотиб қолибман, амаки. Худо урсин агар, жон-поним чиқиб кетди! — деди кўрққанига мақсангандай.

Бу ҳам ўтиб кетди. Бунинг кетидан шу вақтгача ўтган араваларга сира ўхшамаган бир арава ўтиб борар эди. Бу кўш отлиқ немис араваси бўлиб, унга бутун бир уй юклангандай кўринар эди. Немис ҳайдаб бораётган бу араванинг орқасига чиройли, ола елини каттакон бир сигир боғланган эди. Тўшақларнинг устида ёш болалик бир хотин, бир кампир ва юзи қип-қизил, бўлиқ бир немис қиз ўтирар эди. Булар, афтидан, махсус ижозат билан кўчиб борар эди. Ҳамма солдатлар шу хотинларга қарашар эди. Арава аста-секин ўтиб боргунча солдатлар нуқул шу икки аёл тўғрисида гапиришди. Ҳамманинг ҳам юзида шу хотинлар тўғрисидаги ноҳўя фикрнинг ифодаси бўлган бир хилдаги табассум кўринар эди.

— Уҳў, колбаса ҳам қочиб қопти-ку.

— Онангни сотсанг-чи,— деди солдатлардан бири араванинг кетидан бошини қуйи солиб, кўрқиб, катта-катта қадам ташлаб кетаётган немисга қараб.

— Вой, қурғур-е, ясанганини қара-я!

— Жуда сенбоп экан-да, Федотов!

— Шунақасини ҳам кўрганмиз, ука!

— Қаёққа кетаётибсизлар? — деди олма еб бораётган пиёда офицер чиройли қизга қараб ва салгина жилмайиб.

Немис кўзини юмиб русча билмаслигини ишора қилди.

— Есанг олгин, — деди офицер қизга олма узатиб.

Қиз кулимсираб олмани олди. Несвицкий ҳам кўприк-устида турган бошқа солдатларга ўхшаб аёллар ўтиб кетгунча улардан кўзини олмади. Улар ўтиб кетгандан кейин яна боягидай солдатлар ўтиб, яна ўшанақа гаплар давом этди. Ниҳоят ҳамма тўхтаб қолди. Кўприкнинг нариги бошида рота араваларининг оти хиралик қилиб, ҳаммани тўхтатиб қўйди.

— Нега тўхташди? Бир тартиб йўқ-да! — дейишди солдаглар, — мунча тиқиласан! Фалокат! Жиндак тўхтасанг ўласанми? Кўприкни ёндириб юборса ҳаммамиз қоламиз, офицерни ҳам кўр қилиб қўйишипти, — дейишар эди тўхтаб қолган солдатлар бир-бирига қараб. Ҳамма тиқилишиб олга интилар эди.

Несвицкий сувга қаради-ю, бирдан тобора яқинлашиб келаётган ғалати бир товушни эшитди...

Қандайдир бир катта нарса сувга шапиллаб тушди.

— Тушган жойини қара-я, — деди Несвицкийга яқин турган бир солдат шапиллаган томонни кўрсатиб.

— Дадил бўлиб, тезроқ ўтинглар деяпти-да, — деди яна бир жонсарак солдат.

Одамлар яна кўзгалди. Несвицкий сувга тушган нарса замбаракнинг ўқи эканлигини фаҳмлади.

— Ҳой, казак, отни олиб кел, — деди Несвицкий, — ҳой, у ёққа тур, бу ёққа тур! Йўл бер!

У отнинг олдига аранг етиб олди ва пўшт-пўштлаб олга юрди. Солдатлар унга йўл бериш учун зичланишди, лекин яна шундай қисиб боришдики, ҳатто унинг оёғини босишди. Бунга унинг олдида турган кишилар айбли эмас, чунки уларни бошқалар яна ҳам қаттиқроқ қисишар эди.

Шу пайт орқадан:

— Несвицкий! Ҳой, Несвицкий! Сенга айтаётибман, пест! — деган бўғиқ товуш эшитилди.

Несвицкий қайрилиб қараб, ўтиб бораётган пиёда аскарларнинг нариги томонида, ўн беш қадамча нарида қора сочи ҳурпайган, юзи қизарган, шапкасини бошининг орқа-

сига бостириб олган, ментигини олифғалик билан елкасига ташлаган Васька Денисовни кўрди.

Денисов жуда жони чиққан бўлса керак, қизариб кетган қоп-қора кўз соққасини ўйнатиб, кичкинагина га юзига ўхшаган қип-қизил яланғоч қўлидаги гилофли қиличини силкиб:

— Ҳой, бу фалокатларга айтсанг-чи, йўл берсин,— деб қичқирди.

— Э, Васька-ку! — деди Несвицкий қувониб.— Сен нима қилиб юрибсан?

— Эскадрон ўтолмаяпти! — деб қичқирди Васька Денисов гижиниб, ва чиройли қора оти — Бадавини шпори билан уриб. От эса найзалар тегаётган қулогини силки-тар, пишқириб атрофига оғзидан кўпиклар сочар, оёғини кўприкнинг тахтасига урар, агар эгаси қўйиб берса, кўприкнинг панжарасидан сакраб ўтишга тайёрдай кўринар эди.

— Бу қанақа гап! Худди пода-я! Поданинг ўзи! Қоч... Йўл бер! Тўхта ўша ерда, сенга айтаётибман, аравакаш! Ҳозир чопиб ташлайман! — деб қичқирди у ва ҳақиқатан ҳам қиличини қинидан чиқариб ўхталди.

Солдатлар қўрққанларидан тисланиб йўл беришди. Денисов Несвицкийнинг олдига келди.

— Нима, кайфинг борми, нима бало? — деди Несвицкий Денисов олдига келганда.

— Ичгани ҳам қўйишмаяпти! — деб жавоб берди Васька Денисов.— Қуни бўйи полкни у ёқдан-бу ёққа судрашгани судрашган. Урушадиган бўлсак уруша қолайлик. Бу аҳвол жонга ҳам тегди!

Несвицкий унинг янги ментиги билан отининг янги жулига қараб:

— Мунча олифта бўлиб кетибсан! — деди.

Денисов кулимсираб чарм халтасидан атир ҳиди анқиган рўмолчасини олиб, Несвицкийнинг бурнига тутди.

— Шундоқ қилмасам бўлмайди, иш бор! Соқолимни олдириб, тишларимни ювиб, ўзимга боплаб атир сепдим.

Казак кузатиб бораётган савлатли Несвицкийнинг қиёфаси билан дағдаға қилаётган Денисовнинг қилич ўйнатиб, қаттиқ бақриши шундай таъсир қилдики, иккови кўприкнинг нарёнига бир илож қилиб ўтиб олишди-да, пиёда аскарларни тўхтатишди. Несвицкий кўприкнинг нариги ёғида ўзи излаган полковнигини кўриб, унга буйруқли айтди-ю, вазифасини бажариб қайтиб кетди.

Денисов йўл очганидан кейин, кўприкнинг бу бошига келиб турди. У ўйноқлаб отларга томон интилаётган айгирининг бошини бепарвогина тортиб, қаршисидан келаётган эскадронга қараб турар эди. Кўприкнинг тахтаси, худди бир неча от бирдан югуриб ўтаётгандай, отларнинг туёғидан тарақлади ва эскадрон тўртта-тўртта бўлиб олдинда бораётган офицерлари билан кўприкнинг у томонига чиқа бошлади.

Тўхтатилиб қўйилган пиёда аскарлар кўприкнинг олдидаги лойда уймалашиб, қўшиннинг бир тури бошқа турига одатдан қандай бегоналик ва бадхоҳлик ҳамда истеҳзо назари билан қараса, булар ҳам олдиларидан чиройли саф тортиб ўтиб бораётган озода ва олифта гусарларга шундай назар билан қарашар эди.

— Хўп яسانيшипти-да, бу йигитлар! Буларни фақат Подновинскоеда кўрсанг!

— Булардан нима фойда! Хўжакўрсинга олиб юришди-да! — деди яна бири.

Оти ўйноқлаб пиёда аскарга лой сачратган бир гусар:

— Ҳой пиёда, чангитмасанг-чи! — деб тегишди.

— Елканга халтани ортиб икки манзилгина йўрттирсам кўзинг очилар эди,— деди пиёда аскар юзига сачраган лойни енги билан артиб,— жуда кеккайиб кегибсан!

— Отга мнўдириб қўйишса сен ҳам ундан қолишмас эдинг, Зикин,— деди ефрейтор халтанинг оғирлигидан букчайган озгин солдатчага тегишиб.

— Ёгочни миниб чу десанг от бўлади-қўяди,— деди гусар.

VIII

Пиёда аскарларнинг қолгани кўприкнинг олдида тикилишиб шошилишч ўтмоқда эди. Ниҳоят аравалар ўтиб бўлди, йўл бир оз очилиб, сўнгги батальон кўприкка қадам қўйди. Кўприкнинг нариги ёнида, душман рўпарасида фақат Денисов эскадронининг гусарларигина қолди. Нарсқлаги адирдан кўринадиган душман пастдан, яъни кўприкдан кўринмасди, чунки дарё оққан сойликдан қараганда бу ердан ярим чақирим келадиган рўпарадаги адир уфқли тўсиб турар эди. Олдиндаги даштнинг баъзи жойида тўп-тўп отлик разведкачи казакларимиз кўринар эди. У томондаги адирдан тушган йўлда тўсатдан кўк шинель кийган аскар ва артиллерия кўринди. Булар французлар эди. Разведкачи казаклар от чоптириб адирнинг этагига қараб

кетишди. Денисов эскадроннинг ҳамма офицер ва солдатлари бошқа тўғриларда гапланишга ва у ёқ-бу ёққа қарашга ҳаракат қилишса ҳам нуқул адирдаги нарса нима эканлиги тўғрисида ўйлашар ва уфқда пайдо бўлган доғни душман аскарлари деб билиб ҳадеб ўшанга қарашар эди. Тўшдан кейин қаво очилиб офтоб Дунайга ва унинг атрофидаги адирларга шуъла сочи. Ҳаммаёқ жимжит, у томондаги адирдан ҳар замон бурғу товуши ва душман ҳайқирғи эшитилар эди. Кичик-кичик отлиқ разведкачилар тўпини эътиборга олмаганда, эскадрон билан душман орасида ҳеч ким йўқ эди. Икки орани уч юз саржин чамаси келадиган масофа ажратиб турар эди. Душман ўқ отмай қўйди ва икки душман қўшин орасидаги омонсиз, даҳшатли, ўтиб бўлмайдиган ва кўзга кўрнмайдиган чегарана ҳам очикроқ сезила бошладди.

«Ҳаёғ билан мамотни бир-биридан ажратиб турадиган чегарани эслатувчи бу чегарадан бир қадам нари ўтилса, номаълум азоб-уқубат ва ўлимга борилади. Бу майдон, дарахтлар ва офтоб шуъла сочиб турган уйларнинг у томонида нималар бўлаётти? Ким бор? Буни ҳеч ким билмайди, лекин билгинг келади: бу чегарадан ўтиш қўрқинчли, лекин ўтнинг келади: биласанки, эртами, кечми, бу чегарадан ўтишинг, у томонда нималар бор эканини билишинг керак бўлади. Ўзинг бақувват, соғлом, хурсанд ва шайланган, атрофингдаги одамлар ҳам ўзингдай соғлом, шайланган. Душманининг рўпарасида турган ҳар бир киши ана шундай деб ўйламаса ҳам, лекин шуни ҳис қилади ва бу ҳис шу пайтда бўлаётган ҳамма ҳодисага айрим бир жилов беради ва ёрқин қувонч туғдиради.

Душман турган томондаги дўнгликда аввал тутун кўриниб, сўнгра гумбурлаган товуш эшитилди-ю, замбаракнинг ўқи гувиллаганича гусарлар эскадронининг тепасидан ўтиб кетди. Тўпланиб турган офицерлар жой-жойига тарқалиб кетишди. Гусарлар отлар сафини текислашди. Эскадронга жимлик чўкди. Ҳамма олға, душманга ва команда кутиб эскадрон командирига қарар эди. Биринкетин яна иккита замбарак ўқи гувиллаб ўтди. Душман гусарларга қараб ўқ отар эди шекилли; лекин ўқ бир қиёмда гувиллаб гусарларнинг тепасидан ошиб орқа томонга тўшар эди. Гусарлар орқага қарашмас, лекин ҳар бир ўқ гувиллаб ўтганда, худди биров команда бергандай, ўқ ўтиб кетгунча тин олмай, оёқларини узангига тираб тикка туришар, сўнгра яна эгарга ўтиришар эди. Солдатлар бош-

ларини бурмай, бир-бирига кўз қирини ташлар, ҳар қайсиси ёнидаги ўртоғининг авзойига қизиқиб разм солар эди. Денисовдан тортиб то карнайчигача ҳамманинг юзида кураш, асабият ва ҳаяжон натижаси бўлган бир хилдаги ифода кўринар эди. Вахмистр худди, ҳали сени қараб тур, дегандай қовоғини солиб солдатларга қарар эди. Юнкер Миронов тепадан ҳар ўқ ўтганда энгашар эди. Ростов оёғи лат еган, лекин кўркам Грачигини миниб ўнг қанотда, худди кўпчилик ичида имтиҳонга чақирилган ва имтиҳонни аъло баҳо билан беришга ишониб ўзини бахтиёр ҳис қилган мактаб боладай, хурсанд бир қиёфада турар эди. У худди мана мени кўринглар, ўқ остида қандай тап тортмай турибман дегандай, ҳаммага қарар эди. Бироқ унинг ҳам юзида ҳамманинг юзидаги сингари қандайдир ғайрихитиёрӣ, янги ва жиддий ифода кўринар эди.

Бир жойда туролмай отини эскадрон олдида у ёқдан буёққа суриб юрган Денисов:

— Ким у таъзим қилаётган? Юнкер Миронов! Бу нимаси, менга қаранг! — деб қичқирди.

Яланғоч қилпчини сопидан тутиб турган қўлининг (бармоқлари қисқа ва жун босган эди) томирлари чиққан, пучуқ, қора соч ва пачаққина Васька Денисовнинг юзи ҳар кунгидай эди, у айниқса қониб май ичиб олган кунлари кечкурун худди шундай бўлар эди. Лекин у одатдагидан кўра қизарган, сочи ҳурпайган, бошини худди сув ичаётган қушдай орқага ташлаб, бечора Бадавнинг икки биқинига кичкина оёқларидаги шпорини қаттиқ ниҳтаб, худди орқага йиқилаётгандай эскадроннинг нариги қаистига от қўйиб борди ва тўппончаларни кўздан кечиринглар, деб бўғиқ овоз билан бақирди. У штаб-ротмистр Қирстен олдига келди. Каттакон, салобатли бия минган штаб-ротмистр отни битта-битта қадам ташлатиб унга қарши борди. Узун мўйловли штаб-ротмистр одатдагича жиддий, фақат кўзлари одатдигидан кўра чакнаганроқ эди.

— Нима бўлар эди? — деди у Денисовга, — урушга кирмаймиз. Мана кўрасан, қайтиб кетамиз.

— Ким билади буларнинг ишини! — деди Денисов тўғиллаб. — Ха, Ростов, — деди юнкернинг кайфи чоғлигини пайқаб. — Ана, урушни ҳам кўрдинг.

У юнкердан хурсанд бўлди шекилли, «балли», дегандай табассум қилди. Ростов эса терисига сизмай кетди.

Шу пайт кўприк устида полк командири кўринди. Денисов от чоғиб унинг олдига борди.

— Жаноби олийлари! Ижозат беринг, атака бошлайлик! Улоқтириб ташлайман уларни.

Полк командири худди хира пашша жонига теккандай, афтини буриштириб:

— Ҳозир атака нимаси,— деди тажанг бўлиб.— Бу ерда нимага турибсизлар? Қанотдагилар чекинаётганини кўрмаяпсизми? Эскадронни орқага олиб кетинг!

Эскадрон кўприкдан ўтди ва бироита ҳам одами нобуд бўлмасдан ўқ остидан чиқиб олди. Унинг кетидан цепда бўлган иккинчи эскадрон ва ҳаммасидан кейин казаклар ўтиб кўприkning у томони бўшаб қолди.

Павлоград полкининг икки эскадрони ҳам кўприкдан ўтиб, бирин-кетин орқага, адирга қараб кетди. Полк командири Карл Богданич Шуберт Денисов эскадрони томон келиб Ростовдан бир қадам олдинда борар ва гарчи Телянин туфайли бўлган можародан кейин уни биринчи марта кўриши бўлса ҳам унга ҳеч эътибор қилмас эди. Фронт шароитида ўзини унинг ихтиёрида ҳис қилиб энди ўзини унинг олдида гуноҳкор ҳисоблаган Ростов полк командирининг кенг елкасидан, малла сочидан ва қизил бўйнидан кўзини олмас эди. Ростов гоҳ Богданич ўзини жўрттага мени кўрмаётганга соляпти, ҳақиқатда эса унинг бирдан-бир мақсади: менинг жасурлигимни синаб кўриш, деб қоматини тиклар ва атрофга қувноқ назар ташларди, гоҳ Богданич ўзининг жасурлигини менга кўрсатмоқчи бўлиб жўрттага менга яқин юряпти, деб кўнглидан ўтказарди, гоҳ душманам Богданич менга жазо бериш учун қасдан эскадронни қаттиқ атакага юборади деган ўйга борарди, гоҳ атакадан кейин ярадор бўлиб ётганимда келиб «кел, ярашдик», деб қўл узатар, деган хаёлларга борар эди.

Павлоград полкидагиларга таниш бўлган баланд елкали Жерков (у яқиндагина шу полкдан кетган эди) полк командирининг олдига келди. Жерков бош штабдан ҳайдалганидан кейин, мен аҳмоқ эмасманки, полкда машаққат тортиб юрсам, ҳолбуки штабда ҳеч иш қилмасдан кўпроқ мукофот оламан, деб полкда қолмай, бир илож қилиб князь Багратионга ординарец бўлиб олган эди. У ўзининг собиқ командирига ариергард бошлигидаи буйруқ олиб келган эди.

— Полковник,— деди у ўзига хос, тунд жиддият билан Ростовнинг душманига мурожаат қилиб ва ўртоқларига назар ташлаб — тўхталсин, кўприкка ўт қўйилсин, деб буюрдилар.

— Ким буюрди? — деди полковник хўмрайиб.

— *Ким буюрганци билмайман, полковник,* — деди корнет жиддий, — лекин князь менга: «Бориб полковникка айт, гусарлар тезроқ қайтиб, кўприкка ўт қўйилсин», деб буюрди.

Жерковдан кейин гусарлар полковнигининг олдига бош штаб офицери ҳам шундай буйруқ билан келди. Штаб офицеридаи кейин казак оти оғир гавдасини зўрға кўтариб лўкиллаб келаётган семиз Несвицкий кўринди.

— Бу қандоқ бўлди, полковник, — деб бақирди у ҳали келиб етмасдан, — кўприкка ўт қўйилсин, деб эдим, кимдир нотўғри етказипти, у ёқда бутун тўполон, ҳеч нарсани тушуниб бўлмайди.

Полковник полкини шошмасдан тўхтатди ва Несвицкийга қараб:

— Сиз менга ёнилғи тўғрисида гапирган эдингиз, кўприкка ўт қўйиш тўғрисида ҳеч нарса деганингиз йўқ, — деди.

Несвицкий тўхтаб шапкасини бошидан олиб, семиз қўли билан терлаган сочини тузатар экан:

— Бу қандай бўлди, отахон, кўприкка ёнилғи қўйилгандан кейин ўт қўйилсин, демабмидим? — деди.

— «Авалло мен сизга «отахон» эмасман, жаноб штаб-офицер, кейин сиз кўприкка ўт қўйинг, деганингиз йўқ, мен ўз вазифамни биламан ва буйруқни ҳамма вақт жойига, қўйиб бажараман. Сиз кўприкка ўт қўйилди дедингиз-ку ким ўт қўйишини айтганингиз йўқ. Мен авлиё эмасманки, ким ўт қўйишини билсам.

— Ана, доим шунақа бўлади-да — деди Несвицкий қўл силтаб ва Жерковга қаради-да: — Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — деди.

— Мен ҳали шу иш билан келган эдим. Э, жуда ҳўл бўлиб кетибсан-ку, кел, сиқиб қўяй.

Полковник дўнғиллаб:

— Сиз айтиб эдингизки, жаноб штаб-офицер... — деб гап бошламоқчи бўлган эди-ю, бош штаб офицери унинг сўзини бўлди:

— Тезроқ бўлиш керак, полковник, бўлмаса душман тўшини яқинроқ олиб келиб, сочма ўқдан отади.

Полковник индамасдан бош штаб офицерига, семиз штаб-офицер Несвицкийга ва Жерковга қараб қовогини солди.

— Кўприкка ўт қўйман, — деди у тантанали бир тарзда ва гўё шу билан ҳар қанча гап эшитган бўлса ҳам шу ишни қилмоқчи эканини билдирмоқчи бўлди.

Полковник худди ҳамма ишга от гуноҳкор бўлгандай, узун ва йўғон оёғи билан унинг биқинига уриб, Денисов командир бўлган ва Ростов хизмат қиладиган иккинчи эскадрон томон борди-да, кўприкка қайтиш тўғрисида команда берди.

«Ана, айтмадимми, — деб ўйлади Ростов, — мени синамоқчи». Унинг юраги шув этиб, юзи қизариб кетди. «Майли, кўрсин, қани мен кўрқоқманми?» — деди Ростов ичиди. Эскадрон солдатларининг юзи ўқ остида турган вақларидоғидай жиддий тусга кирди. Ростов ўзининг гуноҳини тасдиқлайдиган бирон аломат топмоқчи бўлиб душмани бўлмиш полк командирининг юзидан кўзини олмас, лекин полковник ўса Ростовга ҳеч қарамас ва олатидагича жиддий ва тантана билан сафга қарар эди. Команда товуши эшитилди.

— Тезроқ! Тезроқ! — деган овозлар чиқди унинг ён-веридан.

Гусарлар, қиличлари тизгинга илиниб, шпорларини жириқтлағиб, нима қилишларини ўзлари ҳам билмасдан шошиб-пишиб отдан тушдилар ва чўқинишдилар. Ростов эди полк командирига қарамас ва қарашга ҳам фурсат йўқ эди. У гусарлардан кейинда қолмайин, деб кўрқар ва ваҳимага тушар эди. У отини жиловдорга берар экан, қўллари қалтирар, юрагининг гуп-гуп уришини ўзи эшитар эди. Денисов отда ўзини орқага ташлаб, алланима деб қичқариб, унинг ёнидан ўтиб кетди. Ростов ён-веридан шпорлари илиниб, қиличлари шикирлаб югуриб ўтаётган гусарлардан бошқа ҳеч нарсани кўрмас эди.

— Носилка! — деб кимдир орқадан қичқирди.

Ростов замбил нимага керак бўлганини ҳам ўйламас, у фақат ҳаммадан олдинга ўтмоқчи бўлиб чопар эди, у худди кўприкнинг олдида борганида оёқ остини кўрмай ёпишқоқ лой ичига кириб кетди-ю, қоқиниб муккасига йиқилди.

Ростов олдинга ўтиб, кўприкдан сал нарида тантанали ва хурсанд қиёфада турган полк командирининг:

— Ротмистр, одамларни кўприкнинг *икки* томонидан ўтказинг, — деган товушини эшитди.

Ростов қўлининг лойини шимига артиб душманига қаради ва ҳар қанча олдинроқ ўтсам шунча яхши бўлади,

деб чопмоқчи бўлди. Аммо Богданич унинг афтига қарамаган ва ким эканлигини билмаган бўлса ҳам:

— Ким кўприкнинг ўртасидан чопади? Унг томондан юриш керак! Юнкер, қайт! — деб жаҳл билан қичқирди ва шу пайт ўзининг довюраклигини кўрсатиб кўприкнинг ўртасидан ўтаётган Денисовга қараб:

— Уринсиз мардликнинг нима кераклиги бор, рот-мистр, отдан тушсангиз яхши бўлар эди,— деди.

Васька Денисов қайрилиб қараб:

— Ўқ кимга тегишини ўзи билади,— деб жавоб берди.

Шу пайт Несвицкий, Жерков ва бош штаб офицери тўп ўқлари тушаётган жойдан нарида туриб гоҳ сариқ телпак, шнур қадалган қорамтир куртка, кўк шим кийган ва кўприк олдида тўпланиб турган одамларга, гоҳ нариги томондан, узоқдан шу томонга қараб келаётган кўк шинелли кишиларга ва замбарак қўшилган бир тўда отларга қарашар эди.

«Кўприкка ўт қўйишоладими, йўқми? Ким олдинроқ бориб етар экан? Булар кўприкка етиб бориб ўт қўйишадими ёки французлар яқинлашиб кўприкни сочма ўққа тутиб буларни қириб ташлайдими?» Кўприкдан берида турган кўп солдатлардан ҳар бири юраги орзиқиб беихтиёр ўзига шундай савол берар ва ботиб бораётган қуёшнинг шуъласида кўприкка, гусарларга ва нариги томондан яқинлашиб келаётган кўк шинель кийган найзали солдатларга ва тўпларга қарашар эди.

— Оҳ! Гусарларни худо урди! — деди Несвицкий,— ҳозир сочма ўққа тутди.

— Нега шунча одамни олиб борди,— деди бош штаб офицери.

— Ҳақиқатан ҳам иккита азамат юборилса кифоя қилар эди,— деди Несвицкий.

— Э, тўрам,— деб сўзга аралашди Жерков гусарлардан кўзини олмай,— э, тўрагилам, гапингизни кўрингу! Икки киши юборилса, бизга лента билан Владимирни ким беради? Ҳозир душман боплаб урса ҳам эскадронни мукофотга тикдим қилишню ўзи лента олиши мумкин. Бизнинг Богданич ишнинг кўзини билади.— Жерков бу гапни одатдан шундай бир тарзда айтдики, чинакам айтаётгиптими ёки кесаётгиптими, билиб бўлмас эди.

— Ана,— деди бош штаб офицери,— ҳозир сочма ўққа

тутди!

У аравалардан чиқарилиб, шитоб билан ўрнаштирилаётган француз замбаракларини кўрсатди.

Французлар томонида замбараклар турган жойларда бирин-кетин уч ердан тутун чиқдию биринчи отилган ўқнинг садоси келиб етгунча тўртинчи ўқ отилди.

Яна икки ўқ овози бирин-кетин эшитилди, ундан кейин учинчи ўқ отилди.

Несвицкий худди бир жойи қаттиқ оғригандай:

— Вой,— деб бош штаб офицерининг қўлидан маҳкам ушлаб олди. — Қаранг, биттаси йиқилди, йиқилди, йиқилди!

— Иккитаси йиқилди шекилли?

— Мен подшо бўлсам, ҳеч қачон урушмас эдим,— деди Несвицкий юзини ўгириб.

Французлар яна шошиб-пишиб замбаракларни ўқлашди. Кўк шинель кийган пиёда аскарлар кўприкка томон югуришди. Яна олдинма-кетин ҳар ер-ҳар ерда тутун кўриниб, сочма ўқ кўприкка дўлдай ёғилди. Лекин Несвицкий бу сафар кўприкда нималар бўлганини кўролмади, чунки кўприкни қуюқ тутун чулғаб олди. Гусарлар кўприкка ўт қўйиб улгуришди. Француз батареялари уларга қараб ўқ отса ҳам энди уларга халал бериш учун эмас, балки замбараклар нишонга тўғрилаб қўйилганлиги ва ўқнинг бекорга кетмаслиги учунгина отар эди.

Гусарлар жиловдорларнинг олдига қайтиб келгунча французлар яна уч маротаба сочма ўқ отишди. Бундан иккитаси хато кетди, лекин бири гусарларнинг устига тушиб, учтасини қулатди.

Ростовнинг фикру ёди Богданичда бўлиб, нима қилишини билмасдан кўприкнинг устида туриб қолди. Қилич билан чопай деса (у жангни ҳамма вақт шундай тасаввур қилар эди) ҳеч ким йўқ, кўприкка ўт қўйгани ёрдам қилай деса, бошқа солдатлар сингари қўлида похולי йўқ эди. У қаққайиб турган эди, тўсатдан худди дўл ёққандай кўприкнинг усти тарақа-туруқ бўлиб кетди ва унга яқин турган гусарлардан бири оҳ, деганича панжарага томон йиқилди. Ростов бошқалар билан бирга югуриб унинг олдига борди. Яна кимдир: «Замбил!» — деб қичқирди. Гусарни тўрт киши ушлаб кўтармоқчи бўлди.

— Оҳ!.. Қимирлатманглар, худо хайр берсин,— деб қичқирди ярадор, лекин шунга қарамай, уни кўтариб замбилга солишди.

Николай Ростов тескари ўгирилди ва худди бир нимани

қидираётгандай узоққа, Дунай еувларига, осмонга, қуёшга қарар эди. Осмон нақадар чиройли, кўм-кўк, тинч ва бепоён! Ботиб бораётган қуёш нақадар равшан ва муҳташам! Узоқ Дунайнинг зилол суви нақадар мусаффо! Бундан ҳам кўра Дунайнинг у томонида кўм-кўк бўлиб кўринган тоғлар, монастирлар, сирли даралар, туман босиб ётган қарағайзорлар... У ёқлар жимжит, осойишта... «Ўша ерларда бўлсам эди бошқа ҳеч нарсани орзу қилмас эдим,—деди Ростов ичида,— ўша ерда бўлсам қанчалик бахтиёр бўлар эдим ва бу офтоб нақадар бахт бағишлар эди, бу ерда эса... оҳу фиғон, азобу уқубат, ваҳима, бу алғов-далғов, бу шошилиш... Ана, кимдир яна бир нима деб додлаяпти, яна ҳамма орқага қараб чопаетипти, мен ҳам улар билан югураётгиман; ана, ёну веримда, теварак-атрофимизда ажал... Кўз очиб юмгунча ўлишим мумкин: унда на бу офтобни кўраман, на сувни ва на у дарани...»

Шу пайт офтоб булут остига кира бошлади. Ростовнинг кўз олдидан яна бошқа замбил ўта бошлади. Ўлим ва замбиллар даҳшати, офтоб ва ҳаёт муҳаббати қўшилиб ваҳимали бир таассуротга айланди.

«Э, худо! Э, худойим олам, ўзинг раҳм қил, ўз панонингда сақла!» деди Ростов ичида.

Гүсарлар жиловдорлар олдига югуриб келишди, одамларнинг товуши баландроқ ва осудароқ бўлди, замбиллар кўздан йўқолди.

Ростов қулоғи остидан Васька Денисовнинг:

— Ҳа, биродар, порохни ҳидлаб кўрдингми? — деганини эшитди.

Ростов оғир нифас олиб: «Иш тамом, лекин мен кўрқоқман, кўрқоқ эканман», деди ичида ва жиловдорнинг кўлидан оқсоқ Грачигини олиб минар экан, Денисовдан:

— Чочма отдими? — деб сўради.

— Чочма ҳам гапми! — деди Денисов қичқириб. — Лекин қойил қилдик! Жуда хатарли иш эди! Яхшиси, атака, бошлаб чопасан. У эса рупарадан нишонга олиб отаетипти, нима қилишингни ҳам билмайсан.

Денисов Ростовдан нарида тўхтаб турган полк командирин, Несвицкий, бош штаб офицери ва Жерковларнинг олдига келди.

«Ҳар қалай, ҳеч ким пайқамаганга ўхшайди», деди ўзича Ростов. Дарҳақиқат унга ҳеч ким эътибор қилмаган эди, чунки душманни биринчи мартаба кўрган юнкернинг қий аҳволга тушуви буларнинг ҳар бирига ҳам маълум эди.

— Мана энди мукофотга арзыйдиган иш ҳам бўлди,— деди Жерков,— қарабсанки, мен ҳам подпоручик бўлибман-да.

— Куприкка ўт қўйганимни князга маълум қилинг,— деди полковник димоғи чоқ бўлиб, тантана билан.

— Талафот тўғрисида сўрасалар нима деяйин?

— Арзимайдиган,— деди полковник йўгон товуши билан,— икки гусар ярадор бўлиб биттаси қулади,— қулади деган сўзни чертиб айтди ва хурсандликдан ўзини тиёлмади.

IX

Бонапарт бошлиқ юз минг кишидан иборат француз армияси таъқиб қилиб бораётган Кутузов бошлиқ ўттиз беш мингдан иборат рус армияси аҳоли томонидан адоват ҳисси билан қарши олиниб, ўз иттифоқчиларига ортиқ ишончи қолмай, озиқ-овқатдан қийналиб, кутилмаган оғир уруш шароитларида ҳаракат қилиб, душман етиб олган жойларда чекиниш учун лозим бўлган миқёсдагина фақат арнергардини жангга солиб, оғир юклар билан Дунай бўйлаб пастга томон чекиниб борар эди. Ламбах, Амштетен ва Мелькада тўқинишлар бўлди: лекин рус аскарлари ҳатто душман ҳам эътироф қиларли даражада жасорат ва матонат кўрсатиб урушган бўлсалар ҳам натижада янада тезроқ чекинишдан бошқа чора қолмади. Ульм атрофида бўлган жангда асир тушишдан қутулиб Браунау ёнида Кутузов армиясига қўшилган Австрия қўшинлари энди рус армиясидан ажралди ва Кутузов ўзининг қолдан тойган, мадори қуриган армиясига қараб қолди. Шунинг учун Венани бундан ортиқ муҳофаа қилиш тўғрисида ўйлаш ҳам мумкин эмас эди. Венада Кутузовга Австрия гофкригстрати янги фан-стратегияга асосланиб ҳар тарафлама муҳокама қилинган ҳужум жанги плани ўрнига ҳозир тамоман амалга ошириб бўлмайдиган бир планни бердики, шундан кейин Кутузовнинг Мак Ульм атрофида тушган аҳволга тушмасдан, яъни армиясини ҳалок қилмасдан Россиядан келаётган қўшинларга бориб қўшилмоғи керак бўлиб қолди.

28 октябрда Кутузов ўзининг армиясини Дунайнинг сўл қирғоғига олиб ўтиб, биринчи маротаба тўхтади ва Дунай рус армияси билан французларнинг асосий кучлари ўртасида қолди. 30 октябрда Кутузов Дунайнинг сўл қирғоғидаги Мортье дивизиясига атака қилиб, уни тор-мор этди.

Бу жангда у биринчи марта французларнинг байроғини, тўпларини ўлжа қилиб олди ва икки генералини қўлга туширди. Икки ҳафталик чекинишдан кейин рус қўшинлари биринчи марта тўхтади ва урушдан кейин жанг майдонини қўлда сақлаб қолдигина эмас, хатто французларни ҳайдаб юборди. Аскарлар кийими юпун, ҳолдан тойган, учдан бири йўлларда қолиб кетган, ярадор бўлган, ўлган ва касал бўлганига қарамасдан, ярадор ва касаллар (Кутузов буларга қандоқ муомала қилишни душмanning одамгарчилигига ҳавола қилиб хат қолдирган эди) Дунайнинг у қирғоғида қолдирилганига, касал ва ярадорлар Кремсдаги катта госпиталларга ва лазаретга айлантирилган ўғларга сиғмай қолганига қарамасдан, Кремсда тўхташ ва Мортъеня енгил уларнинг руҳини хийла кўтарган эди. Бутун армия ва бош кватирада, гарчи потўғри бўлса ҳам, Россиядан саф-саф аскарлар келаётганлиги, австрияликлар аллақандай ғалаба қозонганликлари ва қўрқиб кетган Бонапартнинг чекинганлиги ҳақида хушхабарлар тарқалган эди.

Жанг вақтида князь Андрей шу жангда ўлдирилган, Австрия генерали Шмитнинг олдида эди. Унинг оти ярадор бўлиб, ўзининг ҳам қўлига салгина ўқ теккан эди. Бош қўмондон айрим илтифот қилиб уни шу ғалаба ҳақидаги маълумот билан Австрия императорининг саройига юборди, император саройи бу вақтда француз қўшинлари таҳдид қилаётган Венада эмас, балки Брюннда эди. Жанг кечаси ҳаяжонланган бўлса ҳам, лекин чарчамаган князь Андрей (зоҳиран нозиккина бўлса ҳам, жисмоний чарчаш тўғрисига келганда энг бақувват одамлардан ҳам чидамлироқ эди) Дохтуров топширган маълумотни олиб Кремсга Кутузов ҳузурига келди ва ўша кечасиёқ, мактубни олиб Брюннга жўнади. Император ҳузурига хат олиб бориш мукофот олишдан ташқари яна баландроқ мартабага эга бўлиш аломати эди.

Тун қоронғи, юлдузлар чарақлаган: йўл кеча жанг куши ёққан қорнинг бағрини ёриб қоқ-қорайиб турар эди. Князь Андрей почта аравасида гоҳ ўтган жанг таассуротини хотирлаб, гоҳ ғалаба ҳақида олиб бораётган хабари одамларга қандай таъсир қилишини хурсандчилик билан тасаввур қилиб, гоҳ бош қўмондон ва ўртоқларининг кузатганликларини эслаб, узоқ мунтазирликдан кейин ниҳоят мурод-мақсади йўлига қадам босган кишидек борар эди. У кўзини юмиши биланоқ қўлоғига милтиқ ва тўп овозлари

эшитилар ва бу овозлар ғилдирак товуши ва галаба таассуроти билан қўшилиб кетар: гоҳ кўзига руслар қочаётгану ўзи ўлгандай кўринар, лекин шошиб-пишиб уйғониб худди ҳеч ҳодиса рўй бермаганини ва аксинча французлар қочаётганини энди билгандай хурсанд бўлар эди. У яна галаба тафсилотини, жанг вақтида ўзини мардона тутганини эслаб таскин топар ва пинакка кетарди... Юлдузлар чарақлаган қоронғи тундан кейин тонг отиб ёруғ ва кишининг баҳрини очадиган кун бошланди. Офтоб қорни эритар, отлар чопар, ўнг ва сўлда турли-туман ўрмонлар, саҳролар ва қишлоқлар орқада қолиб борар эди.

Бекатлардан бирида у ярадор рус аскарларини олиб бораётган араваларга етиб олди. Буларни кузатиб бораётган рус офицер олдиндаги аравада ёнбошлаб ётиб олиб, бир солдатни ярамас сўзлар билан бақририб ҳақорат қилар эди. Ранги оқарган, жароҳатларини боғлаб олган ва ҳаммаёғини кир босган ярадорлар узун немис аравада олтитадан-еттитадан бўлиб ўтиришиб тош йўлдан силкиниб-силкиниб боришар эди. Булардан баъзи бирлари гапирар (князь Андрейнинг қулогига рус лаҳжаси кирди), баъзилари пон еб, жуда оғир ярадор бўлганлари индамай, ёнларидан ўтиб бораётган князь Андрейга болалардай мунғайиб қарашар эди.

Князь Андрей аравани тўхтатиб, солдатдан қайси жангда ярадор бўлганликларини сўради.

— Ўтган кун Дунайда, — деб жавоб берди солдат. Князь Андрей ёнидан кармонини олиб солдатга уч олтин берди.

— Ҳаммаларинг бўлиб олинглар, — деди князь Андрей ўзига томон келаётган офицерга қараб: — Тезроқ тузалинглар, йигитлар, — деди солдатларга, — ҳали иш кўп.

Офицер гаплашгиси келди шекилли:

— Жаноб адъютант, қандай янги хабарлар бор? — деб сўради.

— Хушxabар кўп! Қани, ҳайда, — деб қичқирди аравакашга. Отлар чопқиллаб кетди.

Князь Андрей, кўчалари, дўконлари, баланд-баланд иморатларининг деразалари чароғон, тош йўлларида чиройли фаэтонлар гумбурлаб қатнаб турган, лагердан келган ҳарбий кишини ҳаммавақт ўзига жалб қиладиган каттакон ва серодам Брюнн шахрига кирганида қоронғи тушган эди. У шунча йўлни оз фурсатда босганига ва кечаси ухламаганига қарамай, саройга яқинлашганида ўзини кеча-

гидан ҳам бардамроқ ҳис қилди. Фақат ҳаяжондан кўзлари чақияр, миясида турли-туман фикрлар олмашинар эди. Яна жанг тафсилотлари кўз олдига келди, лекин бу сафар бу тафсилотлар илгаригидай ғира-шира эмас, балки император Францга қисқача баён қиладиган тарзда очиқ ва равшан эди. У ўзига берилиши мумкин бўлган саволларни ва берадиган жавобларини уйлади. У императорнинг ҳузурига дарҳол кираман, деб ўйлаган эди. Бироқ саройнинг эшиги олдига келиши биланоқ бир чиновник унга қарши югуриб чиқди ва хат олиб келганини билгач, уни бошқа эшикка олиб борди.

— Йўлакдан тўғри борганда ўнг қўлда навбатчи флигель-адъютант ўтиради, Eugen Hochgeboren, ўша сизни ҳарбий министр ҳузурига олиб киради, — деди чиновник.

Князь Андрейни қарши олган навбатчи флигель-адъютант ундан бир оз кутишни сўраб, ўзи ҳарбий министр олдига кирди. Беш минутдан кейин флигель-адъютант қайтиб келди ва унга айрим эҳтиром билан йўл бериб ўзидан илгари ўтказди-да, йўлакдан ҳарбий министр уйига олиб борди. Флигель-адъютант уни ортиқ даражада ҳурмат қилиш билан, бу рус адъютантининг ўзига эркин муомала қилишининг олдини олгандай кўринар эди. Князь Андрей ҳарбий министр уйининг эшиги олдига келганида анча руҳи тушди. Буларнинг бу иши унга ҳақорат бўлиб туюлди. Бу ҳақорат ҳисси шу ондаёқ ҳеч асос бўлмагани ҳолда нафрат ҳиссига айлангандики, буни ўзи ҳам пайқамай қолди. Бироқ ўткир зеҳни дарҳол унинг флигель-адъютантга ҳам, ҳарбий министрга ҳам нафрат билан қарашига асос топиб берди. «Порохни ҳидлаб кўрмасдан буларга ғалаба қозониш жуда осон кўринса керак», деб қўйди князь Андрей ичида. Унинг кўзлари нафратомуз қисилди. У ҳарбий министрнинг кабинетига жуда секинлик билан кирди. Каттакон стол орқасида ўтириб, унга дарров эътибор қилиб қарамаган ҳарбий министрни кўрганида бу нафрат ҳисси яна ҳам авж олди. Ҳарбий министр икки ёнига икки шам, чакка сочлари оқарган, тепакал бошини қуйи солиб қоғоз ўқир ва қалам билан белгилар қўяр эди. Министр эшик очилиб оёқ шарпаси эшитилганда ҳам қоғозини ўқиб бўлмагунча бошини кўтармади.

¹ жавоб оливлари (Нем.)

Харбий министр ҳамон унга эътибор қилмай:

— Мана буни элтиб беринг,— деди адъютантга бир қоғозни узатиб.

Князь Андрей бунга шундай деб тушунди: ё харбий министр машғул бўлган ишларнинг ичида Кутузов армиясining ишлари унинг учун унча аҳамиятли эмас, ёки рус курьера шундай деб билсин, деган муддаода ўзини шундай тутаётир. «Менга барибир», деди князь Андрей ичида. Харбий министр бошқа қоғозларни нари сурди, четларини текислади, сўнгра бошини кўтарди. У ақлли ва уста одам эди. У князь Андрейга қараши биланоқ юзидаги жиддий ва маъноли ифодани, афтидан, атайин ўзгартирди: юзида бемаъни, сохта ва сохталиги билиниб турган, бирин-кетин кўп кишиларга муомала қилиб жунатган одамнинг табассумига ўхшаган табассум пайдо бўлди.

— Генерал-фельдмаршал Кутузовданми? — деб сўради. — Хушхабардир? Мортъе билан тўқиниш бўлдимми? Ғалаба қозонилдимми? Ҳа, шундоқ бўлиши ҳам керак.

У ўз номига ёзилган номани олиб маънос бир қиёфада ўқий бошлади.

— Ё раббий! Ҳай аттанг! Шмит! — деди у немисчалаб. — Ҳай, афсус, ҳай, афсус!

У номани кўздан кечириб столга қўйди-да, худди бир нарса эсига тушгандай князь Андрейга қаради.

— Ҳай, афсус! Катта жанг бўлди, денг? Лекин Мортъе асир олинмапти-да. (У ўйлаб қолди). Шмит ўлиб, ғалаба қийматга тушган бўлса ҳам хушхабар олиб келганингизга хурсандман. Император ҳазратлари албатта сизни йўқлар. Лекин бугун эмас. Миннатдорман сиздан. Дам олинг. Эртага параддан кейин подшо ҳазратларининг боргоҳдан чиқиш маросимида ҳозир бўлинг. Балки ўзим сизга хабар ҳам қиларман.

Гаплашаётган вақтида харбий министрнинг юзидан йўқолган бемаъни табассум яна пайдо бўлди.

— Хайр, ташаккур. Император ҳазратлари эҳтимол сизни йўқлар,— деди яна ва бош эгди.

Князь Андрей саройдан чиққанида ғалабадан пайдо бўлган бутун хурсандлигини ва шавқини бепарво харбий министрга ва унинг хушмулозимат адъютантига бериб чиққандай бўлди. Унинг фикри тамоман бошқача бўлиб қолди: кечагина бўлган жанг ҳозир унинг назарига аллақачонлар бўлиб ўтган ва эскириб кетган бир хотирадай кўринар эди.

Князь Андрей Брюнда ўзининг ошнаси бўлиши Билибин деган рус дипломатининг уйига тушди.

— Оҳ, азиз дўстим князь, меҳмон атойи худо,— деди Билибин уни қарши олиб.— Франц, князининг нарсаларини менинг ётоғимга олиб кир,— деди Болконскийнинг чамадоши кўтариб келаётган хизматкорига.— Ғалаба хабари билан келгандирсиз? Жуда яхши! Менинг тобим йўқроқ, князь.

Князь Андрей ювиниб, кийиниб дипломатнинг жуда чиройли кабинетига кирди-да, тушлик тайёрлаб қўйилган столга ўтирди. Билибин каминнинг олдига бориб ёзилиб ўтирди.

Шу сафаридагина эмас, балки бутун поход даврида ҳаётнинг барча роҳатларидан маҳрум бўлган князь Андрей дипломатнинг муҳташам уйида болалигидан ўрганган шароитда ҳордиғи чиққандай бўлди. Бундан ташқари, хусусан австрияликларнинг муомаласидан кейин, гарчи рус тилида бўлмаса ҳам (иккови французча гаплашар эди), русларнинг австрияликларга нисбатан бўлган (айниқса, ҳозир унда авж олган) нафратларига қўшилади, деб ўйлаган одами билан суҳбат қилиш унга маъқул эди.

Билибин ўттиз беш ёшларга борган, бўйдоқ, князь Андрей табақасидан бўлган бир одам эди. Улар Петербургда танишган бўлиб, князь Андрей Кутузов билан сўнги дафъа Венага келганда дурустроқ ошна бўлишган эди. Князь Андрейнинг ҳарбий ишда қанчалик истиқболи бўлса, Билибиннинг дипломатия ишидаги истиқболи ундан ҳам порлоқ эди. У ҳали ўзи ёш бўлса ҳам, ўн олти ёшдан хизмат қилиб Париж билан Копенгагенни кўрган ва ҳозир Венада катта мансабни эгаллаган эски дипломат эди. Канцлер ҳам, бизнинг Венадаги элчимиз ҳам уни билар, қадрлар эди. У салбий фазилатларга эга бўлишга мажбур бўлган, кўп ишлардан ўзини тиядиган ва яхши дипломатлигини кўрсатиш учунгина французча гапирадиган кўп дипломатларга ўхшамае эди: у ўз ишини биладиган ва яхши кўрадиган дипломатлардан бўлиб, кам ҳавсалалигига қарамасдан, баъзан кечаларни ёзиш ва ўқиш билан тонг отдирар эди. У қандоқ иш бўлмасин жон дили билан қилар, биров ишга ёпишганида «нима учун қилаётибман» демасдан, «қандоқ қилишим керак», деб ўйлар эди. Қандай дипломатик иш бўлмасин, унинг учун барибир эди, лекин у қўл-

ланма, меморандум ёки хабарномани усталик билан ўринлатиб, чиройли иборалар билан ёзиб, шундан ўзи роҳат қилар эди. У фақат ёзув ишларигагина эмас, балки юқори доираларда муомала қилиш ва сўзлашга ҳам моҳир эди.

Билибин ишни нақадар яхши кўрса, чиройли ва ўткир сўз айтиш хонаси келганда суҳбатни ҳам шунча яхши кўрар эди. У суҳбатларда ҳаммавақт ўткир сўз ўрни келишини кутар ва фақат шундагина сўзга аралашар эди. Билибиннинг гапирадиган гаплари ҳаммавақт қисқа, ўткир, тугилмаган ва ҳаммани қойил қиладиган гаплар бўлар эди. Бу гаплар, анчайин киборлар эсида тутиб ва у меҳмонхонадан бу меҳмонхонага ташишлари қулай бўлсин учун Билибиннинг ички лабораториясида худди журттага ўткир қилиб ясалгандай эди. Ҳақиқатан *les mots de Bilibine se colportaient dans les salons de Vienne*¹ ва муҳим деб аталган ишларга таъсир қилар эди.

Унинг озғин, сўлғин, сарғимтир юзини буткул ажин босган; бу ажинлар худди жуда тозалаб ювилганидан ҳаммомдан чиққандаги бармоқ учлари сингари оқ ем бўлиб кетгандай кўринар эди. Унинг юз ҳаракати фақат шу ажинларнинг қимирлашидан иборат эди. Гоҳ унинг қоши кўтарилиб, пешонаси тиришадю, ажинлар йўл-йўл бўлади, гоҳ қоши пастга тушадю, лунжида катта-катта ажинлар ҳосил бўлади. Унинг чуқур-чуқур ва кичкина кўзлари ҳаммавақт тўғри ва тетик боқар эди.

— Қани, кўрсатган ишларингиздан гапириб беринг энди,— деди Билибин.

Болконский жуда камтарлик билан, ўзи ҳақида оғиз очмай, жанг ҳақида ва ҳарбий министр қандай қабул қилганлиги тўғрисида гапириб берди.

— *Ils m'ont reçu avec ma nouvelle, comme un chien dans un jeu de quilles*,—² деди князь Андрей сўзининг охирида.

— Билибин заҳарханда қилди ва лунжидаги ажин йўқолди.

— *Cependant mon cher*,— деди у тирноғига узоқдан қараб ва чап қошининг устини тириштириб — *malgré la haute estime que je pro fesse pour le православ рус аскар-*

¹ Билибиннинг сўзлари Вена меҳмонхоналарига тарқалар.

² Шундай хабар билан келсам, булар мени ўйинга халал бераётган ит ўрнида қарши олишди.

лари», j'avoue que votre victoire n'est pas des plus victorieuses.¹

У ҳам французча гапирар, фақат таққиромуз қайд қилаётган сўзларнигина русча айтар эди.

— Бу қандай бўлди? Сизлар бечора Мортъенинг биттагина дивизиясига шунча куч билан ёпирилиб ҳужум қилсаларинг-у, яна у қўлларингдан чиқиб кетса? Шуни ғалаба деб бўладими?

— Лекин, дурустроқ ўйлаб қаралса, — деди князь Андрей, — ҳар қалай бу Ульмдан кўра яхшироқ, десак муболаға бўлмайди...

— Нега битта, ҳеч бўлмаганда биттагина маршални асир олмадиларинг?

— Чунки ҳамма мўлжал тўғри чиқавермайди ва параддагидек силлиқ бўлавермайди. Биз ҳали айтганимдек, душманнинг орқа томонига эрталаб соат еттида ўтиб олишни мўлжаллаган эдик, лекин кечқурун соат бешда ҳам ўтиб ололмадик.

— Нега эрталаб соат еттида ўтиб олмадиларинг? Эрталаб соат еттида ўтиб олиш керак эди, — деди Билибин кулимсираб. — Эрталаб соат еттида ўтиб олиш керак эди.

— Нега сиз дипломатия йўли билан Бонапартга Генуяни ўз ҳолига қўйиш яхшироқ эканини тушунтирмадингиз! — деди князь Андрей ҳам ўша оҳангда.

— Билиб турибман, — деди Билибин унинг сўзини бўлиб, — маршалларни камин олдида, диванда ўтириб асир олиш осон, демоқчисиз. Бу гапингиз дуруст, лекин ҳар қалай нега қўлдан чиқариб юбордиларинг? Сиз таажжубланманг, бу ғалабаларингдан фақат ҳарбий министр эмас, олий ҳазрат император билан қирол Франц ҳам унча хурсанд бўлмайди, ҳатто мендек рус элчихонасининг бир секретари ҳам уни ортиқча бир хурсандчилик, деб билмайди...

У князь Андрейга тўғри қаради ва пешонасидаги ажинлар тўсатдан йўқолди.

— Энди «нега» деб сиздан сўраш менинг навбатим, азизим, — деди Болконский. — Тўғриси айтсам, мен тушунолмаيمان, эҳтимол, бунда менинг ожиз ақлим етмайди-гай дипломатик нозиклик бордир, лекин мен тушуна ол-

¹ Лекин, азизим, «православ рус аскарлари» ни нақадар эҳтиром қилсам ҳам, бу ғаласаларинг жуда порлоқ ғалабалардан эмас, деб ўйлайман.

майман: Мак бутун армиясини йўқотса, эрцгерцог Фердинанд билан эрцгерцог Карл жойидан ҳеч кимирламаса ва бирин-кетин хатолар қилаберса, Кутузов эса, чинакам ғалаба қозониб французларнинг *chagme*¹ тор-мор келтирса-ю, ҳарбий министр ҳатто бунинг тафсилотини билишга ҳам қизиқмаса.

— Шунинг учун ҳам шундай-да, азизим! *Voyez-vous mon cher*;² бу ғалабалар подшо, Россия ва дин учун бўлган ғалабалар! *Tout ça est bel et bon*³, лекин бундан, сизларнинг ғалабаларингдан бизга, яъни Австрия тож-тахтига нима фойда? сиз бу ерга *un archiduc vaut l'autre*⁴ ўзингизга маълум бўлган эрцгерцог Карл ёки Фердинанд ҳеч бўлмаганда Бонапартнинг бирон ўт ўчириш команда ротасини мағлуб қилди, деган хушxabар келтирганингизда, бунинг шодиёнасига тўплар отилар эди. Бу келтирган хабарингиз эса бизнинг ғашимизга тегади холос. Эрцгерцог Карл ҳеч иш қилмаётипти, эрцгерцог Фердинанд шарманда бўлаётипти, Сизлар Венани ортиқ мудофаа қилмасдан ташлаб кетдиларинг. Бизга худди: бизга худо мададкор, сизларни эса пойтахтнингиз билан бирга қўшиб худого топширдик, дегандай қилдингиз. Ҳаммамиз яхши кўрадиган бир генералимиз Шмитни ўққа дучор қилдиларингу энди бизни ғалаба билан табрик қилиб ётибсизлар! Сиз келтирган хабардан кўра кишининг ғашига тегадиган нарса топиш қийин, десам хўп денг. *C'est comme un fait exprès, comme un fait exprès*.⁵ Бундан ташқари хўп, сизлар порлоқ ғалаба ҳам қилдиларинг, ҳатто эрцгерцог Карл ҳам ғалаба қилди, бундан нима чиқар эди? Энди фурсат ўтган, чунки французлар Венани аллақачон ишғол қилди.

— А? Венани ишғол қилди?

— Ишғол қилдигина эмас, Бонапарт аллақачон Шенбруннда ўтирипти. Бизнинг граф, муҳтарам графимиз Врбна унинг олдига амр-фармон олгани кетади.

Болконский йўлда чарчаганлиги, хаёлида сафар таасуроти кезганлиги, ҳарбий министрнинг муомаласидан руҳи тушганлиги ва хусусан тушликдан кейин оғирлашгани

¹ енгилмаслик сеҳрини.

² Биласизми.

³ Булар ҳаммаси яхши.

⁴ бир-бирдан қолишмаслиги.

⁵ худди жўрттага қилгандай, жўрттага қилгандай.

учун Билибин айтган сўзларнинг моҳиятига тушунмаётгандай бўлар эди.

— Бугун эрталаб граф Дихтенфельс келган эди, — деди Билибин сўзида давом этиб, — французлар Венада парад ўтказишти, шу парад муфассал тасвир қилинган бир хатни менга кўрсатди, *Le prince Murat et tout le tremblement...*¹ Кўрдингизми, сизларнинг ғалабаларингга жуда ҳам суюниб ва сизга халоскоримиз, деб қараб бўлмайди...

Князь Андрей Кремс атрофида бўлган жанг тўғрисида келтирган хабари Австрия пойтахтининг қўлдан кетишидек зўр воқеа олдида дарҳақиқат унча аҳамиятли эмаслигини фаҳмлай бошлаб:

— Менга барибир, мутлақо барибир, — деди. — Қандай қилиб Венани ишғол қилипти? Кўприк, машҳур *tête du pont*² ва князь Ауэрсберг қасқда қолди? Биз Венани князь Ауэрсберг ҳимоя қилаётпти, деб эшитган эдик.

— Князь Ауэрсберг дарёнинг бу томонида, яъни биз томонда туриб бизни ҳимоя қилаётпти; менимча унча яхши мудофаа қилмаётпти, лекин ҳар қалай мудофаа қилиб турипти. Вена бу томонда. Кўприк ҳали олинган эмас, ололмас ҳам деб ўйлайман, чунки мина қўйилган, кўприк портлатилсин, деб буюрилган. Ундоқ бўлмаганда биз аллақачонлар Богемия тоғларида бўлар эдик, сизлар армияларинг билан икки ўт ўртасида қолиб, машъум чорак соатни бошдан кечирар эдиларинг.

— Лекин ҳар қалай бу билан урушни бой бердик, деб бўлмайди, — деди князь Андрей.

— Менимча, бой берилди. Бу ердаги катталар ҳам шундай, деб ўйлашади, лекин буни очиқ айтишолмайди. Урушнинг бошида айтган гапларим келади. Масалани сизларнинг *échauffourée de Dürenstein*,³ умуман порох ҳал қилмайди, балки уни бошлаган одамлар ҳал қилади, — деб Билибин ўткир сўзларидан бирини қайтарди ва пешонасидаги ажинларни ёзиб бир тўхтади. — Ҳамма гап император Александр билан Пруссия қиролининг Берлиндаги учрашувларининг натижасига боғлиқ. Агар Пруссия иттифоққа қўшилса, у вақтда *on forcera la main à l'Autriche*,⁴ ва уруш бўлади. Акс ҳолда, фақат янги *Самро Формио*⁵нинг дастлаб-

¹ Шаҳзода Мюрат ва бошқалар. . .

² истеҳком

³ Дюрентштейн атрофидаги отишмаларингиз.

⁴ Австрияни мажбур қилишади.

⁵ Кампо Формио

ки моддаларини қаерда тузиш тўғрисида гапни бир жойга қўйишгина қолади, холос.

— Бу қандоқ фавқулодда заковат эгаси экан! — деди князь Андрей бирдан қичқириб ва кичкина муштини столга уриб.— Мунча ҳам омади келган одам экан!

— *Bonaparte?*¹— деди Билибин ҳозир ўринлатиб бир сўз айтмоқчи эканини пешонасининг тириштирганидан билдириб.— *Bonaparte?* — деди «и»ни босиброқ.— Менимча, у ҳозир Шенбруннда Австрияга амру фармон бериб ўтирганида *il faut lui faire grace de l'u*². мен уни *Bonaparte tout court*³ деб атайман.

— Йўқ, беҳазил, чиндан ҳам сиз уруш тамом бўлди деб ўйлайсизми? — деди князь Андрей.

— Мен бундай деб ўйлайман: Австрия гўсхўр бўлиб қолди, лекин у гўсхўрликка ўрганган эмас. Учину олади. Унинг гўсхўр бўлиб қолишга аввало вилоятларнинг горат бўлганлиги (*on dit, le православ est terrible*) pour le pillage⁴ армиясининг тор-мор бўлганлиги, пойтахтнинг қўлдан кетганлиги сабаб бўлди ва шуларнинг ҳаммаси сардиниялик олий ҳазратнинг pour les beaux yeux du⁵ шуининг учун, entre nous, топ cher,⁶ билишимча, булар бизни алдашаётпти, билишимча, булар аллақачон Франция билан алоқа қилиб, биздан яшириқча ўзлари яраш шартномасининг лойиҳасини тузишган.

— Бу ҳеч мумкин эмас,— деди князь Андрей,— бу жуда разиллик булар эди.

— *Qui vivra verra?*⁷— деди Билибин ва гап тамом бўлганлигига ишора қилиб пешонасидаги ажинни ёзди.

Князь Андрей жой солиб қўйилган уйга кириб, оипоққина ички кийимда парқу тушакка ётиб, иситилган ва хушбўй ёстиққа бош қўйганида кечагина бўлиб ўтган ва ўзи хабарини олиб келгани жанг унга аллақачонлар бўлиб ўтгандай туюлар эди. Ҳозир мияси Пруссия иттифоқи, Австриянинг хиёнати, Бонапартнинг янги ғалабаси, эртаги парад, император Францининг парадга чиқиши ва унинг қабул маросими билан банд эди.

¹ Буонапартми?

² Уни «и» дан халос қилиш керак.

³ Бонапартгина.

⁴ православлар омонсиз горат қилишади, дейишади.

⁵ қора кўзлари учун бўлди.

⁶ бу гап орамизда қотсин-ку,

⁷ Бошимиз омон бўлса, кўрармиз.

У кўзини юмди, лекин юмган замониёқ тўп ва милтиқ овозлари, араваларнинг тарақлаши қулоғини қоматга келтиргандай бўлди, ана тепаликдан яна аскарлар турнадай қатор бўлиб тушиб келаётипти, французлар ўқ отаётипти: у ўқ остида юраги гупиллаб олға ўтиб Шмит билан ёнма-ён кетаётипти, атрофидан ўқлар визиллаб ўтаётипти ва у бунга шундай хурсандки, бундай хурсандликни болалигидан буён кўрган эмас.

У уйғониб кетди...

«Ҳа, шундоқ бўлган эди!...» — деди ўзича ва мъсум табассум қилиб, яна роҳат уйқуга кетди.

XI

Князь Андрей эрталаб хийла кеч уйғонди. У бўлиб ўтган ишларни ўйлаб, ҳаммадан бурун бугун император Францнинг ҳузурига бориши керак эканлигини, ҳарбий министрни, хушмуомала Австрия флигель-адъютантини, Билибинни ва кеча бўлиб ўтган гапларни эслади. У саройга бориш учун кўпдан бери киймаган, фақат парад вақтларидагина княдиган кийимларини кийиб, чиройли ва озода бўлиб, қўлини боғлаб олиб, Билибиннинг кабинетига кирди. Кабинетда дипломатлардан тўрт киши ўтирар эди. Элчихона секретари бўлган князь Ипполит Курагин билан Болконский таниш эди. Бошқалар билан уни Билибин таништирди.

Билибиннинг кабинетида ўтирган ёш, бой, хушчақчақ киборлар Венада ҳам, бу ерда ҳам бир доира ташкил қилган бўлиб, бу доиранинг жўрабошиси Билибин, бу доирани *ўзимизникилар*, *les nôtres* деб атар эди. Деярли буткул дипломатлардан ташкил топган бу доира уруш билан сиёсатга ҳеч қизиқмай, фақат олимақом киборлар, баъзи бир хотинлар ва маҳкама ишининг расмий томонлари билангина машғул бўлар эди. Булар князь Андрейни, афтидан, *ўз* кишилари ҳисоблаб (бу илтифотни жуда кам кишига қилишар эди) жуда хуш қабул қилишди. Улар ҳам одоб ва ҳам гап бошлаш учун армия билан уруш тўғрисида унга биринкита савол беришдию, кейин яна ўз чақчағу кулгу ва ғийбаглари билан машғул бўлишди.

Булардан бири ўз ўртоғи бир дипломатнинг иши унгидан келмагани тўғрисида гапириб:

— Ҳаммадан бунисини айтинг, — деди, — ҳаммадан бунини айтинг: бош министр унга рўй-рост сенинг Лон-

донга тайин қылнишининг мартабангининг ошгани, буни шундай деб билгим, дебди. Унинг важоҳатини кўз олдингизга келтирасизми?

— Ҳаммадан ҳам Курагиннинг иши чатоқ: ўзи фалоқатга учраган, бу Дон-Жуан, бу ярамас одам энди шундан фойдаланаётпти.

Князь Ипполит вольтер креслосида оёқларини ёнга ташлаб ўтирар эди, кулиб юборди.

— Parlez-moi de ça¹,— деди у.

— Оббо, Дон-Жуан-эй! Оббо илон-эй! — деган товушлар эшитилди.

— Сиз билмайсиз, Болконский,— деди Билибин князь Андрейга қараб,— бу одамнинг хотинлар орасига нифоқ солиб қилган иши француз (рус деб юбора ёздим-а!) армиясининг қилмишидан ошиб тушади.

— La femme est la compagne de l'homme²,— деди князь Ипполит кресло ёнига ташлаб ўтирган оёқларига лорнет орқали қараб.

Билибин ва улфатлари Ипполитнинг кўзларига қараб кулиб юборишди. Князь Андрей билдики, Ипполит (князь Андрей хотинини ундан рашк қилар ва ҳозир ичида бунга иқрор эди), бу доирада калака бўлиб қолган экан.

— Мен сизни Курагин билан қалинроқ ошна қилиб, хурсанд этишим керак,— деди Билибин секин Болконскийга,— у сиёсатдан гапирганда жуда қойил қилди, буни бир кўриш керак.

У Ипполитнинг ёнига келиб ўтирди ва пешонасини тириштириб уни сиёсат ҳақида гапга солди. Князь Андрей ва бошқалар буларни қуршаб олишди.

— Le cabinet de Berlin ne peut pas exprimer un sentiment d'alliance,— деб гап бошлади князь Ипполит ҳаммага бир-бир маъноли назар ташлаб,— sans exprimer... comme dans sa dernière note... vous comprenez... et puis si sa Majesté l'Empereur ne déroge pas au principe de notre alliance...³

— Attendez, je n'ai pas fini...— деди у князь Андрейга унинг қўлидан ушлаб,— Je suppose que l'intervention sera plus forte que la non-intervention. Et...— У жим қолди:

¹ Гапир, гапир

² Хотин — эркакнинг ҳамдами.

³ Берлин ҳукумати иттифоқ туғрисида ўз фикрини баён қилолмайди, токи... ўзининг сўниги нотасида айтганидай... биласизми... биласизми... лекин император ҳазратлари иттифоқимизнинг моҳиятини ўзгартирмаса...

— On ne pourra pas imputer à la fin de non recevoir notre dépêche du 28 novembre. Voilà comment tout cela finira.¹

У гапи тамом бўлганини билдирмоқчи бўлиб, Болконскийнинг қўлини қўйиб юборди:

— Demosthènes, je te reconnais au caillou que tu a caché dans ta bouche d'or!² — деди ўзида йўқ мамнун бўлган Билибин.

Ҳамма кулиб юборди. Ипполит ҳаммадан ҳам қаттиқроқ кулди. У, афтидан, қийналар, антикар, лекин ҳаммиша бир зайлда турадиган юзини чўзиб юбораётган қаттиқ кулгидан ўзини тиёлмас эди.

— Гап бундай, жаноблар, — деди Билибин, — Болконский менинг меҳмоним, Брюнида ҳам меҳмон, шунинг учун мен уни бу ердаги ҳаётимизнинг ҳамма хурсандчилиги билан қўлимдан келганича сийламоқчиман. Венада бўлганимизда бу жуда осон эди, лекин бу ерда бу dans ce vilain trou mogave,³ бу нарса қийин, шунинг учун ҳам сизлардан ёрдам сўрайман. Il faut lui faire les honneurs de Brünn.⁴ Сиз театрга мутасадди бўлинг, мен ёр-жўраларимиз билан таништираман; сиз, Ипполит, албатта хотинлар билан таништирасиз.

— Бу кишига Амелини кўрсатиш керак, жуда ҳам гўзал хотин! — деди *улфатлардан* бири бармоғининг учини ўпиб.

— Умуман, бу қонхўр солдатни одампарвар қилиш керак, — деди Билибин.

— Сизларнинг меҳмондўстликларингдан баҳраманд бўла оlishим даргумон, жаноблар, энди мен борай, — деди Болконский соатига қараб.

— Қаёққа?

— Император ҳузурига.

— Уҳ! ў! ў!

— Хайр, Болконский! Хайр, князь, тезроқ тушликка етиб келинг, биз сизнинг хизматингизда, — деган товушлар эшитилди.

Билибин Болконскийни даҳлизга кузатиб чиқар экан:

¹ Шошманг, гапни тамом қилганим йўқ... Менингча, аралашмаганидан аралашгани яхшироқ. Ҳам... 28-ноябрдаги номамизни қабул қилмаганлиги билан иш тамом бўлди, деб бўлмайди... Бунинг оқибати шу бўлади.

² Демосфен, мен сени оғзингдаги тошингдан биламан!

³ Моравиянинг катакка ўхшаган расво бир шаҳарчасида.

⁴ Бруннга Брюнни кўрсатиш керак.

— Император билан гаплашганингизда озиқ - овқат етказиб беришдаги тартибни ва маршрутларни мумкин қадар кўпроқ мақташга ҳаракат қилинг, — деди.

— Мақтар эдим, бироқ мақтай олмайман, чунки билман, — деди Болконский табассум қилиб.

— Ишқилиб мумкин қадар кўпроқ гаширинг. Унинг жону дили одам қабул қилиш: лекин ҳали кўрасиз, ўзи гапиришни хушламайди ва билмайди ҳам.

XII

Император Франц боргоҳдан чиқиш маросимида Австрия офицерлари орасида белгиланган жойда турган князь Андрейга синчиклаб қаради ва унга тож узун қилиб кўрсатган бошини ирғаб қўйди. Боргоҳдан чиқиш маросимидан кейин кечаги флигель-адъютант одоб билан Болконскийга император уни қабул қилмоқчи эканини билдирди. Князь Андрейни император Франц уйнинг ўртасида туриб қабул қилди. Гап бошлаш олдида князь Андрейни императорнинг худди гангиб, нима дейишни билмасдан ва қизариб тургани ҳайратга солди.

— Хўш, жанг қай маҳалда бошланди? — деб сўради император шошиб.

Князь Андрей жавоб берди. Бундан кейин шунга ўхшаган оддий саволлар берилди: «Кутузов саломатми?», «У Кремсдан қачон чиқиб кетган эди?» ва ҳоказо. Император худди бутун мақсади маълум даражада савол беришдангина иборат бўлгандай кўринар эди. Бу саволларга бериладиган жавобларга эса ҳеч қизиқмаганлиги очиқ билиниб турар эди.

— Жанг соат нечада бошланди? — деб сўради император.

Ҳамма кўрган ва билганларини қандай тасвир қилиб беришни олдин ўйлаб қўйган Болконский бу саволдан кейин энди сўзлаш мавриди келди, деган хаёл билан жонланиб кетди:

— Олдинги қисмлар жангни соат нечада бошлаганини айта олмайман, олий ҳазрат, лекин мен турган Дюренштейнда қўшиллар атакани кеч соат олтида бошлаган эди.

Бироқ император кулимсираб, унинг сўзини бўлди:

— Неча мил экан?

— Қаердан қаергача, олий ҳазрат?

— Дюренштейндан Кремсгача.

— Уч ярим мил, аъло ҳазрат.

— Французлар сул қирғоқни ташлаб кетдимиз?

— Разведкачиларнинг маълумотига қараганда, французларнинг қолганлари кечаси солда утишипти!

— Кремса ем-хашак етарлими?

— Етказиб берилган ем-хашак керакли миқдорда эмас эди.

Император унинг сўзини бўлди.

— Шмит соат нечада ҳалок бўлди?

— Соат еттида шекилли.

— Соат еттида? Кўп ёмон бўлипти! Кўп ёмон бўлипти!

Император унга ташаккур билдирди ва бош ирғаб жавоб берди. Князь Андрей чиқди ва уни дарҳол сарой аҳллари ўраб олишди. Ҳамма унга мулойим боқар ва ширин сўзлар айтар эди. Кечаги флигель-адъютант ундан нега саройга тушмадингиз, деб ўпкалади ва ўз уйини манзират қилди. Ҳарбий министр келиб, уни император инъом қилган учинчи даража Мария-Терезия ордени билан табриклади. Маликанинг камергери уни маликанинг ҳузурига таклиф қилди. Эригерцогнинг хотини ҳам уни кўришни истар эди. Князь Андрей буларнинг қайси бирига жавоб қилишни билмасдан бир неча лаҳза ўйлаб қолди. Рус элчиси уни елкасидан ушлаб, дераза олди: а олиб бориб гаплаша кетди.

Князь Андрей келтирган хабардан, Билибиннинг сўзига хилоф ўлароқ, ҳамма хурсанд бўлди. Бунинг шукронасига умумий ибодат тайин қилинди. Кутузов биринчи даражада Мария-Терезия катта крести билан мукофотланди ва бутун армия мукофот олди. Болконский кўп кишилардан таклифномалар олган бўлиб, эрталабдан бошлаб **Австрия** катта амалдорларининг уйларига бориши керак эди. У меҳмондорчиликлардан соат бешларда бўшаб, йўл-йўлакай уруш ва ўзининг Брюннга келганлиги ҳақида отасига ёзадиган хатини ўйлаб, Билибиннинг уйига қайтиб келди. Билибин турадиган ҳовлининг эшиги олдида уй жиҳозлари ортилган бир арава турар ва Билибиннинг хизматкори Франц эшикдан зўрға чамадон кўтариб чиқмоқда эди. (Князь Андрей Билибиннинг уйига келаётганида китоб дўконига кириб, походда ўқигани китоб олмоқчи бўлиб дўконда ўтириб қолган эди.)

— Нима гап? — деди Болконский.

Франц чамадонни зўрға аравага қўяр экан:

— Ach, Erlaucht! Wir ziehen noch weiter. Der Bösewicht ist schon wieder hinter uns her!¹ — деди.

¹Эя, сўраманг, жапоб олий! Бу ердан ҳам кетаётимиз. Қопхўр яна орқимиздан қувиб келаёттипти! (Нем.)

— Нима? — сўради князь Андрей.

• Шу онда Билибин чиқди. Ҳамма вақт хотиржам бўлган Билибин ҳаяжонланган эди.

— Non, non, avouez que c'est charmant, cette histoire du pont de Thabor. Gls l'ont passé sans coup férir,¹— деди у.

Князь Андрей бу гапдан ҳеч нарса тушуна олмас эди.

— Қаёқдан келаётибсиз ўзингиз? Наҳотки бутун шаҳар эшитган гапни сиз эшитмаган бўлсангиз?

— Мен эригерцог хотинининг уйидан келаётибман. У ерда ҳеч гап эшитганим йўқ.

— Одамлар юкини йвғиштираётганини ҳам кўрмадингизми?

— Йўқ... Ўзи нима гап? — деди князь Андрей тоқати тоқ бўлиб.

— Нима гап бўлар эди? Гап шуки, Ауэрсперг мудофаа қилиб турган кўприкдан французлар ўтипти, кўприк портлатилмай қолипти. Энди Мюрат Брюннга қараб оғ қўйиб келаётипти, демак, бугун-эрта французлар бу ерга етиб келади.

— Қандай қилиб келади? Кўприкка миана қўйилган эди-ку, нега портлатилмай қолар экан?

— Буни сиздан мен сўрашчим керак. Буни ҳеч ким, Бонапартнинг ўзи ҳам билмайди.

Болконский ҳайрон бўлиб, елкасини қисди.

— Французлар кўприқдан ўтган бўлса, демак, армия ҳам ҳалок бўлипти-да, чунки йўли кесилиб қолади, — деди.

— Ҳамма гап ҳам шунда-да, — деди Билибин. — Кулоқ солинг, кеча айтганимдай, французлар Венага кириштипти. Ишлар жойида. Эртасига, яъни кеча жаноб маршаллар: Мюрат, Ланн ва Бельяр оғланишиб тўғри кўприкка қараб бориштипти. (Шуни билдингки, учови ҳам гаскониялик.) Жаноблар, — депти бири, — ўзларингга маълумки, Табор кўприғига миана қўйилган, лекин унинг портлатилишига қарши чора ҳам кўрилган, улар кўприк олдида зўр tête de pont² қуриб, кўприкни портлатиш ва бизни ундан ўтказмаслик учун ўн беш минг кишидан иборат аскар қўйган. Лекин биз шу кўприкни олсак, олий ҳазрат император Наполеон хурсанд бўлади. Юринглар, учовимиз

¹ Йўқ, йўқ. Табор кўприғи воқеаси жуда ажойиб бўлипти, десам хўп денг. Французлар бу кўприкдан қаршиликка учрамай ўтиштипти.

² кўприк истехкоми.

бориб шу кўприкни оламиз. Юринглар бўлмаса,— депти бошқалари; учови борибдию, кўприкни олибди, ундан ўтишибди, шундан кейин бутун армиялари билан Дунайнинг бу томонига ўтишибди ва мана энди бизга, сизга ва сизларнинг алоқа йўлларингга қарши келаётган эмиш-да.

— Қўйинг ҳазилни,— деди князь Андрей жилдий ва маъюс кибфада.

Бу хабарни эшитиб князь Андрей ҳам хафа бўлди, ҳам хурсанд. Рус армияси жуда оғир аҳволга тушганини эшитгач, князь Андрейнинг бошига, армияни бу оғир аҳволдан мен қутқазишим керак ва бу иш ўша Тулон бўлиб, мени оддий офицерлар қаторидан чиқаради ва шон-шараф томон йўллайди, деган фикр келди. Билибиннинг сўзига қулоқ солар экан, қайтиб борганидан кейин ҳарбий кенгашда армияни қутқазадиган бирдан-бир тўғри фикр баён қилажани ва бу планни амалга ошириш ёлғиз ўзига топширилишини хаёл қилди.

— Бас қилинг ҳазилни,— деди у.

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ,— деди Билибин,— афсуски, бу ачиқ бир ҳақиқат. Учови кўприкка келадию, оқ рўмолчаларини кўтаришади; омон-омон бўлди, биз маршаллар князь Ауэрсперг билан музокара қилгани келдик, деб солдатларни ишонтиришади. Навбатчи офицер буларни tête de pont киргизади, булар офицерга гасконларча кўп ёлгон-яшиқ тўқиб, уруш тамом бўлди, император Франц Бонапарт билан кўришадиган бўлди, биз князь Ауэрсперг билан гаплашгани келдик, дейишади. Офицер Ауэрспергга одам юборади. Ҳалиги жаноблар офицерлар билан қучоқлашиб кўришади, ҳазиллашади, замбаракларга минишади, бу орада эса француз батальони секингина билдирмасдан кўприкка келади-ю, портлайдиган моддалар солиниб қўйилган қопларни сувга ташлаб юборади ва tête de pont га кириб олади. Ниҳоят генерал-лейтенант, мухтарам князимиз Ауэрсперг фон Маутернинг ўзи келади. «Жонажон душманимиз! Австрия қўшинларининг гули, Туркия урушларининг қаҳрамони! Адоват тамом бўлди, энди бир-биримизга қўл бера оламиз... Император Наполеон князь Ауэрспергни кўришга муштоқ». Хуллас, бу жаноблар (бекорга гасконияликлар дейишмайди) Ауэрспергга шу қадар яхши сўзлар айтишади, князь француз маршаллари билан бунчалик тез иноқ бўлиб қолганигина шу қадар маҳлиё бўлади. Мюратнинг кийими ва бошидаги туяқушнинг патига шунча эси кетадики qu'il n'y voit que du feu,

et oublie celui qu'il devait faire, faire sur l'ennemi.¹ (Билибин жуда тез гапираётган бўлса ҳам уринлатиб айтган гапларининг мағзини чаққани фурсат бериш учун бу тойдан сунг бир оз тўхташни унутмади.) Француз батальонлари tête de pont га ёпирилиб киради-ю, тўпларни қимирлатмай қўяди, кўприкни олади. Йўқ, ҳаммадан қизиғи шуки,— деди ўз ҳикоясининг таъсиридан ҳаяжонланган Билибин узини босиб,— қизиғи шуки, дорига ўт қўйгани сигнал бериши керак бўлган тўпнинг олдига қўйилган сержант француз қўшинларининг кўприкка томон чопиб келаётганликларини кўриб ўқ отмоқчи бўлганида Ланн унинг қўлнини тутипти. Сержант ўз генералидан ақллироқ бўлса керак, Ауэрспергнинг олдига келиб: «Князь, сизни алдашаётипти, ана французлар!» — дейди. Мюрат кўрадики, агар сержантни гапиргани қўйса иш қўлдан кетади. Бинобарин, у гўё таажжубланган бўлиб (уччига чиққан гаскониялик-да), Ауэрспергга мурожаат қилади: «Дунёга овозаси кетган Австрия интизоми шуми ҳали,— дейди,— наҳотки сизга шундоқ муомала қилгани сержантнинг ҳадди сифса». C'est génial. Le prince d'Auerperg se pique d'honneur et fait mettre le sergent aux arrêts. Non, mais avouez que c'est charmant toute cette histoire du pont de Thabor. Ce n'est ni bêtise, ni lâcheté...²

Князь Андрей кулранг шинелни, ярадор бўлишини, порох тутинини, милтиқ билан тўп овозлари ва узини кутаётган шон-шарафни дарҳол кўз олдига келтириб:

— C'est trahison peut-être,³ — деди.

— Non plus. Cela met la cour dans de trop mauvais draps, — деди Билибин давом этиб. — Ce n'est ni trahison, ni lâcheté, ni bêtise; c'est comme à Ulm... — У худди мувофиқ ибора излагандай ўйланиб қолди: — C'est... c'est du Mack. Nous sommes mackés,⁴ — деди ва гапни жуда қойил қилганига ва бу гап энди огизма-огиз бўлишига ишониб сўзини тамом қилди.

¹ французларнинг ўқ отаётганликларини кўрадию, лекин душманга қарши ўт очишни эсидан чиқариб қўяди.

² Бу ниҳоят даражада усталлик. Князь Ауэрсперг жаҳли чиқиб сержантни қамоққа буюради. Йўқ, бу кўприк воқеаси ажиб бир воқеа, десам хўп денг. Буни аҳмоқчилик ҳам деб бўлмайди, разиллик деб ҳам бўлмайди...

³ Бу балки хиёнатдир.

⁴ Йўқ, бу саройни жуда ноқулай аҳволга қўяди. Бу хиёнат ҳам эмас, разиллик ҳам эмас, аҳмоқчилик ҳам эмас. Бу — Ульмнинг ўзи, бу макчилик. Биз маклашдик.

Шу дамгача пешонасида тупланиб турган ажинлар унинг ўз гапидан ўзи мамнун бўлганига ишора ўлароқ, дарҳол йўқолди ва у хиёл кулимсираб тириоғига қаради.

— Қаёққа? — деди у ўрнидан туриб, ўз бўлмасига томон кетаётган князь Андрейга қараб.

— Мен кетаман.

— Қаёққа?

— Армияга.

— Яна икки кун турмоқчи эдингиз-ку?

— Энди, ҳозир кетмоқчиман.

Князь Андрей хизматкорга йўл ҳозирлигини кўришни буюриб, ўз бўлмасига кириб кетди.

— Биласизми, дўстим, — деди Билибин унинг кетидан кириб, — мен сизнинг туғрингизда ўйлаб кўрдим. Нима қиласиз бориб?

Айтган гапи рад қилиб бўлмайдиган эканлигига ишора ўлароқ, юзидаги ажинлар буткул йўқолди.

Князь Андрей суҳбатдошига анқайиб қаради-да, ҳеч нима демади.

— Нима қиласиз бориб? Биладан, армия хавф-хатар остида қолган бир вақтда етиб бориш менинг бурчим дейсиз, — *mon cher c'est de l'héroïsme.*¹

— Ҳеч ҳам, — деди князь Андрей.

— Сиз *un philosophe*² шундай бўлгандан кейин дурустроқ файласуф бўлинг, масалага иккинчи томондан қарасангиз кўрасизки, сизнинг бўйингиздаги бурч аксинча, ўзингизни **ахтибт** қилиш. Бу ишни бошқа ҳеч ишга ярамайдиган одамлар қилсин. Сизга ҳеч ким қайтиб келгин, деган эмас, бу ердан ҳам сизга жавоб берилгани йўқ; шундоқ, бўлгандан кейин бу ерда қолиб, бизлар билан нон-насиб тортган ерга боришингиз мумкин. Ольмюцга борар эмишмиз. Ольмюц жуда чиройли шаҳар. Иккаламиз тишчгина менинг коляскамда кетамиз.

— Қўйинг ҳазилингизни, Билибин, — деди Болконский.

— Мен сизга чин кўнгилдан, дўстона гапирётиман. Ўйлаб кўринг. Шу ерда қолишингиз мумкин бир вақтда қасққаю нима учун борасиз? Сизни иккиннинг бири кутади (у сўл чаккасини тириштирди): ё армияга етиб бормасангиздан бурун сулҳ бўлади, ёки енгиламизу бутун Кутузов армиясининг шармандаси чиқади.

¹ бу қаҳрамонлик, азизим.

² файласуфсиз

Билибин бу дилеммаси рад қилиб бўлмайдиганлигига амин бўлгани учун лешюнасдаги ажинлар йўқолади.

— Мен бунга ўйлаб ҳам кўролмайман,— деди князь Андрей совуққина, лекин ичида, «армияни қутқазиб учун бораман», деб ўйлар эди.

— Mon cher, vous êtes un héros¹,— деди Билибин.

XIII

Болконский ўша кечаси ҳарбий министр билан хайрлашиб, армиянинг қаердалигини билмагани ва Кремс йўлида французларнинг қўлига тушиб қолишидан хавфсиз рагани ҳолда жўнаб кетди.

Брюнида сарой аҳли кўч-кўронини йиғиштирар ва юклар Ольмюцга жўнатилар эди. Князь Андрей Эдельсдорфга жўли, рус армияси ниҳоятда тартибсиз ҳолда ва жуда тез кетиб бораётган йўлга чиқди. Ҳарбий юк ортилган аравалар йўлда шунчалик кўп эдики, унда файтонда юриш маҳол эди. Чарчаган ва оч қолган князь Андрей казаклар бошлиғидан от билан бир одам олиб, юк ортилган араваларни қувиб ўтиб, бош кўмондон ва ўз кишиларини қидира кетди. Армия ҳақидаги энг хунук хабарларни у йўлда эшитди. Тартибсиз ҳолда қочиб бораётган армиянинг аҳволи бу хабарни тасдиқ қилар эди.

Князь Андрей уруш бошлаш олдидан Наполеон ўз армиясига қарата ёзган буйруғидаги «*Cette armée russe que l'or de l'Angleterre a transportée des extrémités de l'univers, nous allons lui faire éprouver le même sort (le sort de l'armée d'Ulm)*»,²— деган сўзларни эслади ва бу сўзлар ундан буюк қаҳрамонга нисбатан ҳам ҳайрат, ҳам нафсоният ҳисси уйғотди ва ҳам шуҳрат умиди туғдирди. «Бордию ўлишдан бошқа чора бўлмасачи,— деб ўйлади,— майли, лозим бўлса, жон фидо қилишда бошқалардан қолишмайман».

Князь Андрей бош-кеги йўқ, аралаш-қуралаш бўлиб кетган командаларга, юк ортилган қатор-қатор араваларга, артиллерияга, ифлос йўлда уч-тўрт қатор бўлиб тизилиб ва бир-биридан ўзиб бораётган сон-саноксиз ва турлитуман араваларга қаради. Олдиндан, кетиндан, бутун те-

¹ Сиз қаҳрамонсиз, азизим.

² «Инглиз олтини дунёнинг у бурчидан бу ерга келтирган бу рус армиясининг бошига ўша кунни (Ульм армияси кунини) соламиз».

варак-атрофдан гилдирак, арава, замбараклар тарақлаши, отларнинг туёқ товуши, қамчиларнинг шатиллаши, «чу» деган товушлар, солдатлар, деншиклар ва офицерларнинг сукишлари эшитилар эди. Йулнинг икки томонида йиқилиб қолган баъзиларининг эгар-жабдуғи олинган, баъзилариники олинмаган отлар, аравалари синиб, унинг олдида ниманидир кутиб ўтирган солдатлар, ўз командирларидан кейинда қолиб, тўп-тўп-бўлиб қишлоққа томон кетаётган ёки қишлоқдан товуқ, қўй, хашак ва нималар биландир тўлдирилган қопларни кўтариб келаётган аскарлар кўриниб қолар эди. Нишаблик ва баландлик жойларда одамлар тўпланиб қолар ва нола-фиғон товушлари тўхтовсиз эшитилар эди. Солдатлар тиззадаи лой кечиб, тўпларни ва юк ортилган араваларни елкалаб итаришар, қамчилар ғувиллар, отларнинг туёғи тойилар, қоринбоғлар узилар, одамлар бақирар эди. Буларни бошқариб бораётган офицерлар аравалар орасида гоҳ олдинга, гоҳ кетинга от югуртирар, ғовур ичида уларнинг товуши зўрга эшитилса ҳам бу тартибсизлиқни бартараф қилиш учун қанчалик ҳаракат қилганликлари юзларидан билиниб турар эди.

Болконский Билибиннинг сўзларини эслаб ичида «Voilà le cher! православ аскарлари» — деб қўйди.

У шу одамларнинг биронтасидан бош қўмондон қаерда эканини сўрамоқчи бўлиб, юк ортиб кетаётган араваларнинг олдига келди. Ундан олдинда, афтидан, солдатнинг ўзи ясаган бир отлиқ қолясканамо ғалати бир арава борар эди. Аравани солдат ҳайдаб борар, унда олдига пешгир тутилган чарм сонбон остида бошини рўмол билан ўраб олган бир хотин ўтирар эди. Князь Андрей бу араванинг олдига келиб, аравакаш солдатдан бир нарса сўрамоқчи бўлган эдики, аравада ўтирган хотиннинг дод овозини эшитиб, унга қарашга мажбур бўлди. Юк ортилган араваларни кузатиб бораётган офицер бошқалардан ўтиб кетмоқчи бўлган шу аравакаш солдатни урган эди. Қамчиннинг учи араванинг пешгирига тегиб, хотин қичқариб юборди. У князь Андрейни кўриб пешгирнинг остидан чиқди ва шол рўмолининг тагидан ориқ қўлини чиқариб, силкитар экан! — Адъютант! Жаноб адъютант! — деб қичқирди. — Худо ҳаққи... ёрдам беринг... Бу қандай гап? Мен 7-ўқчи

¹ Мана севгили

полк докторининг хотини бўламан... Қўйишмаяпти. Биз кейинда қолиб ҳамроҳларимизни йўқотиб қўйдик...

— Бу ёққа юр дейман, ҳозир янчиб ташлайман! — деб қичқирди ғазабланган офицер солдатга.— Бу ёққа юр дейман манжалақинг билан!

— Жаноб адъютант, ёрдам қилинг. Бу нима деган гап?— деб қичқирди хотин.

— Ўтказиб юборинг бу аравани. Хотин киши ўтирганини кўрмаётисизми? — деди князь Андрей офицернинг олдига келиб.

Офицер унга бир қаради-ю, сўзига жавоб бермай, яна солдатга томон ўгирилди:

— Тўхтатасанми, йўқми... Қайт дейман!

— Ўтказиб юборинг, сизга айтаётиман,— деди князь Андрей лабини қимтиб.

— Сен ўзинг кимсан? — деди бирдан офицер жон-пони чиқиб.— Кимсан ўзинг? Сен (у «сен»ни жуда писанда қилиб айтарди) катталик қилма! Бу ерда мен катта, сен эмас. Тўрт отнинг бошини,— деди яна солдатга,— янчиб ташлайман.

Бу гап, афтидан, офицернинг ўзига жуда маъқул эди. Орқа томондан:

— Бечора адъютантни бошлади,— деган товушлар эшитилди.

Князь Андрей кўрдикки, офицер нима деганини ўзи ҳам билмайдиган даражада дарғазаб эди. У кўрдикки, аравада ўтирган доктор хотинининг тарафини оламан деб кулгига қолди, у дунёда ҳамма нарсадан ҳам кўра шундан қўрқар эди-ю, лекин унинг ички туйғуси бошқа нарсани кўрсатар эди. Офицер кейинги сўзларини айтиб ҳам улгура олмади, ғазабдан башараси қийшайган князь Андрей қамчинини ўйнатиб унинг олдига келди-да:

— Ўтказиб юборинг дейман! — деди.

Офицер қўл силтади-ю, тескари ўгиррилиб кетаверди.

— Ҳамма тартибсизлик мана шунақа штаб одамларидан чиқади,— деди офицер дўнгиллаб.— Билганингизни қилинг.

Князь Андрей халоскорим деб атаган хотиннинг олдидан ерга қараганича шошиб ўтиб кетди ва бу хижолатга қўйган можарони ипидан-игнасиғача хаёлидан кечириб, бош қўмондон тушган қишлоққа қараб от қўйди.

У қишлоққа кириб отдан тушди-да, бирпасгина бўлса ҳам дам олиш, бирон нарса ейиш ва кўнглини гаш қилаёт-

ган фикрларни дурустроқ уйлаб кўриш учун рўпара келган биринчи уйга қараб юрди. У ўша уйнинг деразаси олдига келиб, «Бу қўшин эмас, разил одамлардан иборат бир оломон», деб кўнглидан ўтказаетганда, таниш бир овоз унинг отини айтиб чақирди.

У қайрилиб қаради. Қичкина деразадан Несвицкийнинг чиройли юзи кўриниб турар эди. Несвицкий ниманидир ҳузур қилиб чайнар экан, қўли билан имо қилиб уни чақирди.

— Болконский! ҳов Болконский! Сенга айтаётиман! Бу ёққа тезроқ келсанг-чи,— деб қичқирди.

Князь Андрей уйга кириб Несвицкий билан бир нима еб ўтирган яна бир адъютантни кўрди. Улар Болконскийни кўриб, бирон янги хабар йўқми, деб сўрашди. Буларнинг юзларида Болконский ваҳима ва ташвиш аломати борлигини кўрди. Бу аломат хусусан ҳаминша кулиб турадиган Несвицкийнинг юзида очиқроқ кўринар эди.

— Бош қўмондон қаёқда? — деб сўради Болконский.

— Шу ерда, нариги ҳовлида,— деди адъютант.

— Сулҳ бўлипти, таслим бўлибмиз, деган овозлар ростми? деди Несвицкий.

— Мен ўзим сизлардан сўрамоқчиман. Мен фақат зўрға шу ерга етиб олганимни биламан, холос, бошқа ҳеч нарсадан хабарим йўқ.

— Эй, биродар, бизнинг бу ердаги аҳволимизни қўявер! Мақдан кулиб эдик, ўзимиз ундан ҳам баттар куйга қолаётимиз,— деди Несвицкий,— Қани ўтир, бирон нарсасанг-чи.

— Энди, князь на арава топилади-ю, на бошқа нарсаси, Пётрингиз худо билади, қаёқларда юрипти,— деди иккинчи адъютант.

— Бош квартира қаёқда?

— Цнаймда сибмиз.

— Мен икки отнинг юкани ўзимга ортиб олдим,— деди Несвицкий,— юкларни жуда бошлаб боғлатиб олганман. Багемия тоғларидан қочиб ўтсам ҳам бўлаверадиган. Аҳвол чатоқ, биродар. Ҳа, сенга нима бўлди, касалмисан, мунча этинг ўчаётини? — деди Несвицкий князь Андрейнинг худди совуқ сув сепгандай сесканганини кўриб.

— Йўқ,— деди князь Андрей.

Шу пайт йўлда ҳалиги доктор хотини ва юк араваларини кўзатиб бораётган офицер билан учрашгани эсига тушди.

— Бош кўмондон бу ерда нима қилаётинпти? — деди князь Андрей.

— Ҳеч билолмайман, — деди Несвицкий.

— Мен фақат шунн биламанки, ҳаммаёқда расвогарчилик, расвогарчилик, — деди-да, князь Андрей, бош кўмондон тушган уйга қараб кетди.

Князь Андрей Кутузовнинг фойтонн, бош кўмондон одамларининг қора терга пишган отлари ва ўзаро қаттиқ-қаттиқ гапиришиб турган казакларнинг олдидан ўтиб даҳлизга кирди. Кутузов, князь Андрей эшитганича, дэрҳаққат кичкина бир уйда князь Багратион ва Вейротер билан ўтирар эди. Вейротер ҳалок бўлган Шмитинг ўрнига келган Австрия генерали эди. Даҳлизда жиккәккина Козловский мирзанинг олдида чўнқайиб ўтирар эди. Мирза бочкачани курси қилиб, мундирининг енгини шимариб, тез-тез хат ёзар эди. Козловский ҳам кечаси ухламаган бўлса керак, жуда чарчаган кўрниар эди. У князь Андрейга қаради-ю, ҳатто бош ҳам ирғамади.

— Иккинчи линия... ёздигми? — деди Козловский мирзага. — Киев гренадер полки, Подольский...

— Ёзиб етказиб бўлмаяпти, тақсир, — деди мирза Козловскийга қовоғини солиб.

Шу пайт ичкаридан Кутузовнинг нимадандир норози бўлиб қаттиқ-қаттиқ гапирётганини ва кимнингдир унинг сўзини бўлаётган овози эшитилди. Бу товушлардан, Козловскийнинг эътиборсизлик билан қараганидан, чарчаган мирзанинг беибо гапирганидан, мирза билан Козловскийнинг бош кўмондон ўтирган уйнинг даҳлизида ерда бочканинг устига ўтиришидан ва отлари тутиб турган казакларнинг дераза олдида қаттиқ-қаттиқ кулишларидан князь Андрей бирон катта ва қайғули ҳодиса рўй берса керак, деб ўйлади,

Князь Андрей Козловскийга берган саволларига жавоб кутар эди.

— Ҳозир, князь, — деди Козловский. — Қандай ҳаракат қилиш тўғрисида Багратионга буйруқ ёзаётибмиз.

— Таслим бўлганимиз йўқми?

— Ҳеч-да, жэнг қилиш тўғрисида фармон берилди.

Князь Андрей товушлар эшитилиб турган эшикка тўмон борди. У эшикни энди очмоқчи бўлганида ичкаридаги гап тинди-ю, эшик очилиб кетди ва бўсағала лўппи юзли, қийғирбурун Кутузов кўринди. Князь Андрей Кутузовга рўпара бўлиб қолди: бош кўмондоннинг биттагина соғ кў-

зидаги ифодага қараганда, бутун ҳуши хаёли нима биландир банд бўлиб, ҳеч нарсани кўрмаётганга ўхшар эди. У ўз адъютантига тикка қаради-ю, уни танимади.

— Қани, тамом қилдингми? — деди у Қозловскийга.

— Ҳозир, олий ҳазрат.

Бош кўмондон кетидан ўрта бўйли, башараси Шарқ одамларига ўхшаш ҳали хийла ёш Багратион чиқди.

— Амрингизга ҳозирман, — деди князь Андрей конвертни берар экан, хийла баланд овоз билан.

— Ҳа. Венаданми? Яхши. Кейин, кейин.

Кутузов Багратион билан бирга эшик зинасидан чиқди.

— Хайр, князь, — деди Кутузов Багратионга. — Худо ёр бўлсин. Илоҳим, буюк қаҳрамонликлар кўрсат.

Кутузовнинг бирданига кўнгли юмшаб, кўзига ёш келди. У чап қўли билан Багратионни ўзига тортиди-ю, узук таққан ўш қўли билан уни чуқинтирди ва лўппи юзини тутди. Багратион унинг юзидан ўпмай, бўйнидан ўпди.

— Худо ёр бўлсин, — деди яна Кутузов ва колясканинг олдига келди. — Қани, чиқ сен ҳам, — деди Болконскийга.

— Олий ҳазрат, мен шу ерда қолиб ўз бурчимни адо қилсам эди. Князь Багратионнинг отрядида қолишга ижозат беринг.

— Чиқ, — деди Кутузов Болконский тезда чиқавермаганидан кейин, — яхши офицерлар менинг ўзимга керак, ўзимга керак.

Булар коляскага тушиб, бир неча минут жим боришди.

Кутузов Болконскийнинг кўнглидан нималар кечаётганини қариларга хос бир зийраклик билан фикрлагандай:

— Бошимизга ҳали кўп ишлар тушади, бунақа ишлар кўп бўлади, — деди. — Эртага унинг отрядидан ўндан бири қайтиб келса ҳам худога шукур қилар эдим, — деди яна Кутузов худди ўз-ўзи билан гаплашаётгандай.

Князь Андрей Кутузовнинг юзига қаради ва кўзи беихтиёр унинг Исмаил жангида чаккасига теккан ўқнинг изига ва кўр бўлган кўзига тушди. «Ҳа, бу одамларнинг ҳалокати тўғрисида бундай осойишталик билан гапиришга унинг ҳақи бор экан», деди Болконский ичида.

— Шунинг учун ҳам мени шу отрядга юборишингизни сўрайман, — деди князь Андрей.

Кутузов жавоб бермади. У худди ҳозиргина айтган гапини эсидан чиқаргандай ўйланиб ўтирар эди. Юмшоқ коляскада тебраниб бораётган Кутузов беш минутдан кейин князь Андрейга қаради. Унинг юзида ҳаяжондан асар ҳам

йўқ эди. У хиёл табассум билан князь Андрейдан унинг император Франц билан кўришганининг тафсилотини, Кремс воқеаси тўғрисида саройда эшитган сўзларини ва баъзи таниш хотинлари ҳақида суриштирди.

XIV

Кутузов биринчи ноябрда разведкачисидан бутун армиясини оғир аҳволга солиб қўядиган бир хабар олди. Разведкачи французларнинг жуда катта қўшини Вена кўпригидан ўтиб, Кутузовнинг Россиядан келаётган қўшинлар билан алоқа қиладиган йўлига қараб кетаётганидан хабар берди. Агар Кутузов Кремсда қоладиган бўлса, у вақтда юз эллик мингдан иборат бўлган Наполеон армияси бутун алоқа йўлларини тўсиб, унинг қирқ мингдан иборат ҳолдан тойган армиясини қуршаб олар ва Кутузов худди Макнинг Ульм атрофида тушган аҳволига тушиб қолар эди. Борди-ю, Кутузов Россиядан келаётган қўшинлар билан алоқа қиладиган йўлини ташлаб кетса, у вақтда душмanning катта кучидан ўзини мудофаа қилиб, йўлсиз Богемия тоғлари этагига қараб кетиши ва Буксгевден билан алоқа қилиш умидидан воз кечиши керак эди. Агарда Кутузов Россиядан келаётган қўшинлар билан қўшилиш учун Кремсдан Ольмюцга борадиган йўлдан чекинса, у вақтда Вена кўпригидан ўтган французларга дуч келиб қолиши мумкин бўлиб, унда ўз армиясидан уч баравар ортиқ бўлган ва икки томондан ўраб олган душманга қарши поход ҳолида, яъни бутун юк аравалари билан кетаётган ҳолда жанг қилишга мажбур бўлар эди.

Кутузов шу йўлдан чекинишга қарор берди.

Разведкачининг берган хабарига кўра, французлар Вена кўпригидан ўтиб, Кутузов чекинаётган йўлда (ундан юз чақиримча олдинда) бўлган Цнаймга қараб тезлик билан бормоқда эди. Цнаймга французлардан олдинроқ бориб олиш— армияни ҳалокатдан қутқозишга катта умид боғлаш, французлардан кейинроқ бориш эса армиянинг бошига Ульм кунини солиб шарманда қилиш ёки тамоман ҳалокатга дучор қилиш деган сўз эди. Лекин бутун армия билан французлардан илгарироқ етиб бориш мумкин эмас эди, чунки французлар бораётган Вена-Цнайм йўли руслар борадиган Кремс-Цнайм йўлига қараганда яқинроқ ва яхшироқ эди.

Шу хабар келган кечаси Кутузов Багратионнинг тўрт

мингдан иборат авангардини ўнг томондан тоғлар орқали Кремс-Цнайм йўлидан Вена-Цнайм йўлига юборди. Багратион бу йўлни ҳеч дам олмасдан босиб ўтиб, Вена билан Цнайм орасида тўхташи, агар французлардан илгарироқ етиб бора олса, у вақтда французларни ўша ерда иложи борича тўхтатиб туриши керак эди. Кутузовнинг ўзи эса бутун юк-аравалари билан Цнаймга қараб жўнади.

Багратион оч-яланғоч солдатларни билан йўлсиз тоғ-тошдан довулли кечада қирқ беш чақирим йўл босиб, аскарининг учдан бири йўлларда қолиб кетиб, Венадан Голлабрунга қараб келаётган французлардан бирнеча соат илгари Голлабрундан Вена-Цнайм йўлига чиқиб олди.

Бутун юк аравалари билан Цнаймга етиб бориш учун Кутузов яна бир кечаю бир кундуз йўл юриши керак эди, демак, Багратион армияни ҳалоқатдан қутқариш учун ўзининг тўрт мингдан иборат бўлган оч-яланғоч, ҳолдан тойган солдатлари билан Голлабрунда дуч келган душман армиясини бир кечаю бир кундуз тўхтатиб туриши керак эди, лекин бу, чамаси, мумкин эмас эди. Аммо мумкин бўлмаган нарсани ғалати бир тасодиф мумкин қилди. Вена кўпригини алдамчилик билан жангсиз қўлга киргизиб мазахўрак бўлган Мюрат Кутузовни ҳам алдамоқчи бўлди. У Цнайм йўлида Багратионнинг озгина отрядини учратиб, Кутузовнинг бутун армияси шу экан, деб ўйлади. Бу армияни ҳеч шубҳасиз, тор-мор қилиш учун у Вена йўлида қолган қўшинларнинг етиб келишини кутмоқчи бўлди ва шу мақсад билан ҳар икки қўшин ҳам ўрнидан қимирламаслиги ва ўз вазиятини ўзгартирмаслиги шарти билан уч кунлик яраш таклиф қилди. Мюрат, ҳозир сулҳ тўғрисида музокара бўлаётипти ва шунинг учун бекорга қон тўкилмаслиги мақсадида яраш таклиф қилаётибман, деб ишонтирмоқчи бўлди. Аванпостда турган Австрия генерали граф Ностиц Мюрат элчисининг сўзига ишонди ва Багратион отряди томонга йўлни очиқ қолдириб чекинди. Иккинчи бир элчи эса сулҳ тўғрисида музокара бўлаётинини, деб рус қўшини ёнига борди ва уларга уч кунлик яраш таклиф қилди. Багратион бунга ҳа ёки йўқ деб жавоб беролмаслигини айтиб, бу таклифни Кутузовга маълум қилгани адыютантини юборди.

Бу яраш Кутузов учун ҳолдан тойган Багратион отрядига дам бериш, юк-араваларни (буларнинг ҳаракати французлардан яширинча эди) Цнаймга томон ҳарна бир манвил илгари бостириш учун фурсат берадиган бирдан-бир

восита эди. Бу яраш таклифи армияни ҳалокатдан қутқазиш учун ягона ва ҳеч қутилмаган бир имконият берар эди. Кутузов бу хабарни олиши биланоқ хизматидаги генерал-адъютант Винценгеродени душман лагерига юборди. Винценгероде бу яраш таклифини қабул қилиш билангина қолмай, таслим бўлиш шарт-шароитини ҳам айтиши керак эди. Бу орада Кутузов орқада қолган бутун армияни Кремс-Цнайм йулидан тезроқ етиб келишга шошилтириш учун адъютантларини юборди. Багратионнинг оч-яланғоч, ҳолдан тойган отряди, етиб келмоқда бўлган юк аравалари ва бутун армияни ҳимоя қилиб ўзидан саккиз баравар ортиқ бўлган душман қаршисида қимирламасдан туриши керак эди.

Кутузов ҳеч қандай мажбурият юкламайдиган бу яраш таклифи юк-аравалардан бир қисмининг ўтиб олишига имкон беради ва Мюратнинг бу хатоси тезда маълум бўлиб қолади, деб ўйлаган эди, ҳар иккиси ҳам тўғри чиқди: Голлабрундан 25 чақирим нарида, Шенбрунда турган Бонапарт Мюратнинг мактубини, яраш ва таслим тўғрисидаги лойиҳасини олиши биланоқ, Мюратнинг алданганлигини билди-ю, унга бундай деб хат ёзди:

«Au prince Murat. Schoenbrunn, 25 brumaire en 1805 à huit heures du matin.

Il m'est impossible de trouver des termes pour vous exprimer mon mecontentement. Vous ne commendez que mon avant-garde et vous n'avez pas le droit de faire d'armistice sans mon ordre. Vous me faites perdre le fruit d'une campagne. Romper l'armistice sur-le et marchez à l'ennemi. Vous lui ferez déclarer que le général qui a signé cette capitulation n'avait pas le droit de la faire, qu'il n'y a que l'Empereur de Russie qui ait ce droit.

Toutes les fois cependant que l'Empereur de Russie ratifierai la dite convention, je ratifierai; mais ce n'est qu'une ruse. Marchez, détruisez l'armée russe... vous êtes en position de prendre son bagage et son artillerie.

L'aide-de-camp de l'Empereur de Russie est un... Les officiers ne sont rien quand ils n'ont pas de pouvoirs: celui-ci n'en avait point... Les Autrichiens se sont laissé jouer pour le passage du pont de Vienne, vous vous laissez jouer par un aide-de-camp de l'Empereur.

Napoléon»¹.

¹ Шаҳзода Мюратга, Шенбрунн, 1805 йил, 25 брюмер. Эрталаб соат 8.

Норозидигимни баён қилиш учун сўз топа олмайман. Сиз менинг

Бонапартнинг адъютанти бу ваҳимали хатни олиб, **Мюратга** томон от қўйиб кетди. **Бонапартнинг** ўзи генералларига ишонмасдан; тайёр ғаниматни қўлдан бой беришдан қўрқиб, бутун гвардияси билан жанг майдонига қараб жўнади. Тўрт минг кишидан иборат Багратион ортяди эса, бошига қандай кун келишини хаёлига ҳам келтирмай, гулхан ёқиб, кийим-кечақларини қуритиб, исиниб, уч кунлик сафардан кейин биринчи маротаба бутқа пишириб ўтирар эди.

XV

Князь Андрей ахири Кутузовнинг розилигини олиб, кечки соат тўртларда Грунтга жўнаб Багратионнинг ҳузурига келди. Бонапартнинг адъютанти Мюратнинг отрядига ҳали етиб келмаган, шунинг учун жанг ҳам бошланмаган эди. Багратион отрядидагилар бу гаплардан беҳабар бўлиб, сулҳ тўғрисида гапиришарди-ю, лекин сулҳ бўлишига кўзлари етмас эди. Жанг бўлиши ҳақида ҳам гапиришар, лекин бунинг ҳам яқин ўртада бўлишига ишонмас эдилар.

Багратион Болконскийни бош қўмондоннинг севимли ва ишончли адъютанти деб билиб, уни айрим эътибор ва илтифот билан қабул қилиб, бугун-эрта жанг бўлиш эҳтимоли борлигини айтди ва жанг вақтида истасангиз, менинг ҳузуримда бўлинг, истасангиз, ариергардда бўлиб чекишни кузатиб турингки, «бу ҳам жуда муҳим иш», деди.

— Лекин бугун эҳтимол жанг бўлмас, — деди Багратион худди князь Андрейга тасалли бергандай.

Ҳақикат авангард отрядимга қўмондонлик қиласиз, шунинг учун мен буюрмасдан туриб, яраш таклиф қилишга ҳаққингиз йўқ. Сиз мени бутун уруш самарасини қўлдан беришга мажбур қиласиз. Ярашнинг дарров бекор қилиб, душманга қарши отлашинг. Бу таслим шартномасига қўл қўйган генералнинг бунга қўл қўйишга ҳаққи йўқ ва Россия императоридан бошқа ҳеч кимнинг ҳам ҳаққи йўқ, деб айтинг.

Башарти Россия императори шу шартларга рози бўлса, мен ҳам рози бўламан, лекин бу бир найрангдан бошқа нарса эмас. Тезроқ рус армиясига қарши боринг, уни тор-мор қилинг... унинг юк аравалари билан артиллериясини қўлга киргизиш ҳозир жуда қулай.

Россия императорининг генерал-адъютанти алдоқчи... Ваколат берилмаган офицернинг ҳеч эътибори йўқ... Унга ҳам ваколат берилган эмас... Биз Вена кўпригидан ўтганимизда австрияликларни алдаган эдик, энди император адъютанти сизни алдапти.

Наполеон

«Агар у ҳам штабдан фақат нишон олиш учунгина юбориладиган одатдаги олифталардан бўлса, ариергардда ҳам мукофот олиш мумкин, агар мен билан бўлишни истаса, майли... жасур офицер бўлса, зарур бўлиб қолади», деб ўйлади Багратион. Князь Андрей Багратионнинг сўзига жавоб бермай, топшириқ олган вақтида қаёққа боришини билиб қўйиш учун ҳозир позицияни, қўшинлар турган жойни айланиб кўришга ундан ижозат сўради. Чиройликкина, олифтагина кийинган, кўрсаткич бармоғига олмос кўзли узук таққан, французчани яхши билмаса ҳам жуда ништиёқ билан гапирадиган отряднинг навбатчи офицери князь Андрейни бошлаб бормоқчи бўлди.

Теварак-атрофда худди бир нимани қидириб юргандай қовоғи солиқ, кийим-бошлари нам офицерлар, қишлоқдан эшик, скамейка, деворларнинг тахтасини кўтариб келаётган солдатлар кўринар эди.

— Буларни ҳеч одам қилиб бўлмапти, князь,— деди штаб офицери одамларни кўрсатиб.— Командирлар солдатларни ўз ҳолига қўйиб, мана бу ерга кириб олиб, баҳузур ўтиришади,— деди маркитант¹ чодирини кўрсатиб,— эрталаб ҳаммасини ҳайдаб юборган эдим, қаранг, яна тўпланишти, бориб бир дўқ қилиш керак, князь. Ҳозир.

— Юринг, бирга борайлик, мен ҳам пишлоқ билан нон олмоқчи эдим,— деди князь Андрей. У ҳали нонушта қилмаган эди.

— Ҳали нега айтмадингиз, князь? Ўзим нон-чой қилар эдим-ку.

Иккови отдан тушиб, маркитантнинг чодирига кирди. Чарчаган, юзлари қизарган бир неча офицер столлар ёнида еб-ичиб ўтиришар эди.

— Бу қандай гап ахир, жаноблар! — деди штаб офицери худди шу гапни айтавериб жонига теккандай.— Хизматни ташлаб қўйиш ярамайди. Князь ҳеч кимни қўйма, деб буюрдилар. Бу қанақаси, жаноб штабс-капитан, — деди кичкинагина, афти боши кир, ориқ (этигини маркитантга қуритгани бериб), пайпоқчан ўтирган ва уларни кўргач, ўрнидан туриб ғайритабий илжайиб турган артиллерия офицерига қараб.— Уят эмасми, капитан Тушин? — деди штаб-офицер,— сиз артиллеристсиз, ҳаммага намуна бўлишингиз керак эди, сиз бўлсангиз этиксиз ўтирибсиз. Шу

¹ Уруш майдонида аскарлар орасида озик-овқат сотиб юрувчи сдамбаққол. (Ред.)

вақтда тревога бўлиб қолса, жуда чиройли кўринасиз-да. (Штаб-офицер кулимсиради.) Қани, ҳаммаларинг жой-жойингизга жунанглар,— деди пўписа қилиб.

Князь Андрей штабс-капитан Тушинга қараб беихтиёр табассум қилди. Тушин индамасдан, оғирлигини гоҳ бир, гоҳ иккинчи оёғига солиб, катта-катта кўзлари билан маъноли мулойим боқиб, гоҳ князь Андрейга ва гоҳ штаб-офицерга савол назари билан қарар эди.

Капитан Тушин ўзининг ноқулай аҳволга тушиб қолганини ҳазил билан ёпмоқчи бўлди шекилли:

— Солдатларда яланг оёқ бўлсанг, абжирроқ бўласан, деган гап бор,— деди кулимсираб ва қизариб.

Бироқ у сўзини тамом қилмасданоқ бу ҳазили ўтмаганини пайқаб, хижолат бўлди.

— Қани, жунайверинг,— деди штаб-офицер қовоғини очмасликка тиришиб.

Князь Андрей артиллеристга яна бир қараб қўйди: унинг афт-боши жуда ғалати, ҳеч ҳарбийга ўхшамас, кишининг кулгисини қистатадиган, лекин жуда дилкаш эди. Штаб-офицер билан князь Андрей отланишиб, жунашди.

Улар қишлоқдан чиқиб, йўлларда кетаётган ва келаётган солдатлар ва турли команда офицерини учратиб боришар экан, сўл томондан ҳозиргина тупроғи чиқарилиб ташланган янги қурилаётган истехкомни кўришди. Бир неча батальон солдат, изғирин бўлишига қарамасдан, кўйлақчан, худди оқ чумолига ўхшаб шу истехкомда ивирси-моқда эди: тупроқ тепанинг нариги томонида кимлардир курак билан қизил тупроқ отмоқда эди. Улар келиб, истехкомни кўришди, кейин ўтиб кетишди. Истехкомнинг орқасида дам олиб ўтирган бирмунча солдатларни кўришди. Улар бурунларини беркитиб, бу сассиқ жойдан тезроқ ўтиб кетиш учун отларини ниқташди.

— *Voilà l'agrément des camps, monsieur le prince,*¹ — деди навбатчи штаб-офицер.

Булар нариги томонидаги тепаликка чиқишди. Бу ердан французлар кўриниб турар эди. Князь Андрей тўхтаб, синчиклаб қарай бошлади.

Штаб-офицер энг баланд бир ерни кўрсатиб:

— Бизнинг батарея ҳу, ўша ерда турипти,— ҳалиги яланг оёқ ўтирган тентакнинг батареяси: у ердан ҳаммасқни кўриш мумкин, юринг, князь, ўша ёққа борамиз,— деди.

¹ Лагернинг ҳиди қурсин-да, князь.

— Раҳмат, энди ўзим боравераман, — деди князь Андрей штаб-офицердан тезроқ қутулмоқчи бўлиб, — сиз ташвиш гортманг.

Штаб-офицер қолиб, князь Андрей ўзи якка кетди.

У олдинга юрган сари, яъни душманга яқинлашган сари қўшинларимизни тартибли ва руҳи баланд кўра бошлади. Энг тартибсиз ва руҳи тушган қўшинни у эрталаб Цнаймга яқин ерда французлардан ун чақирим берида кўрган эди. Грунтда ҳам ташвиш ва бир қадар ваҳима бор эди. Аммо, князь Андрей французларга яқинлашган сари қўшинларимизнинг бардам ва тетиклигини кўрар эди. Шинель кийган солдатлар саф тортиб турар, фельдфебель ва рота командирлари одамларни бўлимларга ажратиб санар ва бўлимларнинг охирида турган солдатларнинг кўкрагига бармоғи билан ниқтаб қўлини кўтарар эдилар: бутун атрофга тарқалган солдатлар ёғоч ва шохлар ташиб, ўзаро чакчақлашиб чайла ясашар, гулхан атрофида кийимли ва яланғоч солдатлар кўйлаklarини, пайтаваларини қуритиб ёки этик ва шинелларини ямаб ўтиришар, қозон ва бўтқапазлар атрофига уймалашиб туришар эди. Бир ротанинг тушлиги тайёр экан, солдатлар буғланиб турган қозонга ютишиб қарашар ва ўз чайласи олдидаги хари устида ўтирган офицернинг каптенармус ёғоч косада келтириб берган овқатни татиб кўришини кутишар эди.

Бошқа бирор ароқ бор омадироқ ротада (ароқ йўқ роталар ҳам кўп эди) солдатлар кичкина бочкани энгаштириб навбат билан тутилаётган сувдонларнинг қолқоғига ароқ қуюётган чўтир ва кенг яғринли фельдфебель атрофида уймалашиб туришар эди. Солдатлар ароқни худди «банияти шифо» дегандай кўтариб бирдан ютишар ва оғизларини чайқаб, шинелларининг енги билан лабларини артиб, хурсанд бўлиб фельдфебельнинг олдида кетишар эди. Бу одамларнинг афт-ангоридан бу иш душманнинг рўпарасида, отряднинг кам деганда ярми қайтиб чиқмайдиган жанг олдида эмас, балки худди мамлакатнинг ичкарисида осойишта дам олишни кутиб ўтирган жойда бўлаётганга ўхшар эди. Князь Андрей мерганлар полкидан ўтиб, худди шу хилда хушчақчақлик билан овора бўлган бўлиқ йигитлардан иборат Киев гренадер полкига қарашли бир гренадер взвод олдида чиқиб қолди. Бу взвод бошқа чайлалардан баландроқ бўлган полк командири чайласига яқин ерда бўлиб, саф тортган взвод солдатларининг олдида яланғоч бир киши ётар эди. Уни икки солдат тутиб турар,

иккинчиси эса чивик билан яланғоч орқасига қулочкашлаб савалар эди. Қалтакланаётган одам бўкириб дод солар эди. Семиз майор солдатлар сафи олдидан нари бери юриб, унинг додига қулоқ солмасдан нуқул: . .

— Солдатга ўғирлик номус,— дер эди,— солдат деган ҳалол, олижаноб ва жасур бўлиши керак: ўз оғайнисининг нарсасини ўғирлаган бўлса, демак, номуси йўқ, бу аблаҳ. Ур, ур!

Ҳамон чивикнинг шартиллаб теккани, калтакланаётган одамнинг бутун далани бошига кўтариб ёлғондакам дод солаётгани эшитилар эди.

— Ур, ур,— дер эди майор.

Ҳайрон бўлган ва ачинган ёш бир офицер бораётган адъютантга савол назари билан қараб, саваланаётган одамнинг олдидан нари кетди.

Князь Андрей олдинги линияга чиқиб, фронт бўйлаб кетди. Ҳар икки қанотдаги бизнинг аскарларимиз билан душман аскарлари ўртасидаги оралиқ анча узоқ эди-ю, лекин эрталаб элчилар ўтиб юрган ўрта бир жойи шу қадар яқин эдики, икки томондаги аскарлар бир-бирини баҳузур кўрар ва баҳузур гаплаша олар эди. Иккала томонда ҳам соқчиликда турган солдатлардан ташқари, яна кўп томошабинлар кўзларига ёт ва ғалати кўринган душманни томоша қилиб туришар эди.

Гарчи соқчи солдатларга яқин келиш ман қилинган бўлса ҳам командирлар эрталабдан бери бу томошабинларни қайдаб қутулиша олмас эди. Худди тансиқ бир нарсани кўрсатаётгандай соқчи солдатлар энди французларга қарамай смена кутиб, зерикиб томошабинларни кузатишар эди. Князь Андрей французларни дурустроқ кўргани тўхтади.

Солдатлардан бири ўртоғига, офицер билан яқинроқ келиб француз ўқчи солдати билан нима тўғридадир жуда тез-тез гаплашаётган рус ўқчи солдатни кўрсатиб:

— Уни қара, уни қара, французчани ҳам хўп қотирар эканми, французни ҳам йўлда қолдираётипти,— деди.— Қани, Сидоров, сен ҳам бир гапир.

— Шошма, қулоқ сол, хўп қотирар эканми-а! — деди французча сўзлашга уста деб танилган Сидоров.

Солдатлар кулиб кўрсатаётган одам Долохов эди. Князь Андрей уни таниб, гапига қулоқ солди. Долохов сўл қапюгда турган полкидан бу ерга ўз ротасининг командири билан келган эди. Рота командири олдинга энгашиб ва

ўзи тушунмайдиган сўзнинг бирон калимасини ҳам эшитмай қолмасликка тиришиб:

— Ҳа, гапир, гапир! Тез-тез гапир! У нима деяётипти?— деди.

Долохов рота командирига жавоб бермасди: у француз солдати билан қизгин мунозара қилмоқда эди. Албатта, улар уруш тўғрисида гаплашаётган эди. Француз, австрияликларни руслар гумон қилиб, руслар таслим бўлди ва Ульмдан зўрға қочиб қутулишди, дер эди. Долохов эса, руслар таслим бўлгани йўқ, аксинча, улар французларни калтаклади, деб уқтирар эди.

— Сизларни бу ердан ҳам ҳайда десалар, ҳайдайвсрамиз,— деди Долохов.

— Ҳушёр бўлинглар, тагин казак-пазакларинг билан ҳаммаларингни асир олиб кетмайлик,— деди француз солдати.

Француз томошабинлар билан соқчи французлар кулиб юборишди.

— Суворов вақтида боплаганимиздай яна боплаймиз,— деди Долохов.

-- Qu'est-ce qu'il chante?¹— деди бир француз.

— De l'histoire ancienne,²— деди иккинчиси, гап илгариги уруш тўғрисида бораётганини фаҳмлаб,— L'Empereur va lui faire voir à votre Souvара, comme aux autres...³

Долохов гап бошламоқчи бўлиб энди:

— Бонапарте...— деган эдики, француз аччиғи келиб унинг гапини бўлди-да:

— Бонапарт эмас, император дегин! Sacré nom...⁴— деб бақирди.

— Императорингни бошингга ур!

Долохов русчалаб солдатчасига боплаб сўкинди-ю, милтигини елкасига осиб:

— Юринг, Иван Лукич,— деди рота командирига.

— Французчасига гапириш мапа бунақа бўлади,— дейишди соқчи солдатлар.— Қани, Сидоров, сен ҳам бир сопла.

¹ Нима деб вақиллаётипти ўзи?

² Эски гаплар.

³ Император Суворовларингга ва бошқаларингга ҳам кўрсатиб қўяди...

⁴ Лаънати...

Сидоров солдатларга кўз қисди-ю, французларга қараб бидирлай кетди.

— Кари, мала, тафа, сафи, мутер, каска,— деди худди ростдан ҳам французча гапираётгандай.

— Хо, хо, хо! Ха, ха, ха! Ух! Ух! — солдатлар шундай қаҳқаҳа уриб, ичак узилди бўлиб кулишдики, буларни кўриб французлар ҳам беихтиёр кулиб юборишди. Шундай кулгидан кейин милтиқларнинг ўқини олиб ташлаб, ўқ-дориларга ўт қўйиб ҳамма уй-уйига кетаверса ҳам бўладигандай туюлар эди.

Бироқ ўқланган милтиқлар, уйлар ва истехкомлардаги ўқ отиладиган ваҳимали тешиклар, бир-бирига қаратиб ўриятиб кўйилган замбараклар ўша зайлда турар эди.

XVI

Князь Андрей ўнг қанот-сўл қанотгача бутун линияни айланиб, штаб-офицернинг айтишига қараганда, бутун жанг майдони кўринадиган батарея турган тепаликка чиқди. Бу ерда отдан тушиб, қатор ўрнатилган замбаракдан бирининг олдида тўхтади. Замбаракнинг олдида юриб турган соқчи тўпчи офицерни кўриб «смирно» вазиятида турмоқчи бўлган эди, лекин князь Андрейнинг ишорасидан кейин яна боягидай бир қиёмдаги зериктирадиган юришида давом этди. Замбаракларнинг орқасида тўп аравалари, ундан нарида қозиққа боғланган отлар ва артиллеристлар гулхани кўзга ташланар эди. Энг четда турган замбаракнинг чап томонидаги янги қурилган қападан офицерларнинг қаттиқ-қаттиқ гаплашаётган овозлари эшитилар эди.

Дарҳақиқат батарея турган бу тепаликдан бутун рус қўшинлари ва душман қўшинларининг ярмидан кўни кўринар эди. Батареянинг рўпарасидаги нариги тепаликнинг чўққисиди Шенграбен қишлоғи бўлиб, унинг ўнг ва сўл томонида гулхан тутушлари орасида уч ерда анчагина француз қўшинлари кўринар, афтидан, буларнинг аксари қисми қишлоқ ичида ва тепаликнинг орқасида эди. Қишлоқнинг сўл томонида тутун орасида батареяга ўхшаган бир нарса кўринарди, лекин буни дурбинсиз ажратиш қийин эди. Қўшинларимизнинг ўнг қаноти французларнинг марраси яққол кўриниб турадиган хийлагина тик тепаликка жойлашган эди. Бу тепаликка бизнинг пиёла аскарларимиз жойлашган бўлиб, нариги четиди отлиқ аскарларимиз

куртлар эди. Тушин батареяси ўрнашган ва князь Андрей маррани кузатиб турган бу тепалик ўрта ерда бўлиб, бунинг нишаб этагида бизни Шенграбен қишлоғидан ажратиб турган сой оқар, ундан нари яна тепалик бошланар эди. Сўл томондаги қўшинларимизнинг бир учи ўтин қилаётган солдатларимизнинг гулханлари тутаб турган ўрмонга бориб тақалар эди. Французларнинг линиялари бизникидан кўра кенгроқ бўлиб, французлар бизни икки томондан осонгина ўраб олишни очиқ кўришиб турар эди. Бизнинг маррамизнинг орқа томони тикка чуқур жарлик бўлиб, артиллериямиз ва отлик аскарларимизнинг чекниши учун қийин жой эди. Князь Андрей замбаракка суяниб, чўнтагидан қоғоз-қалам олди-да, қўшинларимиз қандай ўрнашганлигини планга чизиб олди. Багратионга маълум қилмоқчи бўлиб икки жойига қалам билан белги қўйди. У, биринчидан, бутун артиллерияни ўртага тўплашни, иккинчидан отлик аскарларни орқага, жарнинг у томонига ўтказишни мўлжаллар эди. Князь Андрей ҳар доим бош қўмондон билан, бирга бўлиб, аскарларнинг ҳаракатини ва змру фармонларини кузатгани, жангларнинг тасвир ва тавсифи билан машғул бўлиб ўргангани учун бўлажак жанг ҳаракатлари қандай бўлишини тахминий тарзда дарров куз олдига келтирди. У мана шундай кутилмаган катта тасодифлар рўй беришини эҳтимол тутди: «Агар душман ўнг қанотга ҳужум қилса, — деди ўзича, — Киев гренадер полки билан Подольск егер полки то марказдаги эҳтиёт қисмлар етиб келгунча ўз марраларини қўлда тутиб туришлари керак бўлади. Бундай бўлган тақдирда драгуилар душман қанотга зарба бериб, улоқтириб ташлай олади. Агар душман ўртага ҳужум қилса, биз ўртадаги батареяни шу тепаликка ўрнатиб, унинг ҳимояси остида сўл қанотдаги аскарларимизни олиб келамизу жарликка томон эшелон-эшелон бўлиб чекинамиз», деб ўзича муҳокама қилар эди...

У батарея ёнига келганидан бошлаб қўлоғига қапада ўтириб гаплашаётган офицерларнинг товушлари тинмай кириб турар, лекин улар нима тўғрида гапираётганликларини сира англамас эди. Қападан эшитилаётган товушлар бирдан шундай бир таъсирли оҳанг касб этдики, князь Андрей беихтиёр қўлоқ солди.

— Йўқ, азизим, — деди ёқимли ва князь Андрейга танишдай бир овоз, — мен шунга айтмоқчиманки, агар одам ўлганидан кейин нима бўлишини билса эди, ҳеч ким ўлимдан қўрқмас эди... Шундай, азизим.

Ушдан кўра ёшроқ бир товуш унинг гапини бўлиб:

— Қўрқсанг, қўрқмасанг барибир ўласан,— деди.

Учинчи бир йўгон товуш иккаласининг сўзини бўлиб:

— Мушча қўрқасизлар! Э, олимлар-ей,— деди.— Сиз артиллеристлар, шунинг учун ҳам олимсизларки, ароғу вакускаларингни бирга олиб юра оласизлар.

Йўгон товушли киши, пиёда аскар офицери бўлса керак, кулди.

— Ҳар қалай, қўрқади киши,— деди биринчи таниш товуш,— нима бўлишингни билмаганянгинг учун қўрқасан. Ўлгандан кейин руҳинг осмонга чиқиб кетади, десанг ҳам... биз ахир осмон йўқ экаклигини, бу фазо эканини билмиз-ку...

Йўгон товуш артиллеристнинг сўзини яна бўлиб:

— Қани, Тушин, бир чеким тамакингиздан беринг-чи,— деди.

«Ҳа, бу ўша маркитангнинг чодирда этиксиз ўтирган капитан-ку», деди мамнуният билан князь Андрей фалсафа сотаётган ёқимли товушни таниб.

— Тамаки-ку, бераман-а,— деди Тушин,— лекин ҳар қалай келаси ҳаётни билиш...— Унинг сўзи оғзида қолди.

Шу пайт осмонда қийиллаган бир товуш эшитилди. Бу товуш борган сайин яқинлашиб, авж олиб, бирдан худди дами ичига тушгандай тивди-ю, тўп ўқи капанинг яқинига тушиб гумбурлади. Ер ларзага келди.

Шу он капдан ҳаммадан бурун трубкасини қийишқ тишлаб олган пакака Тушин чиқди, унинг жиддий юзи бир оз оқаришган эди. Унинг кетдан ҳалиги йўгон товушли барваста пиёда аскар офицери чиқди-да, йулакай тугмаларини сола-сола ўз ротасига томон чопиб кетди.

XVII

Князь Андрей батареянинг олдида отини тўхтатиб, ўқ отилган тўпнинг оғзидан чиққан тутунга қаради. У кенг атрофга бошдан-оёқ кўз югуртириб чиқди. У энди кўрдик, илгари тўпланиб қимирламай турган французлар ҳаракатга келди ва чап томонда, дарҳақиқат батарея ҳам бор экан. Батарея устидаги тутун ҳали тарқалмаган эди. Отлиқ икки француз (эхтимол адъютант бўлса) тепаликка қараб от қўйди. Адирнинг этагида душмanning кичикроқ бир колоннаси олдинги қаторни кучайтириш учун бўлса керак, унга томон келаётганлиги яққол кўриниб турар

эди. Биринчи отилган ўқнинг тутуни ҳали тарқалмасдан яна бир тутун кўринди-ю, гумбурлаган овоз эшитилди. Жанг бошланиши шу эди. Князь Андрей отнинг боқини қайтариб, князь Багратионни ахтаргани орқага қараб Грунтга томон от қўйди. У от қўйиб борар экан, орқасида бирин-кетин отилаётган ва борган сайин авж олаётган тўп овозларини эшитар эди. Бизнинг артиллериямиз ҳам душманга жавобан ўқ отар эди шекилли. Пастда, элчилар ўтган ерда милтиқ товушлари эшитилди.

Лемарруа (Lemarrois) Бонапартнинг даҳшатли мактубини Мюратга ҳозиргина олиб келган экан, уялиб қолган Мюрат ўз хатосини тузатиш учун қаршисидаги озгина отрядни кечгача, яъни император келгунчаёқ тор-мор қилиш мақсадида дарҳол қўшинларини марказга ва ўраб олиш учун икки қанотга сурди.

«Ана бошланди!» — деди князь Андрей борган сайин қони қайнаётганини сезиб. — «Қани? Менинг Тулоним нимадан иборат бўлади!» — деб кўнглидан кечирди.

У чорак соат илгари бўтқа еб, ароқ ичиб ўтирган роталар орасидан ўтиб борар экан, ҳамма ерда шошиб-пишиб саф тортаётган ва милтиқларини олаётган солдатларни кўрар ва ҳар бир солдатнинг ҳам ўзидай қони қайнаб ғайратга кирганини сезар эди. Ҳар бир солдат ва офицернинг юзида «Ана бошланди!» ҳам даҳшатли, ҳам кўнгилли!» — деган ифода ётар эди.

У қурилаётган истехкомга етмасдан ғира-шира куз оқшомида узоқдан келаётган отлиқларни кўриб қолди. От миниб олдинда келаётган одам елкасига енгсиз чакмон ташлаган ва бошига барра телпак кийган эди. Бу — князь Багратион эди. Князь Андрей уни кутиб, тўхтади. Князь Багратион отини тўхтатди-да, князь Андрейни кўриб, унга бош ирғади. Князь Андрей кўрганларини гапирар экан, князь Багратион ҳамон олга қараб турар эди.

«Ана бошланди!» — деган ифода ҳатто Багратионнинг унча-мунча нарсадан ўзгармайдиган бугдойранг юзида ва уйқудан қолган сингари сузилиб турган кўзларида ҳам кўриниб турар эди. Князь Андрей унинг бепарво юзига безовталик билан жуда ҳам тикилиб қарар экан, шу топда, у ҳам ўйлаётганмикин ва сезаётганмикин, бу одам нима ўйлаётган экан ва нима сезаётган экан, деб кўнглидан ўтказар эди. Князь Андрей унга қараб: «Сиртидан бундоқ кўринган бу одамнинг ичида умуман нима бор экан?» — деб ўзига савол берар эди. Князь Багратион князь Андрей-

нинг сўзини маъқуллаганига ишора қилиб бош иргади-ла, худди ҳозир рўй бераётган ва ҳозир унга айтилган ҳодисаларни ўзи олдиноқ билгандай, «яхши», деб айта қолди. Князь Андрей отини тез чоптириб кетганидан ҳансираб гапирар эди. Князь Багратион худди шошишнинг ҳожати йўқ, дегандай, салмоқлаб ўзининг Шарқ лаҳжаси билан гапирар эди. Лекин у, Тушин батареясига қараб кетаётганида отини чоптирди. Князь Андрей штаб аҳлига қўшилиб унинг кетидан кетди. Князь Багратион кетидан бош штаб офицери, князнинг шахсий адъютанти Жерков, ординарец, чиройли инглизча ясатилган от минган навбатчи штаб офицери, урушни томоша қилгани ижозат олган граждандан чиновниги аудитор борар эди. Барваста, юзи лўппи, отнинг устида силкиниб атрофга тиржайиб қараб бораётган аудитор гусарлар, казаклар, ва адъютантлар орасида ўзининг кигизга ўхшаган шикели, остидаги немисча эгари билан ғалати кўринар эди.

— Бу киши урушни томоша қилмоқчи, — деди Жерков Болконскийга аудиторни кўрсатиб. — Ҳалитдан юраги орқасига уриб кетаётипти-ю.

Аудитор Жерковнинг тегишганини ўзига бир мартаба деб билгандай ва худди ўзини жўрттага яна ҳам гўлроқ кўрсатмоқчи бўлгандай рибкорона тиржайиб:

— Қўйсангиз-чи, — деди.

— *Tres drôle, mon monsieur prince,*¹ — деди навбатчи штаб-офицер. (У князь деган сўз французчасига жуда ғалати талаффуз қилинишини билар эдию, лекин сира ўринлатиб айта олмас эди.)

Улар Тушин батареясининг олдига энди келишган эдики, шу чоғ булардан сал нарироққа тўп ўқи тушли.

— Нима у тушган? — деди аудитор тиржайиб.

— Француз ёнғоғи, — деди Жерков.

— Ёнғоқ отишар экан-да? — деди аудитор. — Буни қаранг-а!

Аудитор бу гаплардан жуда маза қилгандай буткул тарвайиб кетди. У ҳали гапни тугатар-тугатмас, яна бир ўқ ғувиллаганича келиб, худди суюқ бир нарсага тушгандай шалоплаб кетди. Аудитордан кейинда, унинг ўнг томонида бораётган казак от-поти билан ерга қулади. Жерков билан навбатчи штаб-офицер эгар устида энгашиб отнинг бошини буришди. Аудитор казакнинг рўпарасида тўх-

¹ Жуда қизиқ, жаноб князь.

таб, унга тикилганича қараб қолди. Казак ўлган, от ҳануз жон бермоқда эди.

Князь Багратион кўзини қисиб, орқасига қаради-да, одамларнинг тўзиб қолганига сабаб бўлган нарсани кўриб, худди: «Шунақа арзимайдиган нарсалар билан ҳам овора бўладими киши», дегандай, бепарволик билан юзини ўтирди. У ўткир чавандозларга хос бир ҳаракат билан отини тўхтатди-ю, салгина энгашиб, чакмонига илиниб қолган қиличини тузатди. Унинг қиличи қадимий қиличлардан бўлиб, ҳозирги қиличларга ҳеч ўхшамас эди. Князь Андрей Италияда Суворов Багратионга ўз қиличини қандай тақдим қилганлиги тўғрисидаги ҳикояни эслади ва бу хотирот шу пайт унга жуда яхши туюлди. Улар ҳали Болконский жанг майдонини кўзатган тепаликдаги ўша батареянинг олдига боришди.

— Бу кимнинг ротаси? — деб сўради Багратион ўқ-дори қутилари олдида турган фейерверкердан.

У: «Кимнинг ротаси?» — деб сўраган бўлса ҳам аслида: «Ҳалитдан юракларнинг пўкиллаётимими?» — демоқчи эди. Фейерверкер буни фаҳмлаб олди.

Сап-сарик, юзини сепкил босган фейерверкер «смирно» туриб, баланд овоз билан:

— Капитан Тушминнинг ротаси, жаноб олийлари,— деб жавоб берди.

— Ҳа, ҳа,— деди Багратион ниманидир ўйлаб, сўнгра тўп аравалари олдидан ўгиб, энг четдаги тўпнинг олдига борди.

У келиши биланоқ, тўп гумбурлаб, унинг ва ёнидаги одамларнинг қўлоғини қоматга келтирди ва тўпни бирдан чулғаб олган тутуви орасида шошиб-пишиб зўр бериб тўпни аввалги жойига итараётган артиллеристлар намоён бўлди. Кенг елкали, норғул, тўп тозалайдиган чўтка кўтарган биринчи номер солдат бир сакраб ўзини ғилдиракнинг олдига олди. Иккинчи номер солдат қўллари қалтираб, тўпнинг оғзига ўқ солар эди. Бир оз букчайган лақанароқ офицер Тушин тўпнинг пишангига қоқниб, генерални кўрмасдан, кўзини кичкина қўли билан қоплаганича олдинга югуриб чиқди.

У ингичка товушини кичкина гавдасига келишмайдиган бир тарзда йўғон қилишга ҳаракат қилиб:

— Яна икки чизик юқорироқ олгин, худди ўзига тегади,— деб қичқирди.— Иккинчи,— деб чийиллади.— Титигини чиқар, Медведев!

Багратион уни олдига чақирди. Тушин ҳарбийларча эмас, худди фотиҳа бераётган руҳонийдай, уч бармоғини шапкасининг соябонига қўйиб, генералнинг олдига келди. Тушинга сойликни тўпга тутуш топширилган бўлса ҳам у тепаликдан кўриниб турган Шенграбен қишлоғини ёндирадиган ўққа тутмоқда эди, чунки бу қишлоқдан сал настроқда кўпгина француз аскарлари ҳаракат қилмоқда эди.

Тушин ҳеч ким қаерга ва қанақа ўқлар отишни буюрган эмас, лекин ўзининг яқин кўрган кишиси фельдфебель Захарченко билан маслаҳатлашиб, шу қишлоқ ёндириб юборилса яхши бўлар эди, деган қарорга келган эди. Багратион офицернинг рапортини эшитиб, «яхши», дедию бир нарсани ўйлаб кўраётгандай, яққол кўриниб турган жанг майдонини кўздан кечира бошлади. Французлар ўнг томондан анча яқинлашиб қолган эди. Киев полки турган тепаликнинг этагидаги сойликдан юракни ваҳимага соладиган қасурқусур милтиқ товушлари эшитилди ва бош штаб офицери яна ҳам ўнроқдан, драгун полкининг орқасидан бизнинг қанотимизни айлаиб ўтаётган француз колоннасини кўрсатди. Чап томон ўрмонзор эди. Князь Багратион ўртадаги икки батальонни ёрдам учун ўнг томонга юборишни буюрди. Бош штаб офицери, агар бу икки батальон бу ердан кетса тўплар ҳимоясиз қолажagini айтган эди, князь Багратион унга хўмрайиб қарадию, индамади. Князь Андрейнинг назарида бош штаб офицерининг гапи тўғри бўлиб, дарҳақиқат, бунга қарши бир нима дейишнинг ўрни йўқ эди. Лекин шу пайт, сойликда турган полк командирининг адъютанти, французларнинг жуда катта кучи пастдан келаётгани, полк жанговар сафи бузилиб Киев гренадерлар полкига томон чекинаётгани ҳақида хабар келтирди. Князь Багратион полкнинг ўша томонга чекинганини маъқуллаганига ишора қилиб, бош ирғади. У отини битта-битта қадам ташлатиб, ўнг томонга борди-да, французларга атака қилиш тўғрисида буйруқ бериб, адъютантини драгун полкига юборди. Бироқ юборилган адъютант ярим соатдан кейин, драгун полкининг аллақачон жарликнинг у томонига чекингани ҳақида хабар олиб келди. Французлар унинг полкни қаттиқ ўққа тутган экан, полк командири одамлар бекорга нобуд бўлмасин, деб аскарларини ўрмонга киргизиб юборипти.

— Яхши! — деди Багратион.

У батареянинг олдидан энди жунаган эдики, сўл томондаги ўрмондан ҳам милтиқ овозлари эшитилди: князь

Багратион сўл қанот узоқ бўлгани учун ўзи бормай, Жерковни юбориб, уша Браунауда полкни Кутузовнинг кўригидан ўтказган кекса генералга унғ қанотимиз душманни узоқ тутиб тура олмаслиғи эҳтимоли борлиғи учун мумкин қадар тезроқ жарликнинг у томонига чекинишини тайинлади. Тушни батареяси билан уни ҳимоя қилиб турган батальон эсдан чиқиб қолди. Князь Андрей князь Багратионнинг командирлар билан гаплашаётган гапларига ва уларга бераётган амр-фармонларига диққат билан қўлоқ солар экан, шуни пайқади ва шунга ҳайрон бўлдики, князь Багратион ҳеч қандай буйруқ бермай, фақат заруран, тасодифан, ундан ижозатсиз айрим командирларнинг ихтиёри билангина қилинган ишларни маъқуллаш билан гўё ўзи ҳам шундай буйруқ бермоқчи бўлганлигини кўрсатмоқчи бўлар эди. Князь Андрей шуни ҳам пайқадиди, гарчи бўлаётган ишлар тасодифий ва бошлиқнинг ихтиёридан ташқари қилинаётган бўлса ҳам князь Багратионнинг шу ерда ҳозир бўлишининг ўзиёқ катта фойда етказар эди. Асабийлашган командирлар Багратионнинг олдига келганда босилишар, солдатлар билан офицерлар унга баланд овоз билан салом берпшар эди; у ҳозир бўлган жойда солдатларнинг руҳи кўтарилар ва афтидан, унинг олдида ўзининг жасурлигини кўрсатишга ҳаракат қилишар эди.

XVIII

Князь Багратион унғ қапотимизнинг энг баланд жойига чиқди-ю, кейин қасур-қусур ўқ товушлари эшитилаётган жарга томон туша бошлади. Бу ерда порох тутунидан ҳеч нарса кўринмас эди. Улар жарга тушиб борган сари, тутун қуюқлашиб ҳеч нарса кўринмаса ҳам, лекин ҳақиқий жанг майдони яқинлашаётганлиғи кўпроқ билинар эди. Йўлда ярадорлар кўрина бошлади. Бошидан ўқ еган яланг бош бир солдатни икки солдат қўлтигидан кўтариб олиб борар эди. Ярадор хириллар ва туңураар эди. Ўқ унинг оғзи ёки томоғига теккан бўлса керак. Яна бир ярадор қуролсиз, ўзи якка, бардам қалам ташлаб ҳозиргина ўқ теккан ва шинелига қон шовуллаб оқаётган қўлини силкиб-силкиб войвойлаб келмоқда эди. Унинг афти азоб чекаётгандан ҳам кўра, кўпроқ қўрқанга ўшар эди. У ҳозиргина ўқ еган эди. Князь Багратион штаб аҳли билан йўлни кесиб ўтиб, сойликдан пастга туша бошлаганда ёнбағирликда ётган бир неча солдатни кўрди, яна бир тўп солдат учради, уларнинг

ичида ярадор бўлмаганлар ҳам бор эди. Солдатлар ҳансираб тепаликка чиқиб боришар, генерални кўриб ҳам қўлларини силкитиб қаттиқ-қаттиқ гапиришар эди. Пастликдан тутун ичида қатор бораётган солдатларнинг кулранг шинеллари кўрина бошлади ва офицер Багратионни кўриб, кетиб бораётган солдатларни қайтармоқчи бўлиб, уларнинг кетидан чопиб қичқирди. Багратион унда-бунда ўқ отилиб, қичқириқ ва команда товушларини босиб турган солдатлар сафига қараб борди. Ҳаммаёқни порох тутуни босиб кетган эди. Солдатларнинг юзи порохдан қорайиб кетган, ўзлари ғайратга кирган эди. Бири сумба урар, иккинчиси милтиқга дори солар ва сумкадан ўқ олар, учинчиси милтиқ отар эди. Лекин ер-кўкни босиб кетган тутунни шамол олиб кетмаганлиги учун улар кимга қараб ўқ отаётганини билиб бўлмас эди. Тез-тез ғувиллаган ва чийиллаган товушлар эшитилар эди. Князь Андрей тўпланиб турган солдатларга яқинлашар экан: «Бу нима экан? — деди ўзича, — Олдинги қатор десам, тўпланиб туришипти! Атака қиляпти десам, қимирлашмаётипти: ўзини мудофаа қилгани тўпланишган десам, туришлари нотўғри».

Полк командири бўлмиш озғин, кўринишда заифгина, қовоғи кўзининг ярмидан кўпини қоплаб, уни эзгу бир қиёфага киргизган чол мулойим табассум билан князь Багратионнинг олдига келди ва уни худди азиз меҳмонидай қарши олди. У князь Багратионга ўз полкига қарши французларнинг отлиқ аскарлари атака қилганини ва бу атака қайтарилган бўлса ҳам, лекин полк солдатларининг ярмидан кўпи нобуд бўлганини билдирди. Полк командири полкида бўлган ҳодисага ўзича ҳарбий ном бериб, атака қайтарилди деди, лекин шу ярим соат давомида полкида нима ҳоллар рўй берганини ўзи ҳам билмас ва полки французларнинг атакасини қайтардимиз ёки атака натижасида тор-мор бўлдими — буни аниқ айтолмас эди. У бошида фақат шуни билдики, бутун полкка замбарак ўқи ёки гранатлар ёғилиб, одамларга тега бошлади ва кейин кимдир «отлиқлар» деб қичқирди-ю, бизнинг солдатларимиз ўқ ота бошладилар. Улар шу вақтгача аллақачон кетиб қолган отлиқ аскарларга эмас, балки сойликда пайдо бўлиб, бизнинг аскарларимизни ўққа тутаятган француз пиёда аскарларига қараб отишмоқда эди. Князь Багратион худди бу нарсалар кўнглидагидай бўлганига ва шундай бўлишини кутганига ишсра қилиб, бош ирғади. У адъютантга қараб адирдан олтинчи ўқчи полкининг ҳали йўлда учраган икки батальонини олиб

келишини буюрди. Князь Андрей шу пайт князь Багратионнинг юзида пайдо бўлган ўзгаришни кўриб, ҳайратда қолди. Унинг юзи худди иссиқ кунда ўзини сувга ташламоқчи бўлиб, сувга томон сўнгги қадамни босаётган кишининг юзидек бир фикр ва зўр қатъиятни ифода қилар эди. Кўзлари ҳам илгаригидай нурсиз, уйқудан қолган кишининг кўзидай эмас, ўзини чуқур фикр қилаётгандай кўрсатишга ҳам қаракат қилмас: у ҳамон боягидай осойишта ва салмоқли ҳаракат қилса ҳам қарчиғайники сингари ўткир кўзлари ҳеч нарсада тўхтамай ўйнар ва бир қадар нафратомуз олға боқар эди.

Бу ер жуда хавфли бўлганлиги учун полк командири князь Багратионнинг бу ердан кетишини сўраб ёлворар эди. «Шундоқ қилинг, жаноби олий, худо ҳаққи! — деди бошқа томонга ўтирилган штаб-офицерга сўзимни қувватла, дегандай қараб.— Мана кўрдингизми». У атрофда тинмай гувиллаб, чийиллаб турган ўқларга ишора қилди. У қўлига болта олган хўжайинига «биз ўрганиб қолганмиз, кўпинг, сизнинг қўлингиз қаваради», деяётган хизматкордай ёлвориб, ворлашиб гапирар эди. У гўё ўзига ўқ тегмайдигандай гапирар ва унинг ярим ёпиқ кўзлари бу сўзларини яна ҳам ишонарлироқ қилиб кўрсатар эди. Штаб-офицер ҳам полк командирининг сўзига қўшилди, лекин князь Багратион уларнинг сўзига жавоб бермай, келаётган икки батальонга жой бериш учун ўқ отишни тўхтатиб, ўрин бушатишни буюрди. У гапираётган вақтда бирдан кўзгалган шамол жарни қоплаб турган тутунни чап томонга олиб кетди-ю, рўпарадаги адир ва ундан шу томонга қараб келаётган французлар баралла кўриниб қолди. Ҳамма бирдан паст-баланд адирдан иланг-биланг бўлиб, биз томонга тушиб келаётган француз колоннасига тикилиб қолди. Солдатларнинг пахмоқ шапкаларини очиқ кўриш, офицерларни солдатлардан фарқ қилиш мумкин бўлиб қолди: байроқларнинг пирпираб сопига урилиши кўриниб турар эди.

Багратионнинг штаби аҳлидан кимдир:

— Келишини қара-я! — деб қўйди.

Колоннанинг боши жарга тушди. Тўқиниш бу томондаги ёнбағирликда бўлиши керак эди...

Жанг қилган полкимизнинг қолган-қутгани шошиб-пишиб сафланди-ю, ўнг томонга қараб кетди: уларнинг ўрнига битта-яримта қолган солдатларни ҳайдаб, олтинчи ўқчи полкнинг икки батальони келиб ўрнашди. Булар ҳали

Багратионга яқинлашмасданок, уларнинг бараварига ташлаётган оғир қадам товушлари эшитилиб турар эди. Куяча юзли, барваста, Тушин батареяси турган тепаликдаги ўша капдан югуриб чиққан рота командири сафнинг чап томонидан, Багратионнинг яқинроғидан тиржайганича қадам ташлаб борар, у, афтидан, шу топда бошлиқларнинг олдидан бошлаб қадам ташлаб ўтишдан бошқа ҳеч нарсани ўйламас эди.

У йўғон оёқларини худди ерга теккизмагандай енгил-енгил одим отиб, ўзини «смирно» вазиятида тутишдан ҳеч қийналмай, шу енгил ҳаракати билан оғир-оғир қадам ташлаб кетаётган солдатлардан ажралиб, ҳарбийларга хос ғурур билан борар эди. У ёнига яланғоч ингичкагина қилич (қуролга ҳам ўхшамайдиган эгри бир қиличча) осиб олган, гоҳ бошлиқларга томон ва гоҳ бутун гавдаси билан ўгирилиб, лекин қадамини янглиштирмасдангина орқасига қарар эди. У бошлиқларнинг олдидан жуда бошлаб ўтишга жон-жаҳди билан тиришаётганга ва буни қойил қилаётганлигини ҳис қилиб, ўзи ниҳоятда хурсанд бўлаётганга ўхшар эди. У худди ҳар қадамда ўзинча «Левой... левой... левой...» — деяётганга ўхшар, буюм халта, яроқ-аслаҳадан оғирлашиб қатор бораётган ва бир-бирига ўхшамаган, лекин ҳаммасининг ҳам юзида жиддийат бўлган бу юзларча солдатнинг ҳар бири ҳам шу мақомда қадам ташлаб, ичида «левой... левой... левой...» — деб бораётгандай туюлар эди. Семиз майор ҳансираб ва чалакам-чатти қадам ташлаб, йўл бўйидаги бутани айланиб ўтди: кейинда қолган солдат энтикиб, лапашанглигидан, орқада қолганидан қўрқиб лўкиллаганича ротага етиб олди. Тўп ўқи Багратион билан штаб аҳлининг тепасидан ғувиллаб ўтиб, баравар қадам ташлаб бораётган солдатлар колоннаси устига тушди. Рота командирининг ифтихор билан: «Сомкнись!» — деган товуши эшитилди. Солдатлар тўп ўқи тушган жойдан нимандир айланиб ўтишди, ҳалок бўлганларга қараб кейинда қолган новча, кекса, нишонли унтер-офицер чопқиллаб сафига етиб олди-ю, бир ирғиб оёғини бошқаларга тўғрилаб, жаҳл билан яна орқага қараб қўйди. Таҳликали бир қиёфада гурсиллаб ерга тушаётган қадам товушлари орасидан «Левой... левой... левой...» — деган садо эшитилаётгандай туюлар эди.

— Офарин, йигитлар! — деди князь Багратион.

Сафлардан «Хизматга тайёрмиз..., жаноб...» деган садо эшитилди. Сўл томонда бораётган қовоғи солиқ солдат қич-

қириб утар экан, худди: «Ўзимиз биламиз», дегандай қилиб, Багратионга қаради; яна бир солдат, қарасам кейинда қоламан, деб қўрққандай, қарамасдан, оғзини катта очиб қичқириб ўтди.

Тухташ ва буюм халталарини елкадан тушириш тўғрисида буйруқ берилди.

Багратион ҳозиргина олдидан ўтган солдатлар сафини айланиб ўтиб, отдан тушди. У отининг жиловини казакка тутқазиб, чакмонини ечиб берди. Кейин оёқларини ростлаб, бошидаги телпагини тузатиб қўйди. Олдинда офицерлари келаётган французлар колоннасининг боши адирнинг этагида кўринди.

Багратион баланд кескин товуш билан:

— Худо ёр бўлсин! — деб солдатлар сафига қайрилиб бир қаради-ю, кейин сал-сал қўл ташлаб, худди пиёда юргани қийналаётгандай одим отиб, паст-баланд ердан олға қараб кетди. Князь Андрей Багратионни қандайдир бир зўр куч олға олиб бораётганини сезиб терисига сиғмай кетди¹.

Французлар яқинлашиб қолган эди: Багратионнинг ёнида бораётган князь Андрей французларнинг елкадан тортиб боғланган қайишларини, қизил эполетларини баралла кўрар, ҳатто уларнинг юзларини бир-биридан ажрата олар эди. (У кекса бир француз офицери майиб оғини судраб, буталарни ушлаб тепаликка зўрға чиқиб бораётганини баралла кўрди). Князь Багратион бошқа ҳеч қандай буйруқ бермасдан, индамаганича сафнинг олдида борар эди. Бирдан французлар сафидан битта ўқ чиқди, унинг кетидан яна битта, яна... ва уларнинг бузилган сафидан тутун кўтарилиб, қасир-қусур бошланиб кетди. Бизнинг одамлардан бир неча киши, шу жумладан, ифтихор билан шахдам қадам ташлаб бораётган кулча юзли офицер ҳам қулади. Французлар томонидан биринчи ўқ чиқиши биланоқ, Багратион орқасига қаради-ю, «Ура!» — деб қичқирди.

«Ура-а-а-а!» садоси бизнинг сафларни бўйлаб чўзилиб кетди-ю, аскарларимиз князь Багратиондан ва бир-бир-

¹ Тьер [руслар катта жасурлик кўрсатишди; урушда жуда кам учрайдиган ҳодиса бўлди, икки пиёда қўшин бир-бирига қарши юрдию то тўқиниш бўлгунча биронтаси ҳам ён бермади] деган ўша атака шу ерда бўлган эди. Бу ҳужум тўғрисида *Наполеон* эса Муқаддас Елена оролида бундай деган эди: [Бир неча рус батальони довьораклик кўрсатди].

ларидан ўтиб, ёпирилиб, сафи бузилган французларнинг кетидан гуриллашганича адир этагига қараб чопишди.

XIX

Олтинчи егер полкининг ҳужуми ўнг қанотимизнинг чекинишига имконият берди. Шенграбен қишлоғини ёндириб юборишга улгурган Тушиннинг унутилган батареяси марказга қараб келаётган французларни тўхтатди. Французлар шамол гуриллатиб юборган ёнғинни ўчириш билан овора бўлганда, бизнинг аскарларимиз бундан фойдаланиб, чекинишди. Марказдаги аскарларимиз жарликдан жадал ҳаракат билан тўполон қилиб ўтишди, шундоқ бўлса ҳам командалар бир-бирига араллашиб кетмади. Лекин Лани бошчилигидаги французларнинг катта кучи айти вақтда ҳам атака қилгани ва ҳам ўраб олгани натижасида Азов ва Подольск пиёда аскарлар полки ҳамда Павлоград гусарлар полкидан иборат бўлган чап қанотимиз тўзиб кетди. Багратион чап қанотимизнинг генерали олдига Жерковни юбориб, тезда чекинишни буюрди.

Жерков қўлини шапкасининг соябонидан олмасдан, чаққонлик билан отини буриб чопиб кетди. У Багратиондан кўп ҳам узоққа кетмасдан дармони қуриди. У ваҳимага тушиб, хатарли жойга боргани оёғи тортмади.

У чап қанотимизда турган қўшинларга етганда нарига, яъни отишма бўлаётган томонга бормай, генерал ва бошлиқларни шу агрофдан, улар бўлмайдиган жойлардан ахтарди ва шунинг учун буйруқни етказа олмади.

Чап қанотнинг қўмондонлиги унвои жиҳатидан катта, яъни генерал бўлганлиги учун ўша Браунауда полкини Кутузов кўригидан ўтказган, Долохов солдат бўлиб хизмат қилган полк командирига топширилган эди. Энг чап қанотнинг қўмондонлиги эса Ростов хизмат қилаётган Павлоград полкининг командирига топширилган эди, шунинг орақасида англашилмовчилик чиқди. Ҳар иккала командир ҳам бир-биридан ачиқланган бўлиб, ўнг қанотимизда жанг бораётган ва французлар ҳужум бошлаган бир вақтда улар бир-бирини камситиш мақсадида мунозара билан баҳс эдилар. Полклар эса — гусарлар полки ҳам, пиёда аскарлар полки ҳам урушга дуруст тайёр эмас эди. Полкларнинг солдатидан тортиб то генералигача ҳеч ким уруш тўғрисида ўйламай, тинч вақтдаги ишлар билан бемалол машғул

бўлиб, отликлар от боқиш, пиёдалар ўтин қилиш билан банд эди.

Асли немис бўлган гусар полковниги генерал юборган адъютантга:

— Мен полковник, у генерал,— деди жаҳлдан қизариб,— нима қилса қилаверсин! Мен гусарларимни қурбон қилмоқчи эмасман. Трубачи!.. Чал трубангни, чекинамиз.

Бироқ фурсат жуда танг бўлиб қолди. Ўнг томонда, ўртада тўп ва милтиқ овозлари гумбурларди, Ланн бошчилигидаги француз ўқчилари тегирмоннинг тўғонидан ўтиб, милтиқ ўқи етмайдиган масофада саф торта бошлади. Пиёда аскарлар полкининг командири одатдагича гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб, отининг олдига келди ва отини миниб қоматини баланд кўтарганича, Павлоград полки командирининг олдига кетди.

Полк командирлари ичларида бир-бирларидан жуда эчтиқланган бўлсалар ҳам юзаки ҳурмат билан саломлашди.

— Ҳар қандай бўлганда ҳам, полковник,— деди генерал,— мен солдатларнинг ярмини ўрмонда қолдира олмайман. Мен сиздан *сўрайман, сўрайман*,— деди таъкидлаб,— *марраши* ишрол қилиб, ҳужумга тайёрланинг.

— Мен ҳам *сўрайман*, генерал, сиз бошқаларнинг ишига аралашманг,— деди полковник қизишиб.— Агар сувори бўлганингизда эди...

— Мен сувори бўлмасам ҳам рус генералиман, полковник, агар буни билмасангиз...

Полковник қизариб-кўкариб тўсатдан:

— Яхши биламан, жаноб олийлари,— деди қичқирди отини ниқтаб.— Марҳамат қилиб, олдинги қаторни бориб кўрсангиз, бу марранинг тамоман ярамаслигини билар эдингиз. Сизнинг хоҳишингизни деб мен ўз полкимни қириб ташлатаманми!

— Унча катта кетманг, полковник. Мен ўз хоҳишимни деб иш қилаётганим йўқ, бундай дейишга йўл ҳам қўймайман.

Генерал ботирлик важдан бел ушлашиб кўриш хусусида полковникнинг таклифини қабул қилиб, кўкрасини кўтарди-да, қовоғини солиб, у билан бирга, худди бу бахтинфоқ олдинги қаторда, яъни ўқ ечилиб турган жойда ҳал бўладигандай, олдинги қаторга қараб кетди. Иккови олдинги қаторга етиб келди, уларнинг бошларидан бир-геча ўқ визиллаб ўтди, иккови ҳам индамай тўхтаб қолди.

Олдинги қаторни келиб кўришининг ҳожати ҳам йўқ эди, чунки улар турган ҳалиги жойнинг ўзиданоқ бу бутазору жарликларда кавалериянинг иш кўриши ҳам мумкин эмаслиги ва французлар чап қанотдан айланиб ўтаётганлиги яққол кўриниб турар эди. Генерал билан полковник, қани, ким юраклироқ экан деб худди ҳозир тегишадиган хўрозлар сингари бир-бирига дўғайиб туришар эди. Иккови ҳам сир бой бермади. Гаплашадиган гап бўлмагани, бир-бирининг ўқ остидан аввал сен қочдинг, дейишига баҳона топилишни истамагани учун агар шу чоғ орқадаги ўрмондан қасур-қусур милтиқ товуши ва бўғиқ дод-фарёд овозлари эшитилмаганда эди, иккови бир-бирининг довураклигини синаб узоқ турган бўлар эди. Французлар ўрмонда ўтин қилаётган солдатларга ҳужум қилишган эди. Энди гусарларнинг пиёда аскарлар билан бирликда чекиниши мумкин бўлмай қолди. Уларнинг чапга томон чекинадиган йўлини французлар тўсди. Энди паст-баландлик деб ўтирмасдан, йўл очиш учун атака қилиш зарур бўлиб қолди.

Ростов хизмат қилаётган эскадрон эндигина отланган эди, душман яқинлашиб қолди. Энс кўпригида воқе бўлгандай, яна эскадрон билан душман юзма-юз келиб қолди, яна уларнинг орасида ҳаётни мамотдан ажратадиган чизиқ сингари у томони номанъум ва кўрқинчли бўлган чизикча турар эди. Ҳамма шу чизикчи ҳис қилар ва бундан ўтамизми-йўқми, ўтганда қандоқ ўтамиз, деган савол одамларни ҳаяжонга солар эди.

Полковник отланган эскадрон олдига келди, офицерларнинг саволларига жеркиб жавоб берди ва ўз гапини ўтказаетганини кўрсатмоқчи бўлиб, аллақандай бир буйруқ берди. Ҳеч ким тайинли бир нарса демаган бўлса ҳам бутун эскадронда, ҳужум қилар эмишимиз, деган гап тарқалди. Саф бўлиш ҳақида команда берилди. Сўнгра қиличлар визиллаб қиндан суғурилди. Лекин ҳануз ҳеч ким ўрнидан қимирламас эди. Чап қанотда турган пиёда аскарлар ҳам, гусарлар ҳам, бошлиқлари нима қилишларини ўзлари ҳам билмаётганликларини сезишди ва бу иккиланиш кайфияти қўшинларга ҳам ўтди.

Гусар ўртоқларидан ҳужумнинг таърифини кўп эшитган Ростов унинг гаштини суриш пайти келганини сезиб, «тезроқ бўла қолса-чи», деб ошиқар эди.

— Худо ёр бўлсин, йигитлар,— деди Денисов баланд овоз билан,— от қўйинглари!

Олдинги сафдаги отлар ҳаракатга тушди. Грачик бошини силкиб, ўзи юриб кетди.

Ростов ўнг томонда ўз гусарларининг олдинги сафларини кўрди. Ростов улардан анча олдинда қорайиб турган нарсани кўриб, нима эканини ажрата олмаса ҳам душман деб тахмин қилди. Узоқлардан милтиқ овозлари эшитилар эди.

— Отларнинг қадами тезлатилсин! — деган команда эшитилди. Ростов Грачикнинг тобора учиб бораётганлигини ҳис қилди.

У Грачикнинг чопқир чиқишига кўзи етган эди: ҳозир эса борган сайин вақти чоғ бўлиб борар эди. У узоқдаги якка бир дарахтни кўзлаб қўйди. Бу дарахт аввал узоқда, ўша даҳшатли кўринган чизикнинг ўртасида эди, мана энди бу чизикдан ўтишди ҳам, лекин ҳеч қандай даҳшат йўқ, аксинча, борган сайин ҳамманинг юраги дадилроқ бўлиб, руҳи кўтарилмоқда эди. Ростов қиличининг дастасини сиқиб ушлар экан, бир уриб, икки бўлиб ташлайман деб ўйлар эди.

— Ур-р-а-а-а! — деган садо янгради.

Ростов Грачикнинг биқинига шпорини ниқтар экан, «Қани, юрагинг бўлса, менга бир рўпара келиб кўр-чи», деди-да, отини бошқалардан ўздириб, бошини қўйиб берди. Олдинда душман кўриниб қолди. Бирдан эскадронга каттакон супурги теккандай бўлди. Ростов урмоқчи бўлиб, қиличини кўтарди-ю, лекин шу чоғ олдинда от чопиб бораётган солдат Никитенко ажралиб кетди. Ростов ўзи худди тушдагидай, ғайритабиий бир суръат билан олга бораётган бўлса ҳам жойидан қимирламаётгандай ҳис қилди. Орқасида келаётган таниш гусар Бондарчук унга ўзини уриб олди-ю, хўмрайиб қаради. Бондарчукнинг оти хуркиб, унинг ёнидан ўтиб кетди.

«Нима бўлди? Нега ўрнимдан қимирламаймайман? — Мен йиқилдим, ўлдим...» деб Ростов бир ойда ўзига ҳам савол берди, ҳам жавоб. У майдонда ўзи якка қолган эди. Ҳалигина кўз олдида ҳаракат қилаётган отлар билан гусарлар ўрнида у фақат қора еру яйдоқ саҳрони кўрар эди. У иссиқ қон устида ётар эди. «Йўқ, мен ярадор бўлибману от ўлипти». Грачик олдинги оёғи билан туришга интилган эди-ю, йиқилиб Ростовнинг оёғини босиб қолди. Отнинг бошидан қон оқмоқда, от ҳарчанд уринса ҳам ўрнидан туролмас эди. Ростов ҳам ўрнидан турмоқчи бўлган эди, қиличи эгарга илиниб қолган экан, у ҳам йиқилди. Бизнинг қўшинлар

қаёқдаю французлар қаёқда—сира била олмас эди. Теварак-атрофда ҳеч ким йўқ.

У оёғини отнинг остидан тортиб олиб, ўрнидан турди. «Икки қўшинни бир-биридан ажратиб турган ўша чизик қайси томонда қолди экан?» — деб ўзидан сўрадию бу саволга жавоб бера олмади. «Менга бирон фалокат бўлмадимикин? Шундай ҳодисалар бўлармикин? Бўлганда нима қилиш керак экан?» — деди ўрнидан туриб ўзича: шу чоғ карахт бўлиб қолган чап қўлида бир нарса осилиб тургандай туюлди. Унинг панжалари ҳеч нарсани сезмас эди. У панжасига қараб ўқ теккан жойини қидирди. «Мана, одамлар келаётпти,— деди чопиб келаётган бир неча кишини кўргач, хурсанд бўлиб,— менга ёрдам беришади». Бу одамлардан олдинда кўк шинель, ғалати чарм шапка кийган, офтобда қорайиб кетган, қийғирбурун бир киши чопиб келар эди. Унинг кетидап икки киши, яна бирмунча киши чопмоқда эди. Булардан бири тушуниб бўлмайдиган ғалати бир тилда бир нима деди. Кейинда келаётган ва ўшанақа шапкалар кийган одамлар орасида бир рус гусари кўринди. Уни қўлидан ушлаб олишган, отини орқасидан етаклаб келишар эди.

«Бизнинг гусарни асир олишипти-да... Ҳа. Наҳот мени ҳам асир олилса? Булар қандай одамлар экан? — дер эди Ростов кўзларига ишонмай...— Наҳот булар французлар бўлса?» У яқинлашиб келаётган французларга қаради. Гарчи бундан бир дақиқа илгари шу французларни чопиб ташламоқчи бўлиб, от қўйиб келаётган бўлса ҳам ҳозир уларнинг яқинлашуви шу қадар даҳшатли бўлиб қолдики, у ҳатто ўз-ўзига ишонмай қолди. «Булар кимлар? Нега чопиб келаётинти? Наҳот менинг олдимга келаётган бўлса? Наҳот чопиб менинг олдимга келаётган бўлса? Нега? Мени ўлдирганими? Мени, ҳамма яхши кўрадиган мени-я?» У онасининг, уй ичидагиларнинг, ўртоқларининг ўзига бўлган муҳаббатини эслади ва душманнинг ўлдириш нияти мумкин бўлмагандай туюлди. «Балки ўлдирар ҳам!» У қимирламасдан, ўзининг қай аҳволга тушиб қолганини ҳам билмасдан, ўн лаҳзача туриб қолди. Олдинда келаётган қийғирбурун француз шу қадар яқинлашиб қолдики, ҳатто унинг юз қиёфасини кўриш ҳам мумкин эди. Ростов бу ёт, қизишган, найза ўқталиб, тин олмай чаққонлик билан келаётган одамнинг башарасидан кўрқиб кетди. У тўппончасини ёнидан олди-ю, французга қараб ўқ узиш ўрнига, тўппончани унга томон улоқтириб ташлади-да, дармони

етгунча чолиб, буталар орасига кириб кетди. У Энс кўпригига борганидаги шубҳа ва кураш туйғуси билан эмас, балки итдан кўрқдан қуён туйғуси билан қочди. Шу пайтда унинг кўзига фақат ёш жоннио бахтиёр ҳаётигина кўринар эди. У марзалардан ирғиб, сакраб, оқариб кетган, эзгу ва ёш юзини ҳар замон орқага ўгириб қарар экан, бутун вужуди жувиллашиб гуё учиб борар эди. «Йўқ, қарамаганим яхшироқ», деб ўйлади, лекин буталарнинг олдига келганида яна орқасига қаради. Французлар кейинда қолишибди. Ростов орқасига қайрилиб қараганда олдинда йўртиб келатган француз ҳатто секин юра бошлади ва орқасига қараб ўртоқларига бир нима деб қичқирди. Ростов тўхтади. «Йўқ, мен янглишгандирман, — деди ўзича, — улар мени ўлдирмоқчи эмасдир». Унинг чап қўли худди икки пудлик тош оснлгандай оғир эди. У ортиқ югура олмади. Француз ҳам тўхтаб уни нишонга олди. Ростов кўзини юмиб энгашди. Икки ўқ бирин-кетин ёнидан ғувиллаб ўтди. У бутун кучини тўнлаб, чап қўлини ўнг қўлига олдию буталарга томон чопди. Бу буталар орасида рус ўқчилари бор эди.

XX

Ғафлатда қолиб ўрмонда душманга дуч келган пиёда аскарлар полки ўрмон ичидан қочиб чиқа бошлади, роталар бир-бирига араллашиб, тартибсиз ҳолда чекинар эди. Қапалаги учган бир солдат урушда жуда хунук эшитиладиган: «Йўлни кесишди!» — деган беҳуда гапни айтиб қўйди ва бу ваҳима гап бирпасда ҳаммага тарқалиб кетди.

Қочиб бораётган солдатлар:

— Ураб олишибди! Йўл йўқ! Хароб бўлдики! — деб қичқирар эдилар.

Полк командири орқа томондан ўқ товуши ва шовқин-суронни эшитгани ҳамано полкнинг даҳшатли аҳволда қолганини билди. Полк командири, мен шунча йил хизмат қилиб, бошқаларга намуна бўлиб келган, ҳеч қачон ножуя иш қилмаган бир офицер бўлдимү энди бошлиқлар олдида бўшанглик ва хато иш қилишда айбланиманми, деган ваҳима билан тўнг сувори полковникни ҳам, ўзининг генераллик унвонини ҳам унутиб, хавф-хатар ва жони ҳам кўзига кўринмай, эгарнинг қошидан маҳкам ушлаб, отига қамчи бериб, ёғилиб турган ва бахтига ёнидан ўтиб кетаётган ўқлар остида полкка қараб кетди. Унинг бирдан-бир мақсади: нима ҳодиса рўй берганини билиш, агар бирон хато

қилган бўлса, қандай қилиб бўлмасин, ёрдам бериш ва ўша хатони тузатиш, йигирма икки йил йиллик хизмати давомида сира гап эшитмай, бошқаларга ибрат бўлиб келиб, эндиликда айбдор бўлиб қолмаслик эди.

У французлар орасидан эсон-омон ўтиб, ўрмоннинг нариги томонидаги майдонга чиқди. Бу ўрмондан бизнинг аскарларимиз қочиб ўтиб, командага қулоқ солмасдан, адирнинг этагига қараб бормоқда эди. Жанг тақдирини ҳал қиладиган руҳий иккиланиш лаҳзаси эди: тарқалиб кетаётган солдатлар ўз командирининг сўзига қулоқ солишадими ёки бир қараб қўйиб, яна қочиб кетишаверадими? Полк командири илгари солдатлар учун жуда даҳшатли бўлган овоз билан шунча қичқирса ҳам ғазабдан қизариб-кўкариб қиличини минг силкитса ҳам солдатлар командага қулоқ солмай, ўзаро гаплашиб, осмонга қараб ўқ узиб, ҳамон қочиб боришар эди. Жанг тақдирини ҳал қиладиган руҳий иккиланишдаги ваҳима томони зўр келди шекилли.

Генерал қичқириқдан ва порох тутунидан бўғилиб йўталди-да, нима қилишини билмай тўхтаб қолди. Бутун иш қўлидан кетгандай бўлган эди, бироқ бизнинг қўшинларга ҳужум қиладиган французлар шу пайт тўсатдан негадир орқага қараб қочиб, ўрмоннинг этагида ғойиб бўлиб кетди ва ўрмонда рус ўқчилари пайдо бўлди. Бу ўрмонда яқка ўзи жанговар сарфини бузмасдан турган ва ўрмоннинг четдаги зовурга тушиб олиб, тўсатдан французларга ҳужум қилган Тимохин ротаси эди. Тимохин французларга шундай астойдил ва шундай даҳшат билан ҳужум қилди, қўлида биттагина қилнч билан душманга қараб шундай отилдики, французлар гангиб қолиб, қуроолларини ташлаб қочишди, Тимохиннинг ёнида чопиб кетаётган Долохов бир французни рўпарасидан ҳужум қилиб ўлдирди ва таслим бўлган офицернинг ёқасидан ушлаб олди. Қочиб келаётган солдатлар қайтди, батальонлар тўпланди ва чап қанотимизни иккига бўлаёзган французлар бир нафаста орқасига суриб ташланди. Резерв қисмлар уларга қўшилиб олишди ва қочоқлар тўхтади. Полк командири роталар чекиниб ўтиб бораётган кўприк олдида майор Экономов билан турганида бир солдат келиб, унинг узангисини ушлаб унга энгашди. Солдат кўкимтир мовутдан шинель кийган, орқасида буюм халта бўлиб, бошида шапкаси илқ эди, боши боғланган ва елкасига француз ўқдони осиб олган, қўлида офицер қилнчи бор эди. Унинг ранги учган, оғзи-

нинг таноби қочган, кўк кўзлари полк командирига беибо ткилар эди. Полк командири, майор Экономовга буйруқ бериш билан овора бўлса ҳам солдатга беихтиёр қаради.

— Жаноб олийлари, мана иккита ўлжа олдим,— деди Долохов француз қиличи билан ўқдонини кўрсатиб.— Мен бир француз офицерини асир олдим. Бир ротани тўхтатдим.— Долохов камоли чарчаганлигидан нафаси тиқилар, тўхтаб-тўхтаб гапирар эди.— Бутун рота гувоҳ. Эсингизда бўлсин, жаноб олийлари.

— Яхши, яхши,— деди полк командири ва майор Экономовга қаради.

Лекин Долохов кетмади: боши боғланган рўмолни ечиб, сочида қотиб қолган қонни кўрсатди-да:

— Бошимга найза тегиб ярадор бўлган бўлсам ҳам жанг майдонидан чиқмадим. Эсингизда бўлсин, жаноб олийлари,— деди.

Тушин батареяси эсдан чиқиб кетган эди. Марказда ҳамон гумбурлаётган тўп овозларини эшитган князь Баграцион жанг тамом бўлаётган вақтдагина навбатчи штаб-офицери ва ундан кейин князь Андрейни юбориб, батарея мумкин қадар тезроқ чекинсин, деб тайинлади. Тушин тўпларини ҳимоя қилиб турган куч жанг айна қизиган вақтда кимнингдир буйруғи билан кетиб қолган эди, лекин батарея ҳамон отишда давом эгди ва французлар ҳимоясиз қолган тўртта тўпнинг ёлғиз ўзи бу қадар дадиллик билан ўқ отишга кўзлари етмагани учунгина уни олишолмаган эди. Улар ҳатто бу батареянинг гумбур-гумбур ўқ отишидан русларнинг асосий кучлари бу ерга тўпланган экан, деб тахмин қилиб, икки маротаба атака қилмоқчи бўлишди ва икки мартасида ҳам тепаликда ҳимоясиз турган тўрт тўпнинг чочма ўқига дуч келиб, орқага қайтишди.

Князь Баграцион кетиб, орадан кўп ўтмай, Тушин Шенграбен қишлоғини ёндириб юборди.

— Ўхў, тўзиб кетди-ку! Қишлоққа ўт кетди! Тутунни қарагин-а! Хўп иш бўлди-ми! Тутунни, тутунни қара! — дейишар эди тўпчилар.

Ҳеч қандай буйруқсиз ҳамма тўплар ўша ёнаётган қишлоққа қараб ўқ отар эди. Ҳар ўқ узилганда солдатлар худди ҳаҳалагандай: «Балли! Ана бу дуруст! Ўхў... қойил!» — деб қичқиришар эди. Ёнғин шамолда дарров ёйилиб кетди. Қишлоқнинг у томонидан чиқиб келаётган француз колон-

налари орқага қайтди, лекин французлар бу муваффақият-сизлик учун ўч олмоқчи бўлгандай, қишлоқнинг ўнг томонида ўнта тўп ўрнатиб, Тушин батареясини тўпга тута бошлади.

Авж олаётган ёнғини ва французларга отаётган ўқларнинг хато кетмаганини кўриб ёш болалардай хурсандликка берилиб кетган тўпчиларимиз бу тўпларни пайқамай қолди: булар аввал иккита ва ундан кейин яна тўртта ўқ батареянинг ўртасига тушиб, икки отни қўлатганида ўқ қутиси ташувчининг оёғини узиб ташлаганидагина буни пайқашди. Шундай бўлса ҳам тўпчиларнинг руҳи тушмади, лекин кайфиятлари бир оз ўзгарди. Ўлган отларнинг ўрнига лафетдаги ортиқча отлар қўшилди, ярадорлар четга чиқарилди, тўрт тўп ўша ўн тўпдан иборат бўлган душман батареясига қаратилди. Тушиннинг сфицер ўртоғи отишма бошланганидаёқ ҳалок бўлган эди, бир соат ичида қирқ тўпчидан ўн етти киши сафдан чиққан эди, шундоқ бўлса ҳам тўпчилар ҳамон бардам ва руҳан тетик эди. Булар икки маротаба пастда французлар яқин келиб қолганини кўриб, уларни сочма ўққа тутишди.

Кичкинагина Тушин имиллаб ва бесўнақай ҳаракат қилиб хизматчисидан дам-бадам *шу қилганимга яна битта чектир*, деб трубка сўрар, трубканинг ўтини сочиб, олдинга чопиб чиқар ва кичкина қўлини соябон қилиб, французларга томон қарар:

— Титиғини чиқаринглар, йигитлар! — дер ва ўзи тўпнинг винтини бураб, нишонни тўғрилар эди.

Муттасил гумбурлаётган тўплардан қулоғи қоматга келган ва тўп ҳар гумбурлаганда бир ирғиб тушган Тушин оғзидан калта грукасини қўймай, тутунда тўплар орасида югуриб, гоҳ тўпни нишонга тўғрилар, гоҳ ўқларни санар, юҳ ўлган ва ярадор бўлган отларни алмаштириш, қўшиш тўғрисида ингичка занф товуш билан қичқириб буйруқ берар эди. Унинг чеҳраси тобора очилмоқда эди. Бирон киши ярадор ёки ҳалок бўлгандагина у афтини буриштириб юзини ўгирар ва ўлик ёки ярадорни имиллаб кўтараётган кишиларга жаҳл билан бақирар эди. Кўпчилиги келишган йигитлардан иборат солдатларнинг ҳаммаси (батарея рогасида ҳамма вақт солдатлар командирдан икки қарич новча-ю, икки баравар йўғон бўлади) нима қилишини билмасдан қолган ёш боладай ўз командирларига қарашар ва командирнинг юзидаги ифода дарҳол уларнинг ҳам юзида акс этар эди.

Гумбур-гумбур, шовқин-сурон, иш қистов бўлиб диққат талаб қилиши натижасида Тушин қурқувни унутган эди, улиш ёки ярадор бўлиш ҳақидаги ёқимсиз фикр хаёлига ҳам келмас эди. Аксинча, у тобора тетик ва бардам бўлиб бормоқда эди. Унинг назарида душманни биринчи мартаба кўриб, биринчи ўқ узганига кўп вақтлар булгандай, ҳозир турган ери кўпдан таниш ва ўзи шу ерда ўсгандай кўри-вар эди. У ҳамма нарса ёдида бўлишига, ҳамма нарсани фаҳмлашига, бир яхши офицернинг қўлидан келадиган ҳамма ишни қилаётганига қарамай, маст ёки иситмаси ба-ланд кишининг ҳолатида эди.

Теварак-атрофда тўпларнинг гумбурлаши, душман тўп ўқларининг гувиллаши ва урилиши, терлаб-пишиб, қизариб, шошиб ўқ отаётган тўпчилар, одамлар ва отлардан оқаётган қон, душман томонидан чиқаётган тутун (ҳар тутун чиққандан кейин тўп ўқи келиб ерга, одамга, тўпга ёки отга тегар эди) — мана шулардан ҳосил бўлган манзара унинг кўз олдида ҳаёлий бир олам яратдики, бу олам шу пайтда унга лаззат берар эди. Душман тўплари ҳозир унинг назарида тўп эмас, балки кўзга кўринмаган кашанда дам-бадам тутун чиқараётган трубка эди.

Тушин тепаликдан буралиб чиқиб шамол чап томонга ўчириб кетган тутунни кўриб, ўзича:

— Ана, тагин пуфлади, ҳозир колток келиб тушади, қайтариб ўзига от,— дер эди у.

— Нима дедингиз, жаноблари? — деди ёнида турган фейерверкер унинг нима деганини англай олмай:

— Ҳеч, граната снрядидан...— деди Тушин.

«Қани, Матвеевна»,— деди Тушин ўзича. У четда турган, жуда қадимдан қолган каттакон тўпни Матвеевна, деб тасаввур қилар эди. Тўплари олдида ивирсиётган французлар унинг кўзига ҷумоли бўлиб кўринар эди. Иккинчи тўпнинг биринчи номери чиройли ва пияниста солдат унинг тасавеурида тоға эди; Тушин ҳаммадан кўпроқ ўшанга қарар ва унинг ҳамма ҳаракатини кўриб суюнар эди. Адирнинг этагида гоҳ пасайиб, гоҳ авж олаётган милтиқ товушлари унга худди бировнинг пишиллаб нафас олишидай туюлар эди. У шу товушнинг гоҳ пасайиб, гоҳ авж олишига қулоқ солар экан:

«Ўҳў, тагин пишиллаб қолди-кў»,— дерди ўзича.

У ўзини новча, ниҳоятда бақувват французларга икки қўллаб тўп ўқи улоқтираётган баҳодир деб тасаввур қилар эди.

— Ҳа, Матвеевна, онагинам, бўш келма! — деди тўп олдидан нари кетаётди. Шу пайт қулоғига:

— Капитан Тушин! Капитан! — деган бегона бир товуш эшитилди.

Тушин капалаги учиб, у ёқ-бу ёққа қаради. Бу Тушинни Грунтда маркитантнинг чодиридан ҳайдаб чиқазган ўша штаб-офицер эди. У нафаси тикилиб қичқирди:

— Нима бўлди, эсингизни йўқотдингизми? Сизга чекининг, деб икки марта буюрилса-ю, сиз...

Тушин бошлиққа қўрқиб қарар экан: «Мен уларга нима қилдим экан?» — деб ўйлар эди.

— Мен... ҳеч нарсани... — деди Тушин икки бармоғини шапкасига қўйиб. — Мен...

Бироқ полковник сўзини тамом қила олмади. Ёнгина-сидан ўтиб кетган ўқ уни отнинг устида пусишга мажбур қилди. У яна нимадир демоқчи бўлган эди-ю, яна бир ўқ уни гапдан тўхтатди. Шундан кейин у бурилиб пастга қараб от қўйди-ю, узоқдан:

— Чекининг! Ҳаммаларинг чекининглар! — деб қичқирди.

Солдатлар кулиб юборишди. Ҳаял ўтмай шу мазмундаги буйруқ билан адъютант ҳам келди.

Бу адъютант князь Андрей эди. У Тушин багареяси турган жойга келганда ҳаммадан бурун оёғи синиб лафетидан чиқарилиб қўйилган ва лафетига қўшилган отлар олдида кишнаб ётган отга кўзи тушди. Унинг оёғидан қон бурқираб оқмоқда эди. Тўп аравалари орасида бир нечта ўлик ётар эди. Князь Андрей тепаликка чиққанида, тепасидан бирин-кетин бир нечта снаряд учиб ўтганда, унинг эти жувиллашиб кетди. Қўрқдимми, деган фикр бошига келгач, яна ўзини дадил тутди. «Мен қўрқмаслигим керак», деди-ю, тўплар орасига келиб, отидан секин тушди. Буйруқни айтди, лекин қайтиб кетмади. У тўпларни маррадан олиб, бирга кетмоқчи бўлди. У Тушин билан бирга французларнинг даҳшатли ўқи остида ўликларни оралаб юриб, тўпларни четга чиқара бошлади.

— Ҳали бир офицер келган эди, дарров қочиб кетди, сизга ўхшаган довурак эмас экан, жаноблари, — деди фейерверкер князь Андрейга.

Князь Андрей Тушин билан ҳеч гаплашмади. Улар, бирини бири кўрмагандай, иш билан астойдил банд эдилар. Тўрт тўпдан омон қолган иккитасини аравага тиркаб (бузилган иккита тўп қолдирилди), адирнинг этагига томон

тушиб бораётган князь Андрей Тушиннинг олдига келди.

— Хайр бўлмаса,— деди князь Андрей унга қўл узатиб.

— Хайр, азизим,— деди Тушин,— хайр, яхши йигит! Соғ бўлинг, азизим,— деди Тушин нима учундир кўзларига ёш тўлгани ҳолда.

XXI

Шамол тинди, қора булутлар уфқдаги порох тутуни билан қўшилиб уруш майдони устини қоплади. Ҳаво хиралашганидан, икки жойда бўлаётган ёнғин шуъласи янада яққолроқ кўрина бошлади. Тўп овозлари бир оз тинди-ю лекин ўнг ва орқа томондаги милтиқ товушлари авж олиб тобора яқинлаша бошлади. Тушин ўзининг тўплари билан гоҳ ярадорлар устидан, гоҳ уларни айланиб ўтиб, зўрға ўқдан қутулиб жарга тушганда уни бошлиқлар ва адъютантлар қарши олди: булар орасида икки маротаба Тушин батареясига юборилиб ҳар икки маротаба ҳам йўлдан қайтган Жерков билан штаб-офицер ҳам бор эди. Улар ҳаммаси бир-бирига сўз бермай, қаерга ва қандай боришни тўғрисида Тушинга буйруқ берар, уни берилган буйруқдан огоҳ қилар, ундан кўпир ва унга танбеҳлар қилар эди. Тушин эса, тўпчиларига ҳеч қандай буйруқ бермасдан, негадир ўпкаси тўлиб тургани учун гапиргани кўрқиб, ориқ отини миниб тўпларнинг кетидан борар эди. Гарчи ярадорларни ташлаб кетилсин, дейилган бўлса ҳам кўп ярадорлар аскарларнинг кетидан эргашар ва тўп аравасига чиқариб олинкалар, деб илтимос қилишар эди. Жанг бошланиши олдида Тушин капасидан югуриб чиққан ўша кўркем пиёда аскар офицери қорнидан ўқ еган бўлиб, Матвеевнинг лафетига ётқизиб қўйилган эди. Адир этагида капалаги учган бир гусар юнкер бир қўли билан ярадор қўлини ушлаб Тушиннинг олдига келди-да, лафетига чиқариб олишини сўради.

— Капитан, худо хайр берсин, қўлим контузия бўлган,— деди юнкер ёлвориб,— худо ҳаққи, юролмайман. Худо ҳаққи!

Бу юнкер, бирон уловга миндириб олинишини кўп илтимос қилгану, лекин ҳеч ким илтимосини қабул қилмаган шекилли, у кўрқиб-кўрқиб ва маънос бир овоз билан:

— Худо ҳаққи, айтинг, чиқариб олишсин,— деб яна илтимос қилди.

— Чиқариб олинглар, чиқариб олинглар аравага,— деди Тушин.— Ҳой, тоға, шинелни тағига солиб бер,— деди у севимли солдатига.— Э, ярадор бўлган офицер қани?

— Ўлиб қолди, қўйиб келдик,— деди кимдир.

— Чиқариб олинглар, ўтиринг, азизим. Шинелни солиб бер, Антонов.

Бу юнкер Ростов эди. У бир қўли билан иккинчи қўлини ушлаган, ранги ўчган, жағи худди безгак тутгандай титрар эди. Уни ҳалиги Матвеевна деган тўп аравасига, яъни боя ўлган офицернинг ўрнига чиқариб олишди. Остига солинган шинель қонга бўялган экан, Ростовнинг шими билан қўли қон бўлди.

Тушин Ростов чиқиб олган тўп аравасининг олдига келиб:

— Э, азизим, ярадор бўлдингизми? — деб сўради.

— Йўқ, қўлим контузия бўлди.

— Нега бўлмаса ҳаммаёғингиз қон? — деди Тушин.

Тўпчи солдат қонни шинелнинг енги билан артар экан, худди тўпга сачраётгани учун уэр сўрагандай:

— Бу ҳалиги офицердан оққан қон, тақсир,— деди.

Тўпни пиёда аскарлар ёрдами билан зўр-базўр тепаликка чиқаришди ва Гунтерсдорф қишлоғига етганда тўхталишди. Қоронғи тушиб, ун қадам наригидаги кишини таниб бўлмайдиган бўлиб қолган эди, отишма ҳам тина бошлади. Тўсатдан ўнг томонда жуда яқиндан яна қичқириқ ва қасур-қусур ўқ узган овозлар эшитилиб қолди. Милтиқ оғзидан чиққан алангалар қоронғида ялт-юлт этар эди. Бу французларнинг сўнги ҳужуми бўлиб, қишлоқ уйларига кириб олган бизнинг солдатларимиз бунга жавоб бермоқда эди. Ҳамма яна қишлоқдан чиқиб кетди. Лекин Тушиннинг тўпларини ўрнидан қимирлатиш қийин эди, шунинг учун тўпчилар, Тушин ва юнкер энди аҳволимиз нима бўлар экан, дегандай индамай бир-бирига қарашар эди. Отишма яна тип бошлади ва ён кўчалардан солдатлар вағир-вугур қилиб чиқа бошлади.

— Омонмисан, Петров? — деди бири.

— Жуда боладик, оғайни, боладик, энди тумшугини тикмайди,— деди яна бири.

— Коп-қоронғи, французлар ўзларини-ўзлари хўп ўққа туттиди-да! Қоронғида ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Сувларнинг йўқми?

Французларнинг сўнги ҳужуми қайтарилган эди. Яна

қоп-қоронғи кечада гуриллаб бораётган пиёда аскарлар тўрт томондан ураб олган Тушин тўплари қаёққадир юриб кетди.

Қоронғида гүё кўзга кўринмайдиган, қоп-қора дарё говур, ғилдирак ва туёқ товушлари билан гувиллаб бир томонга қараб оқмоқда эди. Бу говур ичида бошқа ҳамма товушлардан кўра, ярадорларнинг ипқиллаши ва фиғони қоронғи кечада аниқроқ эшитилар эди. Қўшинни чулғаб олган қоронғиликда уларнинг фиғону ноласидан бошқа ҳеч нарса йўққа ўхшар эди. Бир оз йўл юрилгандан кейин кетиб бораётган одамлар ташвишга тушиб қолди. Оқ от минган кимдир бир неча киши билан ўтиб кетаётиб, бир нима деди.

— Нима деди? Қаёққа борар эканмиз? Тўхтар эканмизми? Ташаккур билдирдимиз? — деган саволлар ҳар тарафдан эшитилди-ю, олдингилар тўхтади шекилли, тикилинч бўлиб кетди ва тўхтар эмишимиз, деган гап тарқалди. Лой йўлнинг ўртасида ҳамма шундайича тўхтаб қолди.

Ўт шуъласи кўринди, одамларнинг овози баландроқ эшитила бошлади. Капитан Тушин ротага амр-фармонини бериб, яра боғлаш пунктини ахтариш ёки юнкерга доктор топиб келиш учун бир солдатни юборди-да, ўзи йўл бўлидаги солдатлар ёққан гулханга келиб ўтирди. Ростов ҳам бир илож қилиб гулханга келди. У, оғриқдан, совуқ ва намликдан худди безгак тутгандай титрар эди. Уйқу енгаётган бўлса ҳам зирқираётган қўлини қаерга қўйишини билмай, ухлай олмас эди. У кўзини гоҳ юмар, гоҳ назарида қил-қизил кўринаётган гулханга қарар, гоҳ ёнида чордана қуриб, букчайиброқ ўтирган Тушинга назар ташлар эди. Унинг азоб чекаётганини сезиб, ичи ачиётган Тушин унга шахло кўзлари билан термилар эди. Тушин жон-дили билан ёрдам беришга тайёру, лекин ноиллож эканлигини Ростов сезиб турар эди.

Теварак-атрофдан келиб-кетаётган, ўрнашаётган пиёда аскарларнинг қадам товушлари ва говурлари эшитилиб турар эди. Одамларнинг говури, қадам товушлари, от тусқларининг лойда шапиллаши ва яқин-йироқда солдатларнинг қарсиллашиб ўтин ёриш овози гоҳ авж олиб, гоҳ сусайиб турган бир гувиллашга айланган эди.

Кўзга кўринмас дарё қоронғида энди илгаригидай оқмай, худди қаттиқ шамолдан кейин чайқалиб, мавж уриб турган денгиздай бир жойда турар эди. Ростов ўз олдида ва теварак-атрофида бўлаётган ҳодисаларга ўшшайиб қараб

ўтирмоқда эди. Бир пиёда аскар гулхан ёнига келиб чўк-каладия юзини буриб, қўлини ўтга тутди.

— Майлими, жаноблари? — деди бу солдат Тушинга қараб. — Ротамни йўқотиб қўйдим, билмайман қаёқда экан. Жуда ёмон бўлди.

Гулханга солдат билан изма-из дунжини боғлаб олган бир пиёда аскар офицери ҳам келди ва араваларни ўтказиш учун Тушиндан тўпни жиндай нари суриш ҳақида буйруқ беришни илтимос қилди. Рота командиридан кейин гулханга яна икки солдат чопиб келди: Улар аллақандай бир этникни талашиб бир-бирини туртар ва сўкар эди.

— Аввал мен олдим эмиш-а! Сендақа чаққонни қара-ю! — дер эди бири бўғиқ товуш билан бақириб.

Улардан кейин оёғингина, ранги ўчган, бўғнига қонли латта ўраб олган бир солдат келиб, тажанглик билан тўпчилардан сув сўради.

— Нима, итдай ўлиб кетайми? — деди у.

Тушин сув беришни буюрди. Унинг кетидан пиёда аскарлар учун олов сўраб шўх бир солдат келди.

— Бу иссиққина оловни пиёда аскарларга олиб борафин. Яхши қўлинглар, ҳамқиншлоқлар. Ўт берганларинг учун раҳмат. Фойдаси билан қайтариб берамиз, — деди чўғни қоронғида қаёққадир олиб кета туриб.

У кетгандан кейин тўрт солдат шинелда сғир бир нарса кўтариб, гулхан олдидан ўтиб кетди. Булардан бири қоқиниб кетди.

— Фалокатлар-эй, йўл устига ўтин қўймаса нима қилар экан, — деди дўнғиллаб.

— Ўлипти-ку, энди олиб бориб нима қиламиз? — деди улардан бири.

— Қўйсаларинг-чи!

Улар ҳам ўлик билан қоронғиликда ғойиб бўлишди.

— Ҳа, оғриётиптими? — деди Тушин Ростовга шигирлаб.

— Оғриётипти.

— Сизни генерал чақираётиптилар, жаноблари. Ана у ерда, уйда, — деди фейерверкер Тушиннинг олдига келиб.

— Ҳозир, азизим.

Тушин ўрнидан турди-да, тугмаларини солиб, ўзини ростлаб гулхан олдидан кетди...

Тўпчиларнинг гулханига яқинроқ бир жойда махсус тайёрланган уйда князь Багратион овқат еб, баъзи бир қисм командирлари билан гаплашиб ўтирар эди. Бу ерда

қўйнинг илигини ҳафсала билан тозалаб ўтирган биткўз чол ҳам бир рюмка арақ ичиб овқат еб қип-қизариб кетган, йигирма икки йиллик хизмати давомида заррача ҳам камчилик содир бўлмаган генерал ҳам, қўлига ҳадя узук таққан штаб-офицер ҳам, ҳаммага кўзини ўйнатиб ўтирган Жерков ва ранги ўчган, лабларини қимтиган, кўзлари чақнаб турган князь Андрей ҳам бор эди.

Уйнинг бир бурчига французлардан ўлжа олинган байроқ суяб қўйилган ва аудитор солда одамдай унн ушлаб кўрар ва дарҳақиқат, байроқча таажжубланганданми ёки қорни оч бўлгани учун овқатни кўриб бетоқат бўлганиданми (коса етишмас эди) — тонг қолиб бош чайқар эди. Нариги уйда драгунлар асир олган француз полковниги бор эди. Бизнинг офицерларимиз унинг атрофида тўпланишиб, уни томоша қилишар эди. Князь Багратион айрим командирларга ташаккур билдирар ва жанг тафсилотиши ҳамда берган талафотимизни суриштирар эди. Браунауда полкни кўриқдан ўтказган ўша полк командири, жанг бошланиши биланоқ ўрмондан чекиндим ва ўтин қилаётган солдатларни йиғдиму уларни ўтказиб туриб, икки батальон билан ҳужум қилдим ва найзабозлик қилиб, французларни улоқтириб ташладим, деб маълумот берар эди.

— Биринчи батальон тўзиб қолганини кўрдиму, жаноб олийлари, йўл бўйига чиқдим-да, «буларни ўтказиб туриб, кейин батальон билан ҳужум қиламан», деб ўйладим ва шундай ҳам қилдим.

Полк командири шундоқ қилишни шу қадар истар, шундай қилолмай қолганига шу қадар афсусланадими, назарида бу иш худди бўлгандай кўринади. Балки ҳақиқатан ҳам бўлгандир? Бу тўс-тўполонда нима бўлгани ва нима бўлмаганини билиб бўлармиди?

— Шунини ҳам айтишим керакки, жаноб олийлари, — деди полк командири Долоховнинг Кутузов билан гаплашганини ва солдатликка туширилган бу йигитни кейинги маротаба кўрганини эслаб, — солдатликка туширилган Долохов менинг кўз олдимда француз офицерини асир олди, жасурлик кўрсатди.

Шу кунни гусарларнинг қорасини кўрмаган ва улар қилган ишни пиёда аскар офицерларидан эшитган Жерков кўзларини жавдиратиб гапга қўшилди:

— Павлоград полкининг атакасини мен ҳам шунда кўрдим, жаноб олийлари. Французларнинг икки туркум аскарини янчиб ташлади, жаноб олийлари, — деди у.

Жерковдан ҳамма вақт қизиқ гаплар эшитиб ўрганган баъзи одамлар унинг гапига кулимсирашди: бироқ унинг қуролимизнинг шон-шарафи ва бугунги жанг тўғрисида гапирётганини англаб, гарчи кўпчилик, Жерков ёлгон ва асоссиз гапларни гапирётганини билса ҳам кулгидан тийилишди. Князь Багратион кекса полковникка мурожаат қилди.

— Ҳаммага ташаккур билдираман, жаноблар, ҳамма қисмлар: пиёда ва отлиқ аскарлар, тўпчи қисмларимиз қаҳрамонларча жанг қилди. Нима бўлиб иккита тўп марказда қолдирилипти? — деди кўзи билан кимнидир қидириб. (Князь Багратион чап қанотдаги тўплар ҳақида суриштирмади ҳам; чунки жанг бошланиши биланоқ бу ердаги ҳамма тўплар ташлаб кетилганлигини билар эди.) — Мен сизни юборган эдим шекилли, — деди навбатчи штаб-офицерга қараб.

— Биттасига ўқ тегиб бузилган эди, — деди навбатчи штаб-офицер, иккинчисини эса билмадим; мен ҳамма вақт ўша ерда ишни бошқариб турган эдим, мен кетишим билан... Лекин қаттиқ отишма бўлиб турган эди, — деб қўйди яна.

Кимдир капитан Тушин шу қишлоқнинг олдигинасида турганини ва уни айтиб келгани одам юборилганини айтди.

— Ҳа, мен сизни юборган эдим-а, — деди князь Багратион князь Андрейга қараб.

— Ҳа, биз олдинма-кетин борган эдик, — деди навбатчи штаб-офицер князь Андрейга мулоимгина табассум қилиб.

— Мен жанобларини кўрганам йўқ, — деди князь Андрей совуқгина. — Ҳамма жим қолди.

Бўсағада генералларнинг орқасидан эҳтиёт билан ўтаётган Тушин кўринди. У торгина уйда генералларнинг орқасидан ўтар экан, ҳамма вақтдагидай катталар ҳузурида хиёлат тортганидан деворга суяб қўйилган байроқнинг сопига қоқиниб кетди. Уч-тўрт киши кулиб қўйди. Князь Багратион Тушиндан ҳам кўра кулганларга, хусусан, ҳаммадан баландроқ товуш чиқариб кулган Жерковга қовошши солиб сўради:

— Нима бўлиб тўп ўша ерда қолиб кетди?

Тушин салобатли бошлиқни кўргандагина ўзи тирик бўла туриб икки тўпни қўлдан бериш нақадар катта гуноҳ ва шармандачилик эканини тасаввур қилди. У шу дамгача шунчалик ҳаяжонда эдики, бу тўғрида ўйламаган эди. Офицерларнинг кулиши уни яна ҳам гангитиб қўйди. У Багратионнинг қаршисида турар экан, жағи титраб, зўрга-зўрга деди:

— Билмайман... Жаноб олийлари... одам йўқ эди.

— Батарейани ҳимоя қилиб турган одамлардан ёрдамга чақиришингиз мумкин эди.

Батарейаси ҳимоясиз қолган бўлса ҳам, лекин Тушин бунни айтмади. У ростини айтса, бошқа командирга гап тегушидан кўриқиб, индамай худди имтиҳонда тутилиб, муаллимига бақрайиб қараб қолган мактаб боласидай Багратионнинг юзига тикилиб қолди. Иккови ҳам анча фурсат жим қолди. Князь Багратион, қаттиққўл бўлишни истамади шекилли, нима дейишини билмай қолди: бошқалар сўзга аралашингга журъат қила олмади. Князь Андрей ер остидан Тушинга қарар ва бармоқлари асабий бир ҳолатда қимирлар эди.

— Жаноб олийлари,— деди князь Андрей бирдан сўз қотиб,— сиз мени капитан Тушиннинг батареясига юборган эдингиз. Бориб қарасам, одамларнинг ва отларнинг учдан икки қисми сафдан чиқипти, иккита тўп мажақланипти, батарея ҳимоясиз қолипти.

Ҳаяжонланиб, лекин ўзини тутиб гапирётган Болконскийга князь Багратион билан Тушин бир хилда тикилиб қарар эдилар.

— Агар, жаноб олийлари, менга ўз фикримни айтгани ижозат берсангиз,— деди у сўзида давом этиб,— мен шуни айтар эдимки, бу кун муваффақиятга эришувимиз ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ бу батареянинг, капитан Тушиннинг ўз ротаси билан қаҳрамонларча иш кўрсатгани сабаб бўлди,— деди князь Андрей ва жавоб кутмай дарҳол ўрнидан туриб столдан нарига ўтди.

Князь Багратион Тушинга қаради-ю, афтидан, Болконскийнинг қалтис сўзига ишонмаганини билдиргиси келмади ва шу билан бирга, унинг ҳамма гапига ишонгани кўнгли йўл бермай, Тушинга бош ирғаб, кетгани ижозат берди. Унинг кетидан князь Андрей ҳам чиқди.

— Баракалла-ей, хайрият ҳам сен бор экансан, дўстим,— деди унга Тушин.

Князь Андрей Тушинга бир қаради-ю, индамасдан ўтиб кетди. Князь Андрей таъби хира ва жуда хафа бўлди. Бу ишлар унга ғалати туюлди ва унинг кутганидан жуда йироқ бўлиб чиқди.

Ростов кўз олдида кезиб юрган кўланкаларга қараб: «Булар кимлар ўзи? Нима кераги бор? Нима қилиб юрипти? Қачон булардан қутуламан?» — деб ўйлар эди. Қўлининг оғриғи тобора кучаяр эди. Уни уйқи босар, кўз олдида

қизил алаңгалар ұйнар, бу товушлар, бу одамлар, ўзининг ғариблиғи — булар ҳаммаси дарддай туюлар эди. Уни эзаётган, оғирлаштираётган, томирларини суғуриб олаётган, контузия бўлган қули ва елкасининг гүштини куйдираётганлар гүё шулар — уша ярадор ва ярадор бўлмаган солдатлар эди. Булардан қутулиш учун кўзларини юмди.

У бир лаҳзагина ўзини унутди, лекин шу бир лаҳза ичида жуда кўп нарсаларни туш кўрди: онасини, унинг каттакон оплоқ қулини, Сонянинг нозиккина елкаларини, Наташанин кўзларини ва унинг кулиб туришини, ким биландир гаплашаётган Денисовни ва унинг мўйловини, Телянинни, ўзининг Телянин ва Богданич билан бўлган можаросини кўрди. Бу бўлиб ўтган можаро ҳам биру бу чинқироқ солдат ҳам бир эди: мана шу бўлиб ўтган можаро билан мана шу солдат уни маҳкам ушлаб, босиб, гүё қулини бир томонга қараб тортар эди. У ўзини булардан қутқазишга уринар, лекин булар унинг елкасини сал бўлса ҳам бўшатмасди. Улар босиб, тортиб турмаганда эди, унинг елкаси соппа-соғ ва оғримас эди; бироқ булардан қутулишнинг иложи йўқ эди.

У кўзини очиб, осмонга қаради. Тун чодирини яшнаб турган чўғдан бир газгина юқорида тургандай кўринар эди. Чўғнинг шуъласида қор ўпқинлари учиб юрар эди. Тушин ҳали қайтгани йўқ ва доктор ҳам келмаган эди. Ростов Ёлғиз, фақат гулханнинг нариги томонида кичкина ориқ бир солдат яланғоч сариқ баданини ўтга тоблаб ўтирар эди.

«Менин г ҳеч кимга керагим йўқ экан, — деди Ростов ичида, — менга ҳеч ким қарамайди ҳам, куймайди ҳам. Мен ҳам бир вақтлар уйда эдим, кучли эдим, қувноқ эдим, севгили эдим». У оқ тортиб беихтиёр ингради.

— Ҳа, оғриётиптими? — деди кичкина солдат кўйлагини ўтга қоқиб ва жавоб кутмасдан томоғини қириб: — Бир кунда шунча одамни ишдан чиқаришди-я! — деб илова қилди.

Солдатнинг гапи Ростовнинг қулоғига кирмас эди. У чўғнинг шуъласида учиб юрган қор ўпқинига қараб, Россия қишини, иссиқ уйини, бароқ пўстинини, учар чанасини, соғ-саломат юрганни ва уй ичидагиларнинг меҳр-муҳаббат ва ғамхўрлигини эслади. «Нега бу ёқларга келдим!» — деди ичида.

Эртасига французлар қайтиб ҳужум қилишмади ва Барятин отрядининг қолдиғи Кутузов армиясига бориб қўшилди.

УЧИНЧИ БУЛИМ

I

Князь Василий режаларини ҳар тарафлама ўйламай иш кўрадиган, айниқса бировга ёмонлик қилиб мақсадига эришиш йўлини кўзламайдиган одам эди. У киборлар доирасида ошиғи олчи бўлиб, шунга ўрганиб қолган бир кибор эди. У шароитга, одамлар билан яқин-узоқлигига қараб, турли-туман режалар, мўлжаллар қилар, бу режа ва мўлжалларини дурустроқ ўйлаб кўрмаса ҳам лекин бутун туриш-турмуши шуларга боғлиқ бўлар эди. Унинг ҳамма вақт бир эмас, икки эмас, ўнлаб шунақа режа ва мўлжаллари бўлар эдики, булардан бири энди юзага чиқмоқчидай кўринса, иккинчиси амалга ошган, учинчиси эса чиппакка чиққан бўлар эди. Масалан, у ўзига-ўзи: «Ҳозир мана бу одамнинг қўли баланд, мен унга яқинлашиб, дўст бўлиб олиб, шу орқали бир йўла нафақа олиш иложини қилай» ёки: «Мана, Пьер жуда бой йигит, бир амаллаб уни куёв қилиб, ундан ҳозир менга зарур бўлган 40 минг сўмни қарз олай», демас эди; лекин қўли баландроқ одам учраганда унинг кўнгли дарҳол мана шу одамдан фойда чиқади, дер эди-ю, князь Василий у билан мумкин қадар тезроқ яқинлашиб, беихтиёр унга тўсатдан хушомад қилиб, у билан қалин бўлиб олиб, нима керак бўлса шу тўғрида гапирар эди.

Пьер Москвада князь Василий билан ҳамма вақт бирга бўлиб, князь Василий уни ўша вақтда статский советник мартабаси билан баравар бўлган камер-юнкерликка тайинлатди ва унга мен билан Петербургга борасан ва менинг уйимга тушасан, деб туриб олди. Князь Василий ҳеч қандай муддаони кўзламагандай кўринса ҳам шундоқ бўлиши

керак, деган ишонч билан қизини Пьерга бериш учун қўлидан келганча ҳаракат қилар эди. Агар князь Василий ўзининг режаларини олдинроқ ҳар тарафлама ўйлаб кўрганда эди, ўзидан хоҳ катта, хоҳ кичик, ҳамма билан бундай табиий муомала қила олмас ва уларга бундай жўн ва бетакаллуф муносабатда бўлолмас эди. Уни ҳамма вақт нимадир ўзидан каттароқ ва ўзидан давлатмандроқ кишиларга томон тортар ва у одамлардан қачон ва қай маҳалда фойдаланиш йўлини жуда яхши билар эди.

Яқиндагина ёлғиз ва такасалтанг бўлиб юрган Пьер бирданига бадавлат граф Безухов бўлиб қолганидан, атрофида шу қадар одам кўпайди ва шу қадар банд бўлиб қолдики, фақат кўрпага киргандагина ором олар эди, холос. У қоғозларга қўл қўйиши, ўзи нима эканлигини билмаган маҳкамалардан хабар олиши, бош мудирдан алланималарни сўраши, Москва атрофидаги мулкларига бориши ва у ерда илгари унинг бор-йўқлиги билан ҳам ишлари бўлмаган, лекин ҳозир эса қабул қилмаса, жуда хафё бўладиган одамлар билан кўришуви керак эди. Бу турли-туман одамлар — қариндошлари, таниш-билишлари, иш туфайли алоқаси бўлган одамлар — ҳаммаси бу ёш меросхўрга яхши муомала қилишар ва меҳрибон эди: булар ҳаммаси, афтидан, Пьернинг шундай иззат-ҳурматга сазовор эканлигига шубҳасиз ишонган эди. У: «Сизнинг лутфу марҳаматингиздан» ёки «Сизнинг мусаффо қалбингиз», ёки «ўзингиз шундоқ олижанобсизки, граф...», ёки «Агар у сиздай ақлли бўлса эди...» сингари сўзларни шу қадар кўп эшитар эдики, ҳатто ўзи ҳам фавқулудда лутфу марҳаматли ва ниҳоят даражада ақлли эканлигига чинакам ишона бошлаган эди, чунки у ўзини ҳамма вақт лутфу марҳаматли ва ақлли гумон қилар эди. Илгари ҳатто унга қовоғини очиб қарамайдиган ва ҳатто кўргани кўзи бўлмаган кишилар ҳам унга меҳрибон ва хушмуомала бўлиб қолишди. Ҳамма вақт қон-қовоғини солиб юрган, бели узун, сочлари худди қўғирчоқнинг сочига ўхшаган силлиқ, катта княжна графдафи қилингандан кейин Пьернинг уйига кирди. Княжна ерга қараб, дам-бадам қизариб-бўзариб, ораларида ўтган инглашилмовчиликлар тўғрисида таассуф билдирди ва энди ҳеч нарса сўрашга ҳадди сизмаганини, бу қайғу-ҳасридан кейин шунча йиллар яхши кўриб ва жонини фидо қилиб келгани шу даргоҳда бир неча ҳафта туришга ижобат берилишинигина сўрашини айтди. У шу гапларни айтар экан, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди. Бу, ҳайкалсамон

княжнанинг бунчалик ўзгариб кетганини кўриб, кўнгли бузилган Пьер уни қўлидан ушлаб узр сўради, лекин нега узр сўраганини ўзи ҳам билмас эди. Шу кундан бошлаб, княжна Пьерга йўл-йўл шарф тўқишга киришди ва унга муносабати буткул ўзгарди.

— Мана шу қоғозга қўл қўйиб бер, топ серж, ҳар қалай, бу бечора марҳум отангни деб кўп жафо тортган,— деди князь Василий княжнага тегишли бир қоғозни Пьерга қўл қўйгани бериб.

Князь Василий ўзининг нақшин портфель можаросига аралашганини княжна оғзидан чиқармасин, деб унга суяк ташлашга, яъни 30 миң сўмлик вексель олиб беришга қарор қилган эди. Пьер векселга қўл қўйиб берди ва шу кундан бошлаб княжна унга яна ҳам меҳрибонроқ бўлди. Унинг сингиллари ҳам меҳрибон бўлишди, айниқса кичкина, чиройли холдор княжна Пьерни кўрганида табассум қилиши ва қизариши билан уни хижолатга қўяр эди.

Пьер энди ўзини ҳамма яхши кўрншини табиий бир ҳол деб билар, агар биров уни яхши кўрмаган тақдирда ҳам бу назарига ғайритабиий кўринган бўлар эди, шунинг учун атрофидаги одамларнинг самимиятига шубҳа қилолмас эди. Зотан бу одамларнинг самимий ёки самимий эмаслиги тўғрисида ўйлашга қўли тегмас ҳам эди. Унинг ҳамиша фурсати йўқ, ҳамиша ўзини хурсанд ва ширакайф ҳис қилар эди. У ўзини аллақандай муҳим умумий бир ҳараканинг маркази деб сезар эди; назарида ундан ҳамиша бир нима кутилаётгандай, агар фалон ишни қилмаса, кўп одамлар хафа бўладиган ва улар умид қилгак нарсаларидан маҳрум бўладигандай, агар фалон-фалон ишларни қилса, жуда яхши бўладигандай кўринар, шунинг учун у нима талаб қилинса, шуни қилар, лекин ўша яхши бўладиган фалон ишнинг навбати ҳеч келмас эди.

Мана шу дастлабки кунларда Пьернинг ишларини ҳам, унинг ўзини ҳам ҳаммадан кўра кўпроқ князь Василий қўлга олди. У граф Безухов ўлгандан бошлаб Пьерни қўлидан чиқармади. Князь Василий иши бошидан ошиб ётган, чарчаган, жуда эзилиб бўлса ҳам, лекин ичи ачиганидан дўстининг ўғли бўлган бу бечора ёш йигитни, *après tout*¹, шунча мол-мулк билан тақдирга ҳавола қилиб ва доғули кишиларнинг қўлига ташлаб кетгани кўнгли бўлмаган одамга ўхшар эди. У граф Безухов ўлгандан кейин

¹ хусусан

Москвада турган ўша кунлари Пьерни чақириб ёки ўзининг олдига кириб, унинг қилиши керак бўлган ишларини айтиб берар экан, ҳар сафар худди «Vous savez que je suis accablé d'affaires et que ce n'est que par pure charité, que je m'occupe de vous, et puis vous savez bien que ce que je vous propose est la seule chose faisable.»¹ деяётгандай ўзини ҳориган ва бу гапларнинг тўғрилигига амин бўлгандай кўрсатар эди.

— Мана, охири эртага кетадиган бўлдик, дўстим,— деди бир кун князь Василий кўзини юмган ҳолда унинг тирсагидан секин ушлаб; бу гапни шундай бир тарзда айтдики, гўё бу тўғрида аллақачонлар бир қарорга келингану энди бошқа гап бўлиши ҳеч мумкин эмас эди.— Эртага жўнаймиз, сен менинг коляскамда кетасан. Жуда хурсандман. Бу ерда ҳамма зарур ишларимиз битди. Мен аллақачонлар кетишим керак эди. Мана, канцлердан хат олдим. Мен ундан илтимос қилган эдим, сени дипломатия корпусига ўтказиб камер-юнкерликка тайинлапти. Энди сенга дипломатлик йўли очиқ.

Князь Василий бу гапларни бу қадар ҳориган ва амин бўлган бир оҳангда гапирганига қарамай, мансаб тўғрисида жуда кўп ўйлаган Пьер эътироз билдирмоқчидай бўлди. Бироқ князь Василий йўғон, дунғиллаган, эътирозга йўл бермайдиган, жуда ноилж қолган вақтдагина ишлатиладиган бир оҳанг билан унинг сўзини кесди.

— Mais, mon cher², мен бу ишни ўзим учун, ўз [виждоним учун қилдим, бунга ташаккур билдиришнинг ҳождати йўқ. Меҳр-муҳаббатнинг ҳеч кимга оғирлиги йўқ. Ундан кейин, хоҳламасанг, ташлайсану кетаверасан. Мана, Петербургга борсанг, ўзинг кўрасан. Асли сен бу оғир қайғуни унутиш учун аллақачонлар бу ердан кетсанг бўлар эди.— Князь Василий уф тортди.— Дунёнинг иши шу-да, дўстим. Менинг камердинерим сенинг коляскамда кетаверсин. Ҳа, айтгандай, эсимдан чиқаёзипти,— деди князь Василий яна,— марҳум отанг билан орамизда жиндай олди-берди бор эди, мен Рязандан тушганни ўзимга қолдирдим: сенга керак эмас, mon cher³, кейин суришиб кетамиз.

¹ Биласанми, ишим бошимдан ошиб ётипти; лекин сени ўз ҳолингга ташлаб қўйиш шафқатсизлик булар эди, бундан ташқари, уээнг биласанки, менинг сенга айтаётган гапларим бирдан-бир тадбирдир.

² Аммо, азиягинам.

³ дўстим,

Унинг «Рязандан тушган» дегани, Рязандаги деҳқонлардан тушган бир неча минг сўм ўлпон пули бўлиб, уни князь Василий Пьерга бермасдан ўзи олиб қолган эди.

Пьерни Петербургда ҳам Москвадаги сингари меҳрибон ва ширинсуз одамлар қуршаб олди. У князь Василий топиб берган ишни, тўғриси, унвонни, рад қилолмасди, чунки қиладиган иши ҳам йўқ эди. Таниш-билишлари, меҳмондорчилик ва чақириқлар шу қадар кўп эдики, Пьер ўзини Москвадагидан ҳам кўра кўпроқ гаранг, саросима бўлган ва ҳамон яқинлашиб келаётган, лекин бўлмаётган бир яхши ишга кўз тутгандай сезар эди.

Петербургда унинг илгариги бўйдоқ улфатларидан жуда кам киши қолган эди. Гвардия урушга кетган, Долохов унвондан маҳрум қилиниб, солдатликка юборилган, Анатолий қайси бир вилоятда армияда, князь Андрей эса чет элда эди, шунинг учун Пьер кечаларни илгаригидай ўтказа олмас, ўзидан катта ҳурматли дўстига гоҳо дард-ҳасратни айта олмас эди. Унинг бутун вақти тушликда, балларда, кўпинча князь Василийнинг уйида унинг хотини — семиз княгиня ва гўзал қизи Элен билан суҳбатда ўтар эди.

Бутун жамоатнинг Пьерга назари бошқача бўлиб қолгандай, Анна Павловна Шерернинг ҳам унга қараши ўзгарди.

Илгари Пьер ҳамма вақт Анна Павловнанинг олдида нима деса назарида шу гапи айб, беҳуда бўлиб чиққандай кўринар; жуда бамаъни деб ўйлаган гапи ҳам гапириши биланоқ беҳуда бўлиб қолар, Ипполитнинг жуда аҳмоқона гаплари эса ҳамма вақт бамаъни ва ёқимли кўринар эди. Энди у нима демасин, жуда гўзал чиқар эди. Гарчи Анна Павловна бундай демаса ҳам Пьернинг назарида шундай демоқчи бўлгандай ва фақат унинг камтарлигиши роя қилгани учунгина айтмагандай кўринар эди.

1805—1806 йиллар қишининг бошида Пьер Анна Павловнадан бир таклифнома олди ва бу таклифномага «*Vous trouverez chez moi la belle Hélène, qu'on ne se laisse jamais voir*»¹, деб қўшимча қилинган эди.

Бу мактубнинг шу жойини ўқигандан кейин Пьер Элен билан ўзи орасида бошқаларга маъқул кўринган бир муносабат пайдо бўлганини биринчи марта ҳис қилди ва бу фикр худди унинг бўйнига қўлидан келмайдиган бир вазн-

¹ Бу ўтиришда киши кўриб ҳеч тўймайдиган гўзал Элен ҳам бўлади.

фани юклагандай, қўрқиб кетди ва шу билан бирга бу нарса яхши бир эрмакдай ўзига маъқул бўлди.

Анна Павловнанинг бу меҳмондорчилиги ҳам ўша биринчи меҳмондорчилигидай эди, лекин у бу сафар меҳмонларини Мортемар билан эмас, Берлиндан келган ва подшо Александрнинг Потсдамга боргани, икки буюк дўстнинг мустаҳкам иттифоқ бўлиб инсоният душманига қарши ҳаққоний иш учун курашга қасамёд қилганликлари ҳақида муфассал хабар келтирган дипломат билан сийлар эди. Анна Павловна Пьерни яқинда унинг бошига тушган кулфат, яъни граф Безуховнинг ўлгани туфайли бўлса керак, маъюс бир қисфада қарши олди (ҳамма унга ўзи дурустроқ ҳам билмаган отасининг ўлими тўғрисида «зўр қайғуга қолдингиз», деб таассуф билдиришни мудом ўзининг бурчи ҳисоблар эди) ва бу маъюслик малика Марья Фёдоровна тўғрисида гап кетган вақтда юзида пайдо бўладиган ўша маъюсликка айнан ўхшар эди. Пьер бу гапларни эшитиб талтайиб кетди. Анна Павловна ўзига хос моҳирлик билан меҳмонларни давра-давра қилиб ўтқизди. Дипломат, князь Василий ва генераллардан иборат бўлган катталар даврасида ўтирар эди. Пьер ҳам шу даврага қўшилмоқчи бўлган эди-ю, лекин жанг майдонида бошига келаётган мингларча порлоқ фикрларни амалга оширишга зўрға улгуриб асабийлашган саркарданинг аҳволига тушган Анна Павловна Пьерни кўриб, секин унинг енгидан ушладн-да:

— Attendez, j'ai des vues sur vous pour ce soir¹,— деди-ю, Эленага қараб кулимсиради.

— Ma bonne Hélène, il faut que vous soyez charitable pour ma pauvre tante, qui a une adoration pour vous. Allez lui tenir compagnie 10 minutes². Зерикиб қолмайсиз, мана, муҳтарам граф ҳам сиз билан бирга ўтирадилар.

Гузал Элен кампирнинг олдига қараб кетди, лекин Анна Павловна худди сўнгги муҳим амр-фармонини бермоқчи бўлгандай, Пьерни тўхтатиб турди.

— Қаранг, хўп ҳам чиройли-а? — деди Пьерга Анна Павловна, виқор билан йўрғалаб кетаётган соҳибжамол Эленни кўрсатиб.— Et quelle tenue!³ Шундай ёшгина қиз бўла туриб, ўзини шундай оғир, шундай бамаъни тута бил-

¹ Шошманг, бу кеча учун сизга атаб бир нарсани кўзлаб қўйибман.

² Жонгинам Элен, бечора холамга илтифот кўрсатинг у киши сизнинг суҳбатингизга ниҳоятда орзуманд. Уч минутгина гаплашиб ўтеринг.

³ Ўзини тутишини айтинг!

са-я! Фақат кўриниши эмас, ўзи шундай! Олган йиғит хўн ҳам хушбахт бўлади-да! Киборлар доирасидан бўлмаган одам ҳам шундай хотинни олса, киборлар доирасида бейх-тиёр тўрга чиқиб қолади. Шундоқ эмасми? Сиз нима дейсиз, граф? Мен фақат шуни билмоқчи эдим,— деди-да, Анна Павловна Пьерни қўйиб юборди.

Эленнинг хулқ-одоби тўғрисида Анна Павловнанинг берган саволига Пьер чин кўнгилдан ижобий жавоб берди. Агар у мабодо Элен тўғрисида бирон вақт ўйласа, фақат унинг ҳусни жамоли ва киборлар доирасига муносиб ра-вишда ўзини ниҳоят оғир ва тамкин тутини тўғрисидагина ўйлар эди, холос.

Кампир бу икки ёшта ўз ёнидан жой берди, лекин Элен-нинг суҳбатига орзуманд эканлигини яширмоқчи ва кўпроқ Анна Павловна олдида зўр ташвишга қолганини кўрсатмоқчидай кўринар эди. У Анна Павловнага худди буларни нима қилай, деб сўрагандай назар ташлади. Анна Павловна уларнинг олдида кетар экан, яна Пьернинг энгини бармоғи билан туртиб:

— *J'espère que vous ne direz plus qu'on s'ennuie chez moi*¹, — дедн ва Эленга қаради.

Элен худди мени бир кўрган одам мафтун бўлмай иложи йўқ, дегандай кулимсираб қўйди. Кампир йуталиб тупугини ютди ва французчалаб Элен билан кўришганидан мамнун эканни билдирди; сўнгра Пьерга ҳам ушандай чеҳра билан қараб ўша хилда таъзим қилди. Одамни зериктирадиган, қовушмаётган гап-сўз орасида Элен Пьерга қаради ва бош-қаларга қарагандаги сннгари жуда чиройли табассум қилиб қўйди. Пьер бу табассумга шунча ўрганган, унинг учун бу табассум шунчалик ҳеч нарсани ифода қилмайдиган бўлиб қолган эдики, бунга сира эътибор ҳам қилмади. Шу чоғ кампир Пьернинг марҳум отаси граф Безухов йиққан тамакидонлар ҳақида гапириб, қопқоғига эрининг сурати солинган тамакидонини кўрсатди. Қияжна Элен суратни кўрмоқчи бўлиб, тамакидонни олди.

— Буни Винес ясаган бўлса керак,— деди Пьер маш-хур ўймакор рассомнинг номини тилга олиб ва тамакидонни олмоқчи бўлиб столга энгашар экан, нариги даврада бў-лаётган гапга қулоқ солди.

У тамакидонни олгани ўрнидан қўзғалган эди, кампир тамакидонни Эленнинг орқасидан унга узатди. Элен унга

¹ Умид қиламанки, сизнинг уйингизда одам зерикар экан, демассиз.

халал бермаслик учун энгашди ва Пьерга қараб илжайди. У ҳаммавақт меҳмондорчиликка борганида киядиган ва ўша вақтда расм бўлган кўкраги ва орқаси очиқ кўйлак кийган эди. Пьернинг кўзига ҳамиша мармардай кўринган Эленнинг бадани шунчалик яқин эдики, Пьер калтабин бўлса ҳам унинг латиф елкаси ва бўйини баралла кўрди: унга шу қадар яқин эдики, сал энгашса, лаби-тегар эди. Пьер унинг баданининг иссиғини ва атирнинг ҳидини туяр, қимирлаганида корсетининг ғижирлашини эшитар эди. У Эленнинг кўйлак ярашиб барқ уриб турган ҳусни жамолинигина эмас, балки фақатгина кийим беркитиб турган бутун гавдасининг латофатини кўраётгандай бўлар эди. Киши бир маротаба ҳақиқатига етилган ёлғонга иккинчи маротаба ишонмагандай, унинг бунчалик ҳусни латофатини бир мартаба кўрган Пьернинг назарида у минбаъд бошқача кўриниши мумкин эмас эди.

Элен гўё: «Менинг ҳусни жамолимни шу чоққача пайқамаганмидингиз? — дер эди кўз қараши билан: — Менинг аёл эканлигимни билмабмидингиз? Ҳа, мен аёлман, мен ҳар кимга, сизга ҳам насиб бўлишим мумкин». Шу пайт Пьер Эленни олиши мумкингина эмас, балки олиши зарурлигини ва олмаслиги ҳеч мумкин эмаслигини ҳис қилди.

У Эленни олишига бу пайт шу қадар ишонар эдики, фақат никоҳ маросимида бирга турганидагина бунга шунчалик ишониши мумкин. Лекин никоҳ қандай ва қачон бўлишини, агар шундай бўлса, яхши бўладими, йўқми (унга ҳатто негадир унча яхши бўлмайдигандай туюларди), буни у билмас, лекин шу иш бўлишини муқаррар деб билар эди.

Пьер ерга қаради, сўнгра уни ўша илғари (ҳар куни кўриб юрганидай), ўзидан узоқ, ўзига бегона бир гўзалдай кўришни истаб яна кўз ташлади: лекин бундоқ қилолмади. Туманда бурганни кўриб, дарахт гумон қилган ва унинг дарахт эмаслигини билган киши яна қараганида кўзига ўша бурганнинг ўзи кўрингандай, Пьернинг ҳам кўзи ортиқ алдаямас эди. Элен унга ниҳоят яқин бўлиб қолган эди. У Пьерни ўзига мафтун қилиб қўйди. Икковининг орасида Пьернинг ўз хоҳишидан бошқа ҳеч қандай тўсиқ йўқ эди.

Анна Павловнанинг овози эшитилди:

— Bon, je vous laisse dans notre petit coin. Je vois que vous y êtes très bien.¹

¹ Хўп, ўша ерда ўтираверинг. Жойларинг ўзларинга жуда маъқул шекилли.

Пьер бирон ножуя иш қилдимми, деб қўрқиб, қизариб атрофига қаради, унинг назарида ҳозирги ҳолатини ҳамма билгандай кўринар эди.

У бир неча дақиқадан кейин катталар даврасига келганида Анна Павловна унга:

— On dit que vous embellissez votre maison de Pétèrsbourg¹, — деди.

(Бу гап дарҳақиқат тўғри эди: архитектор безатиш керак деган эди, Пьер нимага эканини ўзи ҳам билмай, Петербургдаги катта ҳовлисини безатишга киришган эди.)

— C'est bien, mais ne déménagez pas de chez le prince Basile. Il est bon d'avoir un ami comme le prince, — деб, Анна Павловна князь Василийга кулимсираб қаради. — J'en sais quelque chose. N'est-ce pas?² Сиз ҳали жуда ёшсиз. Сизга бир маслаҳатчи ҳам керак. Кампирларча маслаҳат қилаётганимга мenden хафа бўлманг тагин. — Анна Павловна ўзининг ёши тўғрисида гапирганда, бу ҳақда ҳамсуҳбатининг бирон нарса дейишига ҳамма вақт мунтазир бўлиб жим қолган хотинлардай, жим қолди. — Агар уйлансангиз, бошқа гап эди, — деб икковига бир-бир қараб қўйди. Пьер Эленга, Элен ҳам Пьерга қарамас, лекин Элен ҳамон Пьерга жуда ҳам яқин турар эди. Пьер нимадир демоқчи бўлди-ю, айтмади ва қизарди.

Пьер уйига қайтиб келганидан кейин, менга нима бўлди, деб ўйлаб узоқ ухлай олмади. Унга нима бўлди экан? ҳеч нарса. Болалик чоғидаёқ эътиборсизлик билан: «Ҳа, яхши қиз» деб юрган Эленни бошқалар гўзал қиз дегандан кейин, бу қиз ўз маҳбубаси бўлишини англади.

«Лекин ақлли қиз эмас, ўзим биламанки, ақлли эмас, — деди Пьер ўзинча. — У қиз менда пайдо қилган туйғунинг нечукдир бир қабиҳ, макруҳ томони бор. Акаси Анатоль билан иккови бир-бирини яхши кўриб қолишган, ўртада кўп гаплар ўтган, шунинг учун Анатолий бу ердан жўнатишган, деб эшитган эдим. Унинг бир акаси эса — Ипполит... Отаси эса мана бу князь Василий... Бу яхши эмас», — деб ўйлар эди. У шундай деб ўйлар экан (ҳали бу фикрини охирига етказмасдан), ўзининг илжайиб турганини ва

¹ Петербургдаги ҳовлингизни беэаётган эмишсиз.

² Яхши қилибсиз, лекин князь Василийникидан кетманг. Одамга шундоқ бир дўст керак. Бундан менинг унча-мунча хабарим бор. Шундоқ эмасми?

дастлабки фикри бир ёқда қолиб, бошқа кўп фикр-хаёллар бошига келганини пайқайди. У Эленнинг пастлиги тўғрисида ўйлар экан, шу билан бирга, уни олишини, Элен балки яхши кўриб қолишини, балки ўзгариб кетишини, унинг ҳақида эшитган ва ўйлаган нарсалари балки нотўғри чиқишини хаёл қилар эди. У яна князь Василийнинг аллақандай бир қизини эмас, балки баданини кулранг кўйлагигина беркитиб турган гўзал Эленни кўрар эди. «Йўғ-е, нега бунақа ўйлар илгари бошимга келмас эди?» У яна ўзига-ўзи бу ҳеч мумкин бўлмаган гап, дер, бу никоҳ назарида нечукдир қабиҳ ва ғайритабiiий кўринар эди. У Эленнинг илгариги гапларини, қарашларини ва икковини бирга кўрган одамларнинг гап ва қарашларини эслади. У Анна Павловнанинг ҳовли тўғрисида айтган гапларини ва кўз қарашларини, князь Василий ва бошқалар томонидан қилинган шу хилдаги кўп имо-ишораларни эслади-да, бу ножўя кўринган ва қилмаслигим керак бўлган нарсани зиммамга юклайдиган бирон иш қилиб қўймадиммикин, деб ваҳимага тушди. У, бир томондан, шу қарорга келар экан, иккинчи томондан, гўзал Эленнинг ҳусну латофати унинг кўз олдидан кетмас эди.

II

1805 йилнинг ноябрида князь Василий тўрт губернияга тафтиш иши билан бориши керак эди. Бу вазифани ўзи талабгор бўлиб олишидан мақсад — ўзининг издан чиқиб кетган мулкларини бориб кўриш, ўгли Анатолни полкидан олиб у билан бирга князь Николай Андреевич Болконскийнинг олдига бориш ва уни шу бой чолнинг қизига уйлантириш эди. Бироқ бу сафарга чикмасдан ва бу янги ишларни бошламасдан олдин князь Василий Пьернинг ишини бир ёқли қилиши керак эди. Пьер сўнгги чоғларда бутун кунларини уйда, яъни князь Василийникида ўтказиб, Эленнинг олдида ҳаяжонланиб, не аҳволга тушиб, мажнун бўлиб юрган бўлса ҳам, лекин ҳануз унга уйланиш тўғрисида гап очмас эди.

Кўп яхшиликлар қилгани (худого ҳавола!) Пьернинг бу ишни пайсалга солиб юришидан хафа бўлган князь Василий бир куни эрталаб уф тортиб:» *Tout ça est bel et*

bon, mais il faut que ça finisse»,¹ — деди ўзича. — Ёшлик... мулоҳазасизлик... Хайр, майли, — деди князь Василий, ўзининг яхши одам эканлигига мамнун бўлиб, — mais il faut que ça finisse.² Индига Лёлянинг туғилган куни; ошна-огайнилари таклиф қиламан, агар Пьернинг ўзи яна қилишини билмас экан, у вақтда ўзим биламан. Ҳа, бу иш менинг ишим. Мен — отаман!»

Пьер, Анна Павловнанинг меҳмондорчилигидан қайтиб келганидан кейин кечаси билан ухламасдан ўйланиб, Эленга уйланишим бадбахтлик бўлади, ундан узоқлашиш учун бу ердан кетишим керак, деган қарорга келганига бир ярим ой бўлган бўлса ҳам ҳануз ўша князь Василийнинг ҳоелисида турар ва одамлар назарида кундан-кун Эленга боғланиб бораётганини, унинг тўғрисида бурунги фикрига қайта олмаганини, ундан узоқлаша олмаганини, бунинг оқибати ёмон бўлишини, бироқ шундай бўлса ҳам ўз тақдирини унинг тақдирига боғлаши керак бўлиб қолганини фаҳмлаб, ваҳимага тушар эди. Пьер бундан, эҳтимол, ўзини сақлаши ҳам мумкин эди-ю, лекин ҳар куни князь Василийникида бўладиган кечада (князь Василийникида меҳмондорчилик камдан-кам бўлар эди) суҳбатдагиларнинг кайфини бузмаслик ва ҳамманчиг маломатига қолмаслиги учун у албатта иштирок қилиши керак эди. Князь Василий аҳенда уйда бўлган чоғларида Пьернинг олдидан ўтар экан, унинг қўлини ушлаб пастга тортар, буришган соқоли қирилган юзини унга ўпгани тутар ва «эртагача хайр», ёки тушликда кўришамиз, бўлмаса, мен кетиб қоламан», ёки «мен сени деб қоляпман» ва ҳоказо дер эди. Лекин князь Василий, ўзи айтмоқчи, Пьер учун қолган вақтларида у билан дурустроқ гаплашмаса ҳам Пьер унинг олдида кирмасликка ўзини ожиз сезар эди. Пьер ҳамини ўз-ўзига шундай дер эди: «Ахир унинг қандай қиз эканини билишим ҳам керакми, йўқми? Илгари янглишганмидим ёки ҳозир янглишмаётиманми? Йўқ, ақлсиз қиз эмас; йўқ, у жуда яхши қиз! — дер эди Пьер баъзан, ўз-ўзига, у ҳеч қачон, ва ҳеч нима тўғрисида янглишмайди, ҳеч қачон бемаъни гап гапирган эмас. Ўзи камгап, чалкаш ва болохонадор гаплар гапирмайди. — Бамаъни қизга ўхшайди. Ҳеч қачон хижолатга қолган эмас, қолмайди ҳам.

¹ Буларнинг ҳаммаси яхши-ю, лекин ҳамма парсанинг бир чегараси бўлади.

² Бунга хотима бериш керак.

Демак, бамаъни киз-да!» Кўпинча у Элен билан бирон нарса тўғрисида муҳокама қилганида, ўзича гапириб қўйганида Элен ҳамма вақт, меяга бунинг дахли йўқ, дегандай қисқача жавоб берад ёки индамай унга қараб жилмайиб қўяр эдики, бу жилмайиш ва қараш Пьерга Эленнинг устунлигини яна ҳам писаяда қилгандай бўлар эди. Бу табассумга нисбатан унинг ҳамма гап-сўзини Элен бир пул ҳисоблашда ҳақли эди.

Элен унга ҳамма вақт қувноқ, софдиллик ва фақат Пьергагина қиладиган табассум билан муомала қилар, бу табассумида эса Эленнинг ўзига ҳусн бўлиб тушадиган табассумидан кўра қандайдир бир каттароқ маъно бўлар эди. Пьер ҳамма унинг ниҳоят бир сўз айтишига, маълум чегарадан ўтишига маҳтал эканини ва эртами-кечми ўзининг шу чегарадан ўтишини ҳам билар эди-ю, лекин бу чегарадан ўтишни хаёлига келтирса, аллақандай бир ваҳимага тушар эди. Пьер ўзини ваҳимага солаётган ўша чоғга кун сайин яқинлашиб бораётганини сезган шу бир ярим ой давомида ўзига қайта-қайта: «Шу ҳам гап бўлдимиз? Жасорат керак! Наинки менда жасорат бўлмаса?» — дер эди.

У бу ишга жасорат қилмоқчи бўларди-ю, лекин ўзида борлигига ишонган ва ҳақиқатан ҳам бор бўлган жасорат унга келганда йўқча чиққанини сезиб, ваҳимага тушар эди. Пьер ҳам ўзларнинг буткул бегуноҳ сезгандагина доворак бўладиган кишилар жумласидан эди. Анна Павловна-никида тамакидонга қараётганида пайдо бўлган туйғуси уни ўша кундан бунга гуноҳкордек қилар ва унинг бирон ишга журъат этишига ҳалал беради.

Эленнинг туғилган куни князь Васлийникида бўлган зиёфатга, княгиня айтгандай, энг яқин ёр-дўстлар ва қариндошларгина келган эди. Бу келган меҳмонларга шу бугун Эленнинг пешонаси очилиши билдирилган эди. Меҳмонлар дастурхон ёнига ўтиришган эди. Семиз, ёшликда чиройли ва савлатли бўлган княгиня Курагина мезбон ўрнида ўғирар эди. Унинг икки томонида энг қадрли меҳмонлардан бўлган кекса генерал билан унинг хотини ва Анна Павловна Шерер, столнинг у бошида эса булардан кўра ёнроқ ва мундайроқ меҳмонлар ҳамда хонадон аҳли ўтирарди, Пьер билан Элен ҳам шулар орасида ёнма-ён ўтиришар эди. Князь Василий, кайфи чоғ, овқат емасдан, стол атрофида айланиб юрар, ҳали у-ҳали бу меҳмоннинг олдига бориб ўтирар эди. У шу ерда ўтирган Пьер билан Эленни кўрмагандай, шулардан бошқа ҳаммага очилиб

қизиқ-қизиқ гаплар гапирар, кулдирар, суҳбатни қизитар эди. Мум шамлар порлаб ёнар, кумуш ва биллур идиш-товоқлар, аёлларнинг зеб-зийнати, эполетларнинг олтин ва кумушлари бунинг ёругида жилваланаар, стол атрофида қизил кафтан кийган хизматкорлар ивирсиб юрар, пичоқ, стакан, тарелкаларнинг жиринглаши ва стол атрофидаги одамларнинг қизгин гурунги эшитилар эди. Бир томонда камергер кампир — баронессага ўзининг жўшқин муҳаббатини нзҳор қилар, кампир кулар, иккинчи томонда кимдир Марья Викторовна деган бир хотиннинг омади келмаганлиги ҳақида гапирар эди. Столнинг ўртасида ўтириб олган князь Василий бирмунча одамларни оғзига қаратди. У давлат кенгашининг чоршанба куни бўлган сўнгги мажлиси тўғрисида хотинларга ҳазиломуз табассум билан гапирар эди. Бу кенгашда Петербургнинг янги ҳарбий генерал-губернатори Сергей Кузьмич Вязмитинов подшо Александр Павловичнинг армиядан юборган машҳур номасини ўқиб берган экан, бу номада подшо Сергей Кузьмичга ҳар томондан халқнинг содиқлиги ҳақида мактублар олаётганини, Петербургдан олган бу мазмундаги хатларидан айниқса хурсанд эканлигини, шундай миллатга бош бўлган учун фахр қилишини ва шунга сазовор бўлишга ҳаракат қилишини айтган экан. Бу нома шундай бошланар экан: *«Сергей Кузьмич! Ҳар томондан менинг қулоғимга»* ва ҳоказо.

— Ҳа, шунақа қилиб, «Сергей Кузьмич»дан нари ўта олмабдилар денг, — деди хонимлардан бири.

— Ҳа-ҳа, бир ҳарф ҳам, — деди князь Василий кулиб. — Сергей Кузьмич... Ҳар томондан, ҳар томондан Сергей Кузьмич...» Бечора Вязмитинов шундан нари ўта олмади. Ўқимокчи бўлиб бошлади-ю, *Сергей*, дейиши билан ўпкаси тўлади... *«Ку...зьми...ч»*, дейиши билан кўзидан ёши оқадди... *Ҳар томондан*, деганида ҳўнграб юборади-ю, у ёғини ўқий олмайди. Яна рўмолчасини олади, яна «Сергей Кузьмич, ҳар томондан», яна кўз ёши... охири бошқа одам ўқиб берди.

— Кузьмич... Ҳар томондан... Кўз ёши... — дер эди кимдир кулиб.

— Унақа кулманглар, — деди столнинг нариги томонда ўтирган Анна Павловна, бармоғи билан таҳдид қилиб, — *c'est un si brave et excellent homme notre bon Viasmitinoff...*¹

¹ бизнинг Вязмитинов кўнгли юмшоқ, яхши одам.

Ҳамма қотиб-қотиб кулди. Столнинг тўрида ўтирган меҳмонлар хурсанд ва кулги-чақчақларга берилган эди; фақат Пьер билан Эленгина индамасдан столнинг пойгаҳида ўтиришар, икковининг ҳам юзида Сергей Кузьмичга алоқаси йўқ, ўз ҳисларига доир уятчан бир табассум яширишиб ётар эди. Меҳмонлар нима тўғрида гапиришмасин, қанчалик ҳазил-мутойиба қилиб кулишмасин, қанчалик иштаҳа билан вино ичишмасин ва мороженое, соте ейишмасин, уларга қарамасликка қанчалик ҳаракат қилишмасин, уларга қанчалик аҳамият бермаётгандай кўринишмасин, лекин ҳар замонда бир кўз ташлаб қўйишларидан Сергей Кузьмич ҳақидаги латифа ҳам, кулгилар ҳам, овқатга бўлган майллари ҳам сохта бўлиб, ҳамманинг бутун диққати Элен билан Пьерда экани сезилиб турар эди. Князь Василий Сергей Кузьмичнинг йиғлашини қилиб кўрсатар экан, қизига кўз қирини ташлади ва кулганида юзи: «Ҳа, ҳа, жуда яхши, бугун масала ҳал бўлади», деб турар эди. Анна Павловна, Вязмитинов яхши одам, калака қилма, деган мазмунда бармоғи билан таҳдид қилар экан, Пьерга бир кўз ташлаб олди ва унинг кўзидан князь Василий бўлажак куёв ва қизингга келадиган бахт қутлуғ бўлсин, деган маънони ўқиди. Кекса княгиня қизига бир хўмрайиб ёнида ўтирган меҳмонга вино қўйиб берар экан, чуқур уф тортди ва шу уф билан гўё: «Бизга энди ширин вино ичишдан бошқа иш қолмапти, дўстим, эндиги давр-даврон беибо бахт синашиб ўтирган шу ёшларники», демоқчи эди. Дипломат гул-гул очилиб ўтирган ошиқ-маъшўқларга қараб: «Имага мен қаёқдаги беҳуда гапларни гапириб ўтирибман, менга нима кераги бор экан? Мана, бахт — мана бу-да», деб уйларди.

Арзимаган майда ва сохта манфаатлар бир-бирига боғланган бу одамлар орасига табиий бир ҳис бирини-бирига боғлаган ёш, чиройли, соғлом йигит билан қиз кириб қолган эди. Мана шу инсоний ҳис ҳамма нарсани босиб кетиб, бу сохтагарчиликдан иборат бўлган говур-гувур устида парвоз қилар эди. Уларнинг ҳазиллари кўнгилсиз, айтилган яшиллликлар қизиқ эмас, хурсандчиликлари, афтидан, сохта эди. Меҳмонларгина эмас, ҳатто стол атрофида ивирсиб юрган хизматкорлар ҳам буни сезгандай, гул-гул очилиб ўтирган гўзал Эленга ва қип-қизариб, ўзини бахтиёр ҳис қилиб, аланглаб, ҳар томонга қараб ўтирган семиз йигит Пьерга маҳлиё бўлиб, қиладиган ишларини унутиб қўйган

эдилар. Гуё шамлар ҳам бутун шуъласини шу икки бахтиёрнинг бошига сочар эди.

Пьер ҳамманинг диққатини жалб қилиб ўтирганини сезиб, бундан ҳам хурсанд бўлар, ҳам хижолат тортар эди. У бир ишга жуда берилиб кетган кишининг ҳолатида эди. У ҳеч нарсани яққол кўрмас, ҳеч нарсага аниқ тушунмас ва ҳеч нарсани дурустроқ эшитмас эди. Фақат гоҳо тўсатдан миясида айрим фикрлар ва воқеликнинг айрим таассуротлари йилт этиб кўяр эди.

«Ҳа, энди иш тамом! — дер эди ичида. — Нима бўлиб шундоқ бўлди? Дарров-а! Энди билдимки, фақат унинг учунгина эмас, ўзим учунгина эмас, балки ҳамма учун шу иш шундоқ бўлиши зарур экан. Ҳамма шуни кугади, шу ишнинг бўлишига ва менинг шу ишни қилишимга ҳамманинг имоми комил. Лекин бу қандоқ бўлади? Билмайман; лекин шундай бўлади ва бўлиши шарт!» — дер эди Пьер кўз олдида барқ уриб турган Эленнинг елкаларига қараб.

У гоҳ тўсатдан нимадандир хижолат тортар эди. У ҳамманинг диққатини ўзига тортиб ўтирганига, бошқаларнинг кўзида бахтиёр бўлганига, ўзи хунук бўлса ҳам шундай соҳибжамол қизни олаётганига ўнғайсизланар эди. «Лекин расми шунақа бўлади ва шундай бўлиши керак, — деб ўзига тасалли берар эди Пьер. — Хўш, бу ишнинг шундоқ бўлиши учун нима қилдим? Бу қачондан бошланди ўзи? Москвадан мен князь Василий билан бирга келдим. Орада ҳеч қандай гап йўқ эди. Шундоқ бўлгандан кейин нега мен унинг уйига тушмайин? Хўп, мен бу қиз билан карта ўйнадим, тушиб кетган ридикюлини олиб берган эдим, у билан чанага тушиб айланган эдим. Бу ишлар қачон бошланди, қачон бўлди ўзи?» Мана энди у куёв бўлмоқчи бўлиб, унинг ёнида ўтирипти! Эленнинг яқинлигини, ҳаракатини сезиб, нафас олишини эшитиб, ҳусни жамолини кўриб ўтирипти. Гоҳ унинг назарида Элен эмасу, балки Пьер ўзи фавқуллодда чиройли ва шунинг учун ҳамма унга қараётгандай кўринар ва шунга ҳаммани ҳайратда қолдирганидан ўзида йўқ хурсанд бўлиб, кўрагини керар, бошини кўтарар ва ўз бахтига суюнар эди. Тўсатдан нечундир таниш бир овоз эшнтилиб, ниманидир ундан икки маротаба сўради. Бироқ Пьер шу қадар банд эдики, эшитаётган гапини англай олмади.

— Мен сендан сўраётиман, Болконскийдан қачон хат олиб эдинг? — деди князь Василий учинчи марта. — Мунча ҳам паришонхотир бўлмасанг, азизим.

Князь Василий табассум қилди. Пьер қарасаки, ҳамма Элен икковига қараб кулиб турипти. «Хайр, майли, ҳаммаларнинг билсаларинг нима қипти? Ростдан ҳам шундай»,— деди Пьер ўзига-ўзи ва маъсум табассум қилади, Элен ҳам табассум қилади.

— Қачон олиб эдинг? Ольмюцдан ёзинтими? — деди князь Василий, худди шу пайт шуни билиши қирон баҳсни ечиш учун зарур бўлиб қолгандай.

«Наҳот одам шунақа майда-чуйдалар туғрисида гапириб ўтирса?» — деб ўйлади Пьер.

— Ҳа, Ольмюцдан, — деди Пьер уф тортиб.

Зиёфат тамом бўлгандан кейин Пьер ҳам бошқаларнинг кетидан маъшуқасини меҳмонхонага олиб кирди, меҳмонлар жўнай бошлади, улардан баъзилари Элен билан хайрлашмасдан кетди. Баъзилари, худди уни муҳим машғулотдан қўйишни истамагандай, бирров келиб, кузатишингизнинг ҳожати йўқ, деб дарров хайрлашиб кетишар эди. Дипломат меҳмонхонадан ҳамгин бир қиёфада чиқар экан, индамас эди. Унинг назарида ўзининг бутун дипломатик мансаби Пьернинг бахти олдида бир пул эди. Қари генерал хотини «оёғинг қалай», деб сўраганида дўнғиллаб берди. «Ҳе, афтинг қурсин, кампир, — деди генерал ичида. — Мана бу Елена Васильевна элликка кирганида ҳам ҳусни йўқолмайди».

— Сизни табрик қилсам бўлади шекилли, — деди сенингина Анна Павловна княгиняга ва уни қаттиқ ўпди. — Бош оғриғим тутмаганда қолар эдим-а.

Княгиня ҳеч нарса демадн; у қизининг бахтига ичи куяр эди.

Меҳмонлар кузатилаётган вақтда Пьер ўша кичкина меҳмонхонада Элен билан анча вақт ёлғиз ўтириб қолди. У сўнгги бир ярим ой ичида илгари ҳам Элен билан кўп вақт ёлғиз қолган бўлса ҳам, лекин унга ҳеч қачон муҳаббат изҳор қилмаган эди. Энди қарасаки, муҳаббат изҳор қилиш зарур бўлиб қолипти, лекин бу сўнгги қадамни босишга сира журъат қилолмас эди. У қаттиқ хижолат тортар, назарида ўзини Эленнинг ёнида бировнинг ўрнини банд қилиб ўтиргандай сезар эди. «Бу бахт сенинг насибанг эмас, — дер эди кўнглининг бир бурчи. — Бу бахт сенда бор нарсадан маҳрум бўлган одамнинг насибаси». Бироқ бирон нарса дейиш керак эди ва Пьер тилга кирди. У Элендан, бугунги суҳбатдан мамнунмисиз, деб сўради. Элен одатдагича жўнгина қилиб, туғилган кунни муносабати билан

бўлган бу зиёфат энг кўнглига ёққан зиёфатлардан бири бўлганини айтди.

Яқин қариндошлардан баъзи бирлари ҳали кетмаган эди. Улар катта меҳмонхонада ўтиришар эди. Князь Василий битта-битта қадам ташлаб Пьернинг олдига келди. Пьер вақт кетди, деб ўрнидан турди. Унинг бу гапи гўё шу қадар ғалати, ҳатто дафъатан тушуниб бўлмайдиган эдики, князь Василий унга жиддий тарзда савол назари билан қаради. Лекин дарҳол юзидаги жиддийат йўқолиб, Пьернинг қўлини пастга тортди-да, ўтқизиб, мулоғим табассум қилди.

Князь Василий болаларини ёшлигидан эркалаб ўрганган ота-оналарга хос меҳр билан князь Василий фақат бошқа ота-оналарга тақлидан болаларига шундай муомала қила бошлаган эди қизига:

— Хўш, Лёлягинам? — деди.

Кейин Пьерга қаради ва нимчасининг юқориги тугмасини ечар экан:

— *Сергей Кузьмич, ҳар томондан*— деб қўйди.

Пьер табассум қилди, лекин бу табассумидан шу пайда князь Василийни қизиқтираётган нарса Сергей Кузьмич ҳақидаги латифа эмаслигини фаҳмлагани билиниб турар эди; князь Василий ҳам Пьернинг фаҳмлаганини билди. Князь Василий тўсатдан бир нима деб дўнғиллади-ю, чиқиб кетди. Пьернинг назарида ҳатто князь Василий ҳам хижолатда қолгандай кўринди. Бу кекса киборнинг хижолатда қолгани Пьерга таъсир қилди: у Эленга қаради; Элен ҳам хижолат тортгандай кўринар ва кўзлари: «Қандай қилай, айб ўзингизда», деб турар эди.

«Бу чегарадан албатта ҳатлаш керак, лекин ҳатлолмайман, ҳатлолмайман»,— дерди Пьер ўзича ва яна бошқа тўғрида гап бошлаб. У Сергей Кузьмич латифаси нимадан иборат эканлигини сўради, чунки буни дурустроқ эшитолмаган эди. Элен табассум қилиб, мен ҳам билмайман, деди.

Князь Василий меҳмонхонага кирганида княгиня бир қари хоним билан Пьер тўғрисида секин-секин гаплашиб ўтирар эди.

— *C'est un parti très brillant, mais le bonheur, ma chère...*,— деди княгиня.

— *Les mariages se font dans les cieux*¹ — деди қари хоним.

¹ Албатта, икковй бир-бирига жуда муносиб, лекин бахт деган нарса, азизим. . . Бу иш худонинг иродаси билан.

Князь Василий буларнинг гапига қулоқ солмагандай, уйнинг у бурчига бориб диванга утирди ва кўзини юмиб пинакка кетгандай бўлди. Бирдан боши тушиб кетди-да, кўзини очди.

— Aline, — деди хотинига, — allez voir ce qu'ils font.¹

Княгиня меҳмонхонанинг эшиги олдига борди ва эшик олдидан ўтар экан, ҳеч ҳам эътибор қилмагандай ичкарига бир кўз ташлади, Пьер билан Элен ҳамон илгаригидай гаплашиб утирар эди.

— Ҳамон аввалгича, — деди княгиня эрига.

Князь Василий қовогини солди, оғзи бир томонга қийшайди, икки юзи ўзига хос бир хунук тусга кириб, пир-пираб учди; у сапчиб ўрнидан турди ва бошини орқага ташлаб, катта-катта қадам босиб аёллар олдидан ўтиб, кичкина маҳмонхонага борди. У қувноқлик билан йўргалаб Пьернинг олдига келди. Унинг юзи шу қадар фавқулодда тантанали тус олган эдики, Пьер қўрқиб кетиб, ўрнидан турди.

— Худога шукур, — деди князь Василий. — Онаси менга ҳамма гапни айтди. У бир қўли билан Пьерни, иккинчи қўли билан қизини қучоқлади. — Азизим Лёля, мен ниҳоятда хурсандман. — Унинг товуши титради. — Мен сенинг отангни жуда яхши кўрар эдим... — Сенга вафодор хотин бўлади... Худо бахтларингни берсин!

У аввал қизини, сўнгра яна Пьерни қучоқлади ва ҳидли оғзини очиб ўпди. Ҳақиқатан икки кўздан ёш оқар эди.

— Княгиня, бу ёққа келсанг-чи, — деб қичқирди хотинига.

Княгиня югуриб келди-да, йиғлаб юборди. Ҳалиги қари хоним ҳам рўмолчаси билан юз-кўзини артди. Пьерни ўпишди. Пьер ҳам бир неча маротаба гўзал Эленнинг қўлини ўпди. Бирпасдан кейин яна икковини холи қўйишди.

«Ўзи шундоқ бўлиши керак эди, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, — деди Пьер ўзича — шунинг учун ҳам бу иш яхши бўлдими, ёмон бўлдими, деб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Яхшилиги яхши, илгариги шак-шубҳалар йўқолиди, энди ҳамма нарса маълум». Пьер индамасдан қайлиғининг қўлини ушлаб, унинг кўтарилиб, пасайиб турган кўкрагига қараб турар эди.

— Элен! — деди Пьер ва жим қолди.

«Бундай вақтларда аллақандай сўзлар айтилар эди-да»,

¹ Аллиа, қара-чи, иккови нима қилиб ўтирипти.

деди-ю, лекин бундай вақтларда нима дейилишини ҳеч эслай олмади. У Эленнинг юзига қаради. Элен унга яқинроқ силжиди. Унинг юзи ловиллаб ёнар эди.

— Вой, олиб ташланг... бунингизни,— деб Элен унинг кўзойнагини кўрсатди.

Пьер кўзойнагини олди, унинг кўзлари кўзойнак олингандан кейин ғалати кўринишидан ташқари яна қўрқиб, энди нима қилишим керак, деб тургандай кўринар эди. У Эленнинг қўлини ўпгани энгашмоқчи бўлган эди, бироқ Элен бошини бир силкиб абжирлик билан лабини унинг лабига тутди. Унинг бутун ўзгариб-гезариб кетган юзи Пьерни ҳайратда қолдирди.

«Энди ўйлаб ўтиришга ўрин қолмади, иш тамом, ҳа, мен ҳам яхши кўраман», деб ўйлади Пьер.

— Je vous aime!¹— деди Пьер шундай вақтларда айтиладиган сўзни эслаб, лекин бу гап шундоқ тузсиз чиқдики, ўзи ҳам уялиб қолди.

Бир ярим ойдан кейин тўй бўлди ва Пьер, одамлар айтгандай, соҳибжамол хотинга, миллион-миллион бойликка эга бўлиб, граф Безуховларнинг Петербургдаги қайтадан безатилган ҳовлисига кўчиб борди.

III

Кекса князь Николай Андреевич Болконский 1805 йилнинг декабрида князь Василийдан ўғли билан бирга келмоқчи эканлиги тўғрисида хат олди. («Мен тафтиш ишлари билан бораётибман, йўл юз чақиримча айланиш бўлса ҳам сизларни кўриш учун, ҳеч бокиси йўқ, кириб ўтаман, муҳтарам валинеъматим,— деб ёзган эди князь Василий.— Анатолий мени кузатиб, шунақаси армияга кетади; умидворманки, отасидан ўрнак олиб, сизни бениҳоят ҳурмат қиладиган Анатолийга шахсан арз-ихлос билдириш учун изожат бергайсиз!»).

— Мана, Марьяни Петербургга олиб бориш ҳам керак-сиз бўлиб қолди, куёвларнинг ўзлари бу ёққа келишяпти,— деди бехосдан кичкина княгиня мактубни эшитиб.

Князь Николай Андреевич афтини буриштирди-ю, индамади.

Хат келгандан кейин орадан икки ҳафта ўтгач, бир кун кечқурун князь Василийнинг одамлари, эртаси эса унинг ўзи ўғли билан келди.

¹ Мен сизни яхши кўраман!

Кекса Болконский князь Василийнинг хулқ-атворини азалдан ёқтирмас ва хусусан, у янги подшолар Павел билан Александр давронда мартабаси жуда ошиб кетгандан кейин хушламай юрар эди. Князь Василийни хушламай юрган князь Николай Андреевич хатнинг мазмуни ва кичкина княгинянинг киноясидан гап нима эканлигини билгач, энди уни буткул ёмон кўрди-қолди. У князь Василий тўғрисида гапирганида ҳамма вақт жини қўзғар эди. Князь Василий келадиган куни князь Николай Андреевич айнақса таъби хира бўлиб, феъли айниб юрди. Князь Василий келаетгани учун феъли айниганимиди ёки феъли айниб юргани учун князь Василийнинг келишидан бунчалик норози бўлдими, ишқчилик, феъли айниган эди, шунинг учун Тихон архитекторга эрталабоқ бугун князнинг ҳузурига кирмасликни маслаҳат берган эди.

— Эшитаётибсизми қадам босишини, — деди Тихон архитекторнинг диққатини князнинг қадам товушига жалб қилиб. — Тап-тап қилиб қадам ташлаётипти, биз мана шундан биламизки...

Шундоқ бўлса ҳам князь одатдагича сувсар ёқали бахмал пўстинини ва сувсар телпагини кийиб, эрталаб соат тўққизларда айлангани чиқди. Кеча қор ёққан эди. Князь Николай Андреевич гулхонага қатнайдиغان йўлка тозаланган, супурилган қорда супурги изи кўришиб турар, курак йўлка бўйида уйилиб ётган қорга санчиб қўйилган эди. Князь қовоғини солиб, индамасдан гулхонаси, хизматидаги одамлар турадиган жойларни ва бинокорликларни айланиб чиқди.

У ўзининг уйигача кузатиб келган, афти ангори ва қилқлари ўзига ўхшаган саркордан:

— Чана юрармикини? — деб сўради.

— Қор қалин, жаноб олийлари. Аллақачон катта йўлгача қорни курашиб қўйдим.

Князь бош ирғаб, зинанинг олдига келди. «Худога шукур, — деди саркор ичида, — қора булут тарқалди».

— От зўрга юрадиган бўлиб қолган эди, жаноб олийлари, — деди саркор яна. — Ҳузурларига министр жаноблари келармишлар, деб эшитган эдик, тўғри бўлса.

Князь қайрилиб саркорга қовоғини солиб қаради.

— Нима? Министр? Қанақа министр? Ким буюрди? — деди князь ўткир ва дағал товуш билан. — Менинг қизим княжна учун эмас, министр учун тозалабсизлар-да! Менинг мишистрим йўқ.

— Жаноб олийлари, мен ўйлаган эдимки...

— Ўйлаган эдим эмиш! — деб бақирди князь жазаваси тутиб ва сўзларни пойма-пой айтиб. — Ўйлаган эмиш.. Муттаҳамлар! Безорилар!.. Мен сенга ўйлашни кўрсатиб қўяй,— деди-да, қўлидаги ҳассаси билан Алпатични урмоқчи бўлган эди-ю, лекин саркор беихтиёр ўзини четга олиб, ҳасса тегмай қолди. — Ўйлаган эмиш!.. Безорилар!.. — деб бақирди князь. Лекин Алпатич калтакдан ўзини четга олиб, беодобчилик қилганидан қўрқиб кетди-ю, князнинг олдига келиб тепакал бошини қўйи солди, шундоқ бўлса ҳам (ёки унинг шундоқ қилгани учунми), князь ҳамон: «Безорилар!.. Йўлга қайтадан қор ташлансин!» — деб қичқирди, лекин ҳассасини қайта кўтармади ва шошилиб ўйга кириб кетди.

Князь Николай Андреевичнинг феъли айнигандан хабардор бўлган княжна билан m-lle Bourienne тушлик олдидан уни кутиб туришар эди: — m-lle Bourienne хушҳол бир қиёфада худди: «Ҳеч нарсадан хабарим йўқ, мен ҳар кунгидайман», деяётгандай, княжна Марья эса ранги оқарган, қўрққан ва сукут қилиб ерга қараб турар эди. Княжна Марьяга ҳаммадан шуниси оғир эдики, бундай вақтларда Марья m-lle Bourienne дай бўлиш керак эканлигини билар эди-ю, лекин шундай қилолмао эди. У шундай деб ўйлар эди: «Ўзимни ҳеч нарсани пайқамаганга солсам, отам менинг хафа-хурсандлигим билан иши йўқ, деб ўйлайди; ўзимни хафаликка солсам, отам (илгаригидай) тумшугини осипти, дейди» ва ҳоказо.

Князь қизининг гезарган юзига қараб, димоғида кулди:

— Афтинг... аҳмоқ! — деди.

Кичкина княгинянинг ошхонада йўқлигини кўриб:

«Унисин ҳам! Унга ҳам аллақачон етказишипти-да», деб ўйлади Николай Андреевич.

— Княгиня қани? — деб сўради у. — Қочиб ўтириптимми?

— Тоби йўқроқ, — деди кулимсираб m-lle Bourienne, — чиқмайди. Оғироёқ эмасми.

— Ҳм! Ҳм! ўҳ-ҳў! ўҳ-ҳў! — деб стол ёнига ўтирди князь.

Тарелка кўзига кир кўрпиди: у доғни кўрсатиб, тарелкани улоқтириб юборган эди, бироқ Тихон абжирлик қилиб уни тутиб олиб буфетчига берди. Кичкина княгиня соғ

эди, лекин княздан шу қадар қўрқар эдики, унинг феъли айниганини эшитиб уйдан чиқмай қўя қолди.

— Болага бир нима бўлмасин, деб қўрқаман,— деди кичкина княгиня m-lle Bourienneга,— одам қўрқса ҳар нима бўлиши мумкин.

Кичкина княгиня Лисие Горига келганидан буён бу ерда умуман бир ваҳима ичида ва қари князни хушламай юрар эди. У қари княздан шу қадар қўрқар эдики, уни нима учун хушламагани ҳақида ўйлолмас ҳам эди. Князь ҳам уни хушламас, лекин уни паст кўргани учун унча билинмас эди. Княгиня Лисие Горда туриб m-lle Bourienne— ни яхши кўриб қолди. Кунларни ўша билан ўтказар, уни кечалари ётгани таклиф қилар, у билан кўпнча қайнатаси тўғрисида гаплашар ва уни ёмонлар эди.

— Il nous arrive du monde, mon prince¹,— деди m-lle Bourienne қип-қизил қўллари билан оппоқ салфеткани ёзар экан.— Son excellence le prince Kouraguine avec son fils, à ce que j'ai entendu dire?²— деди савол оҳанги билан.

— Ҳм... бу бола excellence. Мен коллегияга ўрнаштириб қўйган эдим,— деди князь койиб.— Ўғлини нега олиб келаётипти, ҳеч тушуна олмайман. Эҳтимол княгиня Лизавета Карловна билан княжна Марья билишар; мен ўғлини нега олиб келаётганини билмайман. Менга кераги йўқ.— У қизариб кетган қизига қаради.

— Тобинг йўқми? Ана у аҳмоқ Алпатич айтгандай, министр ваҳимасидан касал бўлдингми?

— Йўқ, mon père³.

M-lle Bourienne бу мавзуда бемаврид гап очган бўлса ҳам князнинг кайфиятига қарамай гулхона, янги очилган гулнинг чиройлилиги ва ҳоказолар тўғрисида жавраб кетди: шўрвадан кейин князнинг қовоғи салгина очилди.

Князь тушлиқдан кейин келинининг олдига кирди. Кичкина княгиня кичкина столча ёнида оқсоч Маша билан гаплашиб ўтирар эди, қайнатисини кўриб, ранг-қути ўчди.

Кичкина княгиня бутқул ўзгариб кетган, ҳозир хунуқкича бўлиб қолган эди. Лунжлари осилган, юқориги қисқа лаби кўгарилган, кўзлари киртайган эди.

У князнинг қалайсан, деган саволига:

— Ўзимни оғирроқ сезаётибман,— деб жавоб берди.

¹ Меҳмонлар келар эмиш, князь.

² Князь Курагин жаноблари ўғиллари билан келар эмишларми?

³ отажон.

— Хеч нарса керак эмасми?

— Йўқ, megei, топ рёге¹.

— Хўп, яхши, яхши.

У келинчининг олдидан чиқиб, официантлар бўлмасига борди. Бўлмада Алпатич бошини қўли солиб ўтирар эди.

— Йўлга қайтадан қор ташладиларингми?

— Ташладик, жаноб олийлари, кечиринг, худо ҳаққи, билмабман.

У сўзини тамом қилмасдан князь солта кулиб:

— Ҳа, яхши, яхши, — деди.

У қўлини узатди. Алпатич қўлини ўпгандан кейин кабинетга кириб кетди.

Кечкурун князь Василий келди. Уни кучерлар ва официантлар катта йўлга чиқиб қарши олишди. Улар, шовқин-сурон кўтариб, унинг юкларини ва чанасини атайлаб қор уйилган йўлдан ҳовлининг у томонидаги уйга боришди.

Князь Василий билан ўгли Анатолга алоҳида-алоҳида уй ажратилди.

Анатолий камзулини ечиб, иккала қўлини белига қўйиб, олдидаги столнинг бурчига катта-катта шаҳло кўзларини тикиб, хомуш ҳолда кулямсираб ўтирар эди. У ўзининг бутун ҳаётини бировлар томонидан албатта қилиб қўйиладиган кайф-сафони суришдан иборат деб билар эди. Ҳозир бу ерда баджаҳл чол билан унинг хунук, бой меросхўр қизининг олдига келишига ҳам у шу назар билан қарар эди. Унинг тахминига кўра, бу ишларининг ҳаммаси жуда яхши ва қизиқ натижа бериши мумкин эди. «Бу қиз шунчалик бой бўлса, нега уйланмайин? Бунинг ҳеч экени тегмайди», деб ўйлар эди Анатолий.

У соқолини олди, олифтачиликка зеб бериб, бошлаб ўзига атир сепди, азали мулоим, мағрур бир киёфада чиройли бошини баланд кўтариб, отасининг олдига кирди. Князь Василийни икки камердинери кийинтирмоқда эди. У у ёқ-бу ёққа қарар эди, ўглини кўриб худди: «Ҳа, айни муддао бўлибсан», дегандай бош иргадди.

— Йўқ, ростини айтнинг, отажон, жуда ҳам хунук эканми? А? — деди Анатолий французчалаб худди йўлда бошлаган гапини давом эттиргандай.

— Бехуда гапларни қўй. Ҳаммадан зарури — кекса князь олдида ўзингни бамаъни, боодоб тут.

¹ раҳмат, отажон.

— Агар қовоғу димоғ қиладиган бўлса, чиқиб кетаман, менинг чолларга ҳеч тоқатим йўқ. Нима дейсиз? — деди Анатоль

— Шунингдан чиқармаки, сенинг ҳамма ишинг шунга боғлиқ.

Бу орада қизлар бўлмасидагиларга министрнинг ўғли билан келганлиги маълумгина эмас, балки буларнинг афти боши ҳам тўла-тўқис таъриф қилинган эди. Княжна Марья ўз бўлмасида ўтириб ўзининг ички ҳаяжонини ҳарчанд босишга уринса ҳам босолмас эди.

«Нега ҳам улар хат ёзишди, нега ҳам Лиза бунга менга айтди? Бу ҳеч бўлмайдиган иш! — дер эди ойнага қараб. — Меҳмонхонага қандоқ қилиб чиқаман? У менга ёққан тақдирда ҳам унинг олдида қандоқ қилиб ўтираман». Ўз отасининг кўз қарашининг ўзи унинг кайфини учираб эди.

Оқсоч қиз Маша аллақачон кичкина княгиня билан m-lle Bourienne министрнинг ўғли қизил юзли, қора қош, чиройли йиғит эканлигини, отаси зинадан зўра пайпаслаб чиққанда, у уч зинани бирдан босиб лочиндай югуриб чиққанини айтиб берган эди. Бу гапларни эшитгандан кейин кичкина княгиня билан m-lle Bourienne қаттиқ-қаттиқ гапләшиб Марьянинг олдига киришди.

— Ils sont arrivés, Marie,¹ хабарингиз борми? — деди кичкина княгиня қоринини чиқариб креслога ўтирар экан.

Княжна эрталаб килиб ўтирган блузкасини ечиб, энг яхши кўйлақларидан бирини кийиб олган, сочини яхшилаб тараб ўрган; таъби очилган бўлса ҳам юзи сўлгин ва нурсиз эди. У Петербургда меҳмондорчиликларга кийиб борадиган кўйлагини кийганида кейинги вақтларда хийла хунук бўлиб қолгани яна ҳам очиқроқ кўринар эди. M-lle Bourienne ҳам унча-мунча ўзига зеб бериб, чиройли ва қизил юзли кишининг диққатини яна ҳам жалб қиладиган бўлган эди.

— Eh bien, et vous restez comme vous êtes, chère princesse? — On va venir annoncer que ces messieurs sont au salon; il faudra descendre, et vous ne faites pas un petit brin de toilette!² — деди m-lle Bourienne.

Кичкина княгиня креслодан турди ва кўнғироқ чалиб, оқсочни чақирди-да, дарров княжна Марьяни ясантириш

¹ Улар келишди, Мари.

² Бошқа кўйлақ киймайсизми? Ҳозир улар чиқишса керак. Пастга тушини лозим, Салгина ясан-тусан қилсангиз-чи.

пайдан бўлди. Княжна Марья ўша айтилган кўёв келганига ҳаяжонланганидан, айниқса иккала дугонасининг шу иш албатта шундоқ бўлади, деб қараганликларидан нафси койиган эди. Дугоналарига бундан хижолатда эканини айтса, ўзининг ҳаяжонланганини билдириб қўйган бўлар эди; бундан ташқари агар кийинтирмоқчи бўлаётган дугоналарига кийинмайман, деса, улар ҳазил қилиб кулишлари ва қисташлари мумкин эди. У бирдан тутақди, чиройли кўзлари сўнди, икки бети қизарди, юзида тақдирга таъ берганини кўрсатадиган хунук бир ифода билан (унинг юзида кўпинча шундай ифода пайдо бўлар эди) ўзини m-lle Vougieppe билан Лизанинг ихтиёрига топширди. Ҳар иккала хотин уни чиройли қилишга *жон-дили* билан киришди. Княжна Марья шу қадар хунук эдики, уларнинг ҳеч бири у билан рақобат қилиш тўғрисида ўйламас эди, шунинг учун иккови кийим одамни чиройли қилади, деган хотинлар ақидаси билан астойдил уни кийинтиришар эди.

— Йўқ, қўй та воппе амие¹, бу қўйлак бўлмайди,— деди Лиза княжнага нарироқдан қийшайиб қараб.— Айт, жигарранг қўйлагингни беришсин. Ажабланма, эҳтимолки, турмуш масаласи ҳал бўлса. Йигитнинг ақли кўзида бўлади, деган гап бор. Йўқ, буниси жуда ҳам оч, қўй, бўлмайди, хунук!

Қўйлак хунук эмас, балки княжнанинг юзи ва қаддиқомати хунук эди. Аммо m-lle Vougieppe билан кичкина княгиня буни сезмас, уларнинг назарида агар юқорига таралган сочига кўк лента боғланса ва жигарранг қўйлак устидан шарф ташланиб қўйилса, унда чиройли бўладигандай кўринар эди. Улар қўрққан одамнинг афт-ашгорини кийим билан ўзгартириб бўлмаслигини эсларидан чиқарган, шунинг учун улар қанчалик уринмасин, қанча зеб бермасин, княжна Марья барибир хунук эди. Княжна Марья уларнинг раъйига кириб, икки-уч мартаба қайга кийиниб, сочини юқорига тараб (сочини юқорига тараши унга сира ҳам келишмас эди) чиройли жигарранг қўйлак устидан ҳаворанг шарф ташлаб олганидан кейин кичкина княгиня унинг атрофида бир-икки айланди ва кичкина қўлчаси билан қўйлакнинг у ёқ бу ёғини, шарфини тузатиб яна у ён-бу ёнидан қаради-да:

— Йўқ, бу бўлмади,— деди қўлини-қўлига уриб.— Non, Marie, décidément ça-ne vous va pas. Je vous aime

¹ Ўртоқжон.

mieux dans votre petite robe grise de tous les jours. Non, de grâce, faites cela pour moi.¹— Катя,— деди оқсочга,— уша кулранг кўйлакни олиб кел... Мана, кўрасиз, m-lle Bourienne, менинг ясантирганимни,— деди ҳали бўлмаган ишига завқи келиб.

Катя кулранг кўйлакни келтирганда княжна Марья ойнага қараб ҳамон тек ўтирар ва ойнада кўзи жиққа ёшга тўлиб, йиғлашга тайёр бўлиб, лаблари пирпираб учаётганини кўрди.

— Voyons, chère princesse, m-lle Bourienne, encore un petit effort.²

Кичкина княгиня оқсочнинг қулидан кўйлакни олиб, княжнанинг олдига келди.

— Мана ҳозир одмигина-ю, лекин соз қиламиз,— деди княгиня.

Княгиня, m-lle Bourienne ва нимагадир кулган Катянинг товушлари, бир-бирига қўшилиб худди қушларнинг сайрашига ўхшаб кетди.

— Non, laissez moi³,— деди княжна.

Княжна бу гапни шу қадар жиддий ва алам билан айтдики, қушдай сайраётганлар дарҳол жим бўлиб қолишди. Булар княжнанинг жиққа ёшга тўлган ва мунғайиб қараб турган шахло кўзларини кўриб билишдики, уни энди бундан ортиқ мажбур қилиш бефойда ва ҳатто жабр.

— Au moins, changez de coiffure,— деди кичкина княгиня m-lle Bourienne ни коғиб.— Je vous disais. Marie a une fix de ces figures auxquelles ce genre de coiffure ne va pas du tout. Mais du tout. Mais du tout, du tout. Changez de grâce.⁴

— Laissez-moi, tout ça m'est parfaitement égal,—⁵— деди Марья ўпкасини зўрға тутиб.

M-lle Bourienne билан княгиня кўриб ва билиб туришар эдики, княжна Марья шу туришда ҳар кунгидан ҳам хунукроқ эди, лекин энди бирор чора қилиш фурсати ўтган эди. Княжна уларга маҳзун ва фикру хаёлга чўмган ҳолда

¹ Йўқ, Мари, бу сизга ҳеч ҳам ярашмади. Менга ҳаммасидан уша ҳар кун киладиган кулранг кўйлагингиз ёқади. Мен сиздан сурайман, ўшани кийинг.

² Яна жиндаккина сабр қилсангиз бўлади, княжна.

³ Йўқ кўйинглар энди мени.

⁴ Ҳеч бўлмаса, сочини бошқатдан тузатишлар. Мен сизга айтиб олдим-ку, сочини юқорига тараш Марига ярашмайди, деб. Бошқатдан қилинг.

⁵ Кўйинглар мени, менга барибир.

қараб қолди. Улар унинг бундай ҳолатларда қандоқ бўлишини билганликларни учун ташвишга тушмадилар (У ҳеч кимни ташвишга қўймас эди.) Лекин улар Марьянинг шундай ҳолатларда индамас ва сўздан қайтмас бўлишини билишар эди.

— Vous changerez, n'est-ce pas?¹, — деди Лиза, лекин княжна индамаганидан кейин ташқарига чиқиб кетди.

Княжна Марья ўзи ёлғиз қолди. У Лизанинг айтганини қилмай, сочини бошқатдан тараш у ёқда турсин, хатто ойнага ҳам қарамади. У бўшашиб қўлларини осилтириб уйга толди. У эрни, эркак кишини, кучли ҳукмрон ва нечукдир жозибали, уни тўсардан бошқача оламга, ўз оламига, бахт-саодат оламига олиб борадиган вужудни кўз олдига келтирди. У болалик бўлганини, неча кўрганини энананинг қизидай бола эмизиб ўтирганини тасаввур қилди. Тепасида гўё эри туриб, унга ва боласига меҳр билан кўз ташларди. «Йўғ-ей, бундай бўлиши сира ҳам мумкин эмас, мен жуда хунукман», деди княжна ичида.

Оқсочнинг эшикдан:

— Чойга марҳамат қилинг, князь ҳозир чиқадилар, — деган овози эшитилди.

У ўзига келди-да, ўйлаган ўйдан қўрқиб кетди. У ўрнидан турди-ю, пастга тушмасдан бурун санамлар қўйилган уйга кирди ва шамчиروқлар ёритиб турган нажотбахшнинг катта сурати олдига борди ва қўлини кўкрагига қўйганича унга тикилиб бир неча дақиқа турди. Унга кўнглидаги бир шубҳа азоб берар эди. У ҳам дунёвий муҳаббатдан баҳраманд бўлиши, эркак кишини яхши кўриши мумкинмикин? У эру хотинлик тўғрисида ўйлаганида оилавий бахтиёрлик ва болани орзу қилар, лекин унинг энг катта орзу-ҳаваси дунёвий муҳаббат эди. У бу ҳисси бошқалардан ва хатто ўзидан ҳам яширишга ҳаракаг қилган сайин авж олар эди. «Эй худо, — дер эди ўзига-ўзн, — бу шайтоний ҳисси қандай қилиб енгсам экан? Тинчгина сенга ибодат қилиш учун бу ёмон хаёллардан қандоқ қилиб қутулсам экан?» У бу саволини бериш билан қалби унга худо тилидан жавоб берар эди: «Ҳеч нарсани орзу қилма, қидирма, изтиробга тушма, ҳеч кимга қасд қилма, одамларнинг келажаги ва ўз тақдиринг сенга маълум бўлмаслиги керак, лекин ҳамиша тақдирга тан бергани тайёр тур. Агар худо сени зиммангга хотинлик бурчини юклаб, имтиҳон қиладиган

¹ Сочингизни бошқача қилиб тарабсиз-а?

бўлса, унинг иродасига тайёр бўл». Княжна Марья тасалли бўладиган шу фикрлар билан (лекин ҳар қалай дунёвий орзусига эришишга умид боғлаб) енгил нафас олиб чўқинди-да, на кўйлак, на сочи, на меҳмонлар олдига қандай кириши ва на уларга нима дейиши тўғрисида сира ўйламасдан пастга тушди. Худонинг иродасидан ташқари кишининг битта туки ҳам тўкилиши мумкин бўлмаганидан кейин, унинг ёмиши олдида бу нарсалар нима деган гап.

IV

Княжна Марья уйга кирганда князь Василий ўғли билан меҳмонхонада кичкина княгиня ва m-lle Bougienne билан гаплашиб ўтирар эди. Княжна оғир-оғир қадам қўйиб кирганида эркаклар ва m-lle Bougienne ўринларидан туришди: кичкина княгиня уни эркакларга кўрсатиб: «Voilà Marie!»¹— деди. Княжна бир қарашда ҳаммани кўздан кечирди. У бир лаҳза жиддий қиёфага кириб яна дарҳол табассум қилган князь Василийнинг юзини, Марья меҳмонларда қандай таассурот туғдиради экан, деб мароқ билан уларга қараб турган кичкина княгинянинг юзини кўрди. У Анатолга кўзлари жавдираб қараб ўтирган, лента такқан чиройли m-lle Bougienne ни ҳам кўрди; лекин княжна *Анатолнинг* юзини кўра олмасди, уйга кирганида ўзига томон келган каттакон ва хушқомат бир гавданигина кўрди, холос. Унинг олдига аввал князь Василий келди ва бошини энгаштирди, Марья унинг тепакал бошидан ўпди ва сўзларига жавобан «эсимда борсиз», деди. Ундан кейин Анатолий келди. Марья уни ҳануз кўрмас эди. У фақат қўлини мулойим бир қўл қаттиққина ушлаганини ва билагига кўнғир сочлар ёпишиб турган оппоқ пешонага текканинигина сезд. У Анатолнинг юзига қарагач, ҳусини кўриб хайратда қолди. Анатолий ўнг қўлининг бош бармоғини мундирининг икки тугмаси орасига тиқиб, кўкрагини олдинга ва елкасини кейинга чиқариб, олдинга қўйган оёғини тебратиб ва бошини бир томонга сал қийшайтириб индамасдан княжнага, афтидан, унинг тўғрисида ўйламасдан, очиқ чеҳра билан қараб турар эди. Анатолий ҳозиржавоб эмас, гапга чечан ва уста эмас, аммо-лекин киборлар доирасига муносиб хислатларга эга, яъни вазмин ва ўзига қаттиқ ишонган киши эди; ўзига ишонмаган одам биров билан биринчи маротаба танишганда гап

¹ Мана, Мари!

топилмаса-ю, жим туриш яхши эмас, деган мулоҳазасини ва бирон нарса демоқчи бўлиб ўйлаётганини билдириб қўйса, албатта яхши эмас; лекин Анатолий индама¹ турган бўлса ҳам княжнанинг сочини кўздан кечириб, оёгини тебратиб турар эди. У шу зайлда бемалол узқ вақт гапирмасдан тура олиши кўриниб турарди. Унинг афти худди: «Бу жимлик ўнғайсиз бўлса, сизлар гапираверинглар, менинг гапиргим келмай турипти», дер эди. Бундан ташқари, Анатолий хотин-қизлар билан муомала қилганида, кеккайиб уларни назарига илмагандай бир қилиқ қилар эдики, хотин-қизларла бу кўпроқ мароқ, қўрқув ва ҳатто муҳаббат ҳиссини туғдирар эди. Унинг кўриниши хотин-қизларга гуё шундай дер эди: «Биламан, биламан сизларни, сизларга овора бўлиб юраманми? Сизлар жон ҳам дер эдиларингку-я!» Эҳтимол у хотин-қизларни кўрганида бундай деб ўйламас ҳам эди (ўйламаслиги мумкин, чунки унинг ўзи умуман кам ўйлар эди), лекин унинг кўриниши ва қилиги шундай деб турар эди. Княжна буни пайқади, шунинг учун худди унинг диққатини ўзига тортиш хаёлига ҳам келмаганини кўрсатмоқчи бўлгандай, қари князга мурожаат қилди. Майин тук босган лаби кўтарилиб оқ тишлари кўриниб турган кичкина княгиня ўтиргани учун суҳбат жуда қизиқ кетди. Кичкина княгиня князь Василийни кўпинча сергап хушчақчақ кишиларга хос бўлган иборалар, гаплашаётган одамлари билан ҳеч қандай яқин муносабатлари бўлмаса ҳам кўпдан таниш ва ҳазил-мутойиба қилиб юрган ва ораларида худди бошқаларга унча маълум бўлмаган қизиқ хотиротлар бўлган кишилардай ҳазил-мутойиба билан қарши олди, ҳолбуки, князь Василий билан княгиня орасида ҳеч қандай муносабат йўқ эди. Князь Василий ҳам дарров унга мос сўзлар айтди. Кичкина княгиня ҳеч қачон бўлмаган бу қизиқ хотиротлар тўғрисидаги гапга Анатолийни ҳам тортди, ҳолбуки уни дурустроқ билмас ҳам эди. М-!е Воугиенне ҳам бу хотиротларга қўшилди, ҳатто княжна Марья ҳам бу қизиқ хотиротларга тортилганини мамнуният билан ҳис қилди.

— Мана энди охири сиз буткул бизнинг ихтиёримиздасиз, князь,— деди кичкина княгиня албатта французчалаб,— энди уйдаги ўтиришлардан ҳамини қочганингиздай қочолмайсиз.

— Cette chère Appett¹ эсингиздами?

¹ суюмли Аннет.

— Ҳа, Annette га ўхшаб сиз ҳам мени сиёсат тўғрисида *гапиргани қўймасиз*.

— Чой столи атрофида ўтирганимиз-чи?

— Ҳа, ўшани айтинг!

— Нега сиз Annette никига ҳеч бормас эдингиз? — деди кичкина княгиня Анатолга. — Ҳа! биламан, биламан, — деди кўз қисиб. — Акангиз Ипполит сизнинг қилган ишларингизни менга айтиб берган эди. Биламан! — деди бармоги билан таҳдид қилиб. — Парижда қилган шўхликларингиздан ҳам хабардорман.

— Ипполит сенга айтгани йўқмиди? — деди князь Василий ўглига қараб ва худди княгиня қочмоқчи бўлгандай унинг қўлидан ушлади. — Ипполит княгиняга шайдо бўлганини ва *le mettait à la porte*¹ сенга айтмадимми?

— *Oh! C'est la perle des femmes, princesses!*² — деди князь Василий княгиняга қараб.

Кичкина княгиня Париждан гап очганда *m-lle Vougièppe* ҳам фурсатни ғанимат билиб, гапга қўшилди.

У Анатолдан Париждан қачон келдингиз, бу шаҳар сизга маъқул бўлди, деб суради. Анатоль унга жуда иштиёқ билан жавоб берди ва табассум билан унга қараб, унинг ватани тўғрисида гаплаша кетди. Анатоль чиройлигина *m-lle Vougièppe* ни кўриб, бу ерда, Лисне Гориди ҳам зерикиб қолмас эканман, деб қўйди. «Жуда жойида! — деди уни кўздан кечириб, — *demoiselle de compagnie*³ жуда жойида экан. Княжна менга тегса буни ҳам бирга олиб бсрар, — дели ичиди, — *La petite est gentille*».⁴

Кекса князь кабинетида қовоғини солиб, нима қилсам экан, деб ўйлай-ўйлай, аста-секин кийинар эди. Бу меҳмоноларнинг келишига унинг ғаши келган эди. «Князь Василию унинг ўғли менга нима керак экан? — Князь Василийнинг ўзи мақтанчоқ, бемаъни бир одам, унинг ўғли ҳам ўзидан қолишмаса керак», дер эди ўзича дўнғиллаб. Бу меҳмоноларнинг келиши унинг кўнглидаги ҳал қилинмаган, кундан-кун пайсалга солиниб келаётган масалани кўтардики, бу тўғрида кекса князь доим ўзини алдаб юрар эди. Қачон бўлмасин, княжна Марьядан айрилишга рози бўлиб уни эрга берадими, йўқми — масала шундан иборат эди.

¹ уни уйиндан ҳайдаб юборганини

² Ўхш! Бу нозанинлар нозанини-ку, княжна!

³ бу компаньонька қиз.

⁴ жуда, жуда жойида.

Князь ҳеч қачон ўзига бундай савол бергани журъат қилган эмас, чунки бу саволга ҳаққоний жавоб бериш керак-лигини ўзи биларди, ҳаққоний жавоб бериш эса унинг хоҳишига зидгина эмас, балки уни бутун тирикчилик имкониятидан маҳрум қилар эди. Князь Николай Андреевич гарчи княжна Марьяни унча қадрламагандай кўринса ҳам, лекин усиз ҳаёт кечиришни сира тасаввур қилолмас эди. «Эрга тегиб нима қилади? — деб ўйлар эди у. — Шўрпешона бўлмоқчидир-да. Мана, Лиза Андрейга тегди (ҳозирги замонда бундан яхши эр топиш ҳам қийиндир), ундан нима кўрди? Уни ким ҳам яхши кўриб олар эди? Хунук, бесўнақай. Олса ҳам фақат молу дунёсию номига қизиқиб олади. Эр қилмай кун кўриб бўлмас эканми? Қайта, яхшироқ кун кўради». Князь Николай Андреевич кийинар экан, шуларни кўнглидан ўтказар ва шу билан бирга шу чоққача пайсалга солиниб келаётган масалани бетўхтов ҳал қилиши керак эди. Князь Василий, афтидан, ўглини княжнага уйлантирмоқчи бўлиб олиб келган ва эҳтимол, бугун ё эрта дангал жавоб талаб қилса. Унинг обрўйи, киборлар доирасида тутган мавқеи ёмон эмас. «Хайр, майли, мен қарши эмасман, — дер эди князь ўзига, — лекин ўгли қизимга арзийдиган бўлсин. Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз».

— Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз, — деди князь овозини чиқариб. — Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз.

У одатдагидай тетик-тетик қадам ташлаб меҳмонхонага кирди, ўтирганларга бир-бир кўз ташлади-да, кичкина княгинянинг бошқа кўйлак кийганини, Воюгеппе нинг лента таққанини, княжна Марьянинг хунук таралган сочини, Воюгеппе билан Анатолийнинг бир-бирига қараб табассум қилиб ўтирганини, гаплашиб ўтирганлар ичида қизининг ғарибгина бўлиб ўтирганини пайқади. «Оро бераман деб ўзини мунча ҳам расво қилмас! — деди ичида ва қизига хўмрайиб қўйди. — Уятсиз! Қошки куёв бўладиган уни назар-писанд қилса!»

У князь Василийнинг олдига келди.

— Салом, салом; хуш келибсиз.

— Кўнгил яқин — йўл яқин, — деди князь Василий одатдагича тезгина ва бетакаллуф. — Мана, кичик ўғлим, лутфу марҳаматингизни дариг тутманг.

Князь Николай Андреевич Анатолийга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Баракалла! Баракалла! Қани, кел, ўп, — деди ва унга юзини тутди.

Анатоль чолпи уди ва атасининг йўлда айтган гапини эслаб, унинг қачон жини қўзғар экан деб, ўзини жуда ваз-мян тутиб, мароқ билан афтига қараб ўтирди.

Князь Николай Андреевич ўзининг одатдаги ўрни бўлган — диваннинг бир бурчига ўтирди, князь Василий учун креслони яқинига тортди ва князь Василий ўтиргандан кейин ундан сиёсий ишлар ва янгиликлар тўғрисида гап сўради. У князь Василийнинг сўзига диққат билан қулоқ солаётгандай бўлса ҳам, лекин кўзини княжна Марьядан олмас эди.

У князь Василийнинг охири жумласини такрорлаб:

— Потсдамдан ёзаётпти денг,— дедию бирдан ўрнидан туриб қизининг олдига борди.

— Меҳмонларни деб шунча ясан-тусан қилдингми, а?— деди.— Ҳай-ҳай, мунча яхши! Сен меҳмонларнинг олдига сочингни бошқача қилиб чиққан бўлсанг, мен меҳмонларнинг олдида сенга шуни айтиб қўяйки, минбаъд мендан бейжозат ясан-тусан қилма.

— Бунга мен гуноҳкорман, топ рёге¹,— деди кичкина княгиня қнзариб.

— Сизнинг бутун ихтиёрингиз ўзингизда,— деди Николай Андреевич келинга таъзим қилиб,— ўзига ярашмайдиган ишларни қилишни бунга ким қўйпти. Бусиз ҳам ўзи хунук.

У кўзига ёш келган қизига қайтиб қарамасдан, яна ўз ўрнига бориб ўтирди.

— Аксинча, сочини шунақа тараш княжннга жуда ярашипти,— деди князь Василий.

— Қани, ёш князь, оти нима эди?— деди князь Николай Андреевич Анатолга қараб,— қани, бери кел, гаплашайлик, танишайлик-чи.

«Мана энди бошланади», деди Анатоль ичида ва кулимсираб, қари князнинг ёнига бориб ўтирди.

— Қани, сизни чет элда тарбия қўрган, дейишди. Отанг икковимизга ўхшаб поп саводингни чиқарган эмас. Ҳозир отлиқ гвардияда хизмат қиласизми, яхши йигит?— деб сўради князь Анатолга яқиндан тикилиб.

— Йўқ, армияга ўтдим,— деди Анатоль кулгидан ўзини зўрға тийиб.

— Шундоқми! Яхши. Подшо билан ватанга хизмат қилмоқчимисиз, яхши йигит? Уруш вақти, сиздай йигит

¹ отажон.

албатта хизмат қилиши керак. Хўш, фронтга бормоқчимисиз?

— Йўқ, князь, бизнинг полк жўнади. Мен ҳозир... Мен ҳозир қандай хизматдаман, дада? — деди Анатолий отасига қараб кулиб.

— Ана хизмат қилишу! Мен қандай хизматдаман эмиш-а! — деди князь Николай Андреевич хохлаб кулиб.

Анатолий ҳам унда қаттиқроқ кулди. Князь Николай Андреевич тўсатдан қовоғини солдию:

— Хўп, бор, — деди Анатолийга.

Анатолий илжайиб яна хонимларнинг олдига бориб ўтирди.

— Сен буларни чет элга юбориб тарбия бергансан-а, князь Василий? Шундоқми? — деди кекса князь Василийга.

— Қўлимдан келганини қилдим; мен сизга айтсам, у ернинг тарбияси бизникидан кўра яхшироқ.

— Ҳа, ҳозир ҳамма нарса ўзгариб, янгича бўлиб кетган. Офарин, яхши йигит бўлипти! Офарин! Қани, менинг уйимга кирайлик.

У князь Василийни қўлтиқлаб кабинетига томон олиб кетди.

Князь Василий князь билан тапчо қолиб, дарров унга ўз хоҳишини ва умидини баён қилди.

— Нима, мени унинг этагига ёпишиб олган, қўйиб юбормайди, деб ўйлайсанми? — деди кекса князь жеркиб. — Ҳеч бундай эмас! — деди яна жаҳли чиқиб. — Менга қолса эртага бўлсин! Лекин мен сенга шуни айтайки, мен кўевимни дурустроқ танимоқчиман, менинг олатимни ўзинг биласан; ҳамма гапни очиқ гаплашаман! Эртага мен сен борингда Марьядан сўрайман! Агар хўп деса, тегаверсин. Тегсин, кўрармиз. — Князь димоғи билан кулди. — Тегса тегаверсин, менга барибир! — деб ўғлини кузатаётган вақтидагидай қаттиқ қичқирди.

Князь Василий ҳамсуҳбатининг сергакликгини кўриб айёрлик қилиш керак бўлмай қолганига ишонч ҳосил қилгандай:

— Мен сизга тўғриси айтман, — деди, — сиз одамни бир кўришда ичию ташини дарров биласиз, Анатолий заковат эгаси эмас, лекин ҳалол, мўмин йигит — яхши ва меҳрибон фарзанд.

— Хўп, хўп, яхши, кўрамиз.

Узоқ вақт эркакнинг суҳбатини кўрмай ёлғиз турган хотинлар сингари, князь Николай Андреевичнинг уйидаги

уч аёл ҳам Анатолини кўришлари билан шу дамгача кечирган ҳаётлари кўзларига ҳаёт эмасдай кўринди. Улардаги фикр, сезги, мушоҳадакорлик кучи бирдан ўн баравар ортди ва уларнинг шу вақтгача гўё қоронғиликда кечириётган ҳаётларини бирдан янги мазмунга тўла бир нур ёритгандай бўлди.

Княжна Марья ўзининг афт-боши ва сочи тўғрисида ҳеч ўйламас ва билмас ҳам эди. Унинг бутун эс-ҳуши қуёви бўлиши эҳтимол бўлган очиқ йигитнинг чиройли юзида эди. Бу йигит унинг кўзига хушфёъл, жасур, саботли, мард, олиҳиммат кўринар ва бунга имони ксмил эди. Унинг миясида келажак оилавий ҳаёт тўғрисида минг хил хаёллар кезар эди. У бу хаёлларни бошидан чиқаришга ва яширишга ҳаракат қилар эди.

«Мен унга жуда совуқ муомала қилаётибманмики? — деди княжна Марья ўзига, — мен ўзимни тутишга ҳаракат қиламан, чунки кўнглимни унга жуда мойилдай сезаётибман; лекин у менинг кўнглимни билмайди, балки мен қизга ёқмадим, деб ўйлар».

Княжна Марья ҳарчанд ҳаракат қилса ҳам бу янги меҳмон билан очилиб гаплаша олмас эди.

«La pauvre fille! Elle est diablement laide»,¹ — деди Анатоль ичида.

Анатоль келиши билан ниҳоятда ҳовлиқиб қолгант-Мле Bourienne эса бошқача фикрда эди. Киборлар доирасида ҳеч мавқеи бўлмаган, ота-онасиз ва ҳатто ватанидан ҳам айрилган чиройли ёш қиз албатта бутун умрини князь Николай Андреевич хизматида, яъни унга китоб ўқиб бериш ва княжна Марьяга дугона бўлиш билан ўтказмоқчи эмас эди. М-Мле Bourienne хунук, кийкинишни билмайдиган, бесўнақай рус княжналаридан устуңлигини дарҳол қадрлайдиган ва яхши кўриб олиб кетадиган рус князига кўпдан бери мунтазир эди; ниҳоят ўша рус князи келди. М-Мле Bourienne холасидан эшитиб, кейин ўзи тўлатган бир ҳикояни ичида такрорлаб юришни яхши кўрар эди. Бу ҳикоя алданган бир қизнинг кўзига бечора онаси кўринган, та pauvre mère² нега тегмасдан туриб эркак кишига ихтиёрингни бердинг, деб таъна қилгани ҳикояси эди. М-Мле Bourienne хаёлида ўша йўлдан урган хушторига бу ҳикояни айтганида кўпинча кўзига ёш келар эди. Энди

¹ Бечора! Мунча ҳам хунук бўлмаса.

² бечора онагинаси.

ўша хуштор, ҳақиқий рус князи ниҳоят келди. Уни олиб кетади, кейин ша раиуге меѓе пайдо бўлади ва рус князи Bourienneга уйланади. Mlle Bourienne Анатолий билан Париж тўғрисида гаплашиб ўтирган вақтида хаёлида шу нарсалар кезар эди. Mlle Bourienne бирон нарсани кўзда тутиб эмас, (у, нима қилсам экан, деб бирон дақиқа ҳам ўй-ламас эди), аллақачонлар кўнглида бўлган ва энди Анатолий келиши билан юзага чиқаётган туйғуларига берилиб, унга кўпроқ ёқишга ҳаракат қилар эди.

Қари полк оти карнай товушини эшитганида қарилигини ҳам унутиб чопишга интилгандай, кичкина княгиня ўзининг оғироеқ эканлигини эсидан чиқариб, ҳеч нарсани мулоҳаза қилмай, енгил-елпи кулиб, одатдагича таннозлик қилишга ҳаракат қилар эди.

Анатолий хотишлар суҳбатиде ўзини хотинларнинг кетидан юриш жонига теккан кишидай кўрсатса ҳам, лекин бу уч аёлнинг типирчилаб қолганини кўриб, талтайиб кетди. Бундан ташқари, чиройликкина ва кўзини сузаётган Bourienne ни кўриб, тез кўзгаладиган ва уни ҳар куйга сола оладиган ҳайвоний ҳирси кўзгалиб кетди.

Чойдан кейин меҳмонлар истироҳат бўлмасига киришди ва княжнадан клавибордда чалиб беришни илтимос қилишди. Анатолий унинг олдида mlle Bourienneга яқин креслода ёнбошлаб ўтирар экан, княжна Марьяга хурсандлик билан кулимсираб қарар эди. Княжна Марья унинг қараб турганини сезиб қувончидан беҳад ҳовлиқар эди, ўзи яхши кўрган соната унинг қалбини ардоқловчи гўзал бир оламга олиб кетар ва Анатолийнинг қараб туриши бу оламни унга яна ҳам гўзалроқ кўрсатар эди. Анатолий унга қараб турган бўлса ҳам, лекин кўзи mlle Bourienne нинг оёғида бўлиб, унга ҳар замон фортепиано остидан оёғини тегизиб қўяр эди. Mlle Bourienne ҳам княжнага қараб турар, унинг ҳам чиройли кўзларида княжна Марья илгари кўрмаган чўчигансимон қувонч ва умид ифодасини кўрар эди.

«Мени мунча ҳам яхши кўрмасан! — дер эди княжна Марья ичиде. — Энди нақадар бахтиёрман, шундай дўсту шундай эр билан нақадар бахтиёр бўламан! Эр билан-а?» — дер эди у Анатолийнинг тикилиб турганини сезиб, лекин ўзи унга қарай олмас эди.

Кечки овқатдан кейин ҳамма тарқалаётганда Анатолий княжанинг қўлини ўпди. Княжна қўлини ўпгани келаётганда, Анатолийнинг чиройли юзига тўғри қаради, лекин

бунга қандай журъат қилганини ўзи ҳам билмай қолди. Анатолий княжнадан кейин m-lle Bourieппенинг қўлини ўпди (бу одобдан бўлмаса ҳам, лекин у ҳеч истиҳола қилмасдан дадил улаверди) ва m-lle Bourieппе қизариб кетиб, княжнага ялт этиб қаради.

«Quelle délicatesse¹, — деди ичида княжна. — Наинки Amélie (m-lle Bourieппени шундай деб аташар эди) мени рашиқ қилади, деб ўйласа, наинки муҳаббат ва садоқатимни билмайди деган ҳаёлда бўлса?» — Шу ўй-хаёл билан княжна Марья бориб m-lle Bourieппени қаттиқ ўпди. Анатолий кичкина княгинянинг ҳам қўлини ўпмоқчи бўлиб унинг олдига борди.

— Non, non, non! Quand votre père m'écrita que vous vous conduisez bien, je vous donnerai ma main à baiser. Pas avant.² — деди кичкина княгиня ва бармоқчаси билан таҳдид қилиб, илжайганича уйдан чикиб кетди.

V

Ҳамма уй-уйига кириб кетди ва кўрпага кириши биланок уйқуга кетган Анатолидан бошқа ҳеч ким бу кеча тез ухлай олмади.

Ҳеч вақт қўрқмайдиган княжна Марья ваҳимага тушиб: «Наҳотки шу бир бегона, чиройли, мўмин йигит менинг эрим бўлса; ҳаммадан ҳам мўминлиги-я», деб ўйлар эди. У кўзини очиб қарашдан қўрқар, назарида парданинг орқасидаги қоронғи бурчақда биров тургандай кўринар эди. Бу биров — иблис — пешонаси оқ, қошлари қора, лаблари қил-қизил ўша эркак эди.

У қўнғироқ чалиб оқсочни чақирди ва шу ерда ётишни буюрди. M-lle Bourieппе ҳам шу кечаси ухламай кимнидир бекорга кутиб, гоҳ кимгадир кулиб, гоҳ ўз хаёлида раувге шегенинг таънасини эшитиб йиғлагудай бўлиб, қишки боғда узоқ вақт айланиб юрди.

Кичкина княгиня эса оқсочга жойни дуруст солмабсан, деб дўнғиллар эди. У ёнбошлаб ҳам, кўкрагини ерга бериб ҳам ёта олмас, қандай бўлмасин, ётиш қийин ва ноқулай эди, унга қорни халал берар эди, айниқса бугун ҳар қа-

¹ Мунча ҳам андиша қилмаса.

² Йўқ, йўқ, йўқ! Дадагиз, менга ўғлим жуда яхши бўлиб қолди, деб хат ёзсалар, ана ўшандагина қўлимни ўпгани ижозат бераман. Ўшангача ижозат йўқ.

чонгидан ҳам кўра кўпроқ халал берар, чунки Анатоль келиши унинг ўйнаб-кулиб юрган кунларини хотирига келтирган эди. У кофта ва чепец кийиб креслода ўтирар эди. Мудраган ва сочлари тўзган Катя алланималар деб оғир пар тушакни учинчи мартаба ағдариб солар эди.

— Солган тушагининг бир жойи чуқур, бир жойи дўнг демадимми,— деди княгиня яна қайтариб,— ухласам кошки эди, ётиб бўлмаётпти,— ва худди ўпкаси тўлган ёш боладай товуши титради.

Кекса князь ҳам ухламас эди. Мудраб ётган Тихон унинг жаҳл билан қадам ташлаб, пишқириб юрганини эшитиб турар эди. Кекса князь ўзини қизи туфайли ҳақоратланган сезар эди. Бу ҳақорат ўзига эмас, бошқа одамга, жонидан ортиқ кўрадиган қизига қаратилган эди. У ўйлаб кўраман, нимани тўғри топсам, шуни қиламан, деган қарорга келган эди, лекин бунинг ўрнига у борган сайин тутақиб кетди:

«Битта эркак учраши биланоқ отаси ҳам, бошқаси ҳам эсидан чиқди-кетди, кетидан югуриб, сочларини юқорига тараб, қийшанглаб, не аҳволга тушиб юрипти! Отаси ҳам кўзига кўринмай қолди! Менинг пайқашимни-ку, билар эди. Фҳм... фҳм... У аҳмоқнинг Бурьёнкага (уни ҳайдаш керак!) кўз тикканини мен билмайманми? Иззати нафси ҳам йўқки, буни пайқаса! Ўзининг иззати нафси бўлмаса, меники бор ахир. Унга фаҳмлатиш керакки, бу аҳмоқ уни ҳаёлига ҳам келтирмайди, икки кўзи Воюгеппеда. Унинг иззати нафси йўқ, лекин мен буни унга кўрсатаман...»

Кекса князь билар эдики, агар қизига, сен янглишаётибсан, Анатоль Воюгеппега кўз тиккан деса, бу гап княжнанинг нафсониятига тегади-ю, натижада муродига (қиздан айрилмаслик) етади, шунинг учун ҳам унинг кўнгли тинчиди. У Тихонни чақириб ечина бошлади.

Тихон унинг ориқ, кўкрак жуни оқарган гавдасига тунги кўйлагини кийгизар экан: «Қаёқдан ҳам келишди! — деди князь ичида. — Мен чақирмаган бўлсам, келиб менинг тирикчилигимга туз ташлашди, ўзи жиндаккина умрим қолган бўлса».

— Келмай ҳам ўлсин! — деди ҳали кўйлагининг ёқасидан бошини чиқармай.

Тихон князнинг баъзан ўзидан-ўзи гапиришини билар эди. Шунинг учун ҳам кўйлагининг ёқасидан чиққан тунд ва худди бир нарсани сўрагандай кўринган башарасини кўриб ҳайрон бўлмади.

— Ётишдими? — деб сўради князь.

Ҳимма яхши хизматкорлар сингари Тихон ҳам хўжайинининг бир оғиз гапидан унинг кўнглидагини билар эди. У дарров бу саволи князь Василий билан унинг ўгли тўғри-сида эканини фаҳмлади.

— Чироқларни ўчириб ётишди, жаноб олийлари.

— Ҳеч кимнинг эси кетмовди, эси кетмовди...— деди князь тез-тез ва оёғини туфлигаю қўлни авра тўннинг енсига тиқиб, ётадиган диванига томон борди.

Анатоль билан m-lle Bourienne орасида ҳеч қандай гап бўлмаган бўлса ҳам, иккови муҳаббатнинг раувге меге — гача бўлган қисми тўғрисида бир-бирининг кўнглини, бир-бирига яширинча айтадиган гаплари кўп эканини билар, шунинг учун эрталабдан бошлаб хилватда кўришгани баҳона излашар эди. Княжна Марья ҳар кунги вақтда отасининг олдига кириб кетганида m-lle Bourienne Анатоль билан қишки боғчада учрашди.

Княжна Марья бугун кабинет эшиги олдига алоҳида бир ҳаяжон билан келди. Назарида одамлар унинг пешонаси очилишинигина эмас, ҳатто бу тўғрида ўзи нималар ўйлаётганини ҳам биладигандай кўринар эди. У Тихоннинг ва йўлакда қайноқ сув олиб кетаётиб салом берган князь Василий камердинерининг юзида ҳам шу маънони ўқиди.

Кекса князь бугун қизига одатдан ташқари меҳрибон бўлиб, уни жуда хуш қабул қилди. У қай вақтда бундай хушмуомала бўлишга ҳаракат қилишини княжна Марья яхши билар эди. У княжна Марья ҳисоб масалаларига тушулмаганда юраги сиқилиб ориқ қўлларини мушт қилганда шу ҳолатда бўлар эди ва княжнанинг олдидан туриб кетиб, бир сўзини секин-секин бир неча маротаба такрор қилар эди.

Княжна кириши биланоқ у сизлаб гап бошлади.

— Сизга оғиз солишаётипти,— деди князь сохта табасум қилиб.— Сизган бўлсангиз керакки, деди давом этиб,— князь Василий бу ерга асрандисига (князь Николай Лилреич негадир Анатоли асранди, дерди) менинг қора кўзимни томоша қилдиргани олиб келгани йўқ. Кеча мен билан сизнинг тўғрингизда гаплашди. Менинг феълимни биласиз, буни сизга ҳавола қилдим.

— Гапингизни қандай тушунай, mon père?¹— деди княжна оқариб-қизариб.

¹ отажон.

— Қандай тушунай деганинг нимаси! — деб бақирди князь жаҳли чиқиб.— Князь Василий сени келинликка муносиб кўриб, асрандисига олиб бермоқчи. Мана, бундай тушун! Қандай тушунай эмиш-а?!.. Сен айт.

— Мен билмайман, ўзингиз биласиз, топ рёге,— деди княжна шивирлаб.

— Мен? Мен? Мен нима дейман? Мени кўйинг. Эрга мен тегмайман. Сиз нима дейсиз? Мана шуни билмоқчиман.

Княжна отасининг бу ишга кўнгли йўқ эканини билиб, пешонам ё ҳозир очилади, ё ҳеч қачон очилмайди, деган фикрга келди. У отаси қараб турганда ҳеч нарсани ўйлай олмаганини, одати бўйича фақат бўйин эгишга мажбур бўлганини билиб, ерга қаради-да:

— Менинг бирдан-бир хоҳишим сизнинг тилагингизни ўрнига етказиш,— деди,— лекин агар хоҳишимни айтишим керак бўлса...

Княжна сўзини тамом қилолмади.

— Жуда яхши! — деб бақирди князь унинг сўзини бўлиб.— У сени мол-дунёнг билан m-lle Bourienne учун олади... M-lle Bourienne хотин бўлади-ю, сен эса...

Князь тўхтади. У қизига бу гап қандай таъсир қилганини пайқади. Княжна ерга қараб, кўзига ёш олди.

— Қўй, қўй, ҳазил гап, ҳазиллашдим,— деди отаси.— Лекин шуни эсингдан чиқармагинки, княжна, мен, эр танлаш қизининг ўз ихтиёрида деган қонданинг тарафдориман. Мен ихтиёрининг ўзингга бераман, шуни эсингда тутки, сенинг бахтинг шу масалани қандай ҳал қилишингга боғлиқ. Менинг тўғримда гапиришнинг ҳожати йўқ.

— Мен билмайман... топ рёге.

— Қўй, бу гапларни, у сеними, бошқаними — кимни олгин, дейишган бўлса, ўшани олиши керак. Лекин сенинг ихтиёринг ўзингда... Тур, уйингга кириб, хўп ўйлаб кўргину бир соатдан кейин ўшаларнинг олдида, «ҳа»ми-«йўқ»ми, айтгин. Мен биламан, ҳозир кириб ибодат қиласан. Майли, ибодат ҳам қилгин. Лекин яхшироқ ўйла. Бор.

Княжна гаранг бир аҳволда, титраб чиқаётганда князь унинг орқасидан:

— «Ҳа»ми, «йўқ»ми, «ҳа»ми, «йўқ»ми! — деб бақирди қолди.

Унинг пешонаси очилиши муқаррар эди, лекин отасининг m-lle Bourienne тўғрисида қилган кинояси жуда оғир эди. Борингки, бу нотўғри, лекин шундоқ бўлса ҳам бу жуда

огир ва бу тўғрида унинг ўйламаслиги ҳеч мўмкин эмас эди. У у ёқ-бу ёққа қарамай, кўзига ҳеч нарса кўринмай, қулоғига ҳеч нарса кирмай, қишки боғчадан ўтиб кетаётганида бирдан m-lle Bourieппенинг таниш овозини эшитиб ўзига келди. У бошини кўтариб, икки қадам нарида француз қизни кучоқлаб, пичирлашиб ўтирган Анатолини кўрди. Чиройли юзидан ваҳима акс этган Анатоль унга қаради-ю, дафъатан m-lle Bourieппенинг белидан қўлини олмайди, m-lle Bourieппе эса княжнани ҳали кўрмаган эди.

Анатолнинг юзи худди: «Ким у? Нимага?» Шошманг!» — деяётгандай эди. Княжна Марья икковига қараганича қолди. У бу ҳолга тушуна олмас эди. Ниҳоят, m-lle Bourieппе қичқириб юборди-ю, қочиб кетди. Анатоль худди бу галати ҳодисага кулса бўлади, дегандай табассум билан княжна Марьяга таъзим қилди ва елкасини қисиб, ичкарига кириб кетди.

Бир соатдан кейин Тихон княжна Марьяни айтгани келди. У княжнани отаси чақираётганини айтиб, князь Василий Сергеевичнинг ҳам ўша ерда эканини билдирди, Тихон келганда княжна ўзининг хонасидаги диванда йиғлаётган m-lle Bourieппени кучоқлаб ўтирар эди. Княжна унинг бошини секин-секин силар эди, княжнанинг чиройли, бурунгидек ҳамон сузук, порлаб турган кўзлари m-lle Bourieппенинг гўзал юзига меҳр-шафқат билан қарар эди.

— Non, princesse, je suis perdue pour toujours dans votre cœur,¹ деди m-lle Bourieппе.

— Pourquoi? Je vous aime plus que jamais,— деди княжна Марья,— et je tâcherai de faire tout ce qui est en mon pouvoir pour votre bonheur.²

— Mais vous me méprisez, vous si pure, vous ne comprendrez jamais cet égarement de la passion. Ah, ce n'est que ma pauvre mère...³

— Je comprends tout,⁴— деди княжна Марья маҳзун табассум қилиб.— Хафа бўлманг, дўстим. Хайр, мен отамнинг олдиларига чиқаман,— деб чиқиб кетди.

¹ Йўқ, княжна, энди умрбод мендан кўнглингиз совиди.

² Нега ахир? Мен сизни илгаригидан ҳам кўпроқ яхши кўраман. Сизнинг бахтингиз учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан.

³ Лекин энди сиз мендан жирканасиз, сиз поксиз, мендан жирканишнинг керак; сиз эҳтиросга берилиш нималигини ҳеч қачон билмай-ми! Оҳ, бечора онагнам...

⁴ Мен ҳамма гални тушундим.

Княжна Марья кириб келганда князь Василий қўлида тамакидон, оёғини чалиштириб, худди шу иш ҳеч бўлмаслигини олдан сезган ва ўзининг сезгирлигига ўзи афсус қилган ва мулойим табассум қилиб утирар эди. У шошиб-пишиб бир чимдим тамаки ҳидлади.

— Ah, ma bonne, ma bonne,¹— деб ўрнидан турди у ва княжнанинг қўлини ушлаб, бир уф тортиб ижова қилди:

— Le sort de mon fils est en vos mains. Décidez, ma bonne, ma chère, ma douce Marie, qui j'ai toujours aimée, comme ma fille.²

Бу гаплардан кейин у четланди. Дарҳақиқат кўздан ёш чиқди.

— Пф... Пф...— деб князь Николай Андреич пишқириб утирар эди.

— Князь ўз асрандиси... ўғли номидан сени сўраётпти. Князь Анатолий Курагинга хотин бўлишни истайсанми, йўқми? Ё ҳа, ё йўқлигини айт,— деб қичқирди князь Николай Андреич,— сендан кейин мен ҳам ўз фикримни айтаман, мен ўз фикримни, фақат ўз фикримни айтаман,— деди князь Василийнинг термилиб турган кўзларига қараб. Айт, «ҳа»ми, «йўқ»ми?

— Менинг хоҳишим, топ рёге ҳеч қачон сиздан ажралмаслик ва сизни ташлаб кетмаслик. Мен эрга тегмайман,— деди княжна қатъият билан князь Василийга ва отасига чиройли кўзларини тикиб.

— Бўлмаган гап, беҳуда гап! Беҳуда, беҳуда!—деб қовоғини солиб қичқирди князь ва қизининг қўлидан ушлаб ўзига тортди, лекин ўпмасдан фақат пешонасини пешонасига теккизди-ю, унинг қўлини шунча қаттиқ сиқдики, княжна афтини буриштириб қичқириб юборди.

Князь Василий ўрнидан турди.

— Ma chère, je vous dirai que c'est un moment que je n'oublierai jamais, jamais; mais, ma bonne, est-ce que vous ne nous donnerez pas un peu d'espérance de toucher ce soeur si bon, si généreux, Dites que peut-être... L'avenir est si grand. Dites: peut-être.³

¹ Оҳ, қизгинам, қизгинам.

² Ўғлимнинг тақдири сизнинг қўлингизда. Ўзингиз ҳал қилинг. Жондан азизим, Мари, мен сизни ҳамма вақт ўз қизимдан ҳам ортиқ кўраман.

³ Азизим, мен сизга айтсам, бу минутларни ҳеч қачон унутмайман, лекин бизни ноумид қилманг, меҳрибон қизим, айттинг, балким... келажакдан умидимиз бор. Айттинг: балким бўлар.

— Князь, мен кўнглимда бор гапни айтдим... Келганингизга раҳмат, лекин мен ҳеч қачон сизнинг ўғлинингизга тегмайман.

— Мана, масала ҳал, дўстим. Келганингга жуда хурсандман, жуда хурсандман. Сен бор уйингга кир, княжна, деди қари князь.— Келганингга жуда-жуда хурсандман,— деб князь Василийни қучоқлади.

«Менинг орзум бошқа,— деди княжна Марья ичида,— менинг орзум бошқача, хушбахтлик, инсонга муҳаббат ва ўзимни фидо қилиб хушбахт бўлиш. Менинг учун қанчалик мушкул бўлмасин, мен бечора Амéлиени бахтиёр қиламан. Бу йигитни у ҳаддан ташқари яхши кўради... Амéлие бу қилмишидан жуда пушаймон бўлиб қийналаётпти. Мен ҳар қандай қилиб ҳам бўлса икковининг бошини қўшишга ҳаракат қиламан. Агар бу йигит уни олишга қудрати етмаса, мен ўзим Амéлиегга пул бераман, отамдан, Андрейдан ёрдам сўрайман. Амéлие унга тегса, мен жуда хурсанд бўлар эдим. Бечора қиз ғариб, мусофир, кимсасиз! Ё худоим шунчалик эсини йўқотиб қўйган бўлса, бечора бениҳоят яхши кўрар экан-да. Унинг ўрнида мен бўлганимда ҳам балки шундоқ бўлар эдим!..» — деб ўйлар эди княжна Марья.

VI

Ростовлар оиласи Николушкадан кўпдан бери хат-хабар олмас эди: фақат қиш ўртасида граф бир хат олдию унинг адресидан ўғлининг қўлини таниди. Граф хатни олгач, ҳеч ким пайқамасин, деб қўрқиб ва шошиб, оёқ учида ўз кабинетига кирди ва эшикни беркитиб, хатни ўқий бошлади. Анна Михайловна хат келганидан хабардор бўлиб (у ҳамма вақт ҳовлидаги ҳар бир ҳодисадан хабардор эди), геста юриб графнинг олдига кирди. Граф ҳам йиғлаб, ҳам кулиб хат ўқимоқда эди.

Анна Михайловна, иши битгап бўлса ҳам ҳануз Ростовникида турар эди.

— Тси вон ати?¹— деди Анна Михайловна граф йиғласа йиғлашга-ю, кулса кулишга тайёр гамгин бир тарзда. Граф баралла йиғлаб юборди.

— Николушка... хат... ярадор бўлган... экан, ярадор,

¹ Ҳа, азиз дўстим?

... жигарим... Графинягинам... офицер бўлипти... Худога шукур... Графинюшкага қандоқ айтаман?..

Анна Михайловна унинг ёнига ўтириб, рўмолчаси билан унинг кўзини, ҳатто томган кўз ёшини ва ўзининг кўз ёшини артди, хатни ўқиди, графга тасалли берди ва тушлик-кача графиняни бу хабарга тайёр қиламан, тушлик қилиб, чой ичиб бўлгандан кейин, худо ёр бўлса, ҳаммасини айтаман, деб ваъда берди.

Тушлик вақтида Анна Михайловна нуқул уруш хабарлари тўғрисида, Николушка тўғрисида гапирди; гарчи ўзи билса ҳам икки марта Николушканинг охирги хати қачон келган эди, деб сўради, ҳадемай хат келиб қолар, деди. Анна Михайловна ҳар гал Николушкани тилга олганда, графиня ташвишланар ва гоҳ графга, гоҳ Анна Михайловнага жавдираб қарар, шунда Анна Михайловна гапни секив бошқа ёққа бурар эди. Оилада ҳаммадан ҳам зийрак бўлган Наташа бу гапларнинг оҳангидан, кўз қарашлардан ва юз ифодаларидан бир нарсани пайқади-да, тушлик бошланганданоқ қулоғини динг қилиб, отаси билан Анна Михайловна орасида акасига оид бирон гап борлигини ва Анна Михайловна онасини бирон хабарга тайёр қилаётганини сезди. Наташа ҳарчанд тортинчоқ бўлмаса ҳам (онаси Николушка тўғрисидаги анчайин хунук хабарни ҳам кўтара олмаслигини билар эди), тушлик вақтида бу тўғрида бирон нарса сўрашга журъат қилолмади ва кўнглига гулгула тушиб, томоғидан овқат ҳам ўтмай, мураббиясининг танбехларига ҳам қулоқ солмасдан, студда ўзини у ёққа ташлаб, бу ёққа ташлаб ўтирар эди. Тушликдан кейин у Анна Михайловнанинг орқасидан чопқиллаб бориб, истироҳат бўлмасида унинг бўйнига осилди.

— Холажон, жон хола, айтинг, нима бўлипти?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, жонгинам.

— Йўқ, жон хола, ўргилиб кетай, айтинг, сиз бир нарсани биласиз, айтинг, бўлмаса қўймайман.

Анна Михайловна бош чайқаб:

— *Vous êtes une fine mouche, mon enfant*¹, — деди.

Наташа Анна Михайловнанинг юзидан «ҳа, биламан» деган бир маънони ўқиб:

— Николенькадан хат келиптими? Шундоқдир! — деб юборди.

— Ҳай, оғзингдан чиқарма, онанг эшитса, қандоқ бўлишини ўзинг биласан-ку.

¹ Ҳа, шайтон қиз,

— Хўп, хўп, оғзимдан чиқармайман, лекин айтинг, айтмайсизми? Бўлмаса ҳозир бориб айтаман.

Анна Михайловна ҳеч кимга айтмаслик шарти билан хатнинг мазмунини қисқача айтиб берди.

— Мана, мана, бировга айтсам худо урсин,— деди Наташа чўқиниб ва югурганича Сонянинг олдига чиқди.

— Николенька... Ярадор... Хат...— деди Соняга тана ва хурсандлик билан.

Соня дарҳол ранги бўзариб:

— Nicolas! — деди.

Наташа акасининг ярадор бўлганлиги ҳақидаги хабар Соняга қандай таъсир қилганини кўрганидан кейингина бу хабарнинг қайғули эканини сезд.

У Соняни қучоқлаб йиғлади.

— Салгина ярадор бўлган экан, лекин офицер қилиб қўйиншти; ҳозир тузалиб қолипти, хатни ўзи ёзипти,— деди Наташа йиғи аралаш.

Петя катта-катта қалам ташлаб уйда нари-бери юрар экан:

— Хотин-қизлар ҳаммаси ҳам шунақа йиғлоқи-да,— деди,— мен акамнинг катта иш кўрсатганига суюнаман, жуда суюнаман. Сизларнинг ҳамма вақт кўз ёшларинг тайёри! Ҳеч нарсага тушунмайсизлар.

Наташа йиғи аралаш табассум қилди.

— Сен хатни ўқидингми? — деб сўради Соня.

— Ўқиганим йўқ. Лекин Анна Михайловна тузалипти, аллақачон офицер бўлипти, деб айтдилар.

— Худога шукур,— деди Соня чўқиниб.— Ёлғондан айтган бўлмасинлар тагин. Юр, татапининг олдларига борамиз.

Петя индамасдан нари-бери юрар эди.

— Мен Николушканинг ўрнида бўлганимда французларни бундан ҳам кўпроқ ўлдирад эдим— деди Петя.— Аблаҳлар! Мен бу аблаҳларни ўлдиравериб, ҳаммаёқни ўликка тўлдириб юборар эдим,— деди яна Петя давом этиб.

— Жаврамасанг-чи, мунча бетутуриқ бўлибсан!

— Мен бетутуриқ эмасман, ҳар нарсага йиғлайдиган бетутуруқ,— деди Петя.

Бир оз жимликдан сўнг Наташа:

Эсингдан чиқарганинг йўқми уни? — деб сўради.

Со́ня жи́лмайиб:

— Nicolas ними? — деди.

Наташа сўзига жуда катта маъно бермоқчи бўлса керак, қўл ва бош ҳаракатлари билан жуда писанда қилиб:

— Йўқ, Со́ня, унинг ҳамма-ҳамма гаплари, ҳамма ишлари, ҳаммаси-ҳаммаси эсингда борми? Ҳаммаси менинг эсимда турипти,— деди,— лекин Борисни эсимдан чиқарибман, ҳеч эсимда йўқ.

— Нима деяпсан? Наҳот Борис эсингдан чиққан бўлса? — деди Со́ня ҳайратда қолиб.

— Йўқ, эсимдан чиқишга чиққани йўқ, афти эсимда-ю, Николенькадай эмас-да. Кўзимни юмсам, Николенька кўз олдимга келади, лекин Борис келмайди (у кўзини юмди). Мана, ҳеч кўзимга кўринмайди.

— Оҳ, Наташа! — деди Со́ня худди дугонасини ҳозир айтмоқчи бўлган гапини эшитишга нолайиқ кўргандай ва бу гапни бошқа, ҳазиллашиш мумкин бўлмаган одамга айтаётгандай бир алфозда, тантана ва жиддият билан.— Мен сенинг акангни яхши кўриб қолганман, унинг бошига нима келмасин, ўзимнинг бошимга нима келмасин, барибир мен уни ўлгунимча яхши кўраман.

Наташа ҳайрон бўлиб, Со́няга қараганича, жим қолди. У Со́нянинг гапи ҳақ эканини ва ўша, айтган муҳаббат бор эканлигини сизди; лекин Наташа ҳали бу нарсанинг фаҳмига етмас эди. У шундоқ бўлишига ишонар, лекин буни англамас эди.

— Сен Николенькага хат ёзасанми? — деб сўради Наташа.

Со́ня ўйланиб қолди. Nicolasга қандай хат ёзиш керак, умуман, хат ёзиш керакми,— бу масалани у ҳеч ҳал қилолмас эди. Энди Николай офицер ва қаҳрамонларча ярадор бўлганида унга хат ёзиб ўзини эслатиши, унинг ваъдасини ёдига солиши яхши бўлармикин?

— Билмайман; у хат ёзса, мен ҳам ёзарман,— деди Со́ня қизариб.

— Сен унга хат ёзгани уялмайсанми?

— Йўқ,— деди Со́ня жи́лмайиб.

— Мен Борисга хат ёзгани уяламан, ёзмайман.

— Нимадан уяласан?

— Билмасам. Шундай уяламан-да.

Наташанинг ҳалиги гапига аччиғи келган Петя:

— Нимадан уялишини мен биламан,— деди,— ана у

семиз кўзойнакчини яхши кўриб қолгани учун уялади (Петя ўзининг адаши бўлмиш янги граф Безуховни шундай деб атар эди): энди мана бу ашулачини (Петя ашулачи деб Наташанинг ашула муаллими — итальянни атар эди) яхши кўриб қолган: шунинг учун ҳам уялади.

— Мунча бетамиз бўлибсан, Петя! — деди Наташа.

— Бетамиз бўлсам ҳам сенчалик эмасман, — деди тўққиз яшар Петя худди катта одамдай.

Графиня тушлик вақтида Анна Михайловнанинг кинолари орқасида воқеани унча-мунча сезган эди. У ўз уйига кириб, креслода ўтирар экан, ўғлининг кичкинагина тамакидонининг қопқоғига ўрнатилган сурагидан кўзини олмас ва кўзида ёш айланар эди. Анна Михайловна, қўлида мактуб, оёқ учида юриб графинянинг кабинетини эшиги олдига келиб тўхтади.

— Сиз кирманг, — деди орқасидан келган кекса графга, — кейин кирасиз, — ўзи ичкарига кириб эшикни беркитди.

Граф калитнинг ўрнига қулоғини қўйиб тинглай бошлади. Унинг қулоғига аввал осойишта гап овози, кейин узундан-ўзоқ гапирган Анна Михайловнанинг товуши, кейин қичқирди кирди, сўнгра жимлик чўкди, кейин яна икки кишининг хушхол гапираётган товуши, кейин оёқ шарпаси эшитилди-ю, Анна Михайловна графга эшикни очди. Анна Михайловнанинг юзида, мураккаб операцияни ўринлатиб, санъатини томоша қилгани одамларни таклиф қилган хирургнинг юзидаги мағрурлик ифодаси ётар эди, Анна Михайловна бир қўлига тамакидонни, иккинчи қўлига мактубни ушлаб, гоҳ бирини, гоҳ иккинчисини ўпаётган графиняни тантана билан кўрсатиб:

— C'est fait!¹ — деди.

Графиня графни кўриб, унга қўлини узатди, унинг тепакал бошини кўкрагига босди ва ялтироқ калласи оша яна хатга, ўғлининг суратига қаради: хат билан суратни яна ўпмоқчи бўлиб, эрининг тепакал бошини сал итарди. Уйга Вера, Наташа, Соня ва Петя кирди. Хат яна ўқилди. Николай хатида ўзи иштирок қилган икки поход ва икки жанглик қисқача тасвир қилган, ўзининг офицер бўлганини айтган ва онаси билан отасининг қўлларини ғойибона ўпиб, дуо қилишларини сўраган; Верани, Наташани, Петяни ўпаман, деган. Бундан ташқари у m-г Шелинг, m-me Шосс ва мураб-

¹ Мана, иш битди!

биясига салом айтган ва яна ҳануз яхши кўргани ҳамда ҳеч қачон эсидан чиқармагани қимматли Соняни ўпиб қўйинглари, деган. Буни эшитиб, Соня шу қадар қизариб кетдики, ҳатто кўзларидан ёш чиқди. У ҳамма қараётганидан уялиб, чопқиллаганича залга чиқди ва гир айланиб кўйлагининг этагини чодир қилди-да, қип-қизарганича жилмайиб полга ўтирди. Графиня йиғлар эди.

— Нега йиғлайсиз, татап? — деди Вера. — Унинг ёзган гапларига суюниш керак, наинки йиғласангиз.

Веранинг бу гапи жуда тўғри бўлса ҳам, лекин граф, графиня ва Наташа ҳамма унга худди «наҳот шундоқ десагиз», дегандай қаради. «Бу кимга тортди экан!» — деб ўйлади графиня.

Николушканинг хати қайта-қайта ўқилди ва бу хатни ўқитиб эшитишга ўзларига лойиқ кўрганлар хатни ҳеч кимга бермай ўтирган графинянинг олдига келишлари керак эди. Мураббиялар, энагалар, Митенька, баъзи таниш-билишлари келишди ва графиня уларнинг ҳар қайсисига хатни алоҳида лаззат билан ўқиб берар экан, ҳар ўқиганида бу хатдан ўғлининг янги бир фазилатини топар эди. Бундан йигирма йил бурун қорнида митти қўл-оёғини билинар-билинмас зўрғагина қимирлатган ўша ўғли, кўп эркалатма, деб граф билан уришувига сабаб бўлган ўша фарзанди, аввал «груша» ва ундан кейин «баба» деб тили чиққан ўша Николенька энди ёт юртларда, бегона одамлар орасида мард жангчи бўлиб, ўзи ёлғиз, бировнинг ёрдамисиз, ўз билганича алланечук мардона ишлар қилиб юргани графиняни ҳайратга солар ва бениҳоят хурсанд қилар эди.

Бола гўдаклигидан бошлаб аста-секин улғайиб боришини кўрсатадиган тажрибани, асрлар давомида ҳосил бўлган тажрибани графиня тан олмас эди. Гўё миллион-миллион одамлар ҳам шу камолот босқичини босиб ўтмагандай, ўғлининг ҳар бир камолот босқичи графиня учун фавқулодда бир ҳодиса бўлар эди. Графиня ундан йигирма йил бурун қорнида қимирлаган кичкинагина вужуднинг бир кун келиб йиғлашига, эмишига ва гапиршига ишонмагандай, ҳозир ҳам ўша вужуднинг у ёқларда, хатига кўра, кучли, жасур эркак, ўғилларининг ва одамларнинг намунаси бўлиб юрганига ишонгиси келмас эди.

— *Хатини* қара-я, мунча ҳам чиройли ёзмаса! — дерди графиня хатнинг тасвир қисмини ўқиб. — Мунча ҳам камтар бўлмаса! Ўзи тўғрисида бирон оғиз ҳам ёзмапти, бирон

оғиз ҳам... Аллақадёқдаги Денисов тўғрисида ёзипти. Ўзи ўшалардан ҳам жасурроқдир. Ўзининг чеккан азоблари тўғрисида лом-мим демапти, олижаноблигига қаранг-а! Ўша Николушкам-да! Ҳаммани бир-бир эслапти. Ҳеч кимни эсидан чиқармапти. Ўзим ҳам айтар эдим, мана бундайлигидаёқ, айтар эдим...

Бутун оиладан Николушкага ёзиладиган хатлар қарийб бир ҳафта ёзилди ва ниҳоят оққа кучирилди; графинянинг пазорати остида, графнинг ҳаракати билан Николушкага керакли нарсалар ҳозирланди ва янги офицернинг кийим-кечаги учун пул тайёрланди. Тадбиркор Анна Михайловна ўғли билан хатлашиб туришининг ҳам осонгина йўлини топган эди. У хатларини тўғри гвардияга қўмондонлик қилиб турган буюк князь Константин Павловичга юборар эди. Ростовлар оиласи *чет элдаги рус гвардиясининг* ўзи тайинли адрес, агар мактуб гвардияга қўмондонлик қилиб турган буюк князга тегса, ўша ерга яқин турган Павлоград полкига етиб боришига ҳеч шубҳа йўқ, деб ўйлашар эди, шунинг учун ҳам хатлар билан пулни буюк князнинг куръери орқали Борисга юборадиган бўлишди ва Борис бунини Николушкага етказиши керак эди. Юбориладиган хатлар қари граф, графиня, Петя, Вера, Наташа, Соня томонидан ёзилган эди. Граф кийим-кечак учун 6000 сўм пул ва бошка майда-чуйдалар юборди.

VII

Кутузовнинг Ольмюцга яқин ерда лагерь қуриб турган жанговар армияси 12 ноябрь эртаси бўладиган кўриққа, яъни Россия ва Австрия императорларининг кўригига тайёрланмоқда эди. Россиядан янгигина келган гвардия кечани Ольмюцдан ўн беш чақирим нарида ўтказиб, эртасига эрталаб соат ўнда кўриқдан ўтгани Ольмюц майдонига чиқди.

Николай Ростов шу кунни Борисдан хат олган эди. Борис бу хатига Измайл полки Ольмюцдан ўн беш чақирим бериди тушайдн, сенга хат билан пул келган, келиб олгин, деган эди. Шу кунлари Ростовга пул жуда зарур эди, чунки походдан қайтиб, Ольмюц яқинида тўхтаган армия лагерини моли кўп маркитантлар ва австриялик жужудлар босиб кетган эди. Павловградликлар поход учун олинган мукофотлар шодиёнасига зиёфат устига зиёфат ўтказишар,

яқиндагина Ольмюцга келиб хотин-халаж хизмат қиладиган майхона очган Каролина Венгерканинг майхонасига боришар эди. Ростов офицер бўлиши муносабати билан яқиндагина зиёфат бергани, Денисовнинг оти Бадавини сотиб олгани учун ўртоқларидан ва маркитантлардан қарздор бўлиб қолган эди. Бориснинг хатини олгандан кейин бир ўртоғи билан Ольмюцга борди, ўша ерда овқат еб, бир шиша вино ичди-ю, кейин ўзи якка, бирга ўсган ўртоғи Борисни қидириб гвардия лагерига борди. Ростовнинг ҳали офицерлик кийим-боши йўқ эди. Унинг эғнида эскириб кетган ва солдат крести тақилган юнкер курткеси, ўшанга ўхшаб эскириб тиззаларидаги чармлари қирилган шим, белида офицерлар тақадиган қилич, остида поход вақтида казакдан сотиб олинган Дон оти эди. У гижим бўлиб кетган гусар телпагини бошининг орқасига қийшайтириб кийиб олган. У Измайл полки лагерига яқинлашар экан, урушни кўрган жангозар гусарлик важоҳатимни кўриб Борис ва унинг гвардиячи ҳамма ўртоқлари оғзини очиб қолар, деб ўйлар эди.

Гвардия бутун походни худди саёҳатга чиққандай озодалик ва интизомга зеб бериб ўтказди. Манзиллар яқин-яқин бўлиб, буюм халталарни ҳам аравалар олиб борар, ҳар манзилда Австрия маъмурлари офицерларга яхши овқатлар тайёрлаб қўйишар эди. Полклар шаҳарларга музика билан кириб, музика билан чиқар, бутун поход вақтида буюк князнинг буйруғига кўра солдатлар барабар оёқ ташлаб юришар (гвардиячилар шу билан фахрланар эди), офицерлар эса ўз уринларида пиёда боришар эди. Борис бутун поход вақтида энди рота командири бўлган Берг билан юриб, бирга турар эди. Берг поход вақтида рота командири бўлиб, яхши хизмати ва ҳар ишни ўз вақтида қилиши орқасида бошлиқларнинг ишончига сазовор бўлган ва ўзини иқтисодий жиҳатдан яхши таъминлаб олган эди. Борис поход вақтида кўп керак бўлиб қоладиган одамлар билан танишди ва Пьер ёзиб берган мактуб орқали князь Андрей Болконский билан танишиб олди ва у орқали бош қўмондон штабига ўрнашиб олиш умидида эди. Озода ва яхши кийинган Берг билан Борис сўнгги кундузги юришдан кейин, озодагина уйда тўгарак стол ёнида дам олиб, шахмат ўйнаб ўтиришар эди. Берг тутаб турган трубкасини икки тиззасининг орасига қистириб қўйган. Борис Бергнинг юришига маҳтал бўлиб, ўзига хос назокат билан шахмат доналаридан оппоқ ва нозик қўллари билан қубба

ясар ва афтидан, ўйин тўғрисида ўйлаб (у ҳамма вақт фақатгина ҳозир қилаётган иши тўғрисидагина ўйлар эди), ҳарифининг юзига қараб турар эди.

— Қани, энди нима қилар экансиз? — деди.

— Ҳаракат қилиб кўрамиз-да, — деди Берг ва пиёдани ушлади-ю, юрмади.

Шу чоғ эшик очилди.

— Э, бу ерда экаисан-ку! — деди Ростов баланд овоз билан. — Берг ҳам шу ерда! *Петизанфан, але куше дормир!*¹ — деб бақриб, энагасининг гапини такрорлади. Борис иккови ёшликлариди ҳамма вақт энаганинг шу гапига қулишар эди.

— Ўҳў, бутунлай ўзгариб кетибсан-ку! — деб Борис ўрнидан турди ва тўкилиб кетган шахмат доналарини териб жойига қўйди-да, дўсти билан кўришгани кучоқ очди, бироқ Николай ўзини четга олди. У ўртоғини кўрганида бошқаларга тақлид қилишни истамайдиган ёшлик туйғуси билан ўз ҳиссини, ҳар қандай бўлганда ҳам аксари катталарда кўрилганидек, риёкорона эмас, ўзича, янгичасига ифода қилишни истади, у бошқалар сингари ўпишмоқчи эмас, балки уни чимчиламоқчи, туртмоқчи бўлди. Бироқ Борис, аксинча, осойишта ва дўстона бир йўсинда Ростовни кучоқлаб уч марта ўпди.

Улар қарийб олти ойдан бери кўришмаган эди: ёшлар ҳаёт йўлига тушиб, дастлабки қадамни босган ёшда қанчалик ўзгарса, улар ҳам бир-бирида шу ўзгаришни кўришиди ва шу дастлабки қадамларни қайси муҳитда босган бўлса иккаласига ҳам ўша муҳитнинг акси урган эди. Сўнги марта кўришганидан буён иккови ҳам анча ўзгарган ва иккови ҳам бу ўзгаришни бир-бирига тезроқ айтишни истар эди.

— Оббо олифталар-ей! Озодагина, тозагина, худди сайилдан қайтиб келгандайсизлар-а! Биз ҳам юрибмиз-да, армияда хизмат қиламиз деб, — деди Ростов лой сачраган шимини кўрсатиб. Унинг йўғон товуши ва солдатча ҳаракати Борис учун тамом янгилик эди.

Ростовнинг қаттиқ-қаттиқ гапираётганини эшитган уй эгаси немис хотин эшикдан бошини чиқариб қаради.

— Қалай, жойидами? — деди Ростов Борисга кўз қисиб.

¹ Боринглар, Солалар, ухланглар!

— Мувча бақирасан! Уларни ҳуркитиб юборасан,— деди Борис.— Мен бугун келмасан, деб ўйлаган эдим,— деди яна,— мен хатни кечагина Кутузовнинг адъютантларидан Болконский орқали бериб юборган эдим. Парров эгиб берар, деб ўйламаган эдим... Хўш, қалайсан? Урушга кирдингми? — деб сўради Борис.

Ростов унинг сўзига жавоб бермай, мундирига тақилган Георгий крестини солдатларча силкитиб қўйди ва боғланган қўлини кўрсатиб Бергга кулимсираб қаради.

— Кўриб турибсан-ку,— деди.

— Эй, ҳали шундоқ бўлди, дегин,— деди Борис кулиб.— Биз ҳам жуда ажойиб поход ўтказдик. Шаҳзода доим бизнинг полк билан бирга бўлди. Шунинг учун биз походни жуда соз ўтказдик. Польшада бўлган қабул маросимларини зиёфатларни, балларни айтасанми, гапирган билан тамом бўлмайди. Шаҳзода бизнинг офицерларга жуда катта марҳаматлар кўрсатди.

Икки ўртоқ бири ўзининг гусарлик айш-ишратлари билан жавговар ҳаёти ва иккинчиси баланд мартабали кишилар командаси остида хизмат қилишининг қулайликлари ва фойдалари тўғрисида гапирди.

— Гвардия яхши-да! — деди Ростов.— Менга қара, вино олдириб келсанг-чи.

Борис афтини буриштирди:

— Жуда ичгинг келаётган бўлса, майли.

У каравоти олдига бориб, оппоққина ёстиқнинг тагидан картмонини олди-ю, винога одам юборди.

— Ҳа, айтгандай, сенга келган пул билан хатни ҳам беришим керак,— деди яна.

Ростов хатни олди, пулни диванга ташлади-ю, столга тирсаклаб ўтириб, хатни ўқий бошлади. У хатдан уч-тўрт сатр ўқиб, Бергга қовоғини солиб қаради ва унинг қараб турганини кўриб, хат билан юзини беркитди. Берг диванда ётган тўла картмонни кўриб:

— Анчагина пул юборишипти-ку,— деди, бизнинг кунимиз ойликка қолган, граф. Мана, мени олсангиз...

— Менга қаранг, дўстим Берг,— деди Ростов,— сизга ҳам уйингиздан хат келса, яқин кишингиз билан учрашиб у билан гаплашмоқчи бўлсангизу мен шунда ҳозир бўлсам, сизга халал бермаслик учун дарҳол чиқиб кетар эдим. Мумкинми, кетсангиз, чиқиб кета қолсангиз, йўқолсангиз!— деб бақирди, лекин шу ондаёқ унинг елкасидан ушлади ва қилган қўполлигини юмшатмоқчи бўлди шекилли, унинг

юзига мулойимгина боқиб, илова қилди: — Хафа бўлманг, дўстим, мен сизни ўзимга яқин кўриб бу гапларни айтаётибман.

— Айтмасангиз ҳам ўзим тушунаман, граф, — деди Берг ўрнидан турар экан палағда товуш билан.

— Сиз уй эгаларининг олдига киришг, сизни йўқлашаётган эди, — деди Борис.

Берг озода, гард қўнмаган сюртукни кийди, ойнага қараб Александр Павловичга тақлидан сочини икки чаккасидан юқорига таради ва Ростовнинг кўз қарашидан сюртуги ёққанини пайқаганидан кейин, мулойим табассум қилиб, уйдан чиқиб кетди.

— Оббо, жуда ҳам бефаҳмлик қилибман, — деди Ростов хатни ўқир экан.

— Нима бўлди?

— Жуда бемазагарчилик қилибман-да, хат ёзмай юриб-юриб у бечораларнинг ўтакасини ёрганимни қара. Оббо, жуда ёмон бўлипти-да! — деди тўсатдан қизариб; — юбор энди Гаврилони винога! Ха, майли, бир ичайлик!

Хатнинг ичида князь Багратион номига ҳам бир мактуб бор эди, бу мактубни Анна Михайловнанинг маслаҳати билан қари грифиня таниш-билишлари орқали ёздириб олган ва ўғлига шу хатни эгасига етказиб, шундан фойдалангин, деб тайинлаган эди.

— Ана бемаънигарчилигу шунга зор эканман-да! — деди Ростов хатни столнинг тагига ташлаб.

— Нега ташлайсан? — деб сўралади Борис.

— Аллақандай бир тавсияшом, нима кераги бор менга!

— Нега кераги бўлмасин? — деди Борис мактубни олиб ўқир экан. — Сенга жуда керакли мактуб бу.

— Менга ҳеч нарсанинг кераги йўқ, мен ҳеч кимга адъютант бўлмайман.

— Нега? — деди Борис.

— Бундан паст иш йўқ!

— Сен ҳали ҳам алланималарни хаёл қилиб юрасан, — деди Борис бошини чайқаб.

— Сен бўлсанг, ҳали ҳам ўшанақа дипломат экансан. Кел, қўй бу гапларни... Кани, ўзингдан гапир-чи, — деди Ростов.

— Мана, кўриб турибсан-ку, шу-да. Ҳозирча ишим яхши, лекин шу фронтдан қугулиб, адъютант бўлишни истар эдим-да.

— Нега?

— Нега булар эди, модомики ҳарбий ишда мартабага интиладиган булсанг, иложи булса дурустроғига интият.

— Эй, бундоқ дегин! — деди Ростов, афтидан, бошқа тўғрида уйлаётиб.

У қандайдир бир масалани ҳал қилмоқчи булгандай, ўртоғининг кўзига савол назари билан тикилиб турар эди.

Чол Гаврило вино келтирди.

— Энди Альфонс Карличга одам юборайми? — деди Борис. — У сен билан ичар эди, чунки мен ича олмайман.

— Ҳа, юбор-юбор! Қалай у немис? — деди Ростов таҳқиромуз илжайиб.

— Жуда-жуда яхши, ҳалол ва дилкаш одам, — деди Борис.

Ростов Бориснинг кўзига яна бир марта тикилди-ю, уф тортди. Берг қайтиб келди ва вино ичиб ўтириб, учала офицернинг қулф-дили очилди. Иккала гвардиячи Ростовга ўзларининг сафарлари, Россияда, Польшада ва чет элларда қандай иззат-ҳурмат кўрганликларини ҳикоя қилиб беришди. Командирлари буюк князнинг сўзлари, қилиқлари, гапириши, унинг юмшоқкўнгиллиги ва аччиғи тезлиги ҳақида латифалар айтишди. Берг сўз ўзинга тегишли булмагани учун одатдагича индамасдан ўтирар эди. Бирок буюк князнинг аччиғи тезлиги тўғрисида латифалар айтилганда у Галицияда буюк князь полкларни айланиб юриб полкнинг нотўғри ҳаракат қилгани учун аччиқланганини ва шу вақтда у билан гаплашишга муваффақ булганини зўр шавқ-завқ билан гапириб берди. У, жуда дарғазаб булган буюк князь: «Арнаутлар!» (шаҳзода дарғазаб булган чоғларида ҳамма вақт Арнаутлар, дер эди) — деб унинг ёнига келиб бақирганини ва рота командирини сўраганини мулойим табассум билан гапирди.

— Ишонасизми, граф, мен ҳеч қўрқмадим, чунки мен ҳақ эканимни билар эдим. Биласизми, граф, полк бўйича бериладиган бутуи буйруқларни, уставни *беш бармоғимдай ёд биламан*, десам мақтанган булмайман. Шунинг учун ҳам, граф, менинг ротамда ҳеч қачон камчилик булмайди. Шунинг учун ҳам ҳамиша хотирим жам. Югуриб олдига бордим. (У буюк князнинг олдига қандай ҳарбийча салом бериб келганини ўрнидан салгина туриб кўрсатди. Дарҳақиқат, одамнинг юзида ҳурмат ва мамнуниятни бундан ортиқроқ қилиб кўрсатиш қийин эди!) Шу сўка кетди: «Арнаут» ҳам деди, «фалокат» ҳам деди, «Сибирга юбораман» ҳам деди, ишқилиб, ҳеч гап қолмади, — деди Берг та-

бассум қилиб.— Мен ҳақ эканлими билиб, индамай туравердим. Дуруст қилибманми, граф? «Ҳа, соқовмисан?» — деб бақирди. Яна индамай туравердим. Шундан кейин нима бўлди, деб ўйлайсиз, граф? Эртасига буйруқда менинг тўғримда ҳеч гап бўлмади. Мана, кўрдингизми, одам ўзини дадил тутса, мана шундоқ бўлади. Мана шундай гаплар, граф,— деди Берг трубкасидан ҳалқа-ҳалқа тутун чиқарар экан.

— Ҳа, жуда ажойиб бўлипти,— деди Ростов табассум қилиб.

Бироқ, Борис Ростов Бергни масхара қилмоқчи бўлгани кўриб усталик билан гапни бошқа ёққа бурди. У Ростовдан қаерда ва қандай ярадор бўлгани ҳақида гапириб беришни суради. Бу Ростовга жуда маъқул бўлди. Ростов бу ҳақда сўзлар экан, тобора очилиб гапирар эди. У Шенграбенда бўлиб ўтган воқеани, жангда иштирок қилган кишилардай, яъни айнан эмас, ўзлари бошқалардан эшитганларича, ҳақиқатда бўлганини эмас, чиройли чиқадиган қилиб айтишни истаган кишилардай сўзлаб берди. Ростов ростгўй йигит бўлиб, ҳеч қачон ёлғон гапирмас эди. У бўлган воқеани айнан гапириб бермоқчи бўлиб, сўз бошлаган эди, лекин аста-секин ёлғонга кўчишга мажбур бўлганини ўзи ҳам сезмай қолди. Агар у, ўзи сингари атака тўғрисида кўп ҳикоялар эшитиб, атака ҳақида муайян бир тушунча ҳосил қилган ва унинг ҳикоясини ўзлари тасаввур қилганча бўлишини кутиб ўтирган жўраларига воқеани айнан айтса эди, уларнинг ўзи ё ишонмас, ёки бундан ҳам ёмонроғи, одатда суворилар атакасида иштирок этган кишилар бошидан кечирадиган нарсаларни Ростов бошидан кечирмаганига унинг ўзи айбли деб ўйлашар эди. У жўраларига, от қўйиб бораётганимда отдан йиқилиб, қўлимни майиб қилдим, жонимнинг борича французлардан буталар орасига қочдим, деб жўнгина айта олмас эди. Бундан ташқари, бўлиб ўтган воқеанинг ўзинигина айтиб бериш учун катта ирода ҳам керак эди. Ҳақиқатни айтиш жуда қийин нарса: бу кўп ёшларнинг қўлидан келмайди, жўралари ундан қандай қизишиб жанг қилгани, кўзига қон тулиб французлар колоннасига қандай қуюндай отилиб киргани, ун-сўлига қилич уриб, французларни қандай чопиб ташлагани, қилич уларнинг гўштини тилка-тилка қилгани ва ўзи қандай ҳолдан тойиб йиқилгани ва ҳоказолар тўғрисида гапиришини кутишар эди. У жўраларига мана шуларни айтиб берди.

У ҳикояси ярим бўлиб, «Хужум вақтида одамнинг кўзига қандоқ қон тўлишини сен тасаввур қила олмайсан», деяётганида эшқидан князь Андрей Болконский кириб келди. Уни Борис кутиб ўтирар эди. Ешларга ҳимоят-корона муносабатда бўлишни яхши кўрадиган, ҳимоя сўраб мурожаат қилингандан ийиб кетган, кеча маъқул бўлиб қолган Борисга кўнгли мойил бўлган князь Андрей ёш йигитнинг хоҳишини ўтамоқчи эди. У Кутузовдан шаҳзодага мактуб олиб бораётган Борисни танҳо кўрарман, деган ўйда бу ерга кирган эди. Уйга кириб, жанговар саргузаштларидан гапириб ўтирган армия гусарини кўргач (князь Андрей бунақа одамларни жуда ёмон кўрар эди), Борисга мулоҳимгина табассум билан қаради, Ростовга эса афтини буриштириб, кўзини қисиб назар ташлади ва салгина таъзим қилиб, ҳорин ва хушёқмаслик билан диванга ўтirdи. У шу суҳбатга кириб қолганига таъби хира бўлди. Ростов буни пайқаб, қизариб кетди. Лекин князь Андрей учун бунинг аҳамияти йўқ, чунки Ростов бегона одам эди. Лекин Болконский Бориснинг кўзига қараб унинг шу гусар туфайли хижолат тортаётганини кўрди. Князь Андрейнинг истеҳзоли ва ёқимсиз бир оҳингла гапираётганига, жанговарлик нуқтан назаридан штаб адъютантларига (князь Андрей ҳам, афтидан, шу жумладан эли) бўлган нафратига қарамай, Ростов хижолат тортгандай бўлиб қизарди ва жим қолди. Борис, штабда қандай янгиликлар, бизнинг мўлжалларимиз ҳақида, камтарлик қилмай айтилганда, қандай гаплар бор, деб сўради.

Болконский бегона одамлар олдида ортиқ бир нима дейишни хоҳламади шекилли:

— Олга юрсак керак, — деб қўя қолди.

Берг фурсатдан фойдаланиб, жуда назокат билан рота командирларига ем-хашак учун энди икки ҳисса ортиқ пул беришди, деган гап бор, шу тўғрими, деб сўради. Князь Андрей кулимсираб, бундай муҳим давлат ишлари тўғрисида ҳеч нарса зўта олмайман, деди ва Берг хандон ташлаб кулди.

— Сизнинг ишингиз тўғрисида кейин гаплашамиз, — деди князь Андрей яна Борисга мурожаат қилиб, сўнгра Ростовга бир қараб қўйди. — Қўриқдан кейин менинг олдимга боринг, қўлимиздан келган ёрдамни берамиз.

Сўнгра уйнинг у ёқ-бу ёғига кўз ташлар экан, ниҳоятда хижолат бўлиб, бу хижолатлиги газабга айланаётган Рос-

товга қаради ва унинг қизариб ўтирганига эътибор ҳам қилмай:

— Сиз Шенграбен жанги тўғрисида гапираётган эдингиз шекилли, сиз ҳам бормидингиз унда? — деди.

— Ҳа, бор эдим— деди Ростов дағаллик билан ва шу дағаллиги билан гўё жангни кўрмаган адъютантни ҳақорат қилмоқчи бўлгандай.

Болконский гусарнинг ҳолатини пайқади ва бу унга қизиқ туюлди. У таҳқиромуз илжайиб қўйди.

— Ҳа! Бу жанг тўғрисида ҳозир кўп гапиришади.

— Ҳа, гап кўп! — деди тўсатдан Ростов баланд овоз билан гоҳ Борисга, гоҳ Болконскийга кўзларини олайтириб қараб.— Ҳа, кўп гапиришади, лекин биз душманнинг ўқи остида кўрган-билганларимизни гапирамиз, бизнинг гапларимиз ана шу топда ўтириб, ҳеч нарса қилмай мукофот оладиган штаб олифталарининг гапидан эмас.

— Яъни сен ҳам ўшаларнинг бири демоқчисисиз-да? — деди князь Андрей вазминлик билан ва мулоийимгина табассум қилиб қўйди.

Шу пайт Ростовнинг қалбида князь Андрейга нисбатан бўлган қаҳру газаб ҳисси унинг оғирлигини кўриб пайдо бўлган ҳурмат ҳиссига қўшилиб кетди.

— Мен сизни айтаётганим йўқ,— деди Ростов,— мен сизни билмайман, ростини айтсам, билишни ҳам истамайман. Мен умуман штаб одамлари тўғрисида гапираётиман.

— Мен сизга шуни айтиб қўяйки,— деди князь Андрей осойишта, салобатли товуш билан,— сиз мени ҳақорат қилмоқчисиз, агар ўз қадрингизни билмай, бировни ҳақорат қилиш жуда осон десангиз, бу фикрингизга қўшилман; лекин ҳозир бунинг жойи ҳам эмасу, вақти ҳам. Шу кунларда биз ҳаммамиз яна ҳам каттароқ ва жиддийроқ дуэлга чиқамиз. Бундан ташқари, сизни кадрдон дўстим деяётган Друбецкой менинг афтим сизга ёқмаганлиги учун ҳеч ҳам айбли эмас. Керак бўлсам,— деди князь Андрей ўрнидан турар экан,— менинг фамилиямни, қаерда бўлишимни биласиз, лекин шуни билиб қўйингки,— деди яна,— мен ўзимни ҳам, сизни ҳам ҳақоратланган ҳисобламайман. Агар ўзингиздан каттанинг маслаҳатига кўнсангиз, бу ишни оқибатсиз қолдиринг, қўзғаб юрманг дейман. Хўп, жума кунни кўрякдан кейин мен сизни кутаман, Друбецкой; хайр, кўргунча!— деди князь Андрей ва икковига таъзим қилиб чиқиб кетди.

Ростов унинг гапига нима жавоб бериш кераклигини у чиқиб кетгандан кейингина эслади. Шу жавоб ўша топда эсига келмаганига яна ҳам қаттиқроқ аччиғи келди. Ударров отини келиштиришни буюрди на Борис билан совуққина хайрлашиб, ўз жойига қайтиб кетди. Уни йўл бўйи, эртага бош квартирага бориб бу олифта адъютантни дуэлга чақирайми ёки бу ишни ҳақиқатан ҳам оқибатсиз қолдирайми, деган савол қийнаб борди. У гоҳ газаб билан бу кичкина, заиф ва мағрур адъютант тўппончани кўриб кўрққанидан ўзининг қанчалик ҳузур қилишини ўйлар, гоҳ ҳамма таниш-билишларидан ҳам кўра фақат шу кўзига ёмон кўринган адъютантча билан жонажон дўст бўлишини истаб қолганини туюб, ҳайрон бўлар эди.

VIII

Борис билан Ростов кўришган куннинг эртасига Россиядан янги келган ва Кутузов билан походдан қайтган Россия ва Австрия армиясининг кўриги бўлди. Ҳар иккала император (рус императори валиаҳд шаҳзода билан, Австрия императори эса эрцгерцог билан) саксон мингдан иборат иттифоқчилар армиясининг кўригига чиқнишди.

Эрталабдан бошлаб жуда озода, ўзига зеб берган қўшни қалъа олдидаги майдонга чиқиб саф тортди. Гоҳ ҳилпираган байроқлар остида мингларча оёқ ва найзалар ҳаракат қилар, офицерларнинг командаси билан тўхтар, бурилар ва бошқача кийинган шундай пиёда аскарларни айланиб ўтиб, ораларида масофалар қолдириб, саф тортар; гоҳ саман, қора, жийрон отларга минган, зарҳал тикилган кийимлар кийган музикачилар олдинда бўлган кўк, қизил ва яшилранг мундирли сувориларнинг отлари баравар гурсиллаб қадам ташлар; гоҳ лафетда силкиниб, тарақ-туруқ қилиб бораётган ярқироқ тўплари пилта ҳидини анқитиб, пиёда аскарлар билан суворилар орасидан ўрмалаб артиллерия ўтар ва белгиланган жойларга бориб ўрнашар эди. Фақат тўлиқ равишда парад формаси кийган, йўғон ва ингичка белларини жуда тортиб боғлаган, тикка ёқа қисганидан қизариб кетган бўйинларига шарфлар боғлаган ва ҳар хил орденлар тақиб олган генералларгина эмас, фақат ўзларига зеб-оро берган офицерларгина эмас, балки яхшилаб ювинган, соқолларини қирдирган, кийим-бошларини ярқиратиб тозаллаган ҳар бир солдат яхшилаб қашланиб ҳар бир туки жило бериб турган, ёллари ипакдай

силлиқ бўлган ҳар бир от ҳаммаси жуда катта, муҳим ва таътилли бир иш бўлишини кутар эди. Ҳар бир генерал ва ҳар бир солдат бу одамлар дарёсида ўзининг бир сомон парча эканини кўриб ўзини ожиз сезар ва шу билан бирга мана шу азамат дарёнинг бир томчиси эканини фаҳмлаб, ўзини қудратли ҳис қилар эди.

Эрталаб зўр тараддуд ва тайёрлик ишн бошланиб, соат ўн деганда ҳаммаёқ тахт бўлди. Кенг майдонда аскарлар қатор бўлиб саф тортди. Бутун армия уч қатор бўлди. Олдинда суворилар, унинг кетидан артиллерия, ҳаммадан кейинда пиёда аскарлар.

Ҳар бир саф ораси худди кўчага ўхшар эди. Уч қисмдан иборат бу армиянинг ҳар бир қисми бир-биридан тамоман ажралиб турар эди: Кутузовнинг жанговар армияси (бунинг ўнг қанотида, олдинги сафда павлоградликлар турар эди), Россиядан келган армия ва гвардия полклари ҳамда Австрия қўшинлари, лекин буларнинг ҳаммаси бир қаторда бир команда остида бир тартибда турар эди.

Бутун сафлардан, худди шабада дарахт япроқларини шитирлатаётгандай: «Келишаёттипти! Келишаёттипти!» — деган шивирлаш эсиб ўтди. Одамларнинг ҳовлиққан товушлари эшитилди, бутун қўшин ҳаяжонланиб сўнги тайёрликни кўра бошлади.

Ольмоц томонидан келаётган бир тўда отлиқлар кўринди. Шу маҳал, гарчи шамол бўлмаса ҳам армияни бўйлаб майин шабада эсгандай бўлиб, найзаларнинг учидаги байроқчаларни, сопига урилиб ҳилпиллаб турган байроқларни хиёл тебратди. Армия шу хиёл қимирлаши билан гўё шаҳаншоҳларнинг яқинлашувига хурсандлик изҳор қилаётгандай кўринар эди. «Смирно!» — деган бир овоз эшитилди-ю, унинг кетидан худди саҳар чоғи хўрозлар қичқиргандай, ҳар томондан шу команда товуши такрорланди. Жимлик чўкди.

Бу жимликда фақат отларнинг туёқ товушигина эшитилар эди, холос. Келаётганлар императорларнинг мулозимлари эди. Шаҳаншоҳлар қанотга яқинлашуви билан биринчи суворилар полкининг карнайчилари генерал-маршнни чалди. Бу карнай товуши эмас, гўё шаҳаншоҳнинг яқинлашуви шодиёнасига армиядан чиқаётган табиий хурсандчилик садосидай туюлар эди. Бу товушлар орасидан император Александрнинг ёш ва мулоғим товуши баралла эшитилди. У аскарларни табриклаган эди. Биринчи полк шундай қаттиқ давомли ва хурсандлик билан:

«Урра!» — деб қичқирдики, одамлар ўзлари ташкил этган кучнинг миқдори ва қудратидан ўзлари даҳшатга келишди.

Ростов шаҳаншоҳ дастлаб яқин келган Кутузов армиясининг биринчи сафида турар экан, шу армиядаги ҳар бир киши кечираётган туйғуни кечирар, яъни ўзини тамом унутган, бу қудратга ифтихор қилиб мағрурланган ва бу тантананинг боиси бўлмиш кимсага жон-дили билан берилган эди.

Ростов шу кимсанинг бир оғиз сўзи билан бутун армия (ўзи ҳам шу армияга боғлиқ, унинг бир ушоғи) ўзини утга, сувга ташлашга, жиноят қилишга, ўлишга ёки буюк қаҳрамонликлар кўрсатишга тайёр ҳис қилар ва шунинг учун ҳам шу одам яқинлашаётганини кўрганида унинг ҳаяжонланмаслиги, қотиб қолмаслиги мумкин эмас эди.

Ҳар томондан гуриллаб: Урра! Урра! Урра! — деган товушлар эшитилиб, полклар бирин-кетин шаҳаншоҳни генерал-марш билан қарши олишар, кейин яна: «Урра!», яна генерал-марш яна тобора кучайиб, бир-бирига қўшилиб гувиллаган «урра! урра!» садолари янграр эди.

То шаҳаншоҳ етиб келмагунча полклар худди жонсиз жасад сингари қимирламасдан жим турар эди; шаҳаншоҳ келиши биланоқ полклар жонланар, шаҳаншоҳ ўтиб кетган сафлардан чиқаётган садолар қўшилиб гувиллар эди. Қулоқни қоматга келтирадиган бу садолар остида тўртбурчак бўлиб худди тошдай қотиб қолган қўшинлар сафи орасидан юзларча отлиқ мулозимлар тартиб билан, лекин бемалол юришар, булардан салгина олдинда икки император кетишар эди, бутун қўшинларнинг фикри ёди ва ҳуш-хаёли шуларда эди.

Чиройли, ёш, отлиқ гвардия мундири билан учбурчак дўляпа кийган, истараси иссиқ, товуши мулоҳим император Александр ҳамманинг диққатини ўзига тортган эди.

Карнайчилардан сал нарида турган кўзи ўткир Ростов императорни узоқдан таниб, унинг яқинлашиб келаётганини кузатиб турар эди. Шаҳаншоҳ йигирма қадам чамаси яқин келганда, Ростов унинг чиройли ёш ва қувноқ юзини яхшилаб кўриб олди. Унинг қалбида шу чоққача ҳеч қачон юз бермаган меҳр ва завқ пайдо бўлди. Шаҳаншоҳнинг бутун қиёфаси, ҳамма ҳаракатлари унинг кўзига фавқулодда чиройли кўринар эди.

Шаҳаншоҳ Павлоград полки олдида тўхтаб, Австрия императорига французчасига бир нима деди-ю, табассум қилди.

Бу табассумни кўриб, Ростов ҳам беихтиёр табассум қилди ва ўз шаҳаншоҳига яна ҳам меҳри ортганини сизди. У бир нима қилиб, шаҳаншоҳга ўз муҳаббатини кўрсатишни истар эди. Бироқ у мумкин эмаслигини билиб йиғлагиси келарди. Шаҳаншоҳ полк командирини чақириб, унга уч-тўрт оғиз сўз айтди.

«Эй, худоё! Шаҳаншоҳ, мени чақириб қолса нима қилар эдим экан! — деди Ростов ичида, — хурсанд бўлганимдан юрагим ёрилиб ўлар эдим».

Шаҳаншоҳ офицерларга қараб:

— Ҳаммаларингга, жаноблар, чин кўнглимдан ташаккур билдираман, — деди ва унинг ҳар бир сўзи Ростовга худди осмондан эшитилаётгандай туюлди.

Агар ҳозир Ростов ўз подшоҳи учун жонини қурбон қилолса, нақадар бахтиёр бўлар эди-я!

— Сизлар Георгий байроқларини олишга муносиб иш қилдиларинг, шунга сазовор бўласизлар.

«Шундай подшога жонни қурбон қилиш керак, қурбон!» — деди Ростов ичида.

Шаҳаншоҳ яна бир нима деди, лекин Ростов эшита олмай қолди. Солдатлар чуқур нафас олиб «урра!» — деб қичқаришди.

Ростов ҳам шаҳаншоҳга бўлган садоқатини билдириш учун эгарнинг устида энгашиб жонининг борича қичқирди.

Шаҳаншоҳ худди тарадудлангандай, гусарларнинг қаршисида бир неча лаҳза қолди.

«Наҳотки шаҳаншоҳ тарадудланса?» — деди Ростов ичида, аммо кейинчалик шаҳаншоҳнинг тарадудланиши ҳам унинг бошқа ҳамма ҳаракатларидай Ростовнинг кўзига улуғвор ва чиройли кўринди.

Шаҳаншоҳнинг тарадудланиши бир лаҳзадан ошмади. У ўша замонда расм бўлган тумшуги ингичка этик кийган оёғини, остидаги инглизча зеб берилган тўриқ биянинг қоёига салгина теккизди; оқ қўлқоп кийган қўли билан тизгинини йиғиштириб олиб, сон-сановсиз адъютантларнинг кузатувида олға юрди. Шаҳаншоҳ ҳар бир полкнинг олдида бир оз, бир оз тўхтаб ҳамон олға борар эди. Ниҳоят, унинг гавдаси кўздан йўқолди, Ростов императорларни қуршаб бораётган мулозимлар орасидан унинг оқ жиғасинини кўрар эди.

Ростов жаноб мулозимлар орасида отда сўлжайиб ўтирган Болконскийни ҳам кўриб қолди. Ростов уни кўриб, кеча икки орада ўтган гапни эслади ва уни дуэлга чақир-

самми, чақирмасамми, деган савол яна хотирига келди. «Чақирриш керак эмас, — деди Ростов ўзича, — шундай маҳалда шунақа нарсани ўйлаб ўтиришга арзийдими? Қалб шундай муҳаббат, шундай хурсандчилик ва шундай фидо-корлик ҳисси билан тўлган бир вақтда бизнинг жанжалу муноқашамиз нима деган гап?! Мен ҳаммани яхши кўраман, энди ҳеч кимга кек сақламайман», деб ўйлар эди Ростов.

Шаҳаншоҳ ҳамма полкларни кўриб чиққандан кейин қўшинлар унинг олдидан тантапали марш билан ўта бошлади ва Ростов яқиндагина Денисовдан соғиб олган Бадавийсида ўз эскадронининг охирида, яъни якка ўзи шаҳаншоҳга яққол кўриниб ўтиб борар эди.

Чавандоз Ростов ҳали шаҳаншоҳнинг олдига етмасдан Бадавийсига икки марта шпор уриб, роса гижинглатди. Шаҳаншоҳнинг қараб турганини сезган от ҳам бўйинни гажак қилиб, кўпикланган тумшугини кўкрагига теккизиб, думини кўтариб, худди оёғи ерга тегмай учиб бораётгандай, оёқларини баланд-баланд ва чиройли кўтариб ташлаб шаҳаншоҳнинг олдидан жуда қойил қилиб ўтди.

Ростовнинг кўзи оёқларини узангига тираб, қорнини ичига тортиб, ўзини худди отга ёпишиб қолгандай ҳис қилиб қовоғини солган бўлса ҳам ўзида йўқ хурсанд ҳолда шаҳаншоҳнинг олдидан Денисов айтмоқчи, *балодай* ўтиб кетди.

— Офарин, павлоградликлар! — деди шаҳаншоҳ.

«Оҳ, шаҳаншоҳ менга ҳозир ўзингни ўтга ташла деса, қанчалик бахтиёр бўлар эдим-а!» — деди Ростов ўзича.

Кўрик тамом бўлгандан кейин янги келган ва Кутузов армиясида бўлган офицерлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб тўпланишди: мукофотлар, австрияликлар ва уларнинг мундирлари, сафлари, Бонапарт тўғрисида айниқса Эссеннинг корпуси келсаю Пруссия биз томон бўлса, Бонапартнинг аҳволи чатоқ бўлиши ҳақида гап-сўз бошланди.

Лекин ҳамма тўпда ҳам кўпроқ шаҳаншоҳ Александр тўғрисида гапиришар, унинг айтган гапларини, қилган ҳаракатларини айтишар ва шундан завқ қилишар эди.

Ҳамманинг ҳам бирдан-бир тилаги — шаҳаншоҳнинг етакчилиги остида тезроқ душманга қарши урушга кириш эди. Кўриқдан кейин Ростов ва бошқа кўп офицерлар, шаҳаншоҳ ўзи қўмондонлик қилганда душманни енгмаслик мумкин эмас, деб ўйлашар эди.

Кўриқдан кейин ҳаммада ғалабага шундай ишонч ҳосил бўлдики, бундай ишонч икки жангда ғалаба қозонилгандаи кейин ҳам ҳосил бўлмас эди.

Кўриқдан кейин эртасига Борис яхши мундирини кийди, ишини ўнгидан келсин, деб кузатиб қолган ўртоғи Берг билан хайрлашиб, Ольмюцга — Болконскийнинг олдига жўнди. Унинг мақсади князь Андрейнинг меҳрибончилигидан фойдаланиб яхшироқ бир амалга, хусусан, назарида армияда ҳамманинг ҳаваси келадиган амалга мўйиб олиш, яъни каттароқ бирон одамга адъютант бўлиб олиш эди. «Отаси ҳар сафар ўнг минглаб пул юбориб турадиган Ростов, мен ҳеч кимга ялинмайман, ҳеч кимга лакей бўлмайман, деса бошқа гап. Лекин менга ўхшаган ақлидан бошқа ҳеч нарсаси бўлмаган одам мансабга ўзи эришуви ва имкониятни қўлдан бермай ундан фойдаланиши керак», деб ўйларди Борис.

Борис шу куни Ольмюцда князь Андрейни кўра олмади. Лекин бош квартира, дипломатия корпуси ўрнашган ва иккала император ўз мулозимлари, яъни сарой аҳллари, яқинлари билан турадиган Ольмюц унинг шу олимақомлар оламига кириш хоҳишини яна ҳам орттирди.

У ҳеч кимни танимас, гвардия мундири кийиб жуда ясаиб келган бўлса ҳам чиройли извошларга тушиб кўчакўйда айланиб юрган жиға, лента ордеплар тақиб олган сарой аҳллари ва ҳарбийлар назарида ундан, гвардия офицерчасидан шу қадар юқори турар эдиларки, булар уни назарга олиш у ёқда турсин, унга эътибор ҳам қилмас эдилар. У бош қўмондон Кутузов жойлашган бинога кириб Болконскийни сўраганида бу ердаги ҳамма адъютантлар ва ҳатто деншиклар ҳам унга худди сенга ўхшаган офицерлар бу ерга жуда кўп келиб кетади, жонга ҳам тегдиларинг демокчи бўлгандай қарашди. Шунга қарамасдан ёки шундай бўлгани учунми, у эртасига 15-числода тушлиқдан кейин яна Ольмюцга борди ва Кутузов жойлашган бинога кириб, Болконскийни сўради. Князь Андрей уйда эди. Борисни, афтидан, илгари танца қилинадиган, ҳозир эса бенга каравот қўйилган ва ҳар хил мебеллар: стол, стуллар, клавикордлар турган катта залга олиб киришди. Эронча чикмон кийган бир адъютант эшикка яқинроқ қўйилган стол ёнида ўтириб хат ёзмоқда эди. Яна бир қип-қизил адъютант — семиз Несвицкий қўлини бошининг остига қўйиб каравотда чўзилиб ётар ва олдида ўтирган бир офицер билан кулишар эди. Учинчиси клавикордда Вена вальсини чалар, тўртинчиси эса клавикордга ёнбошлага-

нича унга жүр булиб ашула айтар эди. Болконский кўринмас эди. Бу жаноблардан ҳеч бири Борисни кўриб ўрнидан қимирламади. Борис хат ёзиб ўтирган адъютантдан Болконскийни сўраганида у қовоғини очмасдан, Болконский навбатчилик қилаётини, керак бўлса, чап қўлдаги эшикка — қабулхонага киринг, деб жавоб берди. Борис унга ташаккур билдириб, қабулхонага борди. Қабулхонада ўн чоғли генераллар, офицерлар ўтиришар эди.

Борис кирган вақтда князь Андрей қовоғини солиб (унинг юзида, агар вазифам бўлмаганида сиз билан бир минут ҳам гаплашмас эдим, деган бир ҳорғинлик ифодаси кўринар эди), орденлар таққан кекса рус генералининг сўзига қулоқ солар, генерал қип-қизил бўлиб, деярли оёқ учида, солдатлардек қоматини тик тутиб, нима тўғридадир князь Андрейга доклад қилар эди.

Князь Андрей генералга русча, лекин энсаси қотган вақтларидагидай, французча талаффуз билан:

— Хўп, хўп, бир нафас сабр қилинг, — деди ва Борисни кўргач, генералга эътибор қилмасдан (генерал яна нимадир демоқчи бўлиб ёлвориб, унинг кетидан чопар эди) унга табассум билан қараб, бош ирғади.

Борис шунда илгари тахмин қилган нарсасини, яъни армия уставда ёзилган, бутун полк ва ўзи билган тартиб ва интизомдан ташқари яна бир бошқа муҳимроқ тартиб борлигини кўрдикки, бу тартиб ҳали қип-қизил ва шопдай бўлиб турган генерални кутишга мажбур қилди, князь Андрей капитан бўла туриб, генералнинг гапини охиригача эшитмай, ўз кўнгли хушлигини деб, прапоршик Друбецкой билан гаплашишни маъқулроқ кўрди. Борис буни кўриб, келажакда, уставда ёзилган тартибга кўра эмас, мана бу ҳеч қаерга ёзилмаган тартибга кўра хизмат қилишга ҳар қачонгидан ҳам ортиқроқ бел боғлади. У князь Андрейга тавсия қилиниши натижасида ҳозирнинг ўзидаёқ генералдан ўзини каттароқ ҳис қилди, ҳолбуки, бошқа вақтда, сафда турган чоғда, бу генерал бунақа гвардия прапоршигини мажақлаб ташлаши мумкин эди. Князь Андрей унинг олдига келиб қўлини ушлади.

— Афсуски, кеча келганингизда йўқ эканман. Кеча куни бўйи немислар билан овора бўлдим. Вейротер билан бирга диспозицияни текширгани борган эдик. Немислар тартибни ўрнига қўйишга бир киришмасин, киришгандан кейин одам безор бўлиб кетади!

Борис худди князь Андрейнинг гапига тушунгандай тибассум қилди, ҳолбуки Вейротер деган номни ва ҳатто диспозиция деган гапни ҳам биринчи марта эшитаётган эди.

— Ҳўш, дўстим, ҳали ҳам адъютант бўлиш ниятидан қайтганингиз йўқми? Мен сизнинг тўғрингизда аячагина ўйладим.

— Йўқ,— деди Борис беихтиёр негадир қизариб,— мен бош қўмондондан илтимос қилмоқчи эдим. Менинг тўғримда князь Курагин у кишига мактуб ёзган эди. Мен шунинг учун ҳам илтимос қилмоқчи эдимки,— деди худди узр сўраётгандай,— гвардия жангга кирмайдиганга ўхшайди.

— Ҳа, яхши! Яхши! Ҳаммасини гаплашамиз,— деди князь Андрей,— ҳозир бу киши тўғрисида бош қўмондонга доклад қилиб чиқай, ундан кейин мен сизнинг ихтиёригиздаман.

Князь Андрей юзи қип-қизил генерал тўғрисида доклад қилгани бош қўмондоннинг олдига кириб кетганидан кейин бу генерал, Бориснинг уставда ёзилмаган тартибнинг фойдаси тўғрисидаги тушунчасига қўшилмайдиган одам бўлса керак, адъютант билан гаплашувига ҳалал берган бу шапшак прапоршикка қараб шундай хўмрайдики, Борис ўн-гайсизланиб қолди. У тескари ўгирилиб, князь Андрейнинг бош қўмондон кабинетидан қайтиб чиқишини сабрсизлик билан кута бошлади.

Борисни клавиқорд турган катта залга бошлаб борар экан, князь Андрей:

— Мен сизнинг тўғрингизда шундай қарорга келдим, дўстим,— деди,— бош қўмондоннинг олдига киришингизнинг ҳеч ҳожати йўқ. Кирсангиз, бир қоп ширин сўз айтади, уйига тушликка таклиф қилади («ҳеч қаерда ёзилмаган тартибга кўра хизмат қилиш важдан шундоқ бўлганда ёмон бўлмас эдику-я»,— деди Борис ичида), лекин иш шундан нарига ўтмайди; бизда адъютант, ординареллар яқинда бир батальон бўлади. Биз шундоқ қилайлик: мен генерал-адъютант князь Долгоруков деган жуда яхши бир одам билан қалин ўртоқман; балки сиз билмассиз, лекин гап шундаки, ҳозир Кутузов ҳам, унинг штаби ҳам, ҳаммамиз ҳам ҳеч нарса билмай қолдик: ҳозир ҳамма иш шаҳаншоҳнинг қўлига ўтган: шунинг учун Долгоруковнинг олдига бора қолайлик, ўзимнинг ҳам унда ишим бор, сизнинг тўғрингизда у билан гаплашганман; бориб кўрамиз, балки

сизни ўз хизматига олишни ёки императорга яқинроқ бирон ишга тўғрилашни лозим кўрар.

Князь Андрей ҳамма вақт ёшларга йўл-йўриқ кўрсатишни, уларнинг киборлар доирасида рўёбга чиқишларига ёрдам қилишни жуда яхши кўрар эди. У мана шу хилда бошқаларга ёрдам бериш баҳонаси билан (у ўзи учун бировдан ёрдам сўрашга ор қилар эди) кишини рўёбга чиқарадиган ва ўзига тортадиган муҳитга яқин турар эди. У Борисни бажонидил князь Долгоруковнинг олдига олиб борди.

Улар Ольмюцда императорлар ва уларнинг яқинлари турадиган саройга кирганларида кеч кириб қолган эди.

Шу куни ҳарбий кенгаш бўлиб, унда гофкригсратнинг ҳамма аъзолари ва иккала император иштирок қилган эди. Кенгашда, қарилардан Кутузов билан князь Шварценбергнинг фикрига қарши ўлароқ, тезроқ ҳужум бошлаб, Бонапарт билан катта уруш қилишга қарор қилинди. Князь Андрей Борис билан бирга князь Долгоруковни ахтариб саройга кирганида, ҳарбий кенгаш ҳозиргина тамом бўлган эди. Ёшлар гуруҳи ғалаба қозонган бугунги кенгашдан яхши кайфият бош квартира одамларининг юзида ҳануз барқ уриб турар эди. Ишни пайсалга солиб, ҳужум бошламасдан яна ниманидир кутиб туришни маслаҳат берган кишиларнинг товушларини бошқалар шундай яқдиллик билан босишган, уларнинг далилларини ҳужум бошлаш фойдали эканлигини исбот қиладиган далиллар билан шундай рад қилишган эдики, кенгашда музокара қилинаётган бўлғуси жанг ва сўзсиз ғалаба худди бўлиб ўтгандай туюлиб қолган эди. Бизнинг қўлимиз ҳар жиҳатдан ҳам баланд эди: Наполеон қўшинларидан, шубҳасиз, ортиқ бўлган қўшинларимиз зўр куч бўлиб бир жойга тўпланган; императорларнинг келиши муносабати билан солдатларнинг руҳи кўтарилган ва улар урушга талпинишар эди; қўшинларга раҳбарлик қиладиган Австрия генерали Вейротерга жанг майдони бўладиган стратегия пункти беш бармоғидай маълум (бизнинг бахтимизга Австрия қўшинлари ўтган йил маневрни ҳозир французларга қарши жанг бўладиган шу жойларда ўтказган экан); ҳозир жанг бўладиган майдоннинг ҳамма икир-чикирлари аниқ ва батафсил харитага олинган; Бонапарт, жаҳли чиққанлигидан бўлса керак, бунга қарши ҳеч чора кўрмастир эди.

Ҳужум бошлашнинг қизғин тарафдори бўлган Долгоруков кенгашдан ҳозиргина жуда чарчаб қайтиб келган бўлса

ҳим кенгашда гапи ўтгани учун кайфи чоғ ва мағрур эди. Князь Андрей ўз ҳимоясига олган офицерни унга таништирди; лекин князь Долгоруков Бориснинг қулини қаттиқ қисиб сўрашди-ю, ҳеч нарса демади ва афтидан, ҳозир бутун фикр-ёди кенгашда бўлиб ўтган гапларда бўлса керак, князь Андрейга французчалаб:

— Эй, азизим,— деди,— бугун шундай ҳам катта жанг қилдикки, илойим бунинг оқибати ҳам шундай бахайр бўлсин-да! Лекин, азизим,— деди хурсанд бўлиб ва сўзни узиб-узиб,— мен австрияликлар, айниқса Вейротер олдида ўз айбимга иқдор бўлишим керак. Жанг режаси бу қадар аниқ, бу қадар батафсил, жанг майдонини бу қадар билиш, барча эҳтимолларни бу қадар кўзда тутиш, ҳамма шароитни, ҳамма икир-чикирни бу қадар муфассал билиш-а! Йўқ, азизим, ҳозир бизда бўлган бунчалик қулай шароитдан бошқасини ўйлаб топиб бўлмайди. Австрияликларнинг пишиқлиги-ю, русларнинг ботирлиги бирга қўшилгандан кейин яна нима керак, азизим?

— Демак, ҳужум қилишга узил-кесил қарор берилипти-да? — деди Болконский.

— Биласизми, азизим, назаримда, Буонапарте калавасининг учини йўқотиб қўйганга ўхшайди. Бугун императорга мактуб юборишипти,— Долгоруков маъноли табасум қилиб қўйди.

— Ҳали шундоқ денг! Хўш, нима ёзипти? — деб сўради Болконский.

— Нима ҳам ёзар эди? У-бу деб вақтни ўтказиб, шундан фойдаланмоқчи. У ҳозир бизнинг қўлимизда десам, ишонинг, бу турган гап! Ҳаммадан қизиғи шуки,— деди тўсатдан софдилона кулиб,— жавоб мактуби ёзилганда уни нима деб аташни ҳеч ким билмади. Консул деб бўлмайди, император деб бўлмаслиги турган гап, шундоқ бўлгандан кейин, менимча, генерал Буонапарте дейиш тўғри келади.

— Лекин уни император деб танимаслик билан генерал Буонапарте дейиш орасида фарқ бор,— деди Болконский.

— Ҳамма гап шунда-да,— деди Долгоруков кулиб ва унинг сўзини бўлиб.— Билибинни танийсизми, жуда доно одам, у хатга: «зўравон ва инсониятнинг душманига», деб ёзилсин, деган таклифни қилди.

Долгоруков хандон ташлаб кулди.

— Бундан ёмонроғини топмапти-да? — деб қўйди Болконский.

— Ҳар қалай, Билибин жуда мувофиқ унвон топди. Жуда ўткир, доно одам.

— Булмасам-чи!

Франция ҳукуматининг бошлиғига, *au chef du gouvernement français*,— деди Долгоруков мамнуният билан жиддий тарзда,— жуда мувофиқ унвон эмасми?

— Мувофиқликка-ку, мувофиқ, лекин ҳеч ҳам ёқмас— деди Болконский.

— Ёқмаслик ҳам гапми! Менинг акам уни яхши билди; у бир неча марта Парижда ҳозирги император билан бирга тушлик қилган, акам, бундай зийрак ва айёр дипломатни умримда кўрмаганман, деган эди. Биласизми, французнинг эпчиллиги билан италян актёрлиги бирга қўшилган-да! Граф Марков билан унинг тўғрисидаги латифаларни биласизми? Фақат граф Марковгина у билан муомала қилишни билган. Рўмолча воқеасини биларсиз? Жуда ажойиб!

Сергап Долгоруков гоҳ Борисга, гоҳ князь Андрейга қараб, Бонапарт бизнинг элчимиз Марковни синаб кўрмоқчи бўлиб, жўрттага рўмолчасини унинг олдида ерга тушириб юборганини ва олиб берармикин деб унга қараб турганида, Марков ҳам рўмолчасини жўрттага тушириб юборгани ва энгашиб ўзиникини олиб Бонапартникини олмаганини гапириб берди.

— *Charmant!*,— деди Болконский.— Айтгандек, князь мен сизнинг олдингизга мана шу йигит тўғрисида бир илтимос билан келган эдим. Биласизми?..

Лекин князь Андрей сўзини тамом қилмасдан уйга бир адъютант кириб, князь Долгоруковни император ҳузурига чақирди.

— Ҳай, аттанг! — деди Долгоруков шошиб ўрнидан турар экан, князь Андрей билан Борисга қўл бериб,— сизнинг учун ҳам, бу яхши йигит учун ҳам қўлимдан келган ҳар қанча хизмат бўлса жоним билан қиламан.— У Бориснинг қўлини оғзининг таноби қочиб, самимий бир тарзда яна бир марта сиқиб қўйди.— Лекин буни кўрмайсизми... Хайр, кўришгунча!

Ўзининг ҳозир олий ҳокимият эгалари орасида ҳис қилиб турган Борисни уларга яқин бўлиш хаёли ҳовлиқтирар эди. Ўз полкида ўзини зўр кучнинг кичкина, арзимас бир жузъи деб билган Борис бу ерда ўша зўр кучни ҳаракатга солиб турган кишиларга ўзининг яқин турганини

¹ Ҳа, жуда ажойиб!

кўрар эди. Булар князь Долгоруков кетидан йўлакка чиқинганда, Долгоруков кириб кетган эшикдан (шаҳаншоҳ кабинетининг эшигидан) гражданча кийинган, юзидан бамаъни одам кўринган, ияги олдинга чиққан бўлса ҳам афтини хунук қилмасдан, аксинча эпчил ва уддабурон қилиб кўрсатган ўрта бўйли бир киши чиқди. Бу ўрта бўйли киши Долгоруковга ўз кишисидай бош ирғади, сўнгра князь Андрейнинг салом ёки йўл беришини кутиб бўлса керак, совуқ назар билан тикилганича унга томон келар эди. Князь Андрей на салом, на йўл берди; унинг юзида ғазаб акс этар эди. Ўрта бўйли ёш йигит юзини тескари буриб, йўлакнинг бир томонидан ўтиб кетди.

— Бу ким? — деб сўради Борис.

— Бу энг яхши, лекин менинг учун энг бадҳазм одамлардан бири. Ташқи ишлар министри князь Адам Чарторижский. Мана шу одамлар,— деди Болконский саройдан чиқиляётганда беихтиёр уф тортиб,— мана шу одамлар халқларнинг тақдирини ҳал қилади.

Эртасига қўшинлар походга чиқди. Борис то Аустерлиц жангигача Болконскийнинг олдига ҳам боролмади, Долгоруковнинг ҳам; вақтинча яна Измайл полкида қолди.

Х

Николай Ростов хизмат қилаётган ва Багратион отрядига кирадиган Денисов эскадрони ўн олтинчи число тоғотарда манзилдан жангга жўнади ва бошқа колонналарнинг кетидан бир чақиримча йўл босганидан кейин катта йўлда тўхтатилди. Ростов аввал казаклар, улардан кейин биринчи ва иккинчи эскадрон гусарлари, артиллериялари билан пиёда батальонлар ва булардан кейин генерал Багратион ва Долгоруковлар ўз адъютантлари билан ўтиб кетганини кўрди. Жанг бошланиши олдидан бурунгидай шунча ваҳимага тушгани, бу ваҳимани енгиш учун шунча зўр бергани, бу жангда гусарча иш кўрсатиш тўғрисида шунча қилган хаёллари бекорга кетди. Унинг эскадрони резервда қолдирилди. Николай Ростов бутун кунни зеркииб, диққат бўлиб ўтказди. Эрталаб соат саккиздан ўтганда узоқдан отишма ва ура овозларини эшитди; орқага олиб кетиляётган ярадорларни (улар унча кўп эмас эди) ва юзларча казаклар бир отряд француз отлиқ аскарларини қуршаб олиб бораётганларини кўрди. Жанг унча катта

бўлмай, бизнинг ғалабамиз билан тамом бўлганга ўхшар эди. Қайтиб келаётган солдат ва офицерлар порлоқ ғалаба қозонилгани, Вишау шаҳри ишғол қилинганлиги, бутун бир эскадрон француз аскарлари асир олинганлиги ҳақида гапиришар эди. Кечаси бўлган қаттиқ совуқдан кейин ҳаво очиқ ва қуёш чарақлаб турар, жангда иштирок қилган солдатларнинг сўзларидангина эмас, ҳатто Ростовнинг олдидан у ёққа ўтиб бораётган ва у ёқдан қайтиб келаётган солдат ва офицерлар, генерал ва адъютантларнинг юз ифодасидан ҳам кўриниб турган ғалаба хабарига кишининг баҳрини очадиган куз ҳавоси жуда мос келган эди. Жанг бошланиши олдида бекорга шунча ваҳимага тушган, лекин шундай кунни бу ерда бекор ўтириб ўтказган Ростов уларни кўриб яна ҳам диққат бўлди.

Денисов йўл бўйида олдига арақли сувдон билан овқат қўйиб ўтирар экан, Ростовни чақирди:

— Ростов, бу ёққа кел, бир ичайлик шу аламларга!

Офицерлар унинг атрофига тўпланиб, еб-ичиб суҳбат бошлашди. Офицерлардан бири, икки пиёда казак олиб келаётган асир француз отлиқ аскарини кўрсатиб:

— Ана, яна биттасини олиб келаётипти,— деди.

Казакларнинг бири асирнинг чиройли, бўлиқ отини етаклаб келар эди.

— Ҳой, отни сотсанг-чи! — деди Денисов казакка.

— Марҳамат, жаноблари...

Офицерлар ўрнларидан туриб, казаклар билан асир французни ўраб олишди. Француз отлиқ аскарни эльзацлик ёшгина йигит бўлиб, французчани немис лаҳжасида гапирар эди. У ҳаяжондан энтиккан, юзи қизариб кетган эди: уларнинг французча гапираётганини эшитиб, дарров офицерларга қараб гапира бошлади. У, мен асир тушмас эдим, асир тушганимга мен айбли эмас, капрал айбли, чунки у ерда руслар йўқ, бориб жулларни йигиштириб кел, деб юборди, деди. У ҳар икки оғиз гапининг бирида: *mais qu'on ne fasse pas de mal à mon petit cheval*¹ дер ва отини ардоқлар эди. У, афтидан, ўзининг қаерда эканини ва асир тушганини унча фаҳмламас эди. У асир тушгани учун гоҳ узр сўрар, гоҳ ўзини ўз бошлиқлари олдида гумон қилиб, солдатлик расм-одобини жойинга қўйишга тиришар эди. Бу солдат бизнинг арнергардга француз қўшинининг

¹ отинга озор берманглар.

биз учун тамом ёт бўлган туриш-турмушини яққол кўрсатиб берди.

Қазаклар отни икки червонга сотишди. Отни яқиндагина уйидан пул келиб ҳаммадан бойроқ бўлган Ростов олди.

Қазаклар отни гусарга берганда, эльзацлик француз софдиллик билан:

— Mais qu'on ne fasse pas de mal à mon petit cheval¹, — деди Ростовга.

Ростов табассум қилиб асирни юпатди ва унга пул берди.

Қазаклар юр, демоқчи бўлиб:

— Алё, алё! — деди асирнинг енгидан тортиб.

Тўсатдан гусарлар орасидан:

— Шаҳаншоҳ! Шаҳаншоҳ! — деган товуш эшитилди. Ҳамма шошиб-пишиб тарқалди. Ростов орқага қараб, шляпаларига оқ жиға таққан бир тўда отлични кўрди. Бирпасда ҳамма жой-жойига бориб, шаҳаншоҳнинг ўтишини кутиб турди.

Ростов ўз жойига қандай югуриб борганини ва отига қандай минганини ҳам билмай қолди. У жангда иштирок қилмагани ҳақида афсусланиб ўтирганини дарҳол унутди, кун бекор ўтди, деб юраги сиқилиши, шаҳаншоҳга кўз тикиб турган одамлар доирасида дарҳол барҳам топди, шаҳаншоҳ яқинлашиб келаётганидан бениҳоят хурсанд бўлиб, ўзи тўғрисида ўйламай қўйди. Шаҳаншоҳ яқинлашиб келаётганлигининг ўзи бекорга ўтказган шу куни учун унга бир мукофотдай бўлди. У ёрининг висолига етган ошиқдай ўзини бахтиёр ҳис қилар эди. У олға қарагани ботинолмас, қарамас, лекин шаҳаншоҳнинг яқинлашиб келаётганини завқ билан сезиб турар эди. Буни отларнинг туёқ товушидангина эмас, шаҳаншоҳ яқинлашган сайин атрофдаги одамларнинг чеҳралари очилиб, юзларида хурсандлик ва тантана аломати пайдо бўлаётганидан ҳам пайқаш мумкин эди. Ростов учун бир қуёш бўлган шаҳаншоҳ меҳру муҳаббат ва салобатидан ҳаммаёқни мунаввар қилиб тобора яқинлашар эди. Мана, Ростов шу қуёшнинг нурига кўмилгандай бўлди, унинг меҳрибон, мулойим, улуғвор ва шу билан бирга, жуда ҳам оддий товушини эшитди. Худди Ростов ўйлагандай жимлик чўқди ва бу жимликда шаҳаншоҳнинг товуши эшитилди.

¹ Отимга озор берманг

— Les huzards de Pavlograd?¹— деди шаҳаншоҳ.

— La réserve, sire!²— деб жавоб берди кимдир шу қадар оддий товуш билан: «Les huzards de Pavlograd?» — деб сўраган жуда ғайриоддий товушга жавобан.

Шаҳаншоҳ Ростовнинг рўпарасига келганда тўхтади. Александрнинг чеҳраси бундан уч кун олдинги кўрик кунидан ҳам очиқроқ эди. Унинг юзи шундай қувноқ, шундай ёш, шундай маъсум эдики, ун тўрт яшар шўх боланинг юзини эслатар, лекин шу билан бирга, ҳар ҳолда улўвор императорнинг юзи эди. Шаҳаншоҳ эскадронни кўздан кечирар экан, тасодифан кўзи Ростовнинг кўзига тушди-ю, икки лаҳзага қараб қолди. Шаҳаншоҳ шу чоғ Ростовнинг кўнглидан нималар ўтаётганини билдими, йўқми (Ростовга худди билгандай туюлди), ҳар қалай, кўк кўзларини Ростовнинг юзига тикди (бу кўзлардан юмшоқ ва шафқатли нур ёғилиб турар эди), сўнгра тўсатдан қопини чимириб, сўл оёғи билан отини бир туртдию от қўйганича олға қараб кетди.

Ёш император жангни ўз кўзи билан кўргиси келиб, сарой аҳлларининг берган маълумотларига қарамай, соат ўн иккида, бирга бораётгани учинчи колоннадан ажралиб, авангардга қараб кетди. У ҳали гусарларга етмасдан йўлда уни бир неча адъютант бугунги жангда биз ютиб чиқдик, деган хушxabар билан қарши олишди.

Бир эскадрон француз аскарлари асир олинишдангина иборат бўлган бу жанг тўғрисида, французлар устидан порлоқ ғалаба қозондик, деб маълумот берилган эди. Шунинг учун шаҳаншоҳда ҳам, бутун армияда ҳам (айниқса жанг майдонида порох тутуни ҳали турган чоғда) французлар маълуб бўлиб, ночор орқага чекинаётипти, деган ишонч ҳосил бўлди. Шаҳаншоҳ ўтиб кетганидан кейин орадан бир неча дақиқа ўтгач, Павлоград дивизионининг олға юриши тўғрисида буйруқ келди. Вишау деган немис шаҳарчасида Ростов шаҳаншоҳни яна кўрди. Шаҳаншоҳ келишдан бурунроқ анчагина қаттиқ отишма бўлган шаҳар майдонида йиғиштириб олишга қўл тегмай қолган бир неча ярадор ва ўликлар ётган эди. Ҳарбий ва ғайриҳарбий мулозилар ўраб олган шаҳаншоҳ кўрик вақтида инглизча зеб берилган биясини қўйиб, бошқа саман от минган эди. У бир томонга энгашиб, олтин лорнетни кўзига жуда чиройли тутиб, ерда

¹ Павлоград гусарларимисизлар?

² Резерв, аъло ҳазрат!

ағанаб ётган яланг бош, боши қонга беланган солдатга қаради. Ярадор солдат шу қадар ифлос, шу қадар жирканч, шу қадар хунук эдики, унинг шаҳаншоҳга яқин ерда ётганлиги Ростовга алам қилди. Ростов шаҳаншоҳнинг эти жулжикиб, букчайиброқ турган орқаси силкинганини, бетоқат бўлиб чап оёғи билан отини шпорлаганини, ўрганиб қолган от эса ўрнидан қимирламай тураверганини кўрди. Бир адъютант отдан тушиб, ярадорни қўлтигидан олиб тургизди-да, келтирилган замбилга ётқиза бошлади. Солдат инқиллади.

Шаҳаншоҳ ўлаётган солдатдан ҳам кўпроқ азобланаётгандай кўринди:

— Секин, секин, секинроқ бўлмас эканми? — деди ва жунаб кетди.

Ростов шаҳаншоҳнинг кўзи жикқа ёшга тўлганини кўрди ва унинг кетаётиб, Чарторижскийга французчалаб:

— Уруш қурсин! Уруш қурсин! Quelle terrible chose que la guerre! — деганини эшитди.

Авангард қўшинлари Вишау олдига, французлар бутун кун давомида биз билан бир озгина отишиб, сўнгра ташлаб кетган жойга, душман цепининг рўпарасига ўрнашди. Авангардга шаҳаншоҳнинг ташаккури эълон этилди, ваъда қилган мукофотлари маълум қилинди ва солдатларга одатдигидан икки ҳисса ортиқ арақ берилди. Солдатларнинг гулханлари кечагидан ҳам баландроқ гуриллаб ёнар ва солдат қўшиқлари кечагидан ҳам қаттиқроқ янграр эди. Денисов майор бўлиши муносабати билан шу кеча зиёфат берди. Хийлагина ичиб олган Ростов зиёфатнинг пировардида шаҳаншоҳнинг соғлиғига қадаҳ кутаришни таклиф қилди: «расмий зиёфатларда айтиладигандай император шаҳаншоҳ соғлиғига эмас, меҳрибон, жонажон шаҳаншоҳимизнинг соғлиғига; буюк одамнинг соғлиғига, французлар устидан ғалаба қозонишимизга ичамиз!» — деди.

— Илгари урушиб, — деди Ростов, — Шенграбенда омон бермаган эдигу энди шаҳаншоҳимиз олдимизда бўлганда кўямизми? Шаҳаншоҳимиз учун ҳаммамиз жонимизни фидо қиламиз. Шундоқ эмасми, жаноблар? Балки мен дурустроқ қилиб айта олмаётгандирман, кўп ичиб қўйибман. Менинг кўнглимдаги гап шу. Сизлар ҳам шундай бўлсаларинг керак. Александр Биринчининг соғлиғига ичамиз!
Урра!

Руҳланиб кетган офицерлар:

— Урра! — деб қичқиришди.

Кекса ротмистр Кирстен йигирма яшар Ростовдан қолишмайдиган шавқ-завқ ва самимият билан қичқириб юборди.

Офицерлар ичиб, стаканларини синдиргандан кейин Кирстен бошқа стаканларга яна вино қўйди ва стаканни олиб, кўйлакчан, иштончанлигича солдатларнинг гулхани олдига борди-да, оқ мўйловини шопдай қилиб очиқ ёқасидан оппоқ кўкрагини кўрсатиб, гулхан шуъласида тўхтади ва улуғворлик билан қадаҳини кўтариб:

— Йигитлар, шаҳаншоҳ императоримизнинг соғлиги учун, душманни енгишимиз учун урра! — деб, ўзи қари бўлса ҳам ёш гусарлардай қичқирди. Гусарлар йиғилишиб бараварига «урра» кўтаришди.

Ярим кечаси, ҳамма тарқалгандан кейин, Денисов калта қўлини суйган дўсти Ростовнинг елкасига ташлаб:

— Походда яхши кўргудай ҳеч ким йўқ-да, шунинг учун бу подшони яхши кўриб қолибди,— деди.

— Денисов, сенга масхара бўлдими бу,— деб бақирди Ростов,— бу ҳис шундай юксак, шундай олижаноб, шундай...

— Ишонаман, ишонаман, дўстим, қойилман, маъқул...

— Йўқ, сен тушунмайсан!

Ростов ўрнидан турди ва гулханлар орасида кезиб юрар экан, ўлсам жонимни аямай (жонини аяшни хаёлига ҳам келтира олмас эди) шаҳаншоҳнинг кўз олдида ўлсам муродимга етар эдим, деб хаёл сураб эди. У ҳақиқатан ҳам подшога, рус қуролининг шон-шавкатига, келажак тантана умидига шайдо бўлиб қолган эди. Аустерлиц жангидан бурунроқ ўша эрдан чиқмайдиган кунларда бир Ростов эмас, рус армиясининг ўндан тўққизи Ростов даражасида бўлмаса ҳам подшо ва рус қуролининг кучига маҳлиё эди.

XI

Эртасига шаҳаншоҳ Вишауга тушди. Лейб-медик Вилье бир неча марта унинг ҳузурига чақирилди. Бош квартирада ва шу атрофга яқин қўшинлар орасида, шаҳаншоҳ касал бўлипти, деган овоза тарқалди. Яқин кишиларнинг айтишига қараганда, шаҳаншоҳ ҳеч нарса емапти ва шу кечаси дуруст ухлай олмайпти. Бу касалликка дили нозик шаҳаншоҳнинг ярадор ва ўликларни кўриб қаттиқ таъсирлангани сабаб бўлипти.

Рус императори билан учрашиш учун оқ байроқ кўтариб элчи бўлиб келган француз офицерини ўн еттинчи числода тонготарда аванпостдан Вишауга олиб келишди. Бу офицер Савари эди. Шаҳаншоҳ эндигина ухлаган эди, шунинг учун Савари бир оз кутиши лозим бўлиб қолди. Қиём вақтида шаҳаншоҳ ҳузурига киргани унга ижозат берилди ва бир соатдан кейин князь Долгоруков билан бирликда француз армиясининг аванпостига кетди.

Мишмишларга қараганда, Савари император Александрни Наполеон билан учрашувга таклиф қилгани юборилган экан. Бутун армиянинг қувончи ва ифтихори бўлиб, Александр шахсан кўришгани унамади ва гарчи, армиянинг хоҳишига қарши бўлса ҳам агар шу музокарадан мурод, дарҳақиқат, сулҳ бўлса, Наполеон билан сулҳ музокараси олиб бориш учун ўз ўрнига Савари билан бирга Вишау ғолиби князь Долгоруковни юборди.

Долгоруков кечқурун қайтиб келиб, тўғри шаҳаншоҳ ҳузурига кирди ва у билан узоқ танҳо гаплашди.

18 ва 19-ноябрда қўшинлар яна икки манзил олға юрди ва душман аванпости бир оз отишмадан кейин орқага чекинди. Армиянинг юқори доираларида ўн тўққизинчи числонинг қиём вақтидан шошиб-пишиб бошланган зўр қизғин ҳаракат, машҳур Аустерлиц жанги бўлган йигирманчи ноябрь кунини эрталабгача давом этди.

Ўн тўққизинчи число қиёмгача кирди-чиқди, қизғин маслаҳат-музокара, югур-югур, у ёқ-бу ёққа адъютантлар юбориш фақат императорларнинг бош квартираларидагина давом этди: шу кунини қиёмдан кейин бу кирди-чиқди ҳаракат Кутузовнинг бош квартирасида ва колонна бошлиқларининг штабида ҳам бошланди. Кечқурун армиянинг ҳамма томон ва қисмларига адъютантлар юборилди ва у ерларда ҳам ҳаракат бошланди: ўн тўққизинчидан йигирманчи числога ўтар кечаси ҳамма қароргоҳларда ётганлар қўзғалиб ғала-ғовур бошланди ва саксон мингдан иборат иттифоқчилар армияси, тўққиз чақирим масофага қўзилган узун колонна бўлиб йўлга тушди.

Императорнинг бош квартираларида бошланиб, барча сўнгги ҳаракатларга туртки берган бу ҳаракат минораларга ўрнатиб қўйиладиган каттакон соатнинг ўрта паррагининг дистлабки ҳаракатига ўхшар эди. Аввал секин биринчи паррак, кейин иккинчи, учинчи ва ундан кейин бошқа ҳамма паррақлар, тишли филдирақлар, тишли ўқлар тасбора

гез айланади, занг уради ва соат мили секин юриб бу ҳаракатнинг натижасиви кўрсатади.

Ҳарбий иш механизми ҳам соат механизмидай, бир бошланган ҳаракат то ҳаддига етмагунча тўхтамайди, шу ҳаракат етиб бормаган қисмлар, соат механизми то бирон туртки бўлмагунча тек тургандек, қимирламай тураверади. Уқдаги паррак тишлари бир-бирига киришиб ғувиллаб айланади, тишли ўқлар камоли тез айланганидан шувиллайди, унинг ёнидаги паррак эса худди йиллар бўйи қимирламай туришга қасд қилгандай теккина туради; лекин бир пайт келиб бу паррак илгакка илиндими, ҳаракатга тушади-ю, умумий ҳаракатга қўшилиб, нима учун айланаётганидан ва бу айланишнинг натижаси нима бўлишидан беҳабар ғувиллаганича айланаверади.

Сон-саноқсиз ва турли-туман паррак ва блокларнинг мураккаб ҳаракати натижаси вақтни кўрсатадиган соат стрелкасининг секин ва бир қиёмда юргизилишидан иборат бўлгандай, руслар билан французлардан иборат бўлган бир юз олтиншнинг кишининг мураккаб ҳаракати—ҳаммасининг дарди, тилаги, пушаймони, таҳқирланиши, чеккан азоб-уқубати, ифтихори, қўрқуви, қувончи ҳаммасининг натижаси Аустерлиц жангини уч император жанги деб аталган жангни ютқизиш, яъни оламушумул тарихий стрелкани инсоният тарихи циферблатида аста-секин юргизиш бўлди.

Князь Андрей шу куни навбатчи бўлиб, бош қўмондоннинг олдидан жилмади.

Кутузов кечқурун соат бешдан ўтганда императорларнинг бош квартирасига келди, шаҳаншоҳнинг олдига кирди ва бирпасдан кейин чиқиб обер-гофмаршал граф Толстойнинг олдига кетди.

Болконский шу фурсатдан фойдаланиб, бўладиган жанг тафсилотини билгани Долгоруковнинг олдига кирмоқчи бўлди. Князь Андрей Кутузовнинг нимадандир хафа ва норози эканини, бош квартирадагилар Кутузовдан норозилигини, император бош квартирасидаги одамларнинг ҳаммаси унга худди бошқа одамлар билмайдиган бир сирни билгандай муомала қилганликларини сездн ва шунинг учун Долгоруков билан гаплашишни истади.

— Салом, топ шер,— деди Билибин билан чой ичиб ўтирган Долгоруков,— эртага байрам. Чол қалай? Фёбли айнигандир?

— Феъли айниган деълмайману, лекин менинг гапимга қулоқ солишса бўлар эди, деса керак.

— Ҳарбий кенгашда унинг гапига қулоқ солишди, бўладиган гапни гапирса яна қулоқ солишади. Бонапарт катта жангдан қўрқиб, юраги ёрилиб турганда сусткашлик қилиш, ниманидир кутиб ўтириш яхши эмас.

— Ҳа, айтгандай, Бонапартни кўрдингизми? — деди князь Андрей. — Қалай экан? Қандай таассурот қолдирди?

— Ҳа, кўрдим ва шу фикрга келдимки, ҳамма нарсадан ҳам кўра катта жангдан қўрқар экан, — деди Долгоруков, афтидан, уни кўриб чиқадиган хулосаларига зўр аҳамият бериб, — жангдан қўрқмаса, нима учун шаҳаншоҳ билан кўришмоқчи, музокара олиб бормоқчи бўлди? Ҳаммадан ҳам кўра шунини айтинг: чекиниш-ку, унинг уруш усулига тамоман зид эди, нега бўлмаса чекинди? Хўп, деяверинг, катта жангдан қўрқади, ўлгудай қўрқади. Унинг ажали етган. Айтдим-қўйдим, мана кўрасиз.

— Қани, гапириб беринг, қанақа экан, нима экан? — деб сўради яна князь Андрей.

— Кулранг сюртук кийган бир одам экан. Менинг «олий ҳазрат», деб гапиришимни истади-ю, лекин мен уни хафа қилдим: олий ҳазрат ҳам, бошқа ҳам демадим. Мана шундақа одам экан, вассалом, — деди Долгоруков табассум билан Билибинга қараб.

— Мен кекса Кутузовни жуда ҳурмат қиламан, — деди у давом этиб, — лекин Бонапарт қўлимизга кириб турганда, биз ниманидир кутиб, унинг қўлдан чиқиб кетишига ёки бизни алдашига йўл қўйсак, жуда бемаъни иш қилган бўлар эдик. Йўқ, Суворовнинг «Душманга ўзингни атака қилгани қўйма, ўзинг атака қил» деган қондасини эсдан чиқариш керак эмас. Урушда ёшларнинг ғайрати кўпинча қариларнинг бутун тажрибасидан кўра яхшироқ қўл келади, десам хўп, деяверинг.

— Хўп, биз унга қайси маррадан атака қиламиз? Мен бугун аванпостларни бориб кўрдим. Бонапарт асосий кучи билан қаерда турганлигини билиб бўлмайди, — деди князь Андрей.

Князь Андрей Долгоруковга ўзи тузган атака планини айтиб бермоқчи эди.

— Қайси маррада атака қилишнинг фарқи йўқ, — деди-да, Долгоруков ўрнидан туриб столдаги харитани ёза бошлади. — Ҳамма эҳтимоллар кўзда тутилган: агар у Брюнда турган бўлса...

Князь Долгоруков Вейротернинг қанотдан қиладиган ҳаракат планини палапартиш гапириб берди.

Князь Андрей унга эътироз билдириб, ўз планини ёқлай бошлади. Унинг плани ҳам Вейротер планидек маъқул бўладиган план эди-ю, лекин гап шунда эдики, Вейротер плани аллақачон қабул қилинган эди. Князь Андрей ўз планининг фойдасию Вейротер планининг зарарини кўрсата бошлаганда, князь Долгоруков унинг сўзига қулоқ солмай қўйди ва харитага қарамасдан, паришонлик билан унинг юзига қараб қолди.

— Кутузов бугун ҳарбий кенгаш ўтказди, ўша ерда шу фикрларингизни айтишингиз мумкин,— деди Долгоруков.

— Албатта айтаман,— деди князь Андрей харита олди-дан кетар экан.

Икковининг гапига шу вақтгача қувноқ табассум билан қулоқ солиб ўтирган Билибин энди ҳазиллашмоқчи бўлди шекилли:

— Мунча ниманинг ташвишини тортаётибсизлар, жаноблар? — деди,— эртага ғалаба қиламизми, мағлуб бўламизми, барибир рус қуролининг шон-шарафи таъмин қилинган. Кутузовларингдан бошқа биронта ҳам рус колонна бошлиғи йўқ. Бошлиқлар: Herr general Wimpfen, le comte de Langeron, le prince de Lichtenstein, le prince de Hohenloe et enfin Prsch... prsch... et ainsi de suite, comme tous les noms polonais.¹

— Taisez vous, mauvaise langue,² — деди Долгоруков,— ногўғри айтаётибсиз, энди руслардан Милорадович билан Дохтуров бор ва граф Аракчеев бўлганда учта бўлар эди, лекин унинг асаблари бўшашиб қолган.

— Хайр, менга ижозат, Михаил Илларионович чиққандирлар,— деди князь Андрей,— хайр, муваффақият тилайман, жаноблар,— деди Долгоруков билан Билибиннинг қўлини қисиб.

Князь Андрей қайтиб келганидан кейин хомуш ўтирган Кутузовдан эртаги жанг тўғрисида фикрини сўрамасдан туrolмади.

Кутузов ўз адъютантига жиддий бир назар ташлади-ю, бир оз жим қолгандан кейин жавоб берди:

¹ Жаноб генерал Вимпфен, граф Ланжерон, князь Лихтенштейн, князь Гогенлоэ яна пршпршпрш—ҳаммаси поляк номлари. (нем. ва франц.)

² Тилингизни тийинг.

— Менимча, бу жангда ютқизамиз, мен буни граф Толстойга ҳам айтиб, шаҳаншоҳга етказишни сўрасам нима деди дегин? Eh, mon cher général, je me mêle de riz et des cotelettes, mêlez vous des affaires de la guerre.¹

ХИ

Кечқурун соат тўққиздан ўтганда Вейротер ўзининг планларини олиб Кутузовнинг квартирасига келди. Ҳарбий кенгаш шу ерда бўлиши керак эди. Ҳамма колонналарнинг бошлиқлари бош қўмондон ҳузурига чақирилди. Келишдан бош тортган князь Багратиондан бошқа ҳамма ўз вақтида етиб келди.

Бўладиган жангнинг мутасаддиси бўлган Вейротер ҳарбий кенгашда ноилож раислик ва раҳбарлик қилаётган қовоғи солиқ ва мудраб ўтирган Кутузовнинг тамоман акси ўлароқ, чехраси очиқ ва жуда чаққон эди.

Вейротер, афтидан, ўзини муқаррар бўлиб қолган жангнинг сардори ҳис қилар эди. У арава тортиб, нишабликдан чопиб тушиб бораётган отга ўхшар эди. У аравани ўзи тортиб бораётганими ё арава уни итариб бораётганими — буни билмас эди. Лекин бу чопишнинг оқибати нима бўлиши тўғрисида унинг фикр қилгани фурсати ҳам бўлмай, имкони борича чопар эди. Вейротер шу оқшом шахсан икки марта душман турган жойини бориб кўрди, маълумот ва изоҳлар бергани икки марта Россия ва Австрия императорлари ҳузурига кирди: ўзининг идорасига кириб, немисча диспозиция ёздирди. У мана шу ишлардан кейин Кутузовнинг олдига ниҳоятда чарчаб келди.

Афтидан, унинг хаёли шу қадар банд эдики, ҳатто бош қўмондон олдида одоб сақлашни ҳам эсидан чиқариб қўяр эди: у бош қўмондоннинг сўзини булар, бериладиган саволларга жавоб қайтармай, ҳамсуҳбатининг афтига қарамай, тез-тез, чалакам-чатти гапирар эди: унинг уст-боши чанг, ўзи не аҳволда гаранг ва шу билан бирга ўзига ишонган ва мағрур кўринар эди.

Кутузов Остралицга яқин бир дворян қасрига ўрнашган эди. Бош қўмондоннинг кабинети бўлган каттакон меҳмонхонага Кутузов, Вейротер ва ҳарбий кенгаш аъзолари йиғилган эди. Улар князь Багратионга маҳтал бўлиб, ҳар-

¹ Э, азизим генерал! Мен ош-овқат билан машғул бўлиб тура турай, урушни сизлар қилиб турунглар.

бий кенгашни очмасдан, чой ичиб ўтиришар эди. Соат еттидан ўтганда Багратионнинг ординареци келиб, князнинг кела олмаслигини билдирган эди. Князь Андрей шу хабарни бош қўмондонга маълум қилиш учун кабинетига кирди ва ҳарбий кенгашга иштирок этишга Кутузовдан илгари ижозат олганлиги учун ўтираверди.

Вейротер шошиб-пишиб ўрнидан турди-да, Брюнн атрофининг каттакон харитаси ёзилиб қўйилган стол олдига келиб:

— Модомики князь Багратион келмас экан, кенгашни очаверсак ҳам бўлади,— деди.

Кутузов, мундирининг ёқасини ечиб, бағбақасини осилтириб, вольтерча креслода семиз қўлларини креслонинг икки томонига баравар қўйиб, пинакка кетгандай ўтирар эди. Вейротернинг гапи қулоғига кирганда у ягона кўзини зурға очди.

— Ҳа, ҳа, бошлаш керак, вақт ҳам кетди,— деб бош ирғади ва яна бошини қўйи солиб, кўзини юмди.

Кенгаш аъзолари дастлаб Кутузов ўзини уйқуга солаётипти деб ўйлашган бўлса, диспозиция ўқиладиган вақтда унинг пишиллашини эшитиб, шуни билишдики, шу пайтда бош қўмондон бу диспозицияга ёки бошқа бирон нарсага ўзининг тоқати йўқлигини билдиришдан ҳам кўра муҳимроқ иш билан машғул: у ҳозир табиий талабни қондирмоқда, яъни ухламоқда эди. Вейротер бирон дақиқани ҳам бекорга ўтказишни истамаган жуда банд одамдай Кутузовга бир қараб қўйди-ю, унинг ухлаб ўтирганини кўриб, қоғозни олди ва баланд, бир зайлдаги товуш билан бўлажак жангнинг диспозициясини сарлавҳасидан бошлаб ўқиди:

«Кобельниц ва Сокольницнинг нариги томонидаги душман маррасига атака қилиш диспозицияси, 1805 йил 20 ноябрь».

Диспозиция жуда мураккаб ва қийин эди. Бошқа диспозицияларга ўхшамаган бу диспозицияда шундай дейилган эди:

Da der Feind mit seinem linken Fluegel an die mit Wald bedeckten Berge lehnt und sich mit seinem rechten Fluegel laengs Kobelnitz und Sokolnitz hinter die dort befindlichen Teiche zieht, wir im Gegentheil mit unserem linken Fluegel seinen rechten sehr debordiren, so ist es vortheilhaft letzteren Fluegel des Feindes zu attakiren, besonders wenn wir die Doerfer Sokolnitz und Kobelnitz im Besitze haben, wodurch wir dem Feind zugleich in die Flanke fallen und ihn

auf der Flaechе zwischen Schlapanitz und dem Thuerassa—Walde verfolgen koennen, indem wir dem Defileen von Schlapanitz und Bellowitz ausweichen, welche die feindliche Front decken. Zu diesem Endzwecke ist es noething... Die erste Kolonne marschirt... die zweite Kolonne marschirt die dritte Kolonne marschirt...¹ ва ҳоказо деб ўқиди Вейротер. Генераллар бу қийин диспозицияга истар-истамас қулоқ солиб ўтирганга ўхшар эди. Қўнғир соч, новча генерал Буксгевден деворга суяниб турар ва ёниб турган шамга тикилиб, диспозицияга қулоқ солмаётганга, ҳатто биров қулоқ солаётипти, деб ўйлашни ҳам истамаганга ўхшар эди. Вейротернинг рўпарасида қизил юзли, мўйлови юқорига буралган, икки елкаси кўтарилган Милорадович ҳарбийларга хос бир вазиятда қўлларини тиззасига қўйиб керилиб, катта-катта ва чиройли кўзларини унга тикиб ўтирар эди. У индамасдан Вейротернинг юзига тикилиб турар, Австрия штаб бошлиғи ўқишдан тўхтагандагина кўзини ундан олар эди. Шу пайт Милорадович бошқа генераларга маъноли қараб қўйди. Лекин бу маъноли қарашдан унинг диспозицияга қарши ё тарафдорлигини, буни ёқлагани ё ёқламаганини билиб бўлмас эди. Башараси жанубий Франция одамларига ўхшаган граф Ланжерон Вейротерга ҳаммадан ҳам кўра яқинроқ ўтирар эди. У бутун ўқиш давомида юзидан аримаган хиёл табассум билан қопқоғига сурат солинган олтин тамакидонни ўйнаб, нозик бармоқларига қараб ўтирди. Вейротер ўқиган узун жумласига изоҳ бериб, ўқишда япа давом этганида Ланжерон тамакидонни қўйиб, бошини кўтарди ва кишига малол келадиган ортиқча бир назокат билан уни тўхтатиб, бир нима демоқчи бўлди; лекин Австрия генерали ўқишда давом этар экан, қовоғини солди ва худди «фикрингиз бўлса кейин, кейин айтарсиз, ҳозир харитага қараб менга қулоқ солинг», дегандай тирсагини қимирлатди. Ланжерон энсаси қотиб, юқорига

¹ Душманнинг чап қаноти ўрмонзор тепаликларга, ўнг қаноти эса ўша ерларда мавжуд бўлган қўлларнинг нариги томонида бўлмиш Кобельниц ва Сокольник буйлаб ўрнашганлиги бизнинг чап қанотимиз унинг ўнг қанотидан кучли бўлганлиги учун хусусан агарда биз Кобельниц ва Сокольник қишлоқларини ишғол қилиб, душманнинг қанотига ҳужум қилиш ва Шлапаниц билан Тюрасск ўрмони орасида яйловдан қўниб бориши имкониятига эга бўлсак ва шу билан бирликда Шлапаниц билан Беловиц орасидаги душман мудофаасига рўпара келмасак, у ҳолда душманнинг мазкур қанотига ҳужум қилмоғимиз фойдалидир. Мана шунинг учун лозимки... биринчи колонна марш билан..., иккинчи колонна марш билан... учинчи колонна марш билан...

қаради, худди бу нимаси, дегандай қилиб Милорадовичга кўз ташлади, бироқ Милорадовичнинг аниқ бир фикрни ифода қилмайдиган маъноли кўзига кўзи тушгач, яна бошини қуйи солиб тамакидонни ўйнай бошлади.

Ланжерон ўзича, лекин ҳамма эшитарли қилиб:
— Une leçon de géographie¹, — деб қўйди.

Пржебишевский эътиром ва одоб билан жуда берилиб қулоқ солаётгандай, кафтини қулоғининг орқасига қўйди. Паканагина Дохтуров Вейротернинг рўпарасида столга ёйиб қўйилган харитага энгашиб, камтарлик ва қунт билан диспозицияни ва нотаниш жойларни диққат билан харитадан кўрар эди. У бир неча марта Вейротерни тўхтатиб, англамаган сўзларини, қишлоқларнинг қийин номларини қайтаришни сўради. Вейротер унинг илтимосини бажо келтирди ва Дохтуров ёзиб олди.

Бир соатдан ортиқроқ давом этган ўқиш тамом бўлгандан кейин Ланжерон яна тамакидонни қўйиб Вейротерга ҳам, бошқаларга ҳам чандон қарамасдан, бундай диспозицияни бажариш қийинлиги, диспозицияда душман мавқеи маълум деб кўрсатилган бўлса ҳам душман ҳаракатда бўлгани учун унинг мавқеи ҳақиқатда бизга номаълум бўлиши мумкинлиги ҳақида гапирди. Ланжероннинг эътирози ўринли эди, лекин бу эътироз билдиришдан мақсад кўпроқ диспозициясини худди мактаб болаларига ўқиб бераётгандай ўзига ишонган ҳолда ўқиган генерал Вейротерга бу ердагилар аҳмоқ эмас, балки ҳарбий ишда сенга ҳам таълим бера олади, дейиш эди. Бир зайлда ўқиётган Вейротернинг товуши тинганда Кутузов, худди тегирмоннинг аллаловчи товуши тинганда уйғониб кетган тегирмончидай, кўзини очиб Ланжероннинг гапига қулоқ солди ва худди: «Э-ҳа, ҳали ҳам шу бемаъни гап тўғрисида музокара қилиб ўтирибсизларми!» — дегандай дарров кўзини юмди-ю, бошини яна ҳам қуйи туширди. Ланжерон ҳарбий ишда ўзига бино қўйган Вейротернинг қитиғига қаттиқроқ тегиш учун биз Бонапартга ҳужум қилишимиз ўрнига у бизга осонгина ҳужум қилиши ва шунинг натижасида бу диспозициянгиз бекор бўлиб қолиши мумкин, деди. Вейротер, ким нима демасин, ҳаммасига жавоб тайёрлаб қўйган бўлса керак, барча эътирозларга бир хилда нафратомуз табассум билан жавоб берар эди.

¹ Географиядан дарс.

— Агар бизга ҳужум қила олганда, шу бугун қилар эди,— деди.

— Демак, сиз уни кучсиз демоқчимисиз? — деди Ланжерон.

— Қирқ минг аскари бўлса, кўп экан, оббо,— деди Вейротер даволаш йўлини ўргатаётган табибдан кулган доктордай табассум қилиб.

— Ундоқ бўлса, демак, бизнинг атака бошлаб уни тор-мор қилишимизни кутиб ўтирган экан-да,— деди Ланжерон кинояли табассум билан ва сўзини тасдиқлашни кутиб, ўзига яқинроқ ўтирган Милорадовичга қаради.

Бироқ Милорадович шу пайтда генерал сўраган нарсдан ҳам кўра бошқа нарса тўғрисида ўйлаб турган бўлса керак.

— Ma foi¹, эртага жанг майдонида ҳаммаси маълум бўлади,— деди.

Вейротер яна табассум қилди ва шу *табассуми* билан гўё: менгина эмас, ҳар иккала шаҳаншоҳ — император ишонган нарсага рус генералларининг эътироз билдириши ва менинг уқтириб ўтиришим таажжубланарли ва кулгили бир ҳол, демоқчи бўлар эди.

— Душман гулханларини ўчирган, унинг лагеридан муттасил ғовур эшитилиб турипти, бу нима деган гап? — деди Вейротер.— Ё чекинаётиптими, биз бундан ҳушёр бўлишимиз керак, ёки у маррасини ўзгартираётипти (у *илжайди*). Агар у Тюрасда марра ишғол қилган тақдирда ҳам бизни кўп ортиқча машаққатдан қутқазган бўлади ва берилган амр-фармонлар мутлақо ўзгармайди.

Аллақачонлар ўзининг шубҳасини гапирмоқчи бўлиб, пайт кутиб ўтирган князь Андрей:

— Нечук? — деди.

Кутузов уйғониб қаттиқ йўталди ва генералларга кўз ташлади.

— Жаноблар, эртаги, ҳатто бугунги (чунки соат ўн иккидан ўтди) диспозицияни энди ўзгартириб бўлмайди,— деди у.— Диспозицияни ҳаммаларинг эшитдиларинг, ҳаммамиз ўз бурчимизни адо қиламиз. Жанг олдида ҳаммадан зарурроқ нарса... (у бир оз жим қолди) яхшилаб ухлаб олишдир.

У ўрnidан турмоқчидай бўлди. Генераллар хайрлашиб чиқиб кетишди. Вақт кетиб, ярим кечадан ҳам ўтган эди. Князь Андрей ҳам чиқиб кетди.

¹ Азбаройи худо.

Князь Андрей ҳарбий кенгашда ўз фикрини айтишга муваффақ бўла олмади, бу кенгаш унда мужмал ва кўнгилга тулғула соладиган бир таассурот қолдирди. Ким ҳақли: Долгоруков билан Вейротерми ёки, атака планини маъқул кўрмаган Кутузов, Ланжерон ва бошқаларми? — Князь Андрей била олмади. «Наҳот Кутузов шаҳаншоҳга ўз фикрини очиқ айта олмаса? Наинки шуни бошқароқ қилиш мумкин эмас? Наҳот сарой муноқашалари, айрим шахсларнинг мулоҳазасини деб мингларча кишиларнинг ва шу жумладан, менинг ҳам ҳаётим таҳлика остида қолса?» — деб ўйлар эди у.

«Ҳа, балки эртага ҳалок бўларман», — деди ўзича. Шуни ўйлаганида тўсатдан аллақачонлар бўлиб ўтган, юрагини эзадиган бирмунча нарса эсига тушди; отаси ва хотини билан хайрлашганини, хотинига кўнгил қўйган дастлабки кунларини эслади; ҳомиладор хотини кўзига кўриниб, унга, ўзига ҳам ачинди, кўнгли бузилиб, нима қилишини билмай, Несвицкий билан бирга турган уйдан ташқарига чиқди ва эшик олдида нари-бери юра бошлади.

Тун туманли ва туман орасида ой хира шуъла сочиб турар эди. «Ҳа, эртага, эртага, — деди князь Андрей ўзича. — Эртага эҳтимол оламдан кўз юмарман, бу хотиралар тўғрисида ўйламасман, бу хотираларнинг менинг учун ҳеч қандай маъноси қолмас. Эҳтимол эртага, эртанинг ўзида (мен бунни сезиб турибман) нима ишлар қўлимдан келишини биринчи марта кўрсатишга муваффақ бўларман». Унинг кўзига жанг, бу жангда берилган талафот, жанг бир пунктга марказлашгани ва ҳамма командирларнинг шошиб қолгани кўринди. Мана, ниҳоят, кўпдан бери кутган пайти, ўша орзу қилган Тулони кўзига кўриниб кетди. У ўз фикрини Кутузовга ҳам, Вейротерга ҳам, императорларга ҳам очиқ ва қатъий қилиб айтади. Унинг фикру мулоҳазасига ҳамма қойил, лекин у айтган ишни қилишга ҳеч ким журъат қилолмайди; мана, унинг ўзи полк ва дивизияни олиб, ишига ҳеч ким аралашмаслигини шарт қилиб қўядию, дивизиясини ҳал қилувчи пунктга олиб бориб, ўзи якка галаба қозонади. Ўлим ва азоб-уқубат-чи? — деди кўнглининг бир учи. Лекин князь Андрей бу саволга жавоб бермай, хаёлида ўз муваффақиятини давом эттирди. Янаги жангнинг диспозициясини ўзи ёлғиз тузади. Унинг унвони Кутузов ҳузурида армия бўйича навбатчи бўлса ҳам ҳамма ишни ўзи якка қилади. Янаги жангда унинг ўзи ёлғиз галаба қозонади. Кутузов бош қўмондонликдан олинад,

унинг ўрнига ўзи тайин қилинади... Кўнглининг ҳалиги бурчи унга яна: кўш, ундан кейин-чи? Ундан кейин агарда унгача сен ўнларча марта ярадор бўлсанг, ўлсанг ёки алдансанг, ундан кейин-чи? — дер эди. — «Ундан кейин, — деди князь Андрей ўз-ўзига, — нима бўлишини билмайман, билишни хоҳламайман ҳам, билолмайман ҳам, лекин мен шунини хоҳласам, шон-шарафни, шухратни, одамлар мени яхши кўришини истасам, бунга мен айбли эмасман: шунини, фақат шунини хоҳласам, фақат шунинг учун яшаётган бўлсам қандоқ қилай? Фақат шу учун яшайман! Мен буни ҳеч қачон, ҳеч кимга айтмайман, лекин, ё раббим! Шон-шарафдан ва кишиларнинг муҳаббатидан бошқа нарса хаёлимга келмаса, нима қилай, на ўлим, на ярадор бўлиш, на оиламдан жудо бўлиш — ҳеч нарсадан қўрқмайман. Кўп одамлар — отам, синглим, хотиним — энг яқин кишиларим мен учун нақадар азиз бўлмасин, мен уларнинг ҳаммасини шон-шараф, одамлардан устун келиш, ўзим билмаган ва билмайдиганим одамларнинг муҳаббатини ўзимга қаратиш, мана шу одамлар муҳаббатининг бир дақиқасига алишаман. Бу ҳар қанча ёмон ва ғайритабиий бўлса ҳам алишаман», дер эди у, Кутузов турган ҳовлидан эшитилаётган гапга қулоқ солиб. Кутузов турган ҳовлидан ётиш тараддудида бўлган деншикларнинг товуши эшитилар эди. **Кимдир, кучер бўлса керак, Кутузовнинг князь Андрей танийдиган қари ошпази Титни масхара қилиб, «Тит, ҳой Тит!» дер эди.**

— Ҳа, нима дейсан? — деди чол.

— Тит, кел, соқолимни тит, — дер эди ҳазилкаш.

— Бор-ей, афтинг қурсин! — деди чол деншикларнинг қаҳқаҳаси эстида.

«Мен, ҳар қалай, мана шу одамлардан устун бўлишни яхши кўраман, шу туманда тепамда парвоз уриб юрган шу сирли куч ва шон-шарафни ҳамма нарсадан ортиқ кўраман».

XIII

Ростов шу кечаси ўз взводи билан Багратион отрядидан олдиндаги душманни кузатувчи отлиқ аскарлар қаторида турар эди. Унинг гусарлари иккита-иккита қилиб қаторга тарқатилган; унинг ўзи эса ғалаба қилаётган уйқуга суз бермай, қатор олдида отда юрар эди. Унинг орқа томонда

армиямизнинг гулханлари туманда кенг фазодаги хира кўринар, олди томони эса қоп қоронғи эди. У туман босган бу қоронғиликка қанча синчиклаб қарамасин, ҳеч нарсани кўролмас; бу қоронғиликда нимадир гоҳ кулранг бўлиб, гоҳ қорайиб кўринар, душман турган жойда гоҳ нимадир йилт этгандай бўлар ва у «кўзимга шундоқ кўринаётгандир», деб ўйлар эди. У кўзларини юмар, назарига гоҳ шаҳаншоҳ, гоҳ Денисов, гоҳ Москва хотиралари кўринар; шунда шошиб-пишиб кўзини очар экан, остидаги отининг бошини, қулоғини, баъзан яқин бориб қолган гусарнинг қора гавдасини, узоқда эса яна ўша туман босган қоронғиликни кўрар эди. «Нима кипти? Ажаб эмаски,— дер эди Ростов ўзича,— шаҳаншоҳ мени учратиб қолиб, ҳар бир офицерга бериши мумкин бўлганидек, менга ҳам бирон топшириқ берса: «Бор, ана у ёқда нима бўлаётганини билиб кел», деса. Шаҳаншоҳ тасодифий равишда бир офицерни учратиб, уни таниганини ва ўзига яқин тутганини кўп гапир-шади-ку. Мени ўзига яқин тутса нима бўлар эди! Оҳ, мен уни қанчалик эҳтиёт қилар эдим, нақадар ҳақиқатни айтар эдим, уни алдаб юрган одамларни нақадар фош қилар эдим!» Ростов ўзининг шаҳаншоҳга бўлган муҳаббат ва садоқатини кўз олдига келтириш учун душман ёки алдамчи немисни тасаввур қилди ва уни ҳузур қилиб ўлдирмасдан аввал шаҳаншоҳнинг кўз олдида унинг юзларига тарсаки билан урди. Кўққис узоқдан эшитилган бир ҳайқириқ Ростовни ўзига келтирди. У чўчиб кўзини очди.

«Мен қаерда турибман? Ҳа қатордаман; лозунг ва пароль — дишло, Ольяюц. Афсуски, бизнинг эскадронимиз эртага резервда қолади,— деди Ростов ўзича,— жангга юборилишини сўрайман. Шаҳаншоҳни кўришимга бирдан-бир восита эҳтимол шудир. Смена келишига ҳам оз қолди. Яна бир айланиб чиқаман-да, қайтиб генералнинг олдига бориб илтимос қиламан». У эгарга яхшироқ ўрпашиб олди ва ўз гусарларини айланиб кўриб чиққани кетди. Унинг назарида ҳаво сал ёришгандай кўринди. Чап томонда ёришган ётигроқ нишаб, рўпарада эса қоп-қора девордай тикка тепалик кўринар эди. Бу тепаликнинг устида оқ доғ кўринди. Бироқ Ростов бунинг нима эканини билолмади: ой нури тушиб турган ўрмоннинг яланг жойими, ёки эрмаган қорми, ё бўлмаса, оқ уйларми? Унинг назарида шу оқ доғда ҳатто нимадир қимирлагандай бўлди. «Бу доғ қор бўлса керак; доғ— une tache,— деб ўйларди Ростов.

«Наташа, синглим, қора кўзлар. На...ташка. (Мен шаҳаншоҳни кўрдим, десам жуда ҳам ҳайрон бўлар!) Наташкани... ташкани ол...» Ростов отда ухлаб борар экан, бир гусар: «Ўнгроққа юринг, тўрам, бута бор», деди. Ростов отнинг ёлига тегиб турган бошини кўтариб, ҳалиги гусарнинг олдида тўхтади. У ёш боладай ҳамон уйқудан кўзини очолмас эди. «Ҳа, нимани ўйлаётган эдим? Эсимдан чиқмасин. Шаҳаншоҳ билан қандай гаплашаман? Йўқ, буни ўйлаётганим йўқ, эди, бу эртага. Ҳа! Ҳа! Наташкани... босди... Кимни? Гусарларни. Ҳа, гусарлар.. мўйлов... мўйловли ўша гусар Тверь кўчасида Гурьев ҳовлисининг... чол Гурьевнинг ҳовлиси олдидан ўтиб кетаётганида мен унинг тўғрисида ўйлаган эдим. Денисов хўп йигит-да! Булар ҳаммаси арзимайдиган нарсалар, ҳаммадан муҳими шуки, шаҳаншоҳ шу ерда. У менга қандай қараган эди-я, нимадир демоқчи бўлган эди-ю, ботина олмади. Йўқ, мен ботина олмадим... Булар ҳаммаси беҳуда гаплар. Ҳаммадан муҳими шуки, мен керакли нарсани ўйладим. Ҳа, ҳа, ҳа. На-ташкани босди, яхши». У яна бошини отнинг ёлига қўйди. Бирдан назарида, биров унга ўқ отаётгандай бўлди. «Нима? Нима? Нима?... Қилич сол! Нима?...» — деди Ростов уйғониб. У кўзини очган ҳамона душман турган томондан мингларча кишиларнинг чўзиқ ҳайқиригини эшитди. Ростов ва ёнидаги гусарнинг оти бу ҳайқириқни эшитиб, қулоқларини чимирди. Ҳайқириқ чиққан жойда бир нарса ялт этди-ю, ундан кейин яна бир ялт этди. Сўнгра француз қўшинлари турган адир бўйлаб қаторасига ўтлар ёқилдию, ҳайқириқ кучая борди. Ростов французларнинг гапларини эшитиб турар, лекин англай олмас эди, чунки говур бўлиб кетган эди. Фақат: аaaa! рrrrr! — деган товушгина эшитилар эди.

— Бу нима гап экан? Сен нима деб ўйлайсан? — деди Ростов ёнида турган гусарга, — душман томондан келатипти-ку.

Гусар индамади.

— Ҳа, эшитмаётибсанми, нима бало? — деди Ростов янчадан кейин яна.

— Ким биледи, тўрам, — деди гусар хуш ёқмаслик билан.

— Душман шу томонда эмасмиди? — деди Ростов яна.

— Бўлса бордир, қаёқдан билай, — деди гусар, — қоронғи тун бўлса. Ҳа, ҳаром ўлгур, — деб бақирди типирчиллаётган отига.

Ростовнинг оти ҳам қулоғили чимириб, ўтга қараб тирчилар ва музлаб қолган ерга олдинги оёғини урар эди. Ҳайқириқлар борган сайин кучайиб, гувиллаган бир товушга айландики, бундай товуш мингларча аскардан иборат армиядангика чиқиши мумкин эди. Ўтлар тобора кўпая бошлади. Булар француз лагернинг линиясида бўлса керак. Ростовнинг уйқуси қочди. Душман армиясининг хушқоҳ ва дабдабали ҳайқириғи уни ҳаяжонга келтирди. Энди Ростов: *Vive l'empereur, l'empereur!*¹ деган сўзларни аниқ эшитиб турар эди.

— Шу яқинда, сойларнинг у юзида бўлса керак,— деди Ростов ёнидаги гусарга.

Гусар унинг сўзига жавоб бермай, бир уф тортди-ю, жаҳл билан йўталиб қўйди. Гусарлар линиясидан чопиб келаётган от туёғининг товуши эшитилди ва тунги туман ичидан тўсатдан гусар унтер-офицери зўр филдай бўлиб чиқиб келди.

У Ростовнинг олдига келиб:

— Тўрам, генераллар келишаётипти,— деди.

Ростов товуш келаётган ва ўт ёнаётган томондан ҳамон кўзини олмай, унтер-офицер билан биргаликда, линиядан келаётган отлиқлария қарши олгани борди. Улардан бири оқ от миниб олган эди. Князь Багратион билан князь Долгоруковлар адъютантлари билан бирликда душман армияси томонидан тўсатдан ўт ва ҳайқириқ чиққанига ҳайрон бўлиб, шунинг билгани келишган эди. Ростов Багратионнинг олдига келиб унга рапорт берди ва адъютантларга қўшилиб, генералларнинг гапига қулоқ сола бошлади.

— Бу макру ҳийладан бошқа нарса эмас,— деди князь Долгоруков Багратионга қараб,— у орқага чекинаиб, бизни алдаш учун ўз ариергардига ўт ёқиб ғала-ғовур кўтаришни буюрган бўлса керак.

— Ундай эмасдир,— деди Багратион,— мен кечқурун уларнинг ўша тепаликда турганини кўрган эдим, чекинган бўлса, у ердан ҳам кетгандир. Жаноб офицер,— деди Багратион Ростовга қараб.— унинг фланкерлари ҳам ўша ерда туришиптими?

— Кечқурун турган эди ҳозир билмайман, жаноб олийлари. Буюрсангиз, гусарлар билан бориб билиб келаман,— деди Ростов.

¹ Яшасин император, император!

Багратион тўхтади ва Ростовнинг сўзига жавоб бермасдан қоронгида унинг юзига тикилди.

— Майли, билиб келинг,— деди у бир оздан кейин.

— Хўп бўлади.

Ростов отини шпорлади, унтер-офицер Федченкони ва яна икки гусарни олиб, ҳайқириқ келаётган адир этаги томонга от қўйиб кетди. Ростов уч гусар билан шу қоронги, туман ва хатарли кечада ҳеч ким бормаган ўша томонга бораётганидан ҳам хурсанд бўлиб, ҳам ваҳимага тушар эди. Багратион тепаликда туриб унга, сойдан нари ўтма, деб қичқирди. Лекин Ростов, ўзини эшитмаганга солиб, кетаверди. У буталарни, дарахт, ўйдим-чуқурларни одам гумон қилиб ва нима учун кўзига шундоқ кўрингани тўғрисида ўзига-ўзи изоҳ бериб борар эди. Отини йўрттириб адирнинг этагига тушганида ўзимиз томондаги ўтлар ҳам, душман томонидаги ўтлар ҳам кўринмай қолди, лекин французларнинг қичқириқлари тобора баралла эшитилар эди.

Пастликда у сойга ўхшаган бир нарсани кўрди. Бироқ бориб қараса, сой эмас, йўл экан. У йўлга чиққач, шу йўлдан кетаверайми ёки қопқорайиб турган даладан адирга йўл солайми, деб отининг бошини тортиди. Туманда оқаришиб турган йўлдан юриш хавфсизроқ эди, чунки одамни дарров кўриш мумкин эди. У ҳамроҳларига : «Менинг кетямдан юринглар», деди-ю, йўлни кесиб ўтиб, кеча француз соқчилари турган тепаликка қараб от қўйди.

— Турам, ҳу ана! — деди гусарлардан бири.

Ростов то қайрилиб қарагунча қоп-қоронги туманда нимадир ялт этди-ю, гумбурлаб милтиқ отилди ва ўқ худди бир нарсадан нолигандай минғиллаб юқорига учиб кетди. Иккинчи бир милтиқнинг плитаси ялт этди-ю, лекин ўқ чиқмади. Ростов отининг бошини қайтариб, орқага қараб чоптирди. Бир оздан кейин бирин-кетин яна тўртта ўқ отилди ва ўқлар ғувиллаб, чийиллаб туманда аллақаёққа ўтиб кетди. Ростов ўқ товушини эшитиб, ўзи сингари завқ қилган отининг бошини тортиб, аста-секин юрди. «Қани, яна битта! Қани, яна битта!» — дер эди кўнглининг бир чети завқ қилиб, бироқ бошқа ўқ чиқмади.

Ростов Багратионга яқинлашгандагина отини яна чоптирди ва честь бериб унинг олдига борди.

Долгоруков ҳамон, французлар чекиниб, бизни алдаш учун ўт ёққан, деб ўз гапини маъқуллаб ўтирар эди.

— Ҳа, нима қипти? — дер эди у Ростов етиб келганда.— Французлар соқчиларни қолдириб чекиниши ҳам мумкин.

— Демак, ҳали ҳаммаси кетмапти, князь,— деди Багратион.— Эртага эрталабгача сабр қилайлик, эртага ҳаммаси маълум бўлади.

Ростов от устида энгашиб, честь бериб ўша томонга бориб келганидан, айниқса ўқ чийиллаганда қўрқмаганидан курсанд бўлиб, ўзини кулгидан зўрға тийгани ҳолда:

— Адирда соқчилар бор, ўша кечқурунги жойда туриштипти, жаноб олийлари,— деди.

— Хўп, хўп,— деди Багратион,— ташаккур, жаноб офицер.

— Жаноб олийлари,— деди Ростов,— ижозат берсангиз, сизга бир илтимосим бор.

— Нима экан?

— Эртага бизнинг эскадронимиз резервда қолиши керак; мени биринчи эскадронга юборишингизни сўрар эдим.

— Фамилиянинг нима?

— Граф Ростов.

— Ҳа, хўп! Менга ординарец бўлиб қолгин.

— Илья Андреичнинг ўғлимисан? — деди Долгоруков.

Ростов унинг саволига жавоб бермай, яна Багратионга мурожаат қилди:

— Умид қилсам бўладими, жаноб олийлари?

— Мен буюраман.

«Эртага мени балки бирон топшириқ билан шаҳаншоҳ ҳузурига юборар,— деди Ростов ичида,— худога шукур!»

Душман армиясининг ўт ёқувига ва ҳайқирувига сабаб, қўшинларга император буйруғи ўқиладиган вақтда Наполеоннинг ўзи армияни айланиб юриши эди. Солдатлар императорни кўриб боғ-боғ похол ёқишиб унинг кетидан «Vive l'empereur!»¹ — деб қичқириб югуришар эди. Наполеоннинг буйруғи шундай эди:

«Солдатлар! Рус армияси Ульмда тор-мор қилганимиз Австрия армияси учун биздан қасос олгани отланмоқда. Улар ўзларишгиз Голлабруннда тор-мор қилган ва ўшандан буён муттасил қувиб келаётганларинг ўша батальонлардир. Бизнинг маррамиз жуда қулай, қудратли марра, улар мени ўнг томондан ўраб олгани ўтганда, мен уларга ён томондан зарба бераман! Солдатлар! Батальонларингга мен ўзим раҳбарлик қиламан. Агар сизлар илгаригидай мардлиқ кўрсатиб, душман сафини пароканда қилсаларинг ва уни гаггитиб қўйсаларинг, мен ўқ остидан узоқда тура-

¹ Яшасин император!

мэн, лекин ғалабамиз бир лаҳза ҳам шубҳа остида қолгундай бўлса, ўз императорларинг душманнинг биринчи зарбасига қарши кўкрак кериб чиқишини кўрасизлар, чунки айниқса миллатимизнинг шон-шарафи тўғрисида суз бораётган кунда ғалаба тўғрисида иккиланиш ҳеч мумкин эмас.

Ярадорларни жанг майдонидан олиб чиқамиз, деб сафларингизни бузмангиз. Миллатимизга қарши нафрат ҳиссидан руҳланган бу инглиз малайларини енгмоқ керак эканлигини ҳар бирингиз яхши билингиз. Бизнинг походимиз шу ғалаба билан тамом бўлади, биз қишки квартираларга қайтишимиз мумкин бўлади ва ҳозир Францияда тузилаётган янги қўшинлар уша ерга етиб келади; у вақтда мен тузатилган сулҳ халқимга, сизларга ва менга муносиб сулҳ бўлади.

Наполеон»

XIV

Эрталаб соат бешда ҳали жуда қоронғи эди. Марказда ва резервда турган қўшинлар ҳамда Багратионнинг ўнг қаноти жойидан қимирламасдан турар эди. Лекин французларнинг ўнг қанотига атака қилиб, диспозицияга мувофиқ уни Богемия тоғларига улоқтириб ташлаш учун биринчи бўлиб тепалиқдан тушуви керак бўлган чап қанотимиздаги **пиёда аскарлар колоннаси, отлиқ аскарлар ва артиллерия аллақачон ўрнидан қўзғолган эди.** Кераксиз ҳамма нарса қаланган гулханларнинг тутуни кўзни ачиштирар эди. Ҳаво совуқ, қоронғи бўлиб, офицерлар шошиб-пишиб чой ичиб, нонушта қилар, солдатлар сухари кавшаб, исиниш учун оёқларини ерга урар ва олиб кетиш мумкин бўлмаган ҳамма нарсаларни — столларни, гилдиракларни, бочкаларни ўтга қалаб, унинг атрофига тизилишиб ўтиришар эди. Австрия колонна бошлиқлари, ҳужум бошланишнинг аломати ўлароқ, рус қўшинлари орасида нари-бери юришар эди. Полк командири турган жой атрофида Австрия офицери кўриниши биланоқ полк ҳаракатга келар эди: солдатлар гулхан атрофидан чопиб кетишар, трубкаларини этикларининг қўнжигга тиқиб, халталарини араваларга жойлаб, милтиқларини олиб, саф тортишар эди. Офицерлар тугмаларини солиб, қилич ва қайишларини тақиб, бақариб-ҳайқириб сафларни кўриб чиқишар; аравакаш ва деншиклар араваларни қўшиб, нарсаларни ортиб боғлашар эди. Адъютантлар, батальон ва полк командирлари отланишар,

чўқинишар, сўнгги буйруқларини, қоладпган аравакашларга амр-фармонларини беришар эди. Мингларча кишиларнинг бир зайлда оёқ ташлашидан ҳаммаёқ гувиллар эди. Одамлар ўраб олгани, ҳаммасқни тутун ва тобора қуюқлашаётган туман босиб кетгани учун колонналар чиққан жойларини ҳам, борадиган жойларини ҳам кўра олмасдан ва қасққа бораётганликларини билмасдан юришар эди.

Колоннада бораётган солдат кемадаги денгизчидай, маълум бир доирада ўралган, денгизчи эркини ўз кемасига бергандай, солдат ҳам эркини ўз полкига берган бўлади. Денгизчи нақадар узоқ ерга бормасин, қанчалик номаълум ва хавfli нуқтада турмасин, ҳамма вақт унинг атрофида ўша палуба, мачта ва ўз кемасининг арқонлари бўлганидек, солдат ҳам қаерга бормасин, унинг атрофида ҳамма вақт ўша ўртоқлари, ўша сафлар, ўша фельдфебель Иван Митрич, ротанинг ити ўша Жучка, ўша бошлиқлар бўлади. Солдат ўз кемасининг қайси нуқтада турганлигини жуда камдан-кам билгиси келади, лекин жанг куни, нима бўлади ва қандай бўладики, солдатларнинг руҳий ҳолатида бир ўзгариш пайдо бўлиб, бу ўзгариш қандайдир бир кескин, тантанали бир нарсанинг яқинлашаётганидан хабар беради ва уларда ҳеч қачон кўрилмайдиган бир мароқ туғдиради. Солдатлар жанг куни ҳаяжон ичида ўз полклари манфаати доирасидан ташқари чиқишга интиладилар, атрофга қулоқ соладилар, зеҳн қўядилар ва атрофида нима бўлаётганига жуда қизиқадилар.

Туман шунча қуюқлашдики, тонг отганига қарамай, ўн қадам наридаги нарсани кўриб бўлмас эди. Буталар каттакон дарахтдай, текис жойлар паст-баланд ва жарликдай кўринар эди. Ўн қадам наридаги одамни кўриб бўлмаганлиги учун ҳар ерда, бутун атрофда душманга тўқнаш келиб қолиш мумкин эди. Лекин колонналар туманда гоҳ пастликка тушиб, гоҳ баландликка чиқиб, боғлардан, кўралардан айланиб ўтиб, бегона жойлардан узоқ йўл юриб душманга учрамади. Аксинча, солдатлар олдинда, орқада ўша томонга қараб бораётган худди шундай рус колонналарини кўрар эди. Ҳар бир солдат ўзи бораётган томонга, яъни ўша номаълум томонга яна жуда кўп солдатлар бораётганини кўриб қувонар эди.

— Уҳў, уни кўр-а, Курск солдатлари ҳам ўтишди, — дейишар эди сафда бораётган солдатлар.

— Вой-вуй, оғайнижон, ер ёрилиптию, аскар чиқипти

дейсан! Кеча кечкурун ёқилган гулханларга қарасанг, ҳеч боши кети йўқ. Худди Москва-я!

Колонна бошлиқларидан ҳеч ким сафларга яқин келмаган ва солдатларга ҳеч нарса демаган бўлса ҳам (колонна бошлиқлари, ҳарбий кенгашда кўрганзимздай, кайфлари қочган ва бўладиган жангга норози эдилар, шунинг учун фақат буйруқларни бажаришар, солдатларнинг руҳини кутариш учун ҳеч қандай чора кўрмас эдилар), солдатлар жангга, хусусан, ҳужум жангига одатдагидай шаҳдам боришар эди. Бироқ қуюқ туманда бир соатча йўл босилганидан кейин қўшинларнинг кўп қисми тўхташи керак бўлиб қолди ва солдатлар тартибсизлик ва бемаънигарчилик бўлаётинти, деган кўнгилсиз бир кайфиятга тушиб қолишди. Бу кайфият қай тарзда тарқалишини айтиш қийин: лекин унинг фавқулодда тўғрилиги ва худди сойликдан тушиб келаётган сувдай, тўхтовсиз ва киши билмас тез ёйилиши шубҳасиз эди. Агарда рус қўшинлари иттифоқчиларсиз ўзи ёлғиз бўлганида эди, балки тартибсизлик бўлаётинти, деган кайфиятга ҳамма берилгунча кўп вақт ўтар эди, лекин ҳозир ҳамма бу тартибсизликларни зўр мамнуният билан ва табиий равишда бефаҳм немисларнинг бўйнига тўнкаб, зарарли бир алғов-далғов бўлаётинти ва буни колбасачи немислар қилди, деган фикрга келди.

— Нега тўхтадик? Ё йўл беркми? Ё французларга тўқнаш келиб қолдикми?

— Йўқ, бундай эмасдир. Ундоқ бўлганда ўқ отар эди.

— Шошиб-пишиб йўлга чиқдигу, бекордан-бекорга даланинг ўртасида тўхтаб турибмиз. Ҳаммасёқни чалкаштирган шу лаънати немислар. Жуда бемаъни одамлар экан-да!

— Мен бўлганимда уларнинг ҳаммасини олдинга ўтказиб юборар эдим. Ҳозир улар орқада писиб юришади. Мана энди қоринлар пиёзнинг пусти бўлиб ўтирамиз.

— Ҳой, қани, жўнайимизми, йўқми? Суворилар йўлни тўсиб турипти дейишади, — деди офицер.

— Бу лаънати немислар ўз юртининг йўлини ҳам билмайди-я! — деди яна бир солдат.

— Сизлар қайси дивизиядан? — деди бир адъютант келиб.

— Ўн саккизинчидан.

— Ундай бўлса, бу ерда нима қилиб турибсизлар? Аллақачон олдинга ўтиб кетишларинг керак эди, энди кечгача ҳам етиб ололмайсизлар.

— Ана аҳмоқона буйруғу; нимақилишаётганликларини узлари ҳам билишмайди,— деди офицер жунай туриб.

Офицер кетгандан кейин бир генерал келиб, бошқа тилда бир нима деб жаҳл қилди.

— Тафа-лафа, дейдию, нима деганини билиб бўлмайди,— деди бир солдат ўша ўтиб кетаётган генерални масхара қилиб,— мен бўлганимда бу хумпарларнинг ҳаммасини отиб ташлар эдим!

— Тайинланган жойга соат саккизларда етиб боришимиз керак эди, биз ҳали ярим йўлни ҳам босганимиз йўқ. Ана буйруғу! — дейишар эди солдатлар.

Солдатларнинг жангга отлангандаги ғайратлари бемаъни буйруқлар ва немисларга қаратилган алам ва ғазабга айланиб кетди.

Бу тартибсизлик шундан бошландики, Австрия суворилари сўл қанотда бораётган пайтда, олий қўмондон бизнинг марказимиз ўнг қанотдан жуда узоқда деб, бутун сувориларни ўнг томонга ўтказмоқчи бўлган эди. Бир неча мингдан иборат суворилар пиёда аскарларнинг йўлини кесиб ўта бошладию, пиёда аскарлар тўхтаб туриши керак бўлиб қолди.

Олдинда бораётган Австрия колонна бошлиғи билан рус генерали айтишиб қолди. Рус генерали отлиқ аскарларни тўхтатишни талаб қилиб қичқирар, Австрия колонна бошлиғи эса, айб менда эмас, катта бошлиқларда, дер эди. Бу орада қўшинлар тўхтаб туриб, зерикар, руҳлари тушар эди. Бир соат чамаси тўхталгандан кейин ниҳоятқўшинлар йўлда давом этиб, адирнинг этагига туша бошлади. Туман адирнинг тепасидан тарқалиб, пастга, қўшинлар тушган жойга тушиб яна ҳам қуюқлашган эди. Олдинда туман ичида дастлаб битта, сўнгра яна битта, аввал палапартиш қасур-қусур ўқ товуши эшитилди; кейин ўқ товуши борган сайин авж олиб, қасира-қусур бўлиб, Гольдбах сойи устида жанг бошланиб кетди.

Пастга, сой бўйида душманга дуч келишни кутмаган, туманда тўсатдан унга тўқнашиб қолган ва ўз бошлиқларидан руҳни кутарадиган бирови оғиз сўз эшитмаган рус солдатлари бутун қўшинга тарқалиб кетган «кеч қолдик», деган кайфиятда бўлиб, ҳаммадан ёмонроғи, қуюқ туманда на олдинда ва на ўз атрофида ҳеч нарсани кўра олмай душманга қарши секин-аста ўқ узиб олга борар, туманда ўз қисмларини тополмай адашиб юрган бошлиқлар билан адъютантлардан ўз вақтида буйруқ ололмай яна тўхтар

эди. Пастга тушган биринчи, иккинчи ва учинчи колонна-лар жангга мана шундай кирди. Кутузов билан бирга бўлган тўртинчи колонна Працен тепалигида турар эди.

Пастда, жанг бошланган жойда туман ҳануз қуюқ, адирнинг усти очилган бўлса ҳам, лекин олдинда нима бўлаётганини ҳали ҳам мутлақо кўриб бўлмас эди. Душманинг бутун кучи тахминимизга кўра биздан ўн чақирим наридами ёки шу ерда, шу туман ичидами — буни соат тўққизгача ҳеч ким билолмаган эди.

Эрталаб соат тўққиз эди. Туман адир ораларини буткул қоплаб олди, лекин Шлапаниц қишлоғи ёнидаги тепалик очилиб қолган эди, бу тепаликда Наполеон ўз маршаллари билан турар эди. Бу тепалик устида ҳаво очиқ, кўм-кўк осмон кўринар, сутдай оппоқ туман денгизи устида қуёш каттакон қизил тўпдай қалқиб турар эди. Бутун француз қўшинларигина эмас, ҳатто Наполеоннинг ўзи ҳам штаби билан сойдан берида, Сокольник ва Шлапаниц қишлоқларининг бу томонида эди. Биз эса уни сой ва ўша қишлоқларнинг у томонида деб ўйлаб, ўша жойларни ишғол қилиб, жанг бошламоқчи эдик. Наполеон қўшинларимизга шунча яқин турган эдики, бу тепаликдан бизнинг пиёда аскарларимизнинг отлиқ аскарларимиздан дурбинсиз баҳузур ажрата олар эди. Наполеон Италия урушига кийиб борган ўша кўк шинелини кийиб, кичкинагина кўк араб отида маршалларидан бир оз олдинроқда турар эди. У худди туман денгизидан сўппайиб чиқиб қолгандай кўринган ва узоқда рус қўшинлари қимирлаётган тепаликларга тикилиб қарар ва сойликдан чиқаётган ўқ товушларига қулоқ солар эди. Ўша вақтда озгин бўлган юзининг бирон мускули қимирламас, чақнаб турган кўзлари эса бир нуқтага тикилиб турар эди. Унинг тахмини тўғри чиқди. Рус қўшинларининг бир қисми сойликка, катта-кичик кўллар бўйига тушди, бир қисми эса Працен тепалигидан тушиб келмоқда эди. Наполеон бу тепаликка атака қилмоқчи, уни марранинг калити деб ҳисоблар эди. У туманда Прац қишлоғи ёнидаги икки тепалик оралиғига тушиб, сойликка томон найзаларини ярқиратиб бораётган ва бирин-кетин туман денгизи ичида кўздан ғойиб бўлаётган рус колонналарини кўриб турди. Кечкурун олган маълумотларига, аванпостларда кечаси эшитган ғилдирак ва қадам товушларига, рус колонналарининг тартибсиз равишда бораётганига ва барча тахминларга кўра, Наполеон иттифоқчилар уни анча узоқда, деб гумон қилишганини, Працен яқинидан ўтиб бораёт-

ган колонналар рус армиясининг маркази эканини, бу марказ ҳозирдаёқ хийла заифлашганини ва унга муваффақиятли равишда атака қилиш мумкин эканлигини очиқдан-очиқ кўриб турар эди. Лекин у ҳануз жанг бошламас эди.

Бугун унинг улуг айёми — тож кийганининг бир йиллиги эди. У тонг олдидан бир-икки соат ухлаганидан кейин дамини олиб, бардам, димоғи чоғ бўлиб турди-да, ҳар ишга қодир бир кайфият билан отланиб, майдонга чиқиб кетди. У туман орасидан кўриниб турган тепаликка тек қараб турар, унинг лоқайд юзидан ошиқ бўлиб қолган хушбахт ўсмирга хос мағрурлик, эришилган бахт ифодаси акс этар эди. Маршаллари бирон нарса дейишга журъат қилолмай, унинг орқасида тек турншар эди. У гоҳ Працен тепалигига, гоҳ тумандан қалқиб чиққан қуёшга қарар эди.

Қуёш туман орасидан буткул чиқиб, дашт ва туманга кўзини қамаштирадиган нур сочганда, Наполеон жанг бошлаш учун худди шуни кутиб тургандай, оппоқ ва чиройли кўлидан кўлқопини ечди-да, ўша билан маршалларига ишора қилиб, жанг бошлашни буюрди. Маршаллар адъютантлар кузатувида ҳар томонга қараб от қўйиб кетишди ва бир неча дқиқадан кейин француз армиясининг асосий кучлари Працен тепалигига қараб йўл олди. Рус қўшинлари эса бу тепаликдан чап томондаги сойликка ҳамон тушиб кетмоқда эди.

XV

Соат саккизда Кутузов аллақачон сойликка тушиб кетган Пржебишевский билан Ланжерон колонналарининг ўрнини ишғол қилиши керак бўлган тўртинчи Милорадович колоннаси олдида Прац қишлоғига қараб борар эди. У олдинги полк одамлари билан саломлашди-да, бу колоннани ўзи бошлаб боришни билдирмоқчи бўлиб, олдин юришга буйруқ берди. Прац қишлоғига етилганда у тўхтади. Князь Андрей бош қўмондонинг сон-саноқсиз мулозимлари орасида орқада турар эди. Князь Андрей ҳаяжонланган, асабийлашган ва шу билан бирга, кўпдан кутган пайти келган кишидай оғир ва осойишта эди. У бугунги кун ўзи учун Тулон ёки Арколь кўприги кунни эканига қаттиқ ишонган эди. Бу қандай бўлишини билмас, лекин бўлишига ҳеч шубҳа қилмас эди. Бу ерларни ва қўшинларимизнинг қай тартибда турганини армиямизнинг бирон кишиси қанчалык

билса, князь Андрей ҳам шунчалик билар эди. У ўзи тузган стратегия планини бунн амалга ошириш тўғрисида энди ўйлашнинг ҳам ҳожати йўқ эди шекилли! — бутун унутган эди. Энди у Вейротер планига қараб, рўй бериши мумкин бўлган тасодифларни ўйлар ва ўзининг зийраклиги, дадиллигини иш бериб қоладиган янги мулоҳазалар қилар эди.

Чап томондаги сойликдан туман ичидан, отишма товуши эшитилар эди. Князь Андрейнинг назарида, қизгин жанг ўша ерда бўладиган ва душман ўша ерда қаршилик кўрсатадигандай кўринар эди, «мени бригада ёки дивизия билан ўша ерга юборишади, — деди ўзича, — мен бориб, қўлимда байроқ, олға юриб, ҳар қандай қаршилик бўлса енгаман».

Князь Андрей ўтиб бораётган батальонларнинг байроқларини кўрганида юраги гуп-гуп урар эди. У байроққа қарар экан: «Мен балки мана шу байроқни кўтариб, қўшинларнинг олдида борарман», деб ўйлар эди.

Тепаликларда тунги тумандан қолган қиров эрталаб шудрингга айланди. Сойликларни босиб ётган туман эса ҳали ҳам оппоқ денгиздай бўлиб кўринар эди. Бизнинг қўшинларимиз тушган ва отишма товуши эшитилаётган чап томондаги сойликда ҳеч нарса кўринмас эди. Тепаликлар устида тиниқ кўм-кўк осмон, ўнг томонда эса офтоб сийрак туман ичида хира бўлиб кўринар эди. Рўпарадаги ўшақ туман денгизнинг қирғоғида душман армияси бўлиши эҳтимол бўлган ўрмонзор, адирлар кўзга ташланар ва яна нимадир кўринар эди. Ўнг томонда гвардия отларининг туёқ товуши ва гилдираклар тарқалиши эшитилар, гоҳ найзалар ярқираб, туман доирасига кириб борарди; чап томонда, қишлоқнинг у ёғида шунга ўхшаган сон-саноқсиз суворилар туман денгизига яқинлашар ва унга кириб кўздан йўқолар эди. Олдинда ва орқада пиёда аскарлар борар эди. Бошқумондон ўтиб бораётган қўшинларни куватиб қишлоқнинг чиқаверишида турар эди. Кутузов бугун ниҳоятда чарчаган ва асабийлашганга ўхшар эди. Унинг олдидан ўтиб бораётган пиёда аскарлар, олдини бирон нарса тўсган бўлса керак, буйруқ бўлмасдан тўхтади.

— Айтинг, ахир, батальон-батальон бўлиб саф тортиб қишлоқни айланиб ўтишин, — деди Кутузов келаётган генералга жаҳл билан. — Душманга қарши борилаётганда қишлоқнинг тор кўчаларидан шу аҳволда узундан-узун

бўлиб юриб бўлар эканми, наҳот шунга ақлингиз етмаса, муҳтарам жаноб, муҳтарам генерал.

— Мен қишлоқдан ўтгандан кейин саф қилмоқчи эдим, олий ҳазрат,— деди генерал.

Кутузов заҳарханда қилди.

— Душманнинг кўз олдида одамларни саф қилиб ўтирсангиз жуда яхши бўлар!

— Душман ҳали жуда узоқда, олий ҳазрат. Диспозицияга кўра...

— Диспозиция эмиш! — деди Кутузов зардаси қайнаб.— Сизга ким айтди буни?.. Марҳамат қилиб, буйруқни бажаринг.

— Хўп бўлади.

— Mon cher, — деди Несвицкий князь Андрейга шивирлаб,— le vieux est d'une humeur de chien¹.

Шляпасига кўк жиға таққан оқ мундирли бир Австрия офицери Кутузовнинг олдига от чоптириб келиб, император номидан, тўртинчи колонна жангга кирдими, деб сўради.

Кутузов унинг сўзига жавоб бермай, юзини тескари ўгирган эди, ёнида турган князь Андрейга кўзи тушди. У Болконскийни кўриб, худди бу бўлаётган иш учун адъютант гуноҳкор эмас, дегандай, жаҳлидан тушиб қовоғини очди. У Австрия офицерига жавоб бермасдан, Болконскийга мурожаат қилди:

— Allez voir, mon cher, si la troisième division a dépassé le village. Dites-lui de s'arrêter et d'attendre mes ordres.²

Князь Андрей жунаган ҳам эдики, Кутузов уни тўхтатди.

— Et demandez-lui, si les tirailleurs sont postés,— деди ўзича ва Австрия офицерига ҳамон жавоб бермас эди.— Ce qu'ils font, ce qu'il font!³

Князь Андрей топшириқни бажариш учун от қўйиб кетди.

У олдинда бораётган батальонларни қувиб ўтиб, учинчи дивизияни тўхтатди ва қарасаки, ҳақиқатан колонналаримиз олдида ўқчилар цепи йўқ экан. Полк олдида бораётган полк командири бош қўмондоннинг ўқчиларни цепга ёйиш тўғри-

¹ Чолимизнинг жуда феъли айниган, дўстим.

² Бориб қаранг-чи, азизим, учинчи дивизия қишлоқдан ўтдимикан. Ўтмаган бўлса, айтинг, тўхтаб, менинг буйруғимни кутсин.

³ Олдинги ўқчилар жой-жойига ўрнашдимикан, шуни ҳам сўраг.- Булар нима қилишаёттипти, нима қилишаёттипти!

сида берган буйруғини эшитиб жуда ҳайратда қолди. Полк командири, олдинда қўшинларимиз бор, душман ўн чақирим нарида, деб қаттиқ ишонган эди. Дарҳақиқат, олдинда бу томонда нишаб ва туман босган дашт бўм-бўш эди, Князь Андрей бош қўмондон номидан бу хатони тузатишни буюриб, от чоптириб қайтиб кетди. От устида барваста гавдасини букчайтириб ҳамон ўша ерда турган Кутузов кўзини юмиб қаттиқ эснади. Қўшинлар тўхтаб, милтиқларини елкадан тушириб турар эди.

— Яхши, яхши,— деди Кутузов князь Андрейга ва қўлида соат тутиб, чап қанотдаги ҳамма колонналар тушиб кетди, биз ҳам жўнашимиз керак, деб турган генералга мурожаат қилди:

— Ҳа, борармиз, жаноб олийлари,— деди Кутузов яна эснаб.— Борармиз! — деди яна такрорлаб.

Шу чоғ Кутузовнинг орқа томонида узоқдан полкларнинг салом берган овози эшитилди ва бу овоз узундан-узоқ чўзилган рус колонналари бўйлаб тез-тез яқинлаша бошлади. Афтидан, полклар салом бераётган одам тез юриб келмоқда эди. Орқасида турган полк солдатлари қичқирганда, Кутузов сал четланди-да, афтини буриштириб, орқасига қаради. Працен йўлидан ҳар хил кийим кийган бир тўда отлиқлар худди экадрондай от қўйиб келмоқда эди. Булардан иккитаси олдинда отни баравар чоптириб бошқалардан кўра тезроқ келар эди. Уларнинг бири қора мундир кийган, бошига оқ жиға таққан, инглизча ясатилган саман от минган; иккинчиси эса оқ мундир кийган, қора от минган эди. Улар иккала император бўлиб, орқада келаётганлар уларнинг мулозимлари эди. Кутузов ҳарбий ишда суяги қотиб қирпи бўлиб қолган кишиларга хос бир ҳаракат билан қўшинларга «Смирно», деди-да, салют бериб императорнинг олдига борди. Унинг бутун вазоҳати ва туриши ўзгариб кетди. У бошлиқларга итоаткор ва уларнинг буйруқлари тўғрисида фикр юргизиб ўтирмайдиган кишига ўхшаб қолди. У ортиқ даражада ҳурмат кўрсатиб, императорнинг олдига келди ва салют берди. Унинг бу хилдаги ҳурмати, афтидан, Александрга ёқмади.

Бу ёқимсиз таассурот ёш императорнинг қувноқ юзидан худди соф ҳаводаги туман қолдиғидай сузиб ўтиб кетди. Болконский биринчи марта чет элда Ольмюц майдонида кўрганига қараганда император ҳозир тоби қочганидан кейин, ўзини салгина олдириб қўйган; лекин унинг чиройли ва кўк кўзларида улуғворлик билан беозорликнинг қў-

шилувидан ҳосил бўлган ўша жозоба, нозик лабларида турли-турли ирда этиши мумкин бўлган ва кўпроқ хуштабиат, маъсумликка мойил ўша ҳолат кўринар эди.

Ольмюц кўригида у салобатлироқ эди, бу ерда эса серҳаракат ва қувноқроқ кўринар эди. У уч чақирим йўлдан от чолиб келиб бир оз қизарган эди; отини тўхтатиб, нафасини ростлади ва ўзига ўхшаган ёш ва қувноқ мулозимларига қаради. Яхши кийинган, қувноқ, ҳозиргина бир оз терлаган чиройли отлар минган Чарторижский, Новосильцев, князь Болконский, Строганов ва бошқа ёш, қувноқ йигитлар ўзаро сўзлашиб ва табассум қилишиб императорнинг орқасида тўхташди. Император Франц қизил ва узун юзли ёш йигит бўлиб, чиройли қора отда роз ўтирарди ва бир ниманинг ташвишини тортаётгандай атрофига секин кўз ташлар эди. У оқ кийинган адъютантларидан бирини чақириб, ундан ниманидир сўради. Князь Андрей табассумдан лабини йиғиштиролмай, ўзининг эски танишини кузатар экан ва у билан қилган суҳбатини эслар экан, ичида: «булар соат нечада йўлга чиқди экан», деди. Императорларнинг мулозимлари гвардиячи ва оддий полклардан танлаб олинган рус ва австрийс ординарец йигитлардан иборат эди. Уларнинг орасида жиловдорлар императорнинг гулли ёлпўшлар ёпилган чиройли, эҳтиётдан олиб юрилган отларини ушлаб туришар эди.

Бу келишган йигитларнинг от чоптириб келиши, худди очиқ деразадан дим уйга тўсатдан соф ҳаво киргандай, кўнгилсиз Кутузов штабида бирдан ёшлик туйғуси, ғайрат ва муваффақият қозонишига ишонч туғдирди.

— Нега бошламай ўтирибсиз, Михаил Ларнонович?— деди император Александр Кутузовга шошиб-пишиб, сўнгра император Францга мулойим назар ташлади.

— Кутиб турибман, аъло ҳазрат,— деди Кутузов таъзим қилиб.

Император, унинг сўзини эшита олмаган эди, қошини чимириб қулогини тутди.

— Кутиб турибман, аъло ҳазрат,— деди яна Кутузов (князь Андрей Кутузов «кутиб турибман», деганида, унинг юқориги лаби учганини пайқади).— Ҳали баъзи колонналар етиб келгани йўқ, аъло ҳазрат.

Шаҳаншоҳ унинг сўзини эшитди-ю, лекин бу жавоб ёқмади шекилли, букчайганроқ елкасини қисиб, худди Кутузовдан шикоят қилгандай ёнида турган Новосильцевга қаради.

— Бу ер Царицин майдони эмаски, ҳамма полклар етиб келса, кейин парад бошлаймиз, деб кутиб утирилса, Михаил Ларионович,— дедн шаҳаншоҳ ва гапга қўшилмасангиз ҳам менинг гапимга қулоқ солинг, дегандай, яна император Францининг кўзига қаради, лекин император Франц гапга қулоқ солмай, ҳамон у ёқ-бу ёққа қарар эди.

— Шунинг учун ҳам бошламаётибманки, шаҳаншоҳ,— деди Кутузов яна эшитмай қолмасин дегандай баланд овоз билан ва унинг юзи нечукдир лип этиб учди.— Шунинг учун ҳам бошламаётибманки, шаҳаншоҳ, биз парадда ҳам эмасмиз, Царицин майдонида ҳам эмасмиз,— деди жуда очиқ қилиб.

Кутузовнинг гапини эшитиб бир-бирларига қараб қўйган шаҳаншоҳ мулозимларининг юзларида норозилик ва ўпкалаш аломати зоҳир бўлди. Улар ҳаммаси ичида гўё «ҳар қанча қари бўлса ҳам, сира бундай демаслиги керак эди» дер эди.

Шаҳаншоҳ, яна бирон нарса демасмикин, деб Кутузовнинг кўзига жуда диққат билан тикилди. Лекин Кутузов ҳам ундан бирон гап кутгандай таъзим қилиб турар эди. Бу жимлик бир дақиқача давом этди.

Кутузов бошини кутариб, яна боягидай фикр юргизмайдиган ва фақат буйсуниб урганган генералдай:

— Агар буюрсангиз бошлайман, аъло ҳазрат,— деди ва отини «чу», деб колонна бошлиғи Милорадовични чақирди ва унга ҳужум бошлаш тўғрисида буйруқни билдирди.

Қўшинлар яна ҳаракатга тушди ва Новгород полкининг икки батальони билан Апшерон полкининг бир батальони шаҳаншоҳ олдидан олға ўта бошлади.

Апшерон батальони ўтаётганда қизил юзли, шиелсиз, фақат мундир кийган, орденлар таққан ва каттакон жиғали шляпасини чаккасига қўйиб олган Милорадович от ўйнатиб келиб, шаҳаншоҳга келиштириб салют берар экан, унинг рўпарасида отининг жиловини тортиди.

— Худо ёр бўлсин, генерал,— деди шаҳаншоҳ.

— *Ma foi, sir, nous ferons ce que qui sera dans notre possibilité, sire!*— деди Милорадович очилиб. Унинг французчани бузиб гапирганига шаҳаншоҳнинг мулозимлари кулиб қўйишди. Милорадович отини қайтариб, шаҳаншоҳнинг орқароғига ўтди. Шаҳаншоҳнинг келишидан руҳлари кутарилган апшеронликлар шахдам-шахдам ва бара-

¹ Аъло ҳазрат, қўлимдан келганича ҳаракат қиламиз, аъло ҳазрат,

варига қадам ташлаб, императорлар ва уларнинг мулозимлари олдидан ўтиб боришар эди.

Милорадович ўқ товушларини эшитиб, жангни кутиб ва Суворов давридаги жангларда иштирок қилган ўртоқлари бўлмиш апшеронликларнинг императорлар олдидан мардона қадам ташлаб ўтаётганларини кўриб, афтидан, шу қадар ҳаяжонланган эдики, шаҳаншоҳ турганини ҳам эсидан чиқариб қўйиб:

— Йигитлар! — деди баланд, қувноқ ва мағрур товуш билан, — йигитлар, сизлар жангни энди кўраётганларинг йўқ!

— Хизматга тайёرمىз! — деб қичқиришди солдатлар.

Тўсатдан чиққан бу товушдан шаҳаншоҳнинг оти ҳуркиб кетди. Россияда бўлган кўрикларда, бу ерда — Аустерлиц далаларида ҳам шаҳаншоҳни кўтариб юрган ва унинг чап оёғи билан ҳуда-беҳуда биқинига ниқташларига бардош қилган бу от, худди Марс майдонидаги сингари эшитилаётган милтиқ товушларини ҳам, император Францнинг қора айғири ёнида турганини ҳам, устидаги одамнинг бугун нималар дегани ва нималарни ўйлаётгани ва нималарни сезаётганини ҳам фаҳмламай, фақат қулоғини чимираб эди, холос.

Шаҳаншоҳ табассум билан мулозимларидан бирига апшеронлик йигитларни кўрсатиб бир нима деди.

XVI

Кутузов, ўз адъютантлари кузатувида, карабинерлар кетидан секин-аста борар эди.

У колонналарнинг кетидан ярим чақиримча юриб, айрилишдан сал наридаги хароб бўлиб қолган (эҳтимол, бир вақтлар майхона бўлгандир) бир уй олдида тўхтади, ҳар иккала йўл ҳам адирнинг этагига қараб кетган, икковидан ҳам қўшинлар бормоқда эди.

Туман тарқала бошлади ва икки чақиримча нарида рўпарадаги тепаликларда душман қўшинларининг қораси кўриниб қолди. Пастда, чап томондан отишма товуши баландроқ эшитила бошлади. Кутузов Австрия генерали билан гаплашиб тўхтаб қолди. Князь Андрей бир оз орқароқда буларга қараб турар эди, у адъютантдан дурбинни сўраб, мурожаат қилмоқчи бўлди.

— Қаранг, қаранг,— деди адъютант дурбин билан узоқдаги кўшинга эмас, адирнинг этагига қараб,— французлар-ку!

Икки генерал ва адъютантлар дурбинни талашиб қолишди. Ҳамманинг юзи тўсатдан ўзгариб кетди ва ҳамманинг юзида ваҳима акс этди. Французлар ҳали биздан икки чақирим узоқда, деб ўйлашган эди, улар эса тўсатдан олдимиздан чиқиб қолди.

— Шу душманми? Йў-ге! Ҳу, қаранг, душман... бўлса керак... Бу қандоқ бўлди? — деган товушлар эшитилди.

Князь Андрей пастда, Кутузов турган жойдан тахминан беш юз қадам нарида апшеронликларга қарши ўнг томонидан чиқиб келаётган французларнинг зич колонналарини дурбинсиз кўрди.

«Мана, ҳал қилувчи пайт келди! Энди менга навбат етди», деди князь Андрей ичида ва отига қамчи бериб, Кутузовнинг олдига борди.

— Апшеронликларни тўхтатиш керак, жаноб олийлари! — деб қичқирди князь Андрей.

Лекин шу он ер-кўкни тутун босиб, шу яқин ўртадан қасир-қусур милтиқ товуши эшитилди ва князь Андрейдан икки қадам нарида турган кимдир кўрқиб кетиб: «Тамом бўлдик, биродарлар!» — деб қичқирди. Бу товуш гўё бир буйруқдай бўлиб, уни эшитиб ҳамма қочиб қолди.

Бир-бирига аралашиб, тобора кўпаяётган оломон орқага, бундан беш дақиқа бурун кўшинлар императорлар олдидан ўтган жойга қараб чопди. Бу оломонни тўхтатиш у ёқда турсин, тўхтаيمان деган одам ҳам беихтиёр шуларга кўшилиб қочар эди. Болконский одамлардан кейинда қолмасликкагина ҳаракат қилар ва нима бўлаётганига ҳеч тушунолмаб, ҳайрон бўлиб атрофига қараб-қараб кўяр эди. Несвицкий жуда жаҳли чиққанидан қизариб ва буткул ўзгариб Кутузовга, бу ердан ҳозир кетинг, йўқса, асир тушувингиз аниқ, деб қичқирар эди. Кутузов ҳамон ўша ерда туриб, унинг сўзига жавоб бермай, чўнтагидан рўмолчасини олди. Унинг юзидан қон оқар эди. Князь Андрей унинг ёнига келди.

— Ярадор бўлдингизми? — деб сўради жағининг титроғини зўрга босиб.

Кутузов рўмолчасини ўқ теккан юзига босиб:

— Бу яра ҳеч нарса эмас, ана у яра ёмон! — деди қочиб бораётган солдатларни кўрсатиб.

— Тўхтатинг! — деб қичқирди Кутузов ва уларни тўхтатиб бўлишга кўзи етмади шекилли, отига қамчи бериб, ўнг томонга қараб кетди.

Яна ёпирилиб келган оломон уни орқасига суриб олиб келди.

Қўшинлар шу қадар тиқилишиб қочар эдики, унинг ичига кириб қолган одам осонликча чиқа олмас эди. Биров: «Орсанг-чи! Нега тўхтаб қолдинг?» — деб қичқирди. Биров орқага қайрилиб, осмонга ўқ узди; биров Кутузовнинг отини қамчилади. Кутузов не машаққат билан оломон ичидан зўрға чиқиб, ярмидан ози қолган мулозимлари билан чапга, шу яқин ўртада отилаётган тўплар томонга қараб кетди. Князь Андрей қочиб бораётган оломон ичидан аранг чиқиб, Кутузовдан кейинда қолмасликка ҳаракат қилиб борар экан, адирнинг ёнбағрида тутун ичида ҳануз ўқ отаётган рус батареясини ва унга томон чопиб келаётган француз солдатларини кўрди. Юқорироқда турган рус пиёда аскарлари батареяга ёрдам бергани олға ҳам бормасдан, қочиб бораётган одамларнинг кетидан ҳам эргашмасдан, қимирламай турар эди. Отлиқ генерал уларнинг орасидан чиқиб Кутузовнинг олдига келди. Кутузовнинг мулозимларидан фақат тўрт киши қолган эди. Улар ҳаммаси, ранги ўчиб, индамай бир-бирига қараб кўяр эди.

Кутузов қочиб бораётганларни полк командирига кўрсатиб:

— Тўхтатинг бу аблаҳларни! — деди энтикиб ва шу он, худди бу гапи учун жазо бўлгандай, чумчуқ галаси сингари бир қанча ўқ гувиллаганича полк ва Кутузов мулозимлари устидан ўтиб кетди.

Французлар батареяга атака қилаётган эди. Кутузовни кўргач, уни ўққа тута бошлади. Шу ўқ ўтиши бараварида полк командири оёғини ушлаб қолди; бир неча солдат йиқилди ва подпрапоршик қўлидаги байроқни ташлаб юборди; байроқ тебраниб, солдатларнинг милтиқларига илина-илина ерга тушди. Солдатлар командасиз ота бошлади.

Кутузов дармони қуригандай:

— Уҳ! — деди ва орқасига қаради.— Болконский,— деди секин, қариб қувватдан қолганини билиб титраган товуши билан.— Болконский,— деди секин яна тўзиб кетган батальонни ва душманни кўрсатиб,— бу қандоқ бўлди?

Лекин унинг оғзидан бу гап чиққунча князь Андрей,

ор-номус ва ғазабдан ўпкаси тўлганини сезиб, отдан ўзини ташлади-да, байроққа томон югурди.

— Йигитлар, олға! — деб қичқирди у боладай чинқириб.

Князь Андрей байроқни қўлига олар экан, тепасидан ўтаётган ўқларнинг (душман бу ўқларни унга отмоқда эди шкилли) ғувиллаганини эшитиб, шавқ қилиб «мана, ўша пайт келди», деб ўйлар эди. Бир неча солдат қулади.

Князь Андрей оғир байроқни қўлида аранг тутиб туриб:

— Ура! — деб қичқирди-да, бутун батальон кетидан чопишига сира шубҳа қилмай, олға қараб югурди.

Дарҳақиқат, у бир неча қадамнигина якка босди, холос. Аввал битта-иккита, ундан кейин бутун батальон «ура!» — деб қичқириб, олға югурди ва унга етиб олди. Батальон унтер-офицери чолиб бориб князь Андрей зўрға кўтариб бораётган байроқни олди, лекин шундаёқ ҳалок бўлди. Князь Андрей байроқни яна сопидан ушлаб судраганича, батальон билан олға чопди. У рўпарада тўпчиларимизни кўрди, уларнинг бир қисми душман билан олишмоқда, бир қисми эса тўпларни ташлаб қочиб келмоқда эди. Бир гала француз пиёда аскарлари келиб тўпларнинг отларини ушлади, тўпларни биз томонга ўгирди. Князь Андрей батальон билан бирликда тўпларга йигирма қадам яқин бориб қолган эди. Унинг тепасидан ўқ муттасил ғувиллаб ўтмоқда, ўнг-сўлда солдатлар войвойлаб йиқилмоқда эди. Лекин у буларга қарамас, кўзи тўплар олдида бўлаётган олишувда эди. У француз солдати билан тўп тозалайдиган узун чўткани талашиб-тортишиб турган, шапкаси бир ёққа қийшайиб кетган сариқ тўпчини яққол кўриб турар эди. Гангиган ва шу билан бирга ғазабланган бу икки солдат чўткани ҳар қайсиси ўзига тортар, афтидан, нима қилаётганликларини ўзлари ҳам билмас эди.

«Улар нима қилаётипти ўзи? — деди уларга қараб князь Андрей ичида, — бу сариқ тўпчининг-ку, яроғи йўқ, нега қочмаётипти? Француз нега уни найза билан урмаётипти? То у қочиб улгургунча француз милтигини эслаб, найза санчиб ўлдириши мумкин».

Ҳақиқатан ҳам шу чоғ бошқа бир француз солдати милтигини ўқталиб, уларга томон югурди; бошига нималар келишини ҳануз англаб етмай, чўткани французнинг қўлидан тортиб олган сариқ тўпчининг тақдири ҳал бўлиши керак эди. Бироқ князь Андрей бу можаро нима билан тамом бўл-

ганини кўра олмади. Шу пайт унга худди ён-веридаги солдатлардан бири йўғон таёқ билан қулочкашлаб калласига ургандай туюлди. Боши бир оз оғриди, лекин бундан ҳам кўра ёмонроғи шу эдики, бу оғриқ унинг хаёлини паришон қилиб, ҳалигиларни кузатишига халал берди.

«Нима бўлди? Йиқилаётибманми? Оёғимдан жон чиқди»,— деб ўйлади князь Андрей ва чалқанча йиқилди. У французлар билан тўпчининг тортишуви нима бўлди: сариқ тўпчи ўлдими ё тирикми, тўплар душман қўлига тушдими ёки ўзимизникилар олиб кетишдими, деб кўзини очиб қарамоқчи бўлди. Бироқ ҳеч нарсани кўролмади. Унинг тепасида баланд, хира, лекин ҳар ҳолда бениҳоя баланд, кулранг булутлар аста-секин сузиб юрган осмондан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. «Ҳаммаёқ нақадар жимжит, осойишта ва муҳташам, мен югуриб бораётган вақтга ҳеч ўхшамайди,— деди князь Андрей ўзича,— биз чопган, қичқирган ва олишган вақтга ҳеч ҳам ўхшамайди; француз билан тўпчи ғазаб ва ваҳима билан чўткани талашиб-тортишган вақтдагидай эмас, бу баланд ва бепоён осмондаги булут буткул бошқача сузаётипти. Бу баланд осмонни нега мен шу чоққача кўрмаган эканман? Буни кўрганимга шукур! Ҳа, мана шу бепоён осмондан бошқа ҳамма нарса беҳуда, пуч экан. Шу осмондан бошқа ҳеч нарса, ҳеч нарса йўқ. Ҳатто шу осмон ҳам йўқ, сукунат ва осойишталикдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Худоба шукур!..»

XVII

Багратионнинг ун қанотида соат 9 да ҳам ҳали жанг бошланмаган эди. Князь Багратион Долгоруковнинг жангга кириш тўғрисидаги талабига кўнишни истамади ва жавобгарликни бўйнидан соқит қилмоқчи бўлиб, унга бу ҳақда бош қўмондондан рухсат олиб келиш учун одам юборишни таклиф этди. Багратион икки қанот ораси қарийб ўн чақирим эканлигини, юборилган одам ҳалок бўлмай (ҳалок бўлиш эҳтимоли кўпроқ эди, етиб бориб, бош қўмондонни топса ҳам, бу жуда маҳол гап эди), фақат кечқурунгина қайтиб кела олишини билар эди.

Багратион ҳеч нарсани ифода қилмайдиган ва уйқудан қолиб киртайган катта кўзлари билан мулозимларига қараган эди, дастлаб кўзи, мени юбормасмикин, деб ҳаяжонланиб турган Ростовнинг маъсум юзига тушди. У Ростовни юборди.

— Бордию бош қўмондондан бурунроқ подшо ҳазратларини кўриб қолсам-чи, жаноби олий? — деди Ростов қўлини шапкасининг соябонига қўйиб.

Долгоруков шошиб Багратионнинг сўзини оғзидан олди:

— Подшо ҳазратларига айтсангиз ҳам бўлади,— деди.

Ростов навбатчилиги тамом бўлганидан кейин тонгга яқин бир оз ухлаб олиб, ҳозир ўзини ерга урса кўкка сапчийдиган, ўз бахтига ўзи ишонган, хушқол, жасур, дадил сезар ва кўзига ҳамма иш осон, кўнгилли, мумкин кўринадиган бир кайфиятда эди.

Бугун эрталаб унинг ҳамма тилаклари рўёбга чиқди. Душманга қарши катта жанг бўлиб, у жангга иштирок қилди: бунинг устига энг довурак генералга ординарец бўлди; бунинг устига топшириқ билан Кутузов ва балки шаҳаншоҳ ҳузурига кетаётпти. Ҳаво очиқ, унинг остидаги от жуда қобил эди. Унинг кўнгли равшан, ўзи хушбахт эди. У топшириқни олди-ю, линия бўйлаб от қўйиб кетди. Аввал ҳали жангга кирмай қимирламасдан турган Байратион қўшинлари линияси бўйлаб кетди; сўнгра Уваров суворилари ишғол қилиб турган жойга чиқиб, бу ерда қўшинларнинг ҳаракатга кирганини ва жангга тайёргарлик бораётганини пайқади; Уваров суворилари турган жойдан ўтганидан кейин қаршисидан тўп ва милтиқ овозларини баралла эшитди. Милтиқ товушлари борган сайин авж олмоқда эди.

Боя яккам-дуккам, иккитадан, учтадан отилаётган милтиқ ва уларни оралаб битта ё иккита гумбурлаган тўп товушлари эшитилаётган бўлса, энди, эрталабки соф ҳавода, адирларнинг ёнбағирларидан, Працен тепалигининг олдида милтиқларнинг қасир-қусур ва тўпларнинг гумбурлаши шу қадар тезлашдики, пайдар-пай отилган тўпларнинг гумбурлаши баъзан бир-бирига қўшилиб кетиб, гувиллаган бир овозга айланар эди.

Ёнбағирликларга милтиқдан чиққан тутунлар бир-бирини қувгандай учиб юргани, тўплардан бурқираб чиққан тутунларнинг ёйилгани ва бир-бирига қўшилаётгани кўришиб турар эди. Тутун орасида ярқираган найзалардан ниёда аскарларнинг юраётганлиги, кўк қутили тўпларнинг қатор бўлиб келаётгани билиниб турар эди.

Ростов нима бўлаётганини дурустроқ кўрмоқчи бўлиб, тепаликда отини бирпас тўхтатди; лекин нақадар диққат билан синчиклаб қараса ҳам нима бўлаётганини ҳеч била

олмади; тутун ичида аллақандай одамлар, тутундан олдинда ва кейинда аллақандай қўшинлар уймалашиб келмоқда эди; нега келаётипти? Булар кимлар? Қаёққа бораётипти?— Ҳеч тушуниб бўлмас эди. Бу одамларни кўриб, бу товушларни эшитиб, Ростовнинг руҳи тушмади ва юраги чўчи-мадигина эмас, аксинча, ғайрати ошиб ўзини дадилроқ ҳис қилди.

«Ҳа, от, от, яна от!» — деди Ростов ичида ва яна линия бўйлаб от қўйиб, жангга кирган қўшинлар доирасига борган сари нари кириб кетаверди.

«Натижаси қандоқ бўлишини-ку, билмайман, лекин яхши бўлди!» — деди Ростов ўзича.

У аллақандай Австрия қўшинлари турган жойдан ўтиб, унинг нариги томонидаги линиянинг (бу гвардия эди) жангга кирганини пайқади.

«Жуда яхши бўлипти! Яқинроқдан кураман», деди.

У деярли олдинги линия бўйлаб кетди. Унинг қаршисидан бир неча киши от қўйиб келмоқда эди. Булар бизнинг лейб-уланларимиз бўлиб, сафлари бузилган ҳолда атакадан қайтиб келишмоқда эди. Ростов уларнинг олдидан ўтиб кетар экан, бирининг қонга бўялганини кўрди.

«Бунақа ишлар билан менинг ишим йўқ!» — деди Ростов ичида. У бир оз юрганидан кейин чап томонида қора отли, оқ мундирли сувориларни кўриб қолди. Улар бутун далани энлаб отларини йўрттирганча унга томон келишмоқда эди. Ростов уларнинг йўлидан тезроқ ўриб олмоқчи бўлиб отини чоптирди, агар суворилар отларини ўша хилда йўрттириб келаверганда Ростов аллақачон ўтиб олган бўлар эди, бироқ улар тобора тезлашди ва баъзи бир отлар ҳатто чопа бошлади. От туёқларининг товуши ва аслаҳаларнинг шарақлаши тобора яқинроқдан эшитилиб, Ростов уларнинг оти, гавдалари ва ҳатто юзларини ҳам кўра бошлади. Булар рўпарадан келаётган француз сувориларига атака қилиш учун бераётган бизнинг кавалергардимиз эди.

Кавалергардлар отларини чоптириб боришаётган бўлсалар ҳам ҳали отнинг бошини буткул қўйиб беришмаган эди. Ростов энди уларнинг афтини кўриб турар ва учқур отининг бошини қўйиб бериб «марш-марш», деб команда бераётган офицернинг товушини эшитиб турар эди. Ростов оёқ ости бўлиш ёки уларга қўшилиб кетиб французларга қарши ҳужумга бориб қолишдан хавотир бўлиб, фронт

бўйлаб от қўйиб кетди, шундоқ бўлса ҳам улар етиб келгунча ўтиб кета олмади.

Ростов билан тўқнашуви муқаррар бўлиб қолган энг четдаги новча, чўтир кавалергард унга хўмрайиб қаради. Агар Ростов кавалергард отининг кўзига бир қамчи урмаганда, бу кавалергард (Ростов бу бўлиқ отларга минган бар-васта кишилар олдида кўзига ўзи жуда кичкина ва нимжон кўринарди) Ростовга урилиб, уни от-поти билан ағдариб ташлар эди. Каттакон қора от қулоғини чимириб ҳуркиб кетди; бироқ чўтир кавалергард каттакон шпори билан отининг биқинига урди ва от думини бир силкиб, бўйинини чўзганича яна ҳам тезроқ чопди. Улар ўтиб кетгандан кейин ўтмай Ростов уларнинг «ура!» — деб қичқирганини эшитди ва қайрилиб қараб, уларнинг олдинги сафлари қизил эполет таққан бегона отличлар, афтидан, француз отличлари билан қўшилиб кетганини кўрди. Бундан кейин нима бўлганини кўролмади, чунки қаердадир турган тўплар гумбурлади ва ҳаммаёқни тутун босиб кетди.

Кавалергардлар тутун ичига кириб кўздан ғойиб бўлгандан кейин Ростов, уларнинг кетидан бораёми ёки йўлимга кетаверайми, деб иккиланиб қолди. Кавалергардларнинг бу атакаси французларни қойил қолдирган ўша ажойиб атакалардан эди. Ростов ўзининг олдидан ўтиб кетган мана шунча кўркам одамлардан, зотдор отлар минган шунча давлатманд кишилар ва йигитлардан, офицер ва юнкерлардан атакадан сўнг фақат ўн саккиз кишигина омон қолганини кейинчалик эшитганда юраги орзиқиб кетди.

Ростов ўзича «уларга ҳавасим келиб нима қиламан, жанг қилиш қочмайди, мен балки ҳозир шаҳаншоҳни кўрарман», дедию от қўйиб ўз йўлига кетди.

Гвардиячи пиёда аскарлар турган жойга келганида, уларнинг тепасидан ва ён-веридан тўп ўқи ўтаётганини пайқади, буни тўп ўқининг гувиллашидан кўра, кўпроқ солдатларнинг ташвишга тушиб қолганидан ва офицерлар ўзларини ғайритабиий равишда мардона тутишга ҳаракат қилганларидан билди.

Ростов бир гвардиячи пиёда аскарлар полки линиясининг орқасидан ўтиб кетаётганида кимдир унинг отини айтиб чақирди.

— Ростов!

— Ҳа! — деди Ростов, Борисни танимасдан.

— Биринчи линияга тушиб қолдик! Бизнинг полки-

миз атака қилди,— деди Борис жангни биринчи маротаба кўрган ёш йигитлар сингари оғзининг таноби қочиб.

Ростов тўхтади.

— Шундоқми? — деди у.— Хўш, нима бўлди?

— Улоқтириб ташладик,— деди Борис жаги очилиб,— бунни кўргин-а!

Борис марра ишғол қилган гвардиянинг олдидан қўшин чиқиб қолганини, гвардия бунни австрияликлар деб ўйлаганини, кейин тўсатдан бу қўшиннинг тўп отишидан ўзини биринчи линияда турганлигини билиб, жанг бошлашга мажбур бўлиб қолганини сўзлаб берди.

Борис сўзини тамом қилмай, Ростов отини «чу», деб кетди.

— Қаёққа кетаётибсан? — деди Борис.

— Бир топшириқ билан аёло ҳазратлари ҳузурига бораётибман.

— У киши ана у ерда,— деди Борис, Ростовнинг аёло ҳазрат дегани қулоғига «олий ҳазрат» бўлиб кириб.

У Ростовга юз қадам нарироқда бошига каска, эгнига кавалергард формаси кийган, елкалари кўтарилиб турган, қовоғини солиб ранг-қути ўчган оқ мундирли Австрия офицерига бир нима деб қичқираётган буюк князни кўрсатди. Ростов:

— Бу киши буюк князь-ку, ахир, мен бош қўмондон ёки шаҳаншоҳни қидириб юрибман,— деди-да, жўнамоқчи бўлди.

— Граф, граф! — деди Борис сингари кайфи чоғ бўлган Берг нариги томондан чошиб келар экан.— Граф, менинг ўнг қўлим ярадор бўлди (у рўмолча билан боғланган ва қонга бўялган панжасини кўрсатди). Шундоқ бўлса ҳам жанг майдонидан чиқиб кетмадим. Граф, қилични чап қўлим билан ушлайман: бизнинг бутун авлодимиз фон Берглар ҳаммаси ҳам рицарь эди, граф.

Берг яна алланималар деди, лекин Ростов унинг сўзига қулоқ солмай жўнаб кетди.

Ростов гвардия ёнидан ва бўш жойдан ўтиб, кавалергардлар атакасига дуч келиб қолгани сингари яна биринчи линияга чиқиб қолишдан қўрқиб, қасир-қусур милтиқ ва гумбурлаган тўп товушлари чиқаётган жойларни четлаб, резервлар линияси бўйлаб кетди. У тўсатдан рўпарасидан ва қўшинларимизнинг орқа томонидан, душман бўлишига ҳеч кўзи етмаган яқин жойдан милтиқ товушлари чиққанини эшитди.

«Бу нима экан? — деди Ростов ичида.— Қўшинларимизнинг орқа томонида душман нима қилиб юрипти? Ҳеч мумкин эмас,— деди Ростов ва ўзининг жони, жангнинг ёмон оқибати кўзига кўриниб, ваҳимага тушди.— Ҳар нима бўлганда ҳам энди четлаб юришнинг ҳожати йўқ. Мен бош қўмондонни шу атрофдан ахтаришим керак. Агар ҳамма ни қўлдан кетган бўлса, шу билан менинг ишим ҳам тамом».

Ростов турли-туман қўшинлар босиб кетган Прац қишлоғининг нариги томонидаги жойларга яқин борган сайин қўнғилга келган ҳалиги ёмон гаплар амалда кўрина бошлади.

Ростов бир-бирига қўшилиб, оломон бўлиб кетаётган рус ва Австрия солдатларига яқинлашганда:

— Ўзи нима гап? Ўзи нима гап? Кимга қараб ўқ отишаётипти? Ким отаётипти? — деб сўради.

Ростов сингари нима ҳодиса рўй берганини билолмаган ва қочиб келаётган солдатлар, рус, немис, чех тилида:

— Ким билади! Ҳаммани қириб ташлади! Минг ланат! — деб жавоб беришар эди.

— Ур немисни! — деб қичқирди кимдир.

— Ўлсин, эй бу хиёнаткорлар!

— Zum Henker diese Russen!..¹— деди немис дўнғиллаб.

Йўлда бир неча ярадор кетиб бормоқда эди. Сўкиш, ҳайқирик, оҳ-воҳ ҳаммаси қўшилиб бир говурга айланган эди. Милтиқ товушлари тинди. Ростов кейинчалик билсаки, рус ва австрийс солдатлари бир-бирига ўқ отишган экан.

«Оббо, худо урди! Ахир бу нима деган гап? — дер эди Ростов ўзича.— Бордию ҳозир шаҳаншоҳ келиб қолса нима бўлади... Йўқ, бу уч-тўрт бетамиздан чиқаётган гап. Булар ўтиб кетади, ҳеч бокиси йўқ, аскарлар унақа эмас,— деди ўзича.— Лекин бу ердан тезроқ ўтиб кетиш керак!»

Мағлуб бўлганимиз ва солдатларнинг қочиши Ростовнинг ҳаслига ҳам келмас эди. Гарчи у Працен тепалигида, бош қўмондонни қидириш керак бўлган жойда француз тўплари ва қўшинлари турганини кўриб турса ҳам, лекин бунга шонгиси келмас эди.

XVIII

Ростов Кутузов билан шаҳаншоҳни Прац қишлоғи атрофидан ахтариши керак эди. Бироқ бу ерда Кутузов

¹ Балага учрасин бу руслар! (Нем.)

билан шаҳаншоҳ у ёқда турсин, ҳатто биронта бошлиқ ҳам йўқ, фақат аралаш-қуралаш бўлиб кетган турли-туман қўшинларгина бор эди, холос. У бу оломондан тезроқ ўтмоқчи бўлиб, чарчаган отини қистади, бироқ нақадар олға юрса, шу қадар тўзиб кетган аскарларга учрар эди. У катта йўлга чиқди, йўл ҳар-хил коляскалар, извошлар, ярадор бўлган ва ярадор бўлмаган рус австрийс солдатлари билан тўлиб ётар эди. Булар Працен тепалигига ўрнатилган француз тўпларидан отилаётган ўқлар остида ғовур-ғувур қилиб, ғуж бўлиб ивирсиб ётар эди.

— Шаҳаншоҳ қаердалар? Кутузов қаерда? — деб сўрар эди Ростов ҳар бир учраган одамдан, лекин ҳеч кимдан жавоб ололмас эди.

Ниҳоят, бир солдатни ёқасидан ушлаб олиб, саволига жавоб беришга мажбур қилди.

— Эй, биродар! Улар аллақачонлар қочиб кетишган, — деди солдат негадир кулиб ва ёқасини унинг қўлидан бўшатиб.

Ростов, афтидан, маст кўринган бу солдатни қўйиб, бир катта одамнинг деншиги ёки жиловдорининг отини тўхтатди-да, ундан сўрай бошлади. Деншик бундан бир соат бурун шаҳаншоҳни каретада шу йўлдан шитоб билан олиб ўтишди, шаҳаншоҳ оғир ярадор бўлган, деб жавоб берди.

— Бўлмаган гап, — деди Ростов, — бошқа одамдир.

— Ўз кўзим билан кўрдим, — деди солдат илжайиб. — Шунча юриб наҳот шаҳаншоҳни танимасам: Петербургда неча марта кўрганман. Ранги қути учиб каретада ўтирипти. Тўртта қора от қўшилган карета бизнинг олдигина-миздан тарақа-туруқ қилиб ўтиб кетди. Шунча юриб наҳот шаҳаншоҳнинг отинию Илья Ивановични танимасам; кучер Илья шаҳаншоҳдан бўлак одамни олиб юрмаса керак.

Ростов унинг отини қўйиб юбориб, йўлида давом этмоқчи бўлиб эди, ёнидан ўтиб кетаётган ярадор бир офицер унга мурожаат қилди:

— Сизга ким керак? Ҳув анави бош қўмондон керакми? Бизнинг полкда кўкрагидан тўп ўқи тегиб ўлди.

— Ўлгани йўқ, ярадор бўлди, — деди бошқа бир офицер.

— Ким? Кутузовми? — сўради Ростов.

— Кутузов эмас, ҳа, оти нима эди, барибир, тирик одам кам қолди. Ҳув анави қишлоққа боринг. Ҳамма бошлиқлар ўша ерга тўпланган, — деди у офицер ва Гостиерадек қишлоғини кўрсатиб ўтиб кетди.

Ростов энди кимнинг олдига ва нима учун боришини билмай, аста-секин юрар эди. Шаҳаншоҳ ярадор бўлган, жанг ютқизилган. Энди бунга ишонмасдан иложи йўқ эди. Ростов одамлар кўрсатган ва узоқдан минораси билан бугхонаси кўриниб турган қишлоққа қараб кетди. Энди иноиб ҳам нима қилар эди. Шаҳаншоҳ билан Қутузов ярадор бўлмаган ва ўлмаган тақдирда ҳам Ростов энди бориб нима ҳам дер эди?

— Ҳой тўрам, мана бу йўлдан юринг,— деди бир солдат қичқириб,— у йўлда ўққа учасиз!

— Э, нима деётисан ўзинг! — деди бошқа бир солдат.— У йўл билан қасққа боради? Мана бу йўл яқин.

Ростов бир оз ўйланиб турдию кейин улар ўққа учасан, деган йўлдан юрди.

«Энди барибир! Шаҳаншоҳ ярадор бўлгандан кейин мен ўзимни эҳтиёт қилиб нима қиламан?» — деб ўйлар эди у. Працен ёнидан қочиб келганларнинг кўпи ҳалок бўлган ўша майдонга чиқди. Французлар ҳали бу жойни ишғол қилмаган, ўлмай қолган ва ярадор бўлган руслар аллақачонлар бу ердан кетган эди. Ҳар ер-ҳар ерда ўнтадан, ўн бештадан ўлик ва ярадорлар яхши ердаги пичан боғидай ётар эди. Ярадорлар иккитадан, учтадан бўлиб эмак-лашар, уларнинг қулоққа жуда ёмон кирадиган, баъзан Ростовга сохта туюлган оҳу фиғонлари эшитилиб турар эди. Ростовни даҳшат босди, у азоб чекаётган бу одамларни кўрмаслик учун отини йўрттирди. У ўз жонидан эмас, бу даҳшатга юраги тоб бера олмаслигидан қўрқар эди.

Ўлик ва ярадор билан тўлиб ётган бу майдонда биронта ҳам тирик одам қолмагани учун французлар ўқ отмай қўйишган эди, бироқ кетиб бораётган адъютантни кўргач, унга бир неча ўқ узишди. Ўқларнинг даҳшат солиб гувиллаб ўтишидан ва теварак-атрофдаги ўликлардан ҳосил бўлган ҳиссиёт бир-бирига қўшилиб Ростовда ваҳимали бир таассурот туғдирди ва кўнгли бузилиб кетди. Онанинг сўнгги мактуби ёдига тушди. «Онам мени шу майдонда кўрса, душман менга қараб тўп отаётганини билса, қай аҳволга тушар эди экан?» — деб кўнглидан ўтказди.

Гостиерадек қишлоғидаги жанг майдонидан қочиб келган рус қўшинлари, гарчи бир-бирига аралашиб кетган бўлса ҳам бир оз тартибли эди. Бу ерга французларнинг тўп ўқи етмас, милтиқ товушлари ҳам жуда узоқда отилаётгандай туюлар эди. Бу ердаги одамларнинг ҳаммаси жанг ютқизилганини очик кўриб туришар ва шундай дейишар

эди. Ростов кимдан сурамасин, ҳеч ким на шаҳаншоҳнинг қаерда эканини айта олар эди, на Қутузовнинг. Баъзилар шаҳаншоҳ ярадор бўлганлиги ҳақидаги миш-мишни тўғри дер, баъзилар бўлса йўқ, бу ёлгон каретада қочиб келган шаҳаншоҳ эмас, обер-гофмаршал граф Толстой, у императорнинг бошқа мулозимлари билан бирликда жанг майдонига бориб, қўрқиб, ранг-қути ўчиб, қайтишда шаҳаншоҳнинг каретасига тушиб келган, бу овоза мана шундан тарқалган, деб тушунтирар эди. Бир офицер, қишлоқнинг чап томонида катта бошлиқлардан бирини кўрдим деди. Ростов ўша ёққа қараб кетди, лекин бу боришидан муроди бирон кишини топиш эмас, балки ўзига-ўзи тасалли бериш эди. Ростов уч чақиримча йўл юриб, рус қўшинларининг охириги қисмларидан ўтгач, атрофи зовур билан ўралган полизнинг олдида, зовур бўйида турган икки отлични кўрди. Бири шляпасига оқ жиға таққани учун Ростовга негадир танишдай кўринди; иккинчиси, жуда чиройли саман от мингани (Ростов бу отни танигандай бўлди) зовурга яқин келиб, отини шпорлади ва жиловини қўйиб юбориб, зовурдан полизга сакраб ўтди. Отнинг кейинги оёғи тегиб зовур бўйидаги тупроқ тепа тўзиб кетди. У отининг бошини буриб, зовурдан сакраб яна бу томонга ўтди ва зовурдан ўтишни таклиф қилиб бўлса керак, оқ жиға таққан сувориға одоб билан мурожаат қилди. Ростовга танишдай кўринган ва унинг диққатини жалб қилган бу сувори бош ва қўл ҳаракати билан унинг таклифини рад қилди. Ростов мана шу ҳаракатдан дарров бу одам излаб юргани, жонажон шаҳаншоҳи эканини таниди.

«Йўқ, бу шаҳаншоҳ бўлиши мумкин эмас, шаҳаншоҳ ўзи якка бу далада нима қилади»,— деб ўйлади Ростов. Шу пайт Александр орқасига қайрилиб қаради ва Ростов ўзининг кўз олдидан ҳеч қачон кетмаган сиймони кўрди. Шаҳаншоҳнинг ранги ўчган, суроби тортилган, кўзлари ичига ботган эди; лекин афти яна ҳам латифроқ ва эзгуроқ кўринар эди. Ростов шаҳаншоҳнинг ярадор бўлганлиги ҳақидаги миш-миш ёлгон чиққанини кўриб, бениҳоя хурсанд бўлди. У шаҳаншоҳни кўрганидан севиниб, терисига сизмай кетди. Ростов шаҳаншоҳга мурожаат қилолишини, ҳатто бевосита мурожаат қилиб, Долгоруков берган топшириқни айтиши керак эканлигини билар эди.

Ошиқ бўлиб қолган ўсмир маъшуқасининг висолига етиб, у билан ёлғиз қолганида кечалари ўйлаган гапларини айта олмай титраб, тили тутилиб қолган ва худди бировдан

ёрдам кутгандай кўзлари жавдираб атрофга қарагани ёки шу гапларни кейинга қолдириш учун қочиш пайига тушгани сингари Ростов ҳам ҳозир дунёда бирдан-бир орзусига эришганидан кейин, шаҳаншоҳнинг олдига қандай боришини билмай қолди ва унинг олдига бориш нима учун ўнғайсиз, нима учун одобдан эмас, нима учун мумкин эмаслиги тўғрисида бошига минг хил фикр келди.

«Бу қандоқ бўлди! Мен худди унинг ёлғизлиги ва қайғуда қолганини кўриб, энди унинг олдига боргани пайт келди, деб суюнаётгандайман. Шундай вақтда нотаниш одамнинг бориши балки унга малол келар; ундан кейин, бориб нима ҳам дейман, ҳозир ахир унга бир кўзим тушса юрагим орзиқиб, томоғим қуруқшиб кетади-ку». Шаҳаншоҳга мурожаат қилганида айтмоқчи бўлиб ўйлаб қўйган гапларининг биронтаси ҳам ҳозир эсига келмас эди. У гаплар тамоман бошқа шароитда кўпроқ ғалаба ва тантана чоғида, хусусан, ярадор бўлиб ўлим тўшагида ётганида, шаҳаншоҳ унга қаҳрамонларча иш кўрсатгани учун ташаккур билдирган вақтида, амалда кўрсатган ўз садоқатини жон бераётиб унга изҳор қиладиган вақтда айтишга мўлжаллаган гаплар эди.

Ҳозир соат учдан ўтган, жанг ютқизилган бўлса, ўн қанотнинг жангга кириш-кирмаслиги тўғрисида шаҳаншоҳдан қандай буйруқ ҳам сўрайман? Йўқ, мен унинг олдига қатъиян бормаслигим керак. Ўйланиб турганида халал бермайин. Унинг менга хўмрайиб қарагани ёки менинг тўғримда ярамас фикрга келганидан кўра, минг марта ўлганим яхши». Ростов шундай қарорга келди-ю, ноумид бўлиб, ҳамон ўша ерда нима қилишини билмай туриб қолган шаҳаншоҳга қараб-қараб отининг бошини бурди.

Ростов мана шу фикру мулоҳазалар билан маъюс ҳолда кетиб бораётганида капитан фон Толь тасодифан ўша жойга келиб қолди-ю, шаҳаншоҳни кўриб тўғри унинг олдига борди ва уни отдан тушириб, зовурдан ўтказиб қўйди. Шаҳаншоҳ дам олмоқчи бўлиб ва ўзини бетоб ҳис қилиб, олманинг тагига ўтирди. Толь унинг ёнида тикка туриб қолди. Ростов узоқдан Фон Толнинг шаҳаншоҳга нима тўғридадир зўр бериб гапираётганини, шаҳаншоҳ, йиғлаб бўлса керак, қўли билан кўзини беркитиб, Толнинг қўлини сиққанини кўрди ва унинг ёнига бормагани учун хўп алам қилиб, афсусланди.

«Унинг ўрнида мен ҳам шундай қила олар эдим», деди Ростов ичида ва шаҳаншоҳнинг ҳолига йиғлағудай бўлиб,

қасқда ва нима учун кетаетганини ҳам оялман, фиғоня ошмо, йулида давом этди.

Бу қайғусига ўзининг бушлиғи сабаб бўлгани учун яна ҳам фиғони ошар эди.

У шаҳаншоҳнинг олдига бориши мумкин... Мумкингина эмас, бориши керак эди. Ўзининг шаҳаншоҳга бўлган садоқатини кўрсатиши учун бу жуда яхши маврид эди. У шу мавридни қўлдан берди... «Бу нима қилганим бўлди?» — дер эди ўзича. У отнинг бошини буриб, шаҳаншоҳ турган томонга йўл солди; бироқ энди зовурнинг бўйида ҳеч ким йўқ эди. Фақат арава ва извошлар ўтмоқда эди. Ростов бир аравакашдан Кутузовнинг штаби шу аралар бораётган қишлоққа яқин ерда эканини билди. Ростов уларнинг кетидан кетди.

Олдинда Кутузовнинг жиловдори от етаклаб борар эди. Унинг кетидан арава, аравадан кейин оёқлари эгри, почаўстни ва телпак кийган хизматкор чол борар эди.

— Тит ҳой, Тит, — деди жиловдор.

— Нима дейсан? — деди чол эътибор қилмай.

— Тит, кел, соқолимни тит.

— Бор-ей афтинг қурсин, аҳмоқ! — деди чол аччиғи келиб. Улар бирмуича вақт жим боришди. Кейин яна ҳалиги ҳазил қайтарилди.

Кечқурун соат бешларда жанг ҳамма пунктларда ютқизилган эди. Юздан ортиқ тўп французлар қўлига тушди.

Пржебишевский ўз корпуси билан таслим бўлган эди. Бошқа колонналар эса, одамларнинг ярмидан кўпини қўлдан бериб, аралаш-қуралаш бўлиб, тартибсиз ҳолда чекинар эди.

Ланжерон билан Дохтуров қўшинларининг қолдиғи аралашиб кетиб, Аугест қишлоғи ёнидаги кўлларнинг бўйларида ва тўғон бошларида уймалашиб ётар эди.

Французларнинг муттасил тўп отаётганликлари соат олтиларда Аугест қишлоғининг ёнидаги тўғон бошидаги эшитилар эди. Французлар Працен тепалигининг ёнбағрига сон-саноксиз тўп ўрнатиб, бизнинг чекинаётган қўшинларимизни тўпга тутмоқда эди.

Ариергардда Дохтуров ва бошқалар батальонларни тўплаб, қўшинларимизни қувиб келаётган француз отлиқ аскарлари билан отишмоқда эди. Қоронғи туша бошлади. Қалпоқ кийган тегирмончи чол невараси билан қармоқ солиб йиллар бўйи тинчгина балиқ овлаган Аугест тўғони

бошида паҳмоқ телпак билан кук нимча кийган моравлар йиллар бўйи қуш отли араваларига бугдой ортиб келганда ва ун ортиб кетганда ўтган шу торгина тўғон бошида ҳозир аравалар ва тўшлар орасида, отларнинг остида, гилдираклар орасида ўлим ваҳмидан қўрқинчли қиёфага кирган одамлар бир-бирини эзиб, ўлиб, жон бераётган одамларни босиб, бир неча қадам босиши билан яна худди шулардай ўлиши муқаррар бўлган ҳолда, олға ўтиш учун бир-бирини ўлдириб, уймалашиб, тикилишиб ётар эди.

Уймалашиб ётган бу одамлар устига ҳар ўн лаҳзада тўп ўқи келиб тушар, ёрилиб ҳавони ларзага келтирар ва одамларни ўлдириб, яқинроқ турганларга қон сачратар эди. Бутун бир полкнинг қолдиғи — қўлидан ўқ еб, ўзи пиёда қолган Долохов, унинг ротасидан бўлган (у ҳозир офицер бўлган эди) ўнтача солдату отлиқ полк командиридан иборат эди. Оломон уларни тўғоннинг кираверишига суриб олиб бориб қўйди, улар тикилишда тўхтаб қолишди, чунки олдинда одамлар тўп остига йиқилган отни тортишмоқда эди. Бир тўп ўқи уларнинг орқасига келиб тушиб кимнидир ўлдирди, иккинчиси эса олдинга келиб тушиб, Долоховга қон сачратди. Оломон зўр бериб олға интилди, сиқилди ва бир неча қадам юриб яна тўхтади.

Уларнинг ҳар бири «шу ердан юз қадам нари ўтсам, омон қоламан, яна пича шу ерда турсам, ўламан», деб ўйлар эди.

Оломон ўртасида турган Долохов икки солдатни итариб тўғон бўйига чиқди ва қўл сатҳини қоплаб ётган тойғоқ муздан югуриб кетди.

— Бу ёққа юр! — деди оёғи остида қисирлаётган музда ирғишлаб, — бур бу ёққа! — деди тўпчига қараб.

Муз уни кўтариб турган бўлса ҳам, лекин эгилиб-букилиб қисирлар эди. Бу тўпни ё одамларни эмас, унинг ўзини ҳам зўрға кўтариб турганлиги кўриниб турар эди. Одамлар музга тушгани ботинолмай Долоховга қараб, қирғоқда тикилишиб туришар эди. Тўғоннинг кираверишида отлиқ турган полк командири қўлини кўтариб Долоховга бир нима демоқчи бўлиб, оғиз ростлаган эди, шу пайт бир тўп ўқи оломон устидан шу қадар паст ғувиллаб ўтдики, ҳамма энгашди. Нимадир шалошлаб кетди ва генерал оти билан қўлмак бўлиб ётган қонга юмалаб тушди. Ҳеч ким унга қарамади ҳам, кўтаришни ўйламади ҳам.

Генералга тўп ўқи келиб теккандан кейин одамлар:

— Музга туш, музга! Туш музга! Бур! Қани бўл Эшитаётибсанми? Юрсанг-чи! — деб бақира бошлади, лекин

улар ниам деяётганларини ва нима учун бақираётганларини ўзлари ҳам билишмас эди.

Тўғон бошига чиққан, кейиндаги тўплардан бири музга қараб бурилди. Тўғон бошида турган солдатлар музлаб қолган кўлга югуришиб туша бошладилар. Олдиндаги солдатлардан бирининг оёғи остидаги муз ўпирилиб, унинг бир оёғи сувга кириб кетди; у ўзини ўнгламоқчи бўлган эди, белигача чўкиб кетди. Ундан сал беридаги солдатлар иккиланиб қолишди. Тўпчи отини тўхтатди, лекин орқадигилар ҳали ҳам: «Юр! Юрсанг-чи, нега тўхтадинг, юр!» — деб бақиришар эди. Оломон ичидан дод-фарёд эшитилди. Тўп атрофидаги солдатлар отларни уриб, қамчилаб бурмоқчи бўлишар эди. Отлар қирғоқдан тушди. Солдатларни зўрға кўтариб турган муз ўпирилди ва муз устида турган қирққа яқин солдат, бир-бирини шўнғитиб, олдинга, орқага интила бошлади. Тўп ўқлари ҳамон бир қиёмда ғувиллаб келиб музга, сувга, кўпинча тўғон бошида, кўлда ва қирғоқда турган одамларнинг устига тушар эди.

XIX

Князь Андрей Болконский Працен тепалигида, қўлида байроқ билан йиқилган ўша жойида қонга беланиб, қонга беланганини ўзи ҳам билмай секин-секин худди боладай инқиллаб ётар эди.

Кечқурунга бориб инқилламай, жим бўлиб қолди. У қанча беҳуш ётганлигини ўзи ҳам билмас эди. Тўсатдан ўзига келиб, боши бениҳоя қаттиқ оғриётганини сезди.

У ўзига келиб ҳаммадан бурун: «Шу вақтгага билмаганим, шу бугунгина кўрганим ўша баланд осмон қани? — деб ўйлади.— Бундай азобни ҳам шу вақтгача билмаган эдим, — деди у, — ҳа, шу вақтгача мен ҳеч, ҳеч нарсани билмаган эканман. Мен қаерда ётибман?»

У қулоқ солиб туриб, яқинлашиб келаётган от туёқлари товушини ва французча гапирётган одамлар овозини эшитиб, кўзини очди. Унинг тепасида аввалгидан ҳам кўра баландроқ сузиб юрган булутлар ва буларнинг орасидан кўм-кўк бўлиб кўринган бепоён осмон яна намоён бўлди. Князь Андрей отларнинг туёқ товуши ва одамларнинг овозидан улар унинг ёнига келганини билган бўлса ҳам, бошини бурмади ва уларни кўрмади.

Бу келганлар Наполеон билан унинг икки адъютанти

эди. Бонапарт жанг майдонини айланиб чиқиб, Аугест тўғонини тўпга тутаётган батареяларни кучайтириш тўғрисида буйруқ бериб, жанг майдонида қолган ярадор ва ўликларни кўриб юрар эди.

Наполеон юз тубан тушиб, аллақачон қотиб қолган, бир қўлини бир ёққа чўзиб қорнини ерга бериб ётган буйни қопқорайиб кетган бир рус гренадерига қараб:

— *De beaux hommes!*¹ — деди.

Шу пайт Аугест қишлоғини тўпга тутаётган батареядан келган адъютант:

— *Les munitions des pièces de position sont épuisées, sire!*²— деди.

— *Faites avancer celles de la réserve,*³— деди Наполеон ва бир неча қадам юрганидан кейин чалқанча ётган ва ёнида байроқнинг соли турган (французлар байроқнинг ўзини ўлжа тариқасида аллақачон олиб кетган эди) князь Андрейнинг тепасига келиб тўхтади.

— *Voilà une belle mort,*⁴— деди Наполеон Болконскийга қараб.

Князь Андрей гап ўзи тўғрисида эканини ва бугапни Наполеон айтганини билди. Бу сўзни айтган одамни кимдир, *sire*⁵ деганини эшитди. Лекин бу гаплар унинг қулогига пашшанинг гингиллашидай бўлиб кирар эди. У бу сўзларга қизиқмадигина эмас, балки эътибор ҳам қилмади ва шу замониёқ эсидан ҳам чиқди. Унинг боши ниҳоятда қаттиқ оғрир, қони тугаб, қолдан кетаётганини сезар, тепасида узоқ баланд ва бепоён осмонни кўрар эди. Бошида турган бу одам ўзининг қаҳрамони Наполеон эканини билса ҳам шу лаҳзада кўнгли билан булутлар сузиб юрган бу бепоён осмон ўртасидаги муносабатга назаран Наполеон кўзига кичкинагина, арзимас бир одам бўлиб кўринар эди. Ҳозир тепасида ким турмасин, унинг ҳақида нима демасин, унинг учун барибир эди. У фақат бу одамлар тепасига келиб тўхтаганига хурсанд бўлар, назарида энди бу қадар чиройли кўринган ҳаётга қайтгани бу одамлар ёрдам беришлари истар, чунки ҳаётни энди у тамоман бошқача тушунар эди. У бор кучини тўплаб, қимирлашга, овоз чиқаришга уринди, оёғини хиёл қимирлатиб, зўрға ингради.

¹ Ажойиб халқ!

² Ўқ-дори тамом бўлипти, аъло ҳазрат!

³ Резервдан олдириб келинг.

⁴ Мана бу—гўзал ўлим.

⁵ аъло ҳазрат.

— Э! Тирик экан-ку,— деди Наполеон.— Бу йигитни, се жеупе хотте, яра боғлаш пунктига олиб боринглар!

Наполеон шу гапни айтди-ю, у ёқдан шляпасини қўлига олиб илжайиб, ғалаба билан табриклаб келаётган маршал Ланнга томон борди.

Князь Андрей у ёғини билмади, чунки замбилга солинаётганда, йўлда замбил силкинганда ва пунктда, яраси тозаланганда ҳаддан ташқари қаттиқ оғриқдан беҳуш бўлган эди. У фақат кечқурунга бориб, бошқа рус ярадор ва асир офицерлар билан бирга госпиталга олиб борилаётганда ҳушига келди. У йўлда ўзини бир қадар енгилроқ сезиб, атрофга қарашга ва ҳатто гапиришга дармон топди.

У ҳушига келганида француз конвой офицернинг шошиб-пишиб:

— Шу ерда тўхташ керак. Ҳозир император келади, бу асир жанобларни кўрса вақти чоғ бўлади,— деяётгани қулоғига кирди.

— Бугун шу қадар кўп асир олдики, бутун рус армияси асир тушди десак ҳам бўлади, кўравериб императоримиз ҳам зеркинб қолгандирлар,— деди иккинчиси.

— Шошма ахир! Уни император Александр гвардиясининг командири дейишади,— деди биринчиси оқ мундир кийган бир ярадор рус офицерини кўрсатиб.

Болконский князь Репнинни таниди, уни Петербург киборлар доирасида кўрган эди. Унинг ёнида ўн тўққиз ёшлардаги кавалергард офицери турар, у ҳам ярадор эди.

Бонапарт от қўйиб келиб тўхтади.

— Каттароқларинг ким? — деди асирларга қараб.

Полковник князь Репниннинг номини айтишди.

— Сиз император Александрнинг кавалергард полкининг командиримисиз?..— деди Наполеон.

— Мен эскадрон командири эдим,— деди Репнин.

— Сизнинг полкингиз ўз бурчини ҳалол ўтади,— деди Наполеон.

— Буюк саркарданинг мақтови солдат учун энг яхши мукофот,— деди князь Репнин.

— Бу мукофотни жоним билан сизларга тутдим,— деди Наполеон.— Ёнингизда турган йигитча ким?

Князь Репнин поручик Сухтеленнинг отини айтди.

Наполеон унга қараб табассум билан:

— Il est venu bien jeune se froter à nous,¹— деди.

¹ Биз билан урушишга жуда шошилипти-да, бу йигитча.

— Ботирлик ёшга қарамайди,— деди Сухтелен бўлиб-бўлиб.

— Жуда яхши жавоб,— деди Наполеон.— Қелажагингиз порлоқ, йигитча!

Асирларни Наполеонга тўла намоёиш қилиш учун олдинга қўйилган князь Андрей императорнинг диққатини жалб қилди. Наполеон уни илгари жанг майдонида кўргани ва ўшанда ёш йигит — жеупе номте, деб айтгани эсига тушди шекилли, Болконскийга мурожаат қилганида яна ўша сўзни ишлатди:

— Et vous, жеупе номте? Хўш, йигит? — деди унга қараб,— аҳволингиз қалай, топ brave?

Князь Андрей бундан беш дақиқа илгари замбилда олиб кетилаётганида солдатларга гапира олгудай бўлса ҳам ҳозир Наполеонга тикилиб индамай тураверди. У эндигина кўриб-билгани баланд, адолатли ва шафқатли ўша осмонга қиёс қилганида Наполеон ҳозир машғул бўлаётган ҳамма нарса назарида арзимас, қаҳрамони бўлмиш Наполеоннинг ўзи эса шуҳратпарастлиги ва ғалаба нашъаси билан пасткаш бир одамдай кўринди ва шунинг учун унинг саволига жавоб ҳам беролмади.

Қон кетиб, дармонсизлашган ва ўлим кутгани натижасида бошига келган юксак фикрларга назаран ҳозир ҳамма нарса унинг кўзига, дарҳақиқат фойдасиз ва арзимасдек кўринар эди. У Наполеоннинг кўзига тикилар экан, буюк одам бўлиш ҳам, маъносини ҳеч ким билмайдиган ҳаёт ҳам икки пулга арзимаслиги, жон эгаларидан ҳеч кимса ҳам тагига етолмайдиган ўлим яна ҳам арзимас бир нарса эканлиги тўғрисида ўйлар эди.

Император ундан жавоб ололмай, отининг бошини бурдида, бошлиқлардан бирига мурожаат қилди:

— Айтинг, бу жанобларга қарашсин, менинг қарор-гоҳимга олиб боришсин; менинг докторим Ларрей уларнинг ярасин кўрсин. Хайр, князь Репнин,— деб отини чоптириб кетди.

Унинг юзида мамнуният ва бахт ифодаси барқ уриб турар эди.

Князь Андрейни олиб келган солдатлар унинг бўйнига синглиси княжна Марья тақиб қўйган тилла санамни олишган эди, бироқ императорнинг асирларга яхши муомала қилганини кўриб, санамни дарров Болконскийнинг бўйнига осиб қўйишди.

Князь Андрей ингичка тилла занжирли санам тўсатдан

бўйнида мундири устида пайдо бўлиб қолганини кўрди-ю, буни ким ва қандай таққанини билмади.

Князь Андрей бир вақтлар синглиси зўр меҳр ва ихлос билан бўйнига таққан бу санамга қарар экан, уйлар эди: «Қани энди, ҳамма нарса княжна Марья ўйлагандай жўнгина, очиқ-равшан бўлса, қани энди, одам бу дунёда кимдан ёрдам сўрашни-ю, у дунёда нима бўлишини билса! Агар мен ҳозир: эй, парвардигори олам, ўзинг раҳм қил! — дея олсам, нақадар бахтиёр ва хотиржам бўлар эдим. Лекин буни кимга ҳам айтаман? Мен сифиниш у ёқда турсин, балки сўз билан ифодалай олмаганим, нима эканлиги номаълум ва идрок етмайдиган куч ё буюк қудратга, ёки ҳеч нарсагами,— дер эди ўзича,— княжна Марья мана бу туморга тикиб қўйган худогами? Ўзим англаган ҳамма нарсанинг ҳеч нарсага арзимаслигидан ва англаб бўлмайдиган, лекин жуда муҳим аллақандай бир нарсанинг буюклигидан бошқа ҳеч, ҳеч тўғри гап йўқ!»

Замбилларни кўтаришди. Ҳар сафар замбил силкинганда унинг яраси бениҳоят қаттиқ оғрир ва иситмаси ошиб, алаҳлай бошлар эди. Отаси, хотини, синглиси, эндигина дунёга келиши кутилган фарзанди тўғрисидаги хаёли, жанг бошланадиган кечаси қалбида бўлган меҳру муҳаббат туйғуси, кичкинагина ва кўзига пашшадай кўринган Наполеон ва буларнинг ҳаммасининг устида турган баланд осмон унинг иситма хаёли эди.

Лисие Горίδαги тинчгина ва осойишта оилавий ҳаёти унинг кўз олдига келди. У мана шу ҳаётдан лаззатлана бошлаганда бирдан кўз қараши ҳиссиз, маҳдуд ва бошқаларнинг бахтсизлигидан хушбахт бўлган Наполеон келиб, яна шубҳа, азобу уқубат бошланар ва унга фақат осмонгина тасалли берар эди. Эрталабга борганда князь Андрей яна ҳушидан кетди ва у орзу-хаёллари чувалган фикрлар зулмати орасида қолиб кетди. Наполеоннинг доктори Ларрейнинг айтишига қараганда, князь Андрейнинг тузалишидан кўра ўлиши аниқроқ эди.

— *C'est un sujet nerveux et bilieux,* — деди Ларрей, — *il n'en rechappera pas*¹.

Князь Андрей тузалишига умид бўлмаган бошқа ярадорлар қаторида қишлоқ аҳолисининг қарамоғига топширилди.

¹ Бу одам асабий ва баджаҳл, тузалмайди